دەوڵەت

سمکۆ محەمەد

دەوڵەت

پێناسەیەکی کورت

دەوڵەت، زاراوە یان چەمکێکە لەفەرهەنگی سیاسیدا هەم کلاسیکە و بنەماکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو قەوارە و سەرزەمینەی کە هێزو دەسەڵاتە نەریتخواز و دەسەڵاتخوازە کۆمەڵایەتییەی کە بەرلە قۆناغەکانی مرۆڤایەتی هەبووە، ئەم زاراوەیە هەم دوای لەدایکبوونی فەلسەفە هەبووە کە دواتر بەشێوە عەقلانیەکەی نوێکراوەتەوە، هەم وەکی دەسەڵاتێکی ئایینی دیاریکراو هەبووە کە دواتر بووە بەنەریت و تائێستاش دەوڵەت بەناوی ئایینەوە هەیە و بەستایلێکی جیاواز شەرعیەتی نێودەوڵەتیشی وەرگرتووە، بەهەرحاڵ بەبێ قسەکردن لەسەر دەسەڵات پێناسەیەک بۆ دەوڵەت ناکام دەردەچێت، چونکە هیچ دەوڵەتێک بەبێ دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی و دیپلۆماسی و سوپا نییە.
زاراوەی (دەوڵەت)، لەمێژوودا وەکو دامەزراوەی نوێ لەدەرەوەی ویستی خوداکانی کۆن هەبوون، مەبەست ئەو خودایانەی لەسەر زەمین لەلایەن ئینسانەوە بەناچار دەپەرستران کە ئینسان بوون، چونکە ئەوان مانای دەوڵەتیان بەو قەوارەیە دەدا کە خوداکان تێیدا دەسەڵات بوون، یان ویستێکی دیکەی ئینسان وەکو کردارێکی سرووشتی هەبووە، بەومانایەی کە بەبێ خودا وەکو چەمکێکی فرەمانا موقەدەس. دەوڵەت هیچ مانایەکی نابێت و بەبێ دەوڵەتیش خودا پێگەیەکی پیرۆزی نابێت، مەبەست لەوەیە شێوەی گردبوونەوەی کۆمەڵە و قەبیلە و بنەماڵە و هۆزەکان نموونەی دامەزراوەی دەوڵەتی سەرەتایی بوون، بەڵام قەوارەکە بەشێوەیەکی بچوکتربوو، ئەمەش هەم وەکو پاراستنی بنەماڵە و هەم وەکی پاسەوانیکردنی خەڵک بوون کە هاونیشتمانیان لاگیرییان لەو حوکمڕانیە دەکرد کە دەسەڵاتیان لەچنگدا بوو، هەم ئاینخوزای و دروستکردنی کاریزما یان خودای سەرزەمین بوو، وەکی شێوازێکی جیاواز بۆ بەسیستمکردنی کۆمەڵگە بەشێکی دیکەی باسەکەیە، مەسەلەی چەمکی شەرعیەتیش بۆ دەسەڵات لە دەوڵەتدا، ئەو باوەڕەیە کە هەموو خەڵک قەناعەتی تەواویان هەیە کە دەسەڵات مومارەسەی درووست بکات بەڕێگەیەکی دیاریکراوی یاسای و دەستووری کە هەموو خەڵک دەنگیان پێداوە، ئەگەرنا ئەو دەسەڵات و دەوڵەت و حکومەتە هیچ شەرعیەتێکی نامێنێ، مەگەر زۆرداری و ستەمکاری، هەروەک ئەوەی مێژووی شایەتحاڵ و حیکاتخوانی چیرۆکەکانە.
دوابەدوای ئەم تێگەیشتنە کە دەسەڵات دەبێ شەرعیەتی هەبێت لەدەوڵەتدا، ستایلی جۆراوجۆر هاتنە پێشەوە و بوون بە بنەمای دەوڵەتی مۆدێرن ودوای مۆدێرنەش، ئەوەی ئێستاش بەناوی پۆست مۆدێرنە کە کۆمپانیا و کەرتی تایبەت لەبری دەزگاکان سەرپەرشتی سیاسەت و سیادەی دەوڵەت دەکەن و کەڵکیان لەچەمکی دیموکراسی وەرگرتووە، لەهەر چوار ساڵ جارێک حوکمڕانی لەدەستەبژێرێکی سیاسیەوە دەگۆڕن بۆ دەستەیەکی تر، ناسراوترین کۆمپانیاش لەپشت ئەم ستایلە دەوڵەتی و حوکمڕانییە وەستاوە کە هەریەک لە کۆمپانیاکانی (ئێکسۆن مۆبیل و شیفرۆن و روس نەفت و تۆتاڵن). ئەمە سەلمێنەری ئەو راستیەن، بەوپێیەی ئەم کۆمپانیا گەورانە کە نزیکەی یەک ملیۆن کۆمپانیای دیکە لەتەواوی دونیادا لەپەراوێزی وەبەرهێنانی ئەوانەوە کاردەکەن و سیاسەتی وەبەرهێنانی جۆرەکانی دیکەی کاڵا رەواج پێدەدەن، بەهەموو ململانێکانیانەوە بەشێکن لە بەڕێوەبردنی سیاسەتی نێودەوڵەتی لەدونیا بەگشتی، لەمبارەیەوە لەباسی دەوڵەت و داراییەکەی وردتر موناقەشە دەکەین و داتای وردتر دەخەینەڕوو.
بەشێک لەم باسەی کە تایبەتە بە دەوڵەت و بونیادنانی دەوڵەت، پەیوەندیی بە داهات و وەبەرهێنان و داهاتی تاکەکەس لەنێو داهاتی گشتی هەیە، ئەم لایەنە پەیوەندیی بەسیاسەتی ئابوری ئەو دەوڵەتەیە کە رێگە بە وەبەرهێنانی بیانی دەدات و کەڵک لەو سامانە سرووشتیە وەردەگرێت کە هەیەتی، ئەم نموونەیە ئەگەرچی کۆنە و کلاسیکە، بەڵام لەسەردەمی دەوڵەتی مۆدێرنەوە سەریهەڵدا "نموونەی دەوڵەتان لەدوای هاتنی مۆدێرنەوە وەکو کاریگەری پاشکۆیەتی کە بۆ داهاتی تاکەکەس هەبوو و دواتر بۆ داهاتی گشتی لە ساڵی ١٩٥٥ داهاتی تاکەکەس کەمتر لە ٤٠٦ دۆلاری ئامریکی بوو، لەتێکڕای

داهاتی نیشتیمانی، ئەمە بۆ ئەو دەوڵەتانە بوو کە دەوڵەمەنتر بوون، دەوڵەت لەرێگەی وەبەرهێنانی سەرمایەداری بیانی و راستەوخۆوە_ بەکارهێنانی ئەو بەندەی لە نووسراوەی ساڵانەی سندوقی دراوی نێودەوڵەتیدا هاتووە دەربارەی هاوسەنگیەکانی ئەو بڕە پارانەی بە موچەو کرێ ئەڕوات، واتە (مدفوعات) لە ساڵی ١٩٥٠ تاکو ١٩٥٥ لەسەر داهاتی وەبەرهێنان بە دۆلاری ئامریکی بوو کە هەموو ئەو قازانجانەمان بۆ رووندەکاتەوە، ئەمە بەبێ رەچاوکردنی ئەوەی داهات و پوڵەکە دەگەڕێتەوە بۆ نیشتیمان یان نا، ئەوەبوو بەم تیۆرەی کە داهات تێکڕای لەسەر قەرز بونیاتنرابوو لەسەر داهاتی وەبەرهێنان حسابکرا، بۆ دەربازبوون لە جیاوازیە کورتماوەکان، دواتریش لەسەر ژمارەی دانیشتوان دابەشکرا". ج. تیمونز روبیرتس. ئەیمی هایت. لەمۆدێرنەوە بۆ جیهانگەرایی. بەشی دووەم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. محەمەد حسێن. لە بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی ٢٠٠٩. ل١٠٢

ئەم ستایلە بەرهەمهێنانیەی سەرمایەگوزاری دەوڵەت بۆ لەسەر پێی راوەستانی ئابوری و بەدەستهێنانی ئابوورییەکی سەربەخۆ، بەلەبەرچاوگرنی ئەوەی تیۆریەکی کلاسیکە، بەڵام سەرتایەکی باشە بۆ وانەوەرگرتن لە بونیادنانی دەوڵەت لەرووی سەرمایەوە، ئەمما ئێستا بۆ وەستان لەسەر ئابورییەک کە بربڕە پشتی دەوڵەتە و بەتایبەتی ئەو دەوڵەتانەی کە بوون بە موڵکی کاپیتالیزمی هاوچەرخ وەکو ئامریکا و بەریتانیا و روسیا و فەرانسە، هەروەک ئەوەی لەدوای ساڵی ٢٠٠٣ وە لەدوای هاتنی ئامریکا و دەوڵەتانی هاوپەیمانی بۆ ناوچەکە و دواتریش روخانی حکومەتی بەعس و هاتنی بەهاری عەرەبی کە ئامانج لێی بەروبووم و سامانە سرووشتیەکەیەتی کە نەوتە، تیۆرەی نوێ هاتۆتە ئاراوە کە بەپێی گرێبەست لەگەڵ دەستەبژێری سیاسی ئەو دەوڵەتانەی ئۆپۆزسیۆنیان هەیە و بەپاڵپشتی ئامریکا و زلهێزەکان سیاسەت دەکەن، رێگە دەدرێت وەبەرهێنان بکەن و کەڵکی هەمەلایەن لەو سامانە وەربگرن بەتایبەتی نەوت، هانی کۆمپانیاکانی بەرهەمهێنانی نەوت و بازاڕپێکردنی لە بازاڕە نهێنیی و ئاشکراکانی جهان، بەس نەبوو بۆ ئەوەی دەوڵەتەکە دانی پێدابنرێ وەکو ئەوەی لەوڵاتانی یەمەن و عێراق و سوریا و لیبیا هەیە، بۆیە لەرێگەی ئەو ئۆپۆزسیۆنەنانەوە مامەڵە کرا، تاکو لەگەڵ هاتنە سەرکاری دەستەیەکی سیاسی بۆ بەڕێوبردنی دەوڵەت، نەتوانن باس لە داهاتی گشتی و تاکەکەس بکەن وەکو داهاتی دەوڵەتێکی سەربەخۆ، ئەمە جگە لەوەی جەنگی بەردەوام تەنها لەپێناو نەهێشتن و وەدەرنانی دوژمنێکی هاوبەش نەبوو، بەڵکو بۆ دواخستنی دۆخێکی سەقامگیری سیاسی و ئەمنی بوو لەو ناوچانە، بۆ ئەوەی داهاتەکە بۆ گشت بێت بەپێی ئەو گرێبەستە نهێنیە و کە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بەپێی یاسا دانی پێداناوە.

بەرهەمهێنانی کاریگەرییەکی نیگەتیڤ کە وایکرد داهاتی تاکە کەس دیار نەبێت و وەکو سیحر لەپڕێکدا دەوڵەمەند و وەبەرهێنەری نوێ پەیدابن کە سەرمایەکەیان سەرچاوەی دیارنییە، ئەم مۆدێلە لەدرووستکردنی دەوڵەت بۆیە هاتە ئاراوە، چونکە ئەزموونی سەرمایەداری کلاسیکی و دەوڵەتە زەبەلاحەکان لەرووی هێز و ئابورییەوە کە خاوەنی ئەزموونن، نایانەوێ ئەزموونی رابردوو کۆلۆنیالیزم دووبارە بکەنەوە و بەشێوەیەکی ئاشکرا ململانێی یەکتر بکەن، بەڵکو ئەوان لەئاستێکی دیکەدا کە تەکنۆلۆژیایە و پوڵ و بەرەی دیکەی سیاسییە ململانێی یەکتریان کردووە، نموونەش لە نمایشکردن و بەکارهێنانی چەکی سیحری و تەکنۆلۆژی و کەرەستەکانی دیکەی جەنگ بوو لەدوای ئەو فەوزا سیاسیەی ناوی نرا بەهاری عەرەبی، بەمەش دەوڵەتانی زلهێز هەم وەکو داواکاری مافی گەلان و داواکاری سەقامگیری و پشتگیری لەو دەوڵەتانەی لەنوێ خۆیان بونیاد دەنێن و وەکو داواکاری مافی مرۆڤ و دیموکراسی و ئەمنیەت بۆ گشت خۆیان نیشاندا، گەلانی ناوچەکەش بڕوایەکی تەواویان بەم شێوەیە لە بونیادنانی دەوڵەت بوو بۆ نەتەوە ژێردەستەکانی وەکو کورد و تایەفە لیبیەکان و حوسیەکانی یەمەن و قرمی بەشە باکوریەکەی ئۆکرانیا و تادەگاتە قەرەباخ و کشمیر و غەززە و جبل تاریق و هتد.

هەڵبەت نەوت بەشیکی زۆر لە پێداویستی و کەرەستەکانی دیکە بەدەستدەهێنێ، بۆیە جەنگێکی بەردەوامی بێ پسانەوەی لەسەرە، بەڵام لەپەنا ئەمەدا جۆرێکی دیکەی سامان هەیە کە ناوی نایات، ئەویش فسفۆر و فۆسفات و بەرهەمی کشتوکاڵ و سامانی سرووشتی دیکە و کەرەستە خاوەکانی

دیکەیە، هەروەها شێوازێکی دیکەی روخانی باڵەخانەی شارەکان، بۆ ئەو کۆمپانیایانەی کە دەیانەویست لەرێگەی کارکردنیانەوە بۆ دەرباز بوون لەو قەیرانەی تێی کەوتوون قازانج وەربگرن، بۆیە هاوکاری ئەو سوپایانەیان کرد کە دەوڵەتانیان داگیر کرد، یان هیچ نەبێ هاوکاری بەردەوامبوونی جەنگەکان بۆ ئەوەی کاولبکرێن وەکو کوردستانی سوریا و یەمەن و لیبیا و باشوری عێراق کە سوننە نشینن، سەرباری ئەمەش وەبەرهێنانی دیکە هەیە کە بریتییە لە بەتاڵانبردنی شوێنەواری کۆن و کولتووری نەتەوە گەلانی ناوچەکە، ئەمانە هەموویان بە مەسەلەی نەوتەوە داپۆشراون و نەبوونەتە کەیسێکی کراوە کە پرسی داهاتی گشتی و داهاتی تاکەکەسی پێی بپێورێت.
تائێرە بەشێوەیەکی کورت ئەوەی پێناسەبوو کردمان بۆ دەوڵەت، تەنها ناساندن و بەراوردکرنی فۆرمێکی کۆنی بەپەلەی قەوارەی دەوڵەتی بوو لەگەڵ ئێستا، بەڵام لەرووی تیۆرییەوە، زاراوەی دەوڵەت وەکی چەمک کە مانای جیاوازی هەیە، لەبنەڕەتدا بە ئینگلیزی (state) لەوشەی (stare) لاتینیەوە هاتووە بەمانا گشتییە کۆنەکەشی، بە واتای بونیات دێت، یان بونیادنراو دێت کە لەدۆخێکی دیاریکراودایە. بەڕوویەکی دیکەدا زاراوەکە بەئینگلیزی (static) دێت لێرەشدا بەواتای بێجوڵە، یان بەمانای جوگرافیای جێگیردێت کە بەمانای کۆمەڵە خەڵکێک دێت لەشوێنێک جێگیربوونە و قەوارەی خۆیان دەپارێزن و سیستمێک دادەمەزرێنن بۆ پیادەکردنی شێوەی ژیان و دامەزراندنی ژیانێک بەپێی پەیمانی کۆمەڵایەتی، لەڕوانگەی فکری چەپ و سۆسیالیستیشەوە، وەکی ناوەڕۆک بەمانای دەسەڵاتی خۆسەپێن و ستەمکار دێت کە لەرێگەی دەزگا شەرعیەکان و جومگەکانی وەکی سوپا و دەزگا ئەمنیەکانەوە گوتاری دەستەبژێرێکی چاوچنۆک، لەرێگەی دەستوور و یاسادا دەسەپێنێ و لەرێگەی دامودەزگای سەرکوتکردنیشەوە وەکو پۆلیس و سوپا خۆی بەسەر خەڵکدا، لە بیری مۆدێرنیتەشدا میکانیزمێکە بەدەست گروپێکی سیاسییەوە لەبەرامبەر ئەوانی تر کە جۆرێکی دیکەی دووبارەکردنەوەی ململانێیە لەڕووی سیستمی سیاسی و فەرهەنگی و ئابوری و تەکنۆلۆژی و هتد.
بەوپێیەی بۆ هەر چەمک و تێگەیشتنێک و ئەزمونێکی ژیان و بەتایبەت سیاسەت، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ وانەو ئەزمونەکانی سەردەمی یۆنانی کۆن، چونکە خاوەنی فەلسەفەی ژیان و چەمکە سەرەکیەکانن، بەتایبەت ئەو چەمکە سیاسییانەی کە لەو سەردەمە بەرهەمهاتوون و دواتر گەشەیان کردووە بریتین لەدەوڵەت و سیستم و سیاسەت و هتد، بۆیە تائێستاش هەموو دانراوەکان و بەرهەمە فکریەکانی یۆنان وەکو بنچینەیەکی فەلسەفی تەماشا دەکرێت و بەبێ گەڕانەوە بۆ یۆنان کارەکە و تێگەیشتنەکە ناچیزە دەردەچێت، بەڵام هەموو بیرمەند و فەیلەسوفان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەوڵەت لەرووی ژیانی سیاسیەوە بۆ نەتەوە ژێردەستەکان، مافێکی ئەخلاقی کۆمەڵایەتی یە کە دەبێ بەدەستبێت، ئەویش بەپابەندبوون بەوەی کە هیچ بیرکردنەوە و تیۆرێک بۆ دەوڵەت بەبێ بیرکردنەوەی ئەخلاقی نەبێ، بۆیە دەوڵەت بەبێ ئازادیەکان بۆ ئینسان بەبێ ئەو لایەنە ئەخلاقییە، بەبێ دادپەروەری کۆمەڵایەتی، بەبێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازی رەگەز و پێست و نەتەوە و ئایین و هتد، جۆرێک لەفەزای نائەخلاقی و نائینسانی و ئەنارشستیانە بەرهەمدەهێنێ، بەڵام بەمۆدی نوێ، هەروەک ئەوەی کە (بسمارک یان ناپلیۆن) کردی لەرێگەی خەڵکی نائاسایی و نا ئەخلاقی بەپێوەری کۆمەڵایەتیەوە بنەمای دەوڵەتیان لە هەریەک لە ئاڵمان و فەرانسە دامەزراند. "رەنگە قۆناغی کارەساتەکانی سەردەمی ناپلیۆن بەهۆی لاوازی سیاسی کاتی هێزە دەسەڵاتدارە نەریتییەکانەوە هاتبێتە ئاراوە و بەهۆی قەیرانی ئۆرگانی و ناچارییەوە درووست بوبێت، ئەم ئەگەرە لە حاڵەتەکەی ناپلیۆنی سێهەمدا دەبینین لە ساڵەکانی ١٨١٥ تاکو ١٨٤٨ هێزی دەسەڵاتدار لە فەرەنسا، لەرووی ئابورییەوە کرابوو بە چوارپارچەوە، پاشاخوازەکان و ئۆرلیانیستەکان، بۆناپارتیستەکان و کۆماریخوازەکان یەعقوبیەکان". ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. پاسار شێرکۆ کردوویەتی بە کوردی. بڵاوکراوەکانی دەزگای دوارۆژ بۆ روناکبیری و راگەیاندن. ساڵی ٢٠١٥. ل٣١ . لەو تێگەیشتنەی گرامشیەوە تێدەگەین کە دەوڵەت لەسەدەکانی رابردوو و تاکو ئێستاش کە بەشێکی زۆری دەوڵەتانی دونیا لەسەر هەمان ستایل یان پاشایەتین و یان کۆمارین کارەساتەکانیشیان بەهەمان هۆکارەوە بووبێت، هەروەها هەمان ئەو ئیشکالیاتەیان ماوە کە بەهۆی قەیرانی ئابورییەوە درووست بوونە و ماونەتەوە، ئەگەرنا

بۆچی تائێستا هێزە سەربازییەکان بۆ پشتگیری لە دەسەڵات بەناوی پاراستنی دەوڵەت و قەوارەکەوە هێز و جومگەیەکی زاڵی دەوڵەتە و مەترسی لە دژە دەوڵەتەکان هەیە.
باسێکی دیکە ئەوەیە کە دەوڵەت سەرەتا بەچ شێوەیەک و چۆن و بەچ خراپترین نموونەی ئەفرادگەلێک دادەمەزرێت، نموونە زۆرن کە پێشتر لە یۆنان هەبووە دواتر لەلای ئیمبراتۆرییەتەکان هەبووە و بەتایبەتی لە لای تاتارەکان و مەغۆلەکان، پاشان لەلای ناپلیۆن و فەرانسە هەبووە، " ئەگەر هەوڵبدەین نموونەیەکی زەینی دەوڵەتی ناپلیۆن وەربگرین گوایە دژی دەوڵەتی ئەرستۆکراتیە کە بۆ ماوەی بیست ساڵ لەچوارچێوەی هاوپەیمانی ئەوروپی دژایەتی کرد، ڕێگەی (فیبەری) مەبەست لە بیرمەندی گەورەی کۆمەڵناسی سیاسی (ماکس فیبەرە) تێکدەشکێنێ وەکو دیاردەیەکی جیاواز وەسف دەکرێت، ڕەنگیشە تەواو کامڵ بێت، یان ڕەنگە تێکەڵ بوبێت لەگەڵ ئەویتردا کە وایدەزانین پاککراوە، بۆیە دەوڵەتی ناپلیۆنمان وەکو نموونەی پۆزەتیف وەرگرت و دەوڵەتی نەمساوی یش وەکو نموونەیەکی نیگەتیف کە دەوڵەتی نوێ بوو، ئەمەش ئەو دەرەنجامە شیکارییەی کۆن بوو". عبدالله العروی. مفهوم الدوله.مرکز الپقافی العربی. دار البیچاء. ٢٠٠٧. ل٧١ ئەگەرچی ناپلیۆن داهێنانێکی نوێی نەکردبوو لەمەیدانی زانست و ڕۆشنبیری، ئەمە بانگەوازی فەلسەفەکارانی ڕۆشنگەریشە، بەپێچەوانەوە وەکو گشتاندنێکی سەرکوتکاری تەماشایان کردووە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە پۆزەتیف بوون و نیگەتیف بوونی نموونەی هەردوو دەوڵەتەکە یەک ئامانجیان هەبووە، ئەوەیش بێنرخ کردن و بێ بەهاکردنی ئەو چوارچێوەیەی کە کۆمەڵگە تێیدا هەم ئەریستۆکرات و هەم خەڵکە چینی خوارەوە و هەم سەرمایەدارەکان کە ئێستا دونیا بەڕێوەدەبەن.
لەدەرەوەی ئەو بینینە مێژووییەش بۆ بنەچەی دەوڵەتی ڕۆژئاوایی کە ناپلیۆن بناغەکەی داناوە، سەرەتایەک دەستپێدەکات لەوەی کە ڕووندەبێتەوە سروشتێک هەیە بۆ دەوڵەت، ئەویش یەکێکە لەو دیاردە سیاسیانەی کە تەنها وەکو تێکستێکی ئازاد و پەتی مامەڵەی لەگەڵ ناکرێ، چونکە لە بنچینەدا لەو بوونەوە سەرچاوەی گرتووە کە کۆمەڵگە پێویستی پێی بووە، " (سوارز) گرینگی بە بەشێک لەدەوڵەتداوە لەنێوەخنی سیستمی جهانی، هەروەک سیاسەت و ئەخلاق سنووری بۆ داناوە، ئەمەش لەسەر بنچینەی داتاکانی کەنیسە بووە، دەوڵەتیش بەنیسبەت خۆی داتایەکی کۆمەڵایەتی و ڕەسەنی تەواوە، هەڵبەتە بەلەبەرچاوگرتنی گەورەبوون و زۆربوونی خێزان بووە". جان توشار بمعاونە مع لویس بودان و بیار جانین و جورج لافو و جان سیرینلی. تاریخ الفکر السیاسی. ترجمە. علی المقلد. دار العالم للگبعە و النشر و التوزیع. بیروت ١٩٨١. ل٢٤١ ئەمە ئەو سرووشتەیە کە لەژێر فشاری کۆمەڵایەتی بووە، نەک لەژێر فشاری سیاسی و داگیرکردن و زۆرداری لە کۆمەڵگەیەکی تر کە خاوەنی سنوورەکەی خۆیەتی وەکو سامان، ئەمە پێی دەگوترێ دەوڵەتی سرووشتی، سوارز کە بیرمەندێکی ڕۆژئاوایی دەستووری دەوڵەتیە، مەسەلەی خێزانی وەکو بنچینەیەکی پتەو تەماسا کردووە بۆیە ناوی خێزان دەهێنێت وەکو یەکەیەکی چالاکی کۆمەڵایەتی سیاسی.
هەڵبەت ئەوەی کە باسمان کرد ئەلتەرناتیڤێکی فەلسەفی هەبوو کە (هیگڵ) لە مانای ئەخلاقی خودی و کۆمەڵگەدا کۆی کردەوە و لەکتێبی (مبادئ فلسفە الحق) کە لەساڵی ١٨٢١ باسی دەکات، ئەویش خێزان و ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنیە وەکی بنچینەی دەوڵەت، هەروەها وەکی شێوەیەک لەئەزموونی بەر لەهاتنی دەوڵەت و سیستم کەڵکی لێوەرگیراو و ئێستاش بوار هەیە کەڵکی لێوەربگیرێ، نموونەکەشی ئەوەیە دەوڵەت لەبەرامبەر ئازادیدایە کە بەپێی تیۆرەکەی هیگڵ، سیفەتی دەوڵەت سەربەخۆییە لەگەڵ کۆمەڵگەدا.
بەهەرحاڵ پێش ئەوەی بچینە سەر دابڕانە فەلسەفیەکەی ڕۆژئاوا لەدوای ڕێنسانس کە سەرەتا لە ئاڵمانەوە دەستپێکرد و جیاکردنەوەی ستایلی دەوڵەت لە ڕۆژهەڵات کە ناسراون بە دەوڵەتی ڕەسەن، هێشتا بۆ پشتڕاستکردنەوەی نێوەڕۆکی چەمکەکان و بەتایبەتیش بۆ چەمکی دەوڵەت دەبێ بگەڕێینەوە بۆ یۆنان و بەتایبەتی ئەفلاتۆن کە لەکتێبی کۆماردا موناقەشەی نێوان تراسیماخۆس و سوکراتی نووسیوەتەوە و دەڵێ " هەر چینێکی فەرمانڕەوا یاساگەلێک دادەڕێژێ لەبەرژەوەندی خۆیدا بن، دیموکراسی یاساگەلی دیموکراسیانە و ستەمکاریش ستەمکارانەیە، هەروەها لە داڕشتنی ئەم یاسایانەدا ئەوەی وەک (هەق) دایدەنێ و پێناسەی دەکەن بۆ چینی ژێر فەرمانڕەوایی خۆیان ئەوەیە، کە

لەبەرژەوەندی خۆیاندایە، هەر کەسێک یاسا شکێنی بکا لەم یاسایانەدا وەک (تاوانبار) سزا دەدرێ، ئەوە مەبەستی منە، کە دەڵێم (هەق) لەهەموو دەوڵەتێکدا هەمان شتە، واتە بەرژەوەندی چینی فەرمانڕەوایە و حکومەت بەهێزترین بەشی هەرە دەوڵەتێکە، بەم شێوەیە ئەگەر جوان لێی وردبینەوە (هەق) هەمیشە هەمان شتە. بەرژەوەندی چینی بەهێزە". ئەفلاتون. کتێبی کۆمار. وەرگێڕانی بۆ کوردی. سۆران عومەر حەمە. ڕێبوار قارەمانی. مەهدی حەسەن چۆمانی. دەزگای وەرگێڕان.ساڵی ۲۰۰٦. ل۲۹

ئەم موناقەشەیەی نێوان سوکرات و تراسیماخۆس، لەوێوە هاتووە کە خەڵک ئەوانەی لەچینی ژێرەوەن و دەسەڵاتیان قەبوڵکردووە، تەنها داواکارییان هەق بووە بۆ گشت، نەک دەوڵەت تەنها ئامرازی پاراستنی بەرژەوەندی دەسەڵاتداران بێت و بۆ لادان لەو یاسایانەش کە داڕێژراون سزا دابنرێت، لەحاڵێکدا ئەوەی کە هەڵە دەکات لەنێو دەزگاکانی حکومەت و دەوڵەت، وەختێک دەوڵەت دوچاری جەنگ دەکەن، وەختێک لەنێو خۆدا کێشەی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری دەخوڵقێنن، ئەوە دەستەبژێری سیاسی و دەسەڵاتدارەکانن، نەک خەڵک، چونکە ئەوان زیاتر هەڵە دەکەن. بەڵام گومانی ئەو ڕستەیەی کە ئەفلاتون لە کۆماردا درکاندوویەتی، (دەوڵەت و تاکە کە لەئەنجامی ستەمکاریدا هەردووکیان دەبنەوە کۆیلەی ترس، چونکە ئەو کەسەی سرووشتی ستەمکارانەی هەبێت، نەتوانێ ژیانێکی دوورە پەرێزانە بۆخۆی دابین بکات) خۆی دەبێتەوە بەو کەسایەتی و کارێکتەرەی بەرهەمی هێناوە.

هەڵبەت لێرەدا ئەفلاتون دەوڵەتی لە تاکە کەسێکدا کۆکردۆتەوە بەوپێیەی کە سەرۆکایەتی سیستم دەکات و توانایەکی ڕەهای هەیە، بۆیە دەبێتە کەسی ستەمکار، ستەمکاریش ئەو کەسەیە کە لەپێناو چێژوەرگرتن لەو دەسەڵاتەی خۆی، هەموو جۆرە ئازادییەک لەدەستدەدات کە لانیکەم ناتوانێ بچێتە نێو کۆمەڵگە بەئازادانە و ناتوانێ گەشت بکات، بەرهەحاڵ ئەم لایەنە لە چاپتەرێکی تردا سەبارەت بە جۆرەکانی سەرکردە و دەوڵەت زیاتر باس دەکەین، چونکە سەرکردە و فەرماندە و سەرکردەی ئاسایی و سەرکردەی کاریزما و هتد مانای جیاوازیان وەرگرتووە.

ئەفلاتون بەر لەهەر کەسێک باسی ئەوەی کردووە کە دەوڵەت لە سێ بەش پێکدێت، بەشی یەکەم خۆشی و بەشی دووەم چێژە و بەشی سێهەم هێزی ئارەزووەکانە، ئەوکات لەو دەسەڵاتە کەڵک و چێژ دەبینێ کە سوکرات ناوی لێناوە (جەربەزەیی) کەهەموو ویستەکەشی بۆ سامان و شانازیکردنە بەخۆی، بەڵام هێشتا لەبەرامبەر هێزی درکپێکردن ئەو توانایەی نییە ململانێ بکات، بەڵام لەهەموو حاڵەتێکدا هێزی بەکارهێنانی ئارەزوەکان نموونەیان زیاترە لەوانی دیکە، بۆیە کە مارکس لە کتێبی (١٨ ی برۆمیر لویس پۆناپارت) زۆر باسی ئەو حاڵەتە دەکات سەرزەنشتی ئەو شێوازە دەکات بۆ بونیادنانی دەوڵەت و نووسیویەتی و باس لە دامەزراندنی دەوڵەتی فەرانسە دەکات کە ناپلیۆن بە چەقۆ کێش و سەرسەری و پیاوانی سەرشەقام و کەسانێک کە بەهایان بۆ هیچ شتێک دانەدەنا، بەڵام بوون بە بنەمایەک بۆ دامەزراندنی دەوڵەت، ئەمە باشترین سەلمێنەرە کە لەرێگەی کێ و چۆن کەسانێکەوە درووستبوونە، بۆیە کە ناپلیۆن دەسەڵات وەردەگرێت و دەبێت بەکارێکتەری نموونەیی ستەمکار لەمێژووی نوێ، ئیدی لەژێر کاریگەری هەمان عەقڵیەت، دەست بە داگیرکاری دەکات و دەبێت بەمایەی نەهامەتی بۆ خەڵک بەگشتی و ستایلێک بۆ پاش خۆی کە ئێستا بە فۆرمێکی نوێ دەوڵەتە زلهێزەکان دەیانهەوێ خۆیان نوێ بکەنەوە و نمایش بکەنەوە لەبەرامبەر دەوڵەتە بێ دەسەڵاتەکان.

لەگەڵ هاتنی سەردەمێکی نوێ، فۆرمی دەوڵەتیش وەکو سیستم گۆڕا بۆ بارێکی تر کە تەنها فۆرمی دەوڵەت و نەخشەی لە ئەتڵەسدا دەبینرێت و هیچی تر، ئەوەی ئێستا مۆدێلی دەوڵەتە، زۆر جیاوازی هەیە لەگەڵ رابردوو کە هەموو کایەکان و دامەزراوەکان لەژێر سایەی سیاسەتی دەوڵەت بوون کە لە دەستووردا پێناسەکرابوون، بۆ نموونە پێشتر هەموو کۆمپانیاکان و هێزی بەرهەمهێن و پەیوەندیی بەرهەمهێنان و پێشکەوتن و تەنانەت پێشکەوتنی پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و هتد، لەژێر سایەی دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت بوون، بەڵام بەهاتنی ستایلێکی نوێ بۆ حوکمڕانی و وەبەرهێنان لەدەرەوەی قەوارەی خاک و دەوڵەت، فۆرمی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆی جیاکردەوە، بەپێچەوانەوە دەوڵەت هیچ ئەرکێکی لەسەر نەما بۆ هاوڵاتیان جگە لەئەرکی سیاسی، جگەلەوەش دەسەڵاتی سێنترالی

دەوڵەت کەوتە ژێر دەستی کۆمپانیاکانەوە، ئیدی کۆمپانیاکان لەبری دەوڵەت ژیانی کارگێری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و پێشکەوتن و پەروەردە و پێداویستی و کەرەستەی ژیان و هتد بەڕیوەدەبەن، ئەم ستایلە لەدەوڵەت لەدوای سەرهەڵدانی ژیانێکی نوێ ی سیاسی هات کە دەوڵەت تەنها ئەو کەسانەن باج وەردەگرن و سیاسەتی وڵات بەڕێوەدەبەن، لەئاستی دەرەوە و لەهەر چوار ساڵ جارێک لەئەنجامی هەڵبژاردنی پارلەمانیدا، دەوڵەت تەنها دەموچاوەکانیان دەگۆڕێت و کارێکتەرو فەزا سیاسیەکە وەکو خۆی دەمێنێتەوە، ئەگەرنا خاک و نەتەوەکان و زمان و فەرهەنگ و ئابوری و هتد وەکو خۆی دەمێنێتەوە جگە لەگۆڕینی سیستم یان فەزای سیاسی، دەوڵەتیش لەجوگرافیای سیاسەت و فۆرمە کۆمەڵایەتیەکەی خۆی دەمێنێتەوە.

لەدوای مێژووی نوێ کە زیاتر مەبەست لەدوای چاخەکانی پێشی زایینی و سەدەکانی ناوەڕاستە، چونکە دەوڵەت ئەوکات وەکی دیاردەیەکی سیاسی هاتە ئاراوە، بۆیە پێناسەیەکی دیکەی وەرگرت، ئەوەش بە پاڵپشتی بەکارهێنانی ئایین و هێزی سوپایی و نەریت و نەتەوە و قەوارەی کۆمەڵایەتی و ئابوری و دواجاریش دەوڵەتی دوای کاپیتاڵیزمی هاوچەرخ بوو کە زلهێزەکان بۆیان دەرکەوت کۆمپانیاکان بەڕێوەیان ببەن لەبارترن، ئەمەش رێگەیەکی دیکەیە بۆ شان خاڵی کردنەوەیەکی دیکە لەرووی سیاسی و سیستمی سیاسی دەوڵەت بەگشتی، چونکە دونیای سیاسەت بۆی دەرکەوت کە نە سۆسیالیزم و نە لیبرالیزم و نە دیموکراسی و نەکاپیتالیزم و هیچ کام لەم چەمکانە پێناسەی جەوهەری سیستمی سیاسی نین، تاکو خەڵک نیگەران بن و چارەش بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سیاسەتی ئابوری، بەچەمکی سیاسی ناکرێت، هەروەک ئەوەی ئێستا بووەتە گرێیەکی دەروونی سیاسی لەسەراپای دونیا و تەنها بەناو سیادەوە واتە (السیادە الدولە)، دەوڵەت بوونی هەیە ئەگەرنا کۆمپانیا زەبەلاحەکان ئاراستەی سیاسی و جڵەوی سیاسی نێودەوڵەتیان بەدەستەوەیە، بۆیە هەرچی دەوڵەتی دونیا هەیە دابەشی بەسەر دوو ئایدیا و دوو بەرەی سیاسی و ئابوری جیاواز، بەمەش سەروەری دەوڵەتیان لەدەستداوە کە لە چاپتەرێکی دیکەدا باسی لێوەدەکەین.

بیرۆکەی سەروەری بەشێکە لە دەربڕینی سیاسیەکانی ئەمڕۆمان، بەڵام چەمکی سەروەری بۆ دەوڵەت چییە؟. ئاخۆ پێویستە بۆ دەوڵەت گەورە یاخود دەسەڵاتدارێک هەبێت تاوەکو دەوڵەت بوونی هەبێت؟. ئاخۆ سەروەری واتایەک لە خۆ دەگرێ کە گرینگی هەبێت؟. بیرۆکەی سەروەری لەوێنەی تەواویدا پێش هەردوو سەدەی پانزە و شانزە ناسرابێت، لای بیری یۆنان و رۆما بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بیرێکی ناسراو نەبووە، ئەوەی ئەو کات زۆر سیفەتی هەبووە، بۆ نموونە ئەرستۆ لە لێکۆڵینەوەدا زۆر بەڕوونی دەرکی کردووە بەوەی شتێک هەیە لەیەکەی سیاسیدا باڵاترە". ئەندرۆ ڤنسنت. وەرگێڕانی. عەبدڵڵا فازڵ گەرمیانی. دەزگای وەرگێران. هەولێر. ٢٠١١. ٥٢ ئەوەی سەرەوە موناقەشەیەکی تیۆرییە سەبارەت بە جیاوازی لە نێوان سەروەری دەوڵەتە لە کۆن و نوێ دا، سەرەڕای ئەوەی پیاوە سیاسی و فکرییەکان گرینگیان بەم لایەنەداوە، لایەنێکی دیکە هەیە کە کەسێتی هاوڵاتییە کە بەبێ ئەو سەروەرییە و شکاندنی ئەو هەژموونەی هەیەتی، شکستێکە بۆ کەسێتی و باری دەروونی کەسێتی هاونیشتیمانی و وا دەکات خۆی بەکەم بزانێ لەبەرامبەر ئەوی تری دەوڵەتانی تر، داگیرکاری دەوڵەتان لەلایەن زلهێزەکانەوە، بەشێکی ئەو پەرچەکردارەی لێبەرهەمدێت و وادەکات جەنگی دەروونی و جەنگی جۆراجۆر بەرهەمدێنێت، بەڵام سەرەنجام لەوە تێدەگەین کە سەروەری دەوڵەتی نوێ لە پشتگیری زلهێزەکانەوەیە بۆ دەوڵەت و سەروەرییەکەی، نەک ئابوری و سیاسیەتەکەی و سیستمەکەی و مۆدێلە نوێیەکەی.

بەهەرحاڵ ئەوەی زانراوە لەدوای سەرهەڵدانی مۆدێرنەوە بۆ سیستم و دەوڵەت و کایەکانی دیکەی سیاسەت، ئەمجارەیان دەوڵەت سیمایەکی دیکەی وەرگرت و وەکی باشترین و تۆکمەترین نموونەی نوێی سەرمایەداری دەرکەوت کە چیتر هیچ ئایدیایەک نەتوانێ بۆ نەهێشتنی قەوارەکە سیاسەت بکات و خەڵک لەدژی هەڵبخرێنێ، مەبەستمە بڵێم وەکی قەوارە سیاسیەکە، بوو بەدەرهاویشتەی سیستمێک کە پێشتر فۆرمی وەهای بەخۆیەوە نەبینیبوو، ئەویش مۆدێرنە بوو کە لەدواهەمین قۆناغەکەی فۆرمێکی ناشیرینی دەوڵەتی نەتەوەیی لەژێر ناونیشانی دیموکراسی بەرهەمهێنا، دەوڵەتی نەتەوەییش دیاردەکانی دەمارگیر و بکوژی شارستانیەتەکانی بەرهەمهێنا، ئەوەبوو بەوەستانی جەنگ ئەم فۆڕمە

کەمێک ژیانی دەمارگیری بەیاسا و دەستوور وەستان، بەڵام دیسان لەبەرگێکی تردا خۆی بەرهەمهێنایەوە و ئەوەی کە ئێستا بەفۆرم دەبینرێت، باشترین نموونە مێژوویەکەیەتی کە پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە و بەستایلێکی دیکە خۆی بەرهەمدێنێتەوە کەئابوری و بازرگانی جۆراوجۆرە، تەنانەت بازرگانیکردن بە ئینسانیشەوە لەرێگەی یاسای بازرگانی نێودەوڵەتیەوە شەرعیەتی وەرگرتووە، لەکاتێکدا ئەمە هەمان ئەو ژیانەیە کە پێشتر لە قۆناغەکانی مێژووی کۆیلەیەتی لەکۆمەڵگەی بەشەریدا هەبووە، بەڵام بەستایلێکی دیکە کە مێژوو هەندێکجار چیرۆکەکانی دەگێڕێتەوە.
دەوڵەتی نوێ ی هاوچەرخ لەهەموو ئەو مانایانەدا خۆی رزگارکردووە بەپاساوی بازاڕی ئازاد، ئیدی وەکی پێشتر باسمان کرد هەرچی کاروباری خەڵکە بوو بەئەرکی کۆمپانیاکانی کەرتی تایبەت و لەوێوە لەرێگەی کەرتی تایبەت و کۆمپانیاکانەوە دەوڵەت بەیاسایەکی تایبەتی سیاسی، پارێزگاری لە قەوارەی سیاسی و سیستەم بەناوی دیموکراسی و ئەندێشەی کۆمەڵایەتی کە فکری لیبرالی لەسەرتای سەدەی بیستەمدا هێنایە کایەوە و لانیکەمی قەناعەتی بۆ بەشی زۆری خەڵک و تەنانەت دەستەبژێری سیاسیش درووست کرد، بەڵام دەرکەوت بازاڕی ئازاد کە بەرهەمی بیری نوێی سەرمایەداری نوێ بەفۆڕمی شارستانی خۆی بەڕێوەدەبات، چونکە چ لەناوەوە و چ لەدەرەوە نوێنەرایەتی خۆی رادەستی کۆمپانیاکان کردووە و لەسەر توانا و هێزی بەرهەمهێنان دەژی کە بریتی یە لە باج و سوویی بانکەکان لەلایەک و لەدەوڵەتە هەژارەکانیش بە هێز و دەستی کاری کرێکار لەلایەکی دیکەوە، بەڵام هێشتا دەوڵەت وەکی قەوارە کە مانا کۆنەکەی و بونیادە سیاسیەکەیە هەر ماوە لەنێو هاوکێشەی سیاسیدا کە ئەگەر پاشکۆیەتیش بێت، لەکاتێکدا دژە بونیاد لەرووی فکری و فەلسەفیەوە سەریهەڵدا، ئیدی لەدوای هاتنە ئارای ئەو دیاردە ئابوری و سیاسیانەوە، ئەویش فکری بونیادشکێنی بوو، واتە شکاندنی مۆدێلی رۆژئاوا کە دەیهەوێ لەهەموو دونیادا رەنگبداتەوە، رەتکرایەوە و رەوتێکی دژە ئەو بونیاتە هاتە ئاراوە، بونیاد شکێنی لێرەدا بەمانای چەمکی پۆست مۆدێرنە دێت کە جەوهەر و فۆرمی دەوڵەتی گۆڕی لەڕووی جوگرافی و کولتووری و مەعریفیەوە کە بەتاڵ کردنەوەی سیحری دەوڵەت بوو، مەبەست لەسەرهەڵدانی ئەو رەوتە فکرییە وەکی چۆن پێشتر لەسەدەکانی ١٦ و ١٧ و ١٨، رەوتی نارەزایەتی فکری و هونەری وەکو دادایزم و سوریالیزم و فکری مارکسی و ئانارشیزم سەریانهەڵدا دژ بەسیستمی دەوڵەت کە لەژێر کاریگەری دەسەڵاتدارێتی کڵیسا و قەشەکاندا بوون و بەپرنسیپی ئایینی حوکمڕانیان دەکرد، رەنگە سەرهەڵدانەوەی بزووتنەوەی ئەنارشیزم لەم هەزارەیەدا کە دونیا گوایە بەرەو تێکەڵبوونی کولتوورەکان و شارستانیەتەکان دەڕوات، ئەنارشیزم مانایەکی نەبێ، بەڵام بەپێچەوانەوە کە دەوڵەت وەکی جاران سیستمی خۆی گۆڕی و بەرپرسی نییە لەو نموونە نوێییانەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری، لێرەوە ئەنارشیزم جارێکی تر و بەستایلێکی دیکە سەریهەڵداوەتەوە.
نوئۆم چۆمسکی لەچاوپێکەوتنێکدا بۆ گۆڤاری تایمی بەریتانی و لەکتێبی (پشتگیری لە ئەنارشیزم) دا دەڵێ" پێشتر زۆر دژی ئەنارشیزم بووم و پەیوەندیم هەبوو لەگەڵیان بۆ کپکردنەوە و هێمن کردنەوەی ئەو بزووتنەوەیە، بەڵام دوای ئەوەی بۆم دەرکەوت کە سەرمایەداری وەکی سیستم ستایلی خۆی ناگۆڕێ و لەبەرنامەیدا نییە خۆشگوزەرانی بکاتە دیاری بۆ ژیانی ملیۆنەها ئینسان لە ئەفەریقا و ئاسیا و رۆژهەڵات و تەنانەت بەشێک لە ئەروپاش، بۆیە لێرەوە بەدواوە من پاڵپشتی بزووتنەوەی ئەنارشیزمم بەمەرجێک ئەجندایان تێکدانی هەموو دونیا نەبێت و رەش و سپی تێکبشکێنن پێکەوە" ئەم بۆچونەی (نوئۆم چۆمسکی) لەگەڵ گۆڤارەکە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ئەو سیستمە سیاسیەی دونیا بەڕێوەدەبات، هیچ بەهایەکی بۆ هیچ شتێک نەهێشتۆتەوە و ئینسانی لەرێگەی بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیاوە کردووە بەکاڵایەک بۆ هەموو بەرهەمێکی تەکنولۆژی و هیچی تر، ئەلتەرناتیڤیشی نییە جگە لە ئەنارشیزم.
رەوتێکی دیکەی فکری سیاسی هەیە لەئەوروپا کە خەریکە تیۆریزە دەکرێت بۆ ئەوەی خەڵک دژی ئەو دونیابینیە بوەستنەوە کە گەرەکیەکی خۆی بەرهەمبهێنێتەوە لەرووی ستایل و مۆدەوە، مەبەستم لەخۆبەرهەمهێنانەوەی کاپیتالیزمی هاوچەرخە، ئەویش فکرێکە کە ئیلهامی لە مارکسیزمەوە وەرگرتووە بەناوی نیو مارکسیزم، واتە (مارکسیزمی نوێ) ئەم رەوتەش شێوەیەکە لە ئەنارشیزمی نوێ، بەڵام جیاوازییەکەی ئەوەیە دژ بەو بونیادە رادەوەستن کە سیستمی سەرمایەداری نوێ، دەوڵەت

لەرێگەی کۆمپانیا زەبەلاحەکانەوە نمایش دەکات و ململانێی ئابوریش هەر لەو رێگەیەوە تێکەڵ بەسیاسەت و پیشبڕکێی هەژموونی سیاسی دەکات، هەرچی بەرهەمی مەعریفی و تەکنۆلۆژی هەیە لەخزمەت دەستەبژێرێکی سەرمایەداری بێت و هیچی تر، هەڵبەت ئەو دەستەبژێرەش بە پاڵپشتی دەزگایەکی نهێنی یە لەسەراسەری دونیا.

مێژووچەی دەوڵەت

مێژوو سەرەو لێوە لە نابەرابەری و ململانێ و شەڕ و کوشت و کوشتار لەسەر کەڵەسەری ئینسان درێژەی کێشاوە کە لەبنچینەدا ململانێی بەرژەوەندی دەسەڵاتداران بووە، ئەمەش بەدەستی ئەو کەسانە تۆمارکراوە کە لەتاو چاوچنۆکی دەسەڵات گرتنەدەست و حوکمڕانیان هەبووە بۆ دامرکاندنەوەی غەریزەکانیان کە زۆرجار پەیوەندیی بەویستی حاکمێک یان پاشایەک، یان کەسێک بووە لەدژی ئەوی دیکەی دژەکەی، نەک ئەوەی هەموو چیرۆکەکان پەیوەندیان بە کێشە و ململانێی نەتەوە و قەبیلە و کۆمەڵگە و دەوڵەتە جیاوازەکانەوە بووبێت، روویەکی دیکەی مێژوو لەسەر نهێنی دروستبوونی دونیابووە کەئینسان کۆیلەی پەینەبردن بووە بەو نهێنیە کەخودا کراوە بەخاوەنی، یان بەمانایەکی دیکە خودایەکیان بۆ درووستکردووە تاکو خاوەنداری بکات لەخاک و خەڵک و ژیانی کۆمەڵایەتی، کەوابوو کێشەی نەبڕاوەی خودا لەزەینی ئینسان و جەوهەری عەقڵ و لوژیک بووە، ئەمەش کێشەیەکی هەم دیار و هەم نادیار بووە، چونکە نەزانینی ئینسان بۆ ئەو خوایەی کە نادۆزرێتەوە و خاوەنی کەونە و گوایە لەسەر وێنەی خۆی ئینسانی ئەفراندووە، بەپێچەوانەشەوە ئەو خودایەی کە لەسەر زەمینە و دەسەڵاتدارە و بەناڕاستەوخۆ و راستەوخۆ خاوەنی ئینسان بووە و ئینسان لەوێنەی خۆی خودای بۆ خۆی درووست کردووە، لەهەردوو بارەکەدا هیچ جیاوازیەکیان نییە لەباری فکرییەوە، بۆیە مەسەلەی خوداکانی سەر زەمین و ئەوەش کە لەخەیاڵدانی ئینسان دەرناچێت و مەحاڵە رزگاربوون لەو وەهمە، لەوەتەی ئینسان هەیە مەسەلەی دەسەڵاتی خودا و بوونی خوداوەندەکانی سەر زەمین، هەمیشە کێشەیەکی نەبڕاوە بووە تاکو سەرهەڵدانی ئایینەکان وەکو سیستمێک بۆ دەسەڵاتدارێتی و حوکمڕانی لەلایەن گروپی دەسەڵاتەوە بەسەر خەڵکی عەوام و ترسنۆک و کاسەلێس، ئەویش بەرێگەی درووستکردنی خودای سەر زەوی، یان بەمانایەکی تر درووستکردنی باوکێک وەکو سەردار، بۆیە لەسەرەتاوە ئامانجی ئینسان ئەوەبووە کە خزمەتی ئەو پەیکەرانە بکات کە وەکی خودا پەرستوونی، تەنانەت لەسەر ئەو پەیکەرە خودایانە شەڕ بەرپابووە و زۆربەی ئینسان لەسەر ئەو پیرۆزکراوان و بوون بەقوربانی، یان ئەو خودایانەی کە زیندووبوون و لەبنەچەشدا دەسەڵات و سەرداری دەوڵەت بوون، ئەم ئامانجە میتافیزیکی یە لەعەقڵی ناکامڵی ئینسان، سەرەتای بیرکردنەوەی خۆ بەڕێوەبردنی ئینسان بووە لەلایەن کەسانی تەماحکار و چاوچنۆک بە توانای کۆیلەکان.

بەپێی چیرۆکە مێژوویەکان بێت کە (هیرۆدۆت) گەورە فەیلەسوفی یۆنانی کۆن باسی دەکات، سەرەتای بونیادنانی دەوڵەت چارەسەرکردنی پشێوی و ئاژاوەی نێوان هۆزەکان بووە لەپێناو نەهێشتنی داگیرکاری و هێنانەدی دادپەروەری. "یەکێک لەبەڵگەکان ئەوەیە بۆ سەرچاوەی دەوڵەت وەکی بونیاتنانێکی سەرەتایی کە مێژوونووس هیرۆدۆت لەبارەی دامەزراندنی دەوڵەتی مادەوە نووسیویەتی، هۆزەکانی ماد زۆرکات لەنێو گوندە پەرش و بڵاوەکانیاندا لە هەلومەرجێکی جەنگی و پشێوی و یاخود لە بارودۆخێکی سروشتیدا دەژیان، (دیاکۆ) سەرەتای دادوەری ناکۆکەکان و سکاڵاکانی نێو هۆز و گوندەکەی خۆی بوو، بەڵام لە گوندەکانی ترەوە بۆ دادوەری کردن دەهاتن بۆلای، بەپێی راپۆرتەکە هیرۆدۆت پیاوێکی ئاگادار بووە و چیتر ئامادەنەبووە دادوەری کێشەو سکاڵاکانی ئەوانی دیکە بێت، چونکە دەستکەوتێکی بۆ ئەو تێدانیە و کاتیشی بەفیڕۆ دەچێت، دەرەنجام ئەمە بووە هۆی سەرهەڵدانی قەیران و ململانێکان لەنێو هۆزەکان و گوندەکان و پشێوی باڵی بەسەریاندا کێشا، بەناچاری پیاوانی گوندەکە کۆبونەوە و تاکە کەسێک بکەن بە پاشا خۆیان هەڵبژێرن و لەرێگەیەوە کۆتایی بەو پشێویانە بهێنرێت بەوپێیەی پێویستی بەدادوەرە لەکێشە و جەنگە نێو خۆیی دەرەکییەکاندا بڕیار بدات، بەڕای هیرۆدۆت سەرچاوەی سەرەکی دەوڵەتی ماد بوو سەبارەت بە سەرچاوەی سەرهەڵدانی دەوڵەت لە

کۆچەرنشینە سەرتاییەکانی ئامریکاشدا، لێکچووی ئەم باسە لەئارادایە". حوسێن بەشیریە. زانستی سیاسی.. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئەبوبکر کاروانی. دەزگای بڵاوکردنەوەی حەمدی. ساڵی ٢٠٠٩. ل١١٥.

پێشتر ئەفلاتون کە سەرەتای بیرکرنەوەیە لەدەوڵەت، جەختی لەسەر دابەش بوونی عەقڵ دەکردەوە کە لەپاسەوان و جەنگاوەر و کرێکار کۆدەبووەوە, ئەو بۆیە لەباسی دەوڵەتدا کە کتێبەکەی ناوناوە (کۆمار) و دواتریش لەرێگەی یاساوە رەوایەتی فەلسەفی پێداوە، چونکە لەسەر بنچینەی ئەو دوو قەوارە جوگرافییە جیاوازە بوو کەلە سپارتا و ئەسینا هەبوون و بۆ ماوەیەکی درێژیش شەڕو کوشتار لەنێوانیان هەبووە، بۆیە سیستمەکەی وەکو بنچینەیەک بۆ داهاتوو داڕشت تاکو لەرێگەی هەڵبژاردنی لێژنەکانی دادوەری و سوپا و دەستوورەوە گەشەبکات، بەپێی شیکاری (ماکس فیبەر) کە کۆمەڵناسێکی سیاسی بووە بۆسیستمی حوکمڕانیەتی لەدەوڵەتدا پێی وایە کە "پێشتر دەوڵەت بەچاوی تاقە داوەرێک تەماشای عەقڵ و فەلسەفەی دەکرد, چونکی وەک سازمانێک داوەری کرد کە مۆنۆپۆلی بەکارهێنانی دڕی لەشەکی واتە جەستەیی بۆخۆی تەرخان کردبوو, بۆیە هەمیشە ویستوویەتی ئەم داوەرییە بکاتە دەستوور و کۆنترۆڵی بکات" ماکس فیبەر ی ئاڵمانی، (١٨٦٤_١٩٢٠) کە بەبیرمەندی سۆسیۆ سیاسی ناسراوە یەکەم جار کەزاراوەی کاری کۆمەڵایەتی بۆ تاک بەکارهێنا، بڕوای تەواوی بەهەڵسوڕانی تاک هەبوو لەژیانی کۆمەڵایەتی و رەنگدانەوەی ئەو ژیانەش بەسەر چالاکیەکانیدا، چونکە هەلومەرجی ژیان, لەسایەی سیستمی چینایەتی, فەحشا, زەبرو زەنگ, فێڵ و کارە دزێوەکان تادەهات پەرەی دەسەند, لەوە بەهێز تر بوو کەفەلسەفە بتوانێ بەسانایی ئاراستەی فەرهەنگی کۆمەڵگە بگۆڕێت و لەسیاقێکی لەبارتر مەغزاکانی ویستی ئینسان ئیمکانی زیاتر پەیدا بکات، یان چیتر ئینسان ئەوەندە بەهۆکاری جیاواز لەسایەی سیستمی سیاسی دەسەنەخواری ئینسان نەبێ، مادام دەوڵەت وەکو سیستمێک خۆی وەکو ئەلتەرناتیف نمایش کرد و بوو بەمۆدێل.

پرنسیپی هێز لەسیستمی دامەزراوەیی دەوڵەتدا، سەرەتای بەکارهێنانی توندوتیژییە، هەر ئەو تێگەیشتنەش بوو کە هەرسێ چەمکی (قودرەت) و (کۆنترۆڵ) و (رێکخستن) کە مەبەست لە رێکخستنی دامودەزگا و کۆمەڵگەیە لە سایەیدا، مانای دامەزراندنی قەوارەی دەوڵەتە لە بنچینەوە، بۆیە فەلسەفەی دژ بەو ستایلە لەدەوڵەت بەپێچەوانەی ئەو بیرۆکەیەی کە دەوڵەت لەرێگەی هێز و کۆنترۆڵەوە کارەکانی خۆی مەیسەر دەکات، هەر ئەمەشە کەچیرۆکی وەرگەڕانی قۆناغەکان و مەترسیەکانی, رەنگدانەوەی نێگەتیڤی هەبوو لەسەر زەینی بەشەریەت، هەروەها جۆرێک دڵەڕاوکێی دروست کردبوو کە بۆ دۆزینەوەی هەقیقەت و عەدالەت پەنا ببەنە بەر ئیرادە, بەپێچەوانەوە کەرەستەکانی نەزمی دەسەڵاتی ئایین, رێگەی خۆشتر کردبوون بۆ چەقبەستنی ژیان لەشوێنی خۆیدا، ئەم پرنسیپە بۆ دەوڵەت شیکردنەوەی بۆ دامەزراوە و قەوارە و شێوەی خوداپەرستی رۆژئاوایی لەدوای رێنیسانس، هەروەها دوای بیرکردنەوەی هێگڵ بەشێکن لەتیۆرەکانی پرنسیپی دامەزراوە دەوڵەتیەکانە کەدواتر رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی پێشنیار دەکات و بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێ، بۆیە ئەو نموونەیەی بەخۆیەوە بینی کە رۆژئاوا تاکو هاتنی ریفۆرمی ئایینی لەسەر دەستی مارتن لۆسەر و دەوڵەتسازی و هتد بەرهەمهێنا.

دەوڵەت و قەوارەی دەوڵەتی لەتێڕوانینی ئەفسانەکاندا، بەشێک بوون لەراستی ئەو حاڵەتە تۆمار نەکراوانەی کە مێژوو بەناچار ناتوانێ بیسەلمێنێ، بۆیە رادەستی ئەفسانەی کردوون، یان وەکو چیرۆکێک لەنێو مێژوودا جێگەی بۆ کردوونەتەوە، بەڵام بۆتە وانەیەک و ئەزمونی لێوەرگیراوە بۆ داهاتوو، هەروەک ئەوەی کەڵک لە رابردوو وەرگیراوە و دواتر راستەڕێ بووە، بەشێکی زۆری ئەو فکرەیەی کە بۆ دەسەڵات و دروستکردنی خودا بۆ دەسەڵاتداریتی و حکومەتداریتی، مەسەلەی دەوڵەت بووە کە لەئەفسانە کۆنەکانەوە وەرگیراوە، یان ئەو واقیعانەی کەوەکی ئەفسانە مێژوویان تۆمار کردووە و بوونە بە راستیەک لەزەینی ئینسان.

لێرەوە هومای دەوڵەت بەشێوەیەکی دیکە دەکەوێتە کەڵسەری ئینسان وەکی بیرکردنەوە لە قەوارەیەک بۆ کۆمەڵگەیەک، ئیدی ئایین و سیستمەکەی کە فەزایەکی گەورەی لە مێژوودا داگیرکردووە، بووە بەجەوهەری دەسەڵاتداریتی دەوڵەتەکە کە تاکو ئێستاش ئەو بیرۆکەیە چ لەئاستی دەوڵەتی ئاشکرا و چ

لەئاستی دەوڵەتی نائاشکرا بەدەستوور، بەردەوامە و کاری پێدەکرێ، بەڵام هەمووان دەبێ ئەوە بزانین کە دەوڵەت تەنها کۆمەڵە دەزگایەک نییە و تەواوی خەڵک بەشداری تێدادەکەن و شوناسەکەی بۆ نەتەوە یان خەڵکێکی ناسراون، بەڵکو بۆ ئەو سیاسیانەیە کە لەژێر عینوانی جیاوازدا ریکلام بۆ کۆمپانیا زەبەلاحەکان دەکەن تاکو لەسەر ویستی خەڵک وەبەرهێنان بکەن.
ئەگەرچی بەشێکی زۆر لەبیرمەندان و مێژوونوسان، (هیرۆدۆت) بە باوکی مێژوو دەناسێنن، چونکە یەکەمین کەس بووە کە زاروەی (historia) یای بەکارهێناوە وەکو چالاکیەکی فکری، لەوێشەوە پاڵەوانەکان وەکو پیاوی سەرمەشقی گۆڕانکاری سیستم و دەسەڵاتەکان ناویان لە چیرۆکەکاندا هاتووە، ئەمە لە ئەفسانەی (گریک و بەربەرەکان و رۆما) هەیە. بۆیە لەدوای سەرهەڵدانی نووسینەوەی مێژووی هاوچەرخ و رزگاربوون لە ئەفسانەی مێژوویی، چیدیکە پشت بەو پاڵەوانانە نەبەستراوە کە لەمێژووی کۆندا هەبوون بۆ بەردەوامبونی ململانێی نێوان خێر و شەڕ، رەش و سپی، دەسەڵات و یاخی، خودا و شەیتان و هتد. وەکو گلگامش و هەرقل و سپارتاکۆز و هتد، کراون بە پاڵەوانی وەهمی مێژویی، بەڵام راستیەک هەیە کە دەوڵەت وەکو بەشێک لە سیناریۆی تایبەت و بەشێک لە ویستی خەڵک، هێشتا بڕوای بە پاڵەوان و مانەوەی شوناس هەیە لەرێگەی پاڵەوانەکانەوە، یان لانیکەم لەرێگەی شوناسی رەسەنەوە کە دواتر قسەی لەسەر دەکەین.
لەمێژوودا جۆرەها شێوازی دەوڵەتمان دەکەوێتە بەرچاو کە پێناسەکراوە و چیرۆکی دامەزراندنەکەی دەگێردرێتەوە بۆ نەوەکان و بۆ خوێندن لەرێگەی میتۆدەوە بۆ زانکۆکانی جهان، دەوڵەتی نەریتگەرایی یەکێک لەشێوازە کۆنەکانی سیسمی دەوڵەتدارییە و تائێستاش هەندێک لەو دەوڵەتانەی بەو شوناسەوە کار دەکەن شانازی پێوە دەکەن، " ئەم چەمکە واتە نەریتگەرایی، بەشێوەیەکی تایبەتی چەمکی تیۆریستینە تایبەتەکانە، ئەوان مەبەستیان لە شکۆدارکردنی دەوڵەت بوو بەداماڵینی بەرگە مێژووییەکەی، هەر بەوجۆرە دەوڵەت لەلای (بوناڵد _ BonaLd) هەوڵکەوتەیەکی واقیعی سەرەتایی و ئامرازێکە لەرێگەی ئەوەوە کۆمەڵگەیەک دەتوانێ حوکمڕانی خۆی بکات، تێگەیشتنێکی دیکەی نزیک لە بیرورا سیاسیەکانی ئەرستۆ وەرگیراوە، دەوڵەت بە گەلەکۆمەیەکی هەرە بەرفراوان و یەکەیەکی باڵای کۆمەڵایەتی دەشوبهێنێت، هەروەها سیستمی تۆتالیتاریانەی کۆمەڵگە بەو ئاراستەیە، میژوونوسانی وەکی (مایەر) ئەو پێناسەیە پێشنیاز دەکات کە گردبوونەوەی کۆمەڵایەتی بەدەوڵەت ناودەبات، لەناوەڕۆکیشدا هەستیکی وەهای تێدایە سەبارەت بە یەکێتیەکی تەواو پشتبەستوو بە خۆی، مێژووی چەرخە دێرینەکان ١٩١٢، پێوەرەکانی دیاریکردنی دەوڵەت ئیتر مۆرکە گشتگیر و سەربەخۆییەکەی و هێزو توانایەکی زاڵبوون، سا لەبەردەم ئەو ئاستەنگانەی بەر لەبەکارهێنانی چەمکی دەوڵەتیان گرتووە، بەو مانا بەرفراوانەی کە یاسا ناسان ناچار بوون بە بەکارهێنانی و پێناسەی دەوڵەت کورت بکەنەوە، بەو مانایەی کە سیستمێکە لەو رێساو یاسانەی سنوردارن، وەک دیاردەیەکی یاسایی باسیان کردووە، ئەوان پێیان لەسەر ئەوە داگرتووە کە تاڕادەیەکی زۆر فۆرمۆلەبوونی دەزگا دەسەڵاتدارێتیان بەدیهێناوە، بۆیە ئەو لێکدانەوەیە هەڵەیە، چونکی هەڵکەوتەی دەوڵەتایەتیان بۆ رواڵەت و فەرمیەکان کورت کردووە کە پرسەکان لە ئاست راستەقینەکەی خۆیانی دانانێ کە بەپلەی یەکەم سیاسیە". جورج بالاندیە. الانتروبولوجیا السیاسە. ترجمە علی المێری. الموسسە الجامعیە للدراسات و النشر و التوزیع. ل١٥٥.
جۆرج باڵاندیە لێرەدا باس لە گۆڕانی شێوەی سیستمی دەسەڵات و سنوورەکانی حوکمڕانی دەکات کە ئینترۆپۆلۆژیا ئاشکرای دەکات کە جیاوازیەکەیان چیە و چۆنە، بۆیە ئینترۆپۆلۆژیا هەڵدەستێت بە زیادکردنی ئەو داتایانەی لەسەر دەوڵەت و تێگەیشتنەکانێتی لەلای فەیلەسوف و بیرمەندەکان، چونکە لەلای بەشێکیان بەشکۆدارکردنی دەوڵەت لەفۆڕمی دەرەوەی پەنجەمۆری قەبیلە و بنەماڵەی بەسەرەوە نامێنێ کە پەنجەمۆرێکی سیاسییە بەرلەوەی کۆمەڵایەتی بێت، ئەمەش بەشێوەیەک لەشێوەکان پیرۆز راگرتنی چەمکەکە و دەسەڵاتەکەیەتی بەخاتری پاراستنی ئەمنیەتی کۆمەڵایەتی، واتە (ژیان) ی گشتی، چونکە ئەگەر ژیان هەمووی بە سیاسی بکرێت، یەکەم لەدەستی بنەماڵە و خێڵ نامێنێ و موڵک و سامانەکە بۆ گشت دەبێت و لەچنگی کۆمپانیاکنیش لەئاستێکی تردا رزگار دەکرێت، هەروەها لەرووی سیاسیەوە شەرعیەتی ئەو نەریتگەراییە نامێنێ و دەکەوێتە دەستی خەڵک کە ئێستا رێگە لەو

هەولانەش گێراوە لەرێگە کۆمپانیاکانەوە لەدەستی بنەماڵە بمێننەوە، بۆیە لەو وڵاتانەی کە سیستەمەکەی پاشایەتییە هێشتا هەر لەچنگی بنەماڵەی دەسەڵاتدارە، باشترین نموونەش بەشێک لەو وڵاتانی رۆژئاوایە کە پاشایەتی و بەشێکی دیکەی وڵاتانی رۆژهەڵاتە.
بۆ ئەوەی مێژووی دەوڵەت و پێشکەوتنی کۆمەڵگەی گوندنیشینی بۆ شارستانی بزانین، دەبێ بگەڕێینەوە سەر ئەو مێژووەی کە لەرووی فەلسەفەوە لە یۆنانی کۆن و لەنێو عەرەبیش لەلای فەیلەسوفانی عەرەب شارەزابین. "(ئیبن خەلدوون) یەکێکە لەو بیرمەندە کۆمەڵناسانەی کە مێژووی تێکەڵ بە فەلسەفە کرد، چونکە هەم ئاسەواری نزیکە لێمانەوە لەبەرامبەر مێژوونوسانی دیکە، هەم ستایلی گێرانەوەی چیرۆکەکانی نێو مێژووی بەشەری لەلایەن ئەوەوە، زۆر لە قەشە ئۆگەستین و مۆنتیسکۆ و ماکیاڤیللی جوانتر کاری پێکردووە" حسین هنداوی. التاریخ و الدوله مابین ابن خلدون و هیغل.. دار الساقی. سنه ٢٠٠١. ل٢١.
"خۆ ئەگەر بمانەوێ تێگەیشتنی ماکیاڤیللی لە (میر) وەربگرینەوە سەر سیاسەتی ئەمڕۆ، دەبێت ئەم جیاوازیانەی خوارەوە لەبەرچاو بگرین، دەکرێت میر سەرۆکی دەوڵەت بێت، رابەری حکومەتێک و تەنانەت رابەرێکی سیاسی بێت کە دەیەوێت دەست بەسەر دەوڵەتێکدا بگرێت یاخود دەوڵەتێکی نوێ دابمەزرێنێت، بەواتایەکی دیکە، میر دەتوانین بەمانای حیزبی سیاسیش تەماشا بکرێت لە هەندێک دەوڵەتدا" ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. پاسار شێرکۆ کردویەتی بە کوردی. لە بڵاوکراوەکانی دەزگای دوارۆژ بۆ روناکبیری و راگەیاندن. ساڵی ٢٠١٥. ل٩٤. ئەمەی گرامشی باسی دەکات جۆرێک نییە لەنوێ هاتبێتە ئاراوە، بەڵکو رەهەندێکی دوورتری هەیە کە مێژووەکەی بۆ سەرەتاکانی دامەزراندنی دەوڵەت وەکو چەمک دەگەڕێتەوە، چونکە بیرۆکەی میر کە کەمێک پێشکەوتووتر لەو میرەی جاران، هەر هەمان بیرۆکەی دامەزراندنە کە لەبەرژەوەندییە جۆراوجۆرەکانی خۆی و گروپەکەیەوە سەرچاوەی گرتووە، بۆ ئەوەی هیچ گروپێکی دیکە خەبات نەکەن لەدژی میر و گروپەکەی کە چاویان بڕیوەتەوە سەروەتی دەوڵەت، جیاوازیەکەش لە دەستووردا نییە، بەڵکو لە نەریتدا هەیە، چونکە لەرووی یاساییەوە بەڕێوەبردنی دەوڵەت پێویستی بەدەستورێک هەیە کە بەرژەوەندی ئەو گروپە بپارێزی کە هەژمونی خۆیان سەپاندووە.
ئێمە بۆچی لێرەدا بەرلەوەی مێژونوسی کۆن وەربگرین، راستەوخۆ (ئیبن خەلدوون) وەردەگرین، چونکە لە یۆنانی و رۆژئاواییەکان زیاتر ئاشنای مێژوو و فەلسەفە بووە کاریگەریشی هەبووە هەم بۆ رۆژئاوا و هەم بۆ رۆژهەڵات وەکو کۆمەڵناسێک، بۆیە کە دەگوترێ (ئیبن خەلدون) پێش (هیگڵ) کەوتووە بۆ شیکردنەوەی مێژوو، مانای وایە کە خەلدوون شتی نوێی دۆزیوەتەوە بۆ ئاشنابوون بەدەوڵەت بەر لەچەندین سەدە، چونکی هیگڵ هونەری مێژوو لەهەموو بوارەکاندا بە گەشەی مێژووی گشتییەوە گرێدەدات، لەوانەش ئایین و سیاسەت و فەلسەفە و هونەر لەچوارچێوەی شێوەیەکی سنووردارادا لە دەوڵەت تەماشا دەکرد، بەڵام جیاوازیەکەی خەلدوون لەوێدایە کە لەقۆناغی هونەرەوە دەیگوازێتەوە بۆ زانست، ئەمەش لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە خەلدوون گرینگی بە مێژووی راستەقینە و ئەو کارێکتەرانە داوە کە مێژوویان تۆمارکردووە، بۆیە لەیۆنانیەکان باشتر باسی (تراو و تەرواده) دەکات و لە (مقدمه) باسی دەکات. تەنانەت بەرلە (هیگڵ) باسی کۆمەڵگەی مەدەنی و کاریگەرییەکانی کردووە کە لە گوندنشینەکانەوە دەست پێدەکات و تادەگاتە سەرهەڵدانی شاری بچووک و تەلارسازی نوێ لەو سەردەمەدا، هەروەها قسەکردن لەسەر نهێنی خودا لە مێژوودا و دابەشکردنی بۆ دیار و نادیار (ڤاهر و الباگن)
ئەگەرچی مێژوو بریتیە لەچیرۆکی ململانێی چینەکان و دەستشکاندنەوەی سیستەمەکان و قۆناغە یەک لەدوای یەکەکان کە ئینسان بۆتە بەشێک لە کۆمبارسی ئەو فیلمانەی کە خۆشگوزەرانیەکەی بۆ سەرکردەکان بووە و میحنەتەکانیشی بۆ خەڵکی هەژار "بەپێی تێگەیشتنی (ئیبن خەلدون) ئینسان خۆی مێژوو دروست دەکات، ئەوکاتەی کە چالاکی هەمەجۆر تۆمار دەکات، دەوڵەت یەکێک لەچالاکیە گرینگەکانیەتی کە زۆرترین چیرۆکی تێدایە لەململانێ و کێشە و یاسا و بەڕێوەبردنی خەڵک و دۆزینەوەی پێداویستیەکان و شەڕ و شۆڕ و بەکارهێنانی چەک و هتد. "ئەو شێوازانەش کە مێژووی دەوڵەتی بەخۆیەوە گرێداوە، بریتین لە شێوەی تۆمارکردنی گێرانەوە کە بەدەوڵەتی سەرکوتکردنەوە

بەندبووە، شێوەی ڕەخنەگرتن و تێڕامان لێی کە بەبوونی کێشە سەرەتاییەکانی دەوڵەتی ئەرستۆکراتیەوە بەندە، شێوەی تێۆری و فەلسەفی، کە گرێدراوی دەوڵەتی نوێی مافەکان و دەوڵەتی نموونەیی پاشایەتی دەستووری بووە، هەروەک هیگڵ پێیوابوو، ئەم سێ شێوازە یەک لەدوای یەکە وەکی پێویست، لەمێژوودا بەشێوەیەکە کە ناکرێ چاوپۆشیان لێبکرێ لەرووی میتۆدیەوە لەلایەک، هەر شێوەیەکیش لەبارتاقای ئەو مێژووەوە ستەمکارییە". حسين هنداوى . التاريخ و الدولة. مابين ابن خلدون و هيغل. دار الساقى. سنە ٢٠٠١ ل ٤٢.
ئاوەدانکردنەوە لەشوێنێکدا بەشێکە لەمێژووی سەرهەڵدانی دەوڵەت، تێپەڕاندنی مێژوو لە وەحشیگەرێتی یەوە کە تەنها کوشتن و ئینسان خواردن و گۆشت خواردنی ئاژەڵی کێوی بە بێ کوڵاندن و بەسادەیی لەرێگەی راو و شکارەوە، هەروەها ژن سالاری وەکو دەسەڵاتێک لەقۆناغێکی سەرەتایی لە بەرامبەر رەگەزی نێر و توندرەوی و قۆناغەکانی دیکەی دوای فەلسەفە و هاتنی عەقڵگەرایی بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ژیان، هەروەها خوداوەندێتی سەر زەمین کە لە میسر و یۆنان و پاشان هاتنی ئایین وەکی سیستم و شێوازێکی فکری بۆ ریفۆرمی کۆمەڵایەتی و گەشەسەندنی بۆ دەسەڵاتدارێتی و هتد. لەگەڵ خۆیدا دەیان لایەنی هونەری تەلارسازی و هونەری دیکەی وەک ئەدەب و پیشەسازی سەرەتایی و جوتیاری و بەخێوکردنی ئاژەڵ و کشتوکاڵ و هتد بووە، لەکاتێکدا ئەو قۆناغانە لەلای هیگڵ وەکی فکرەیەکی رۆمانسی رەسەنایەتی بووە و تایبەت بەگەلی رەسەنی ناسیووە، بەومانایەی ئەوانە وەکی ئاڵمان خاوەن گەلێکی رەسەنن، چونکە خاوەنی شارستانیەتێکی پایەبەرز بوونە، ئەمەش لەوێوە بووە کە سەرچاوەی هەموو برواو هونەرکاریەکان و زمانەکان و مەعریفەی بەشەری بوونە، ئەمە بەبڕوای ئیبن خەلدوون پارادۆکسێکی فکرییە و لە خورافەوە نزیکە، لەبەر ئەوەی بیرکردنەوەکە هەم لەگەڵ ئایینەکانیش جیاوازی هەیە و هەم لەگەڵ عەقڵیش بەهەمان شێوە، ئەوە بەبەراورد لەگەڵ مەعریفەی پێشکەوتوودا کە لەدوای سەرهەڵدانی عەقلانیەتی نوێ و فەلسەفەی نوێ کە چارەسەری بۆ هەموو کێشەکانی بەشەر دۆزیوەتەوە، بەراورد ناکرێ، چونکە چەمکەکانی وەکو ئەنترۆپۆلۆژیا و سۆسیۆلۆژیا لەخۆڕا نەهاتوون بەبێ سەلماندن بین بە میتۆدی خوێندنی زانستی.
لەلای هیگڵ سەرهەڵدانی دەوڵەت دەرکەوتەیەک لەبەرهەمهێنانی سیستمی خوایەتی لە جهانی کرداریدا واتە لەدونیایەکدا پراکتیک کراوە بەڵام بەستایلێکی نوێ کە لە کەسێتی کاریزمی سیاسیدا کۆکراوەتەوە و تائێستاش ئەمە هەیە، کەواتە خودا لە زەینی ئینساندا هێزێکی ئامادەیە، کە بەزۆری بۆ سیستماتیک کردنی ژیانی گشتی و سەرەتای سرووشتیە کە خۆی لەبنەڕەتدا سیستماتیک کردنی خێزانە بۆ دروستکردنی دەوڵەت، بەڵام لەشوێنێکدا هەست بەبوونی ئەو زەینە ناکرێ، بۆ نموونە قەبیلەی تەتەرەکان و عەرەب لەلای هیگڵ نەتەوەی سێبەرن و جێگیر و سرووشتی نین، بۆیە بە پرنسیپێکی روحی حوکمیان بەسەردا دەکات و دەیانخاتە دەرەوەی مێژوو، هەر ئەوەی کە عەرەب گەشە ناکەن لەنێو مێژوودا و ئەوەی تریان هەر ناوی نەماوە و تەنها وەکو ناوێک بۆ گێرانەوە ماوە، ئەوەیە کە نەیانتوانیوە پلەیەک لەقۆناغەکان وەربگرن و ئەویتریان کە عەرەبە وەریناگرن لەنێو مێژوودا.
وەختێک کە باس لەنەتەوە و کۆمەڵگەی دواکەتوو دەکرێت، مەرج نیە تەنها لەتەکنۆلۆژیا و پیشەسازی دواکەتوو بن، بەڵکو لەرەوتی مێژوو دواکەتوون کەناتوانن بچنە نێو مێژووەوە وەکی کۆمەڵگەیەک بۆ خزمەتکردن و پێشخستنی کۆمەڵگەی بەشەری لەرووی کۆمەڵایەتی و نەریت و فەرهەنگەوە، ئەو مێژووەی کە دەتوانێ ببێتە نموونەیەک و وانەیەک لەمێژووی گشتی، مەسەلەی روحی لەلای تەتەرەکان ئەوە بەرهەمدەهێنێ کە پێشتر لەلای عەرەب هەبوونە، واتە هێرشکردنە سەر ئەوانی دیکە کە تاکو ئیسپانیا و هندستان و ئیتاڵیا و ئێران، لەژێر عینوانی ئایینەوە پەلی کێشا، بۆیە هەریەک لە جەنگیزخان و تەیموری لەنگیش هەمان رەفتاریان دووبارە کردۆتەوە وەکو (گای هار) هێرشیان کردۆتە سەر ئەو وڵاتانەی کە خۆپارێز بوونە، ئەو کاولکاری و تێکدانی شارستانیەتانەی لەسەر دەستی ئەوان هەبووە، بەشێکە لەو هێرشانەی کە بەفەرمانی جەنگیزخان و تەیموری لەنگ کراوە و تائێستاش ئاسەواری ماوە.
هەڵبەت لەپەنای ئەمانەشدا کەسێکی وەکو (ناپلیۆن) هەیە کە جێگەی لەنێو مێژووی نوێدا دەبێتەوە، ئەو چونکە دەوڵەتی فەرانسەی بە کەسانی شەقاوە و بێ سەروبەر و پیاوکوژ و بێ روحی رۆمانسی

پێکهێنا، بۆیە توانی دونیا داگیر بکات و بگاتە وڵاتانی عەرەبی میسر بەتایبەتی داگیر بکات کەدواتریش لە شەڕی دووەمی جهانی دووبارە کەوتەوە دەستی فەرانسە، ئەم مۆدێلە لە درووستکردنی دەوڵەت و پێکهێنانی دەزگا جۆراو جۆرەکان، تائێستاش لەلایەن داگیرکەرانی هاوچەرخەوە کاری پێدەکرێت، بەتایبەتی لەنێو دەزگا داپڵۆسێنەرەکانی سوپا و پۆلیس و هتد.
مەترسی مێژوو لەشوێنێکدا دەردەکەوێ کە هەر دەسەڵاتێک لەرێگەی نوسەرێک یان مێژوونوسێکەوە بە ویستی خۆی تۆماریکردووە و راستیەکانی تورهەڵداوە، سابا ئەوە ترس بوبێت لەدەسەڵات یان خودی خۆی لایەنگری دەسەڵات بوبێت، تۆمارکردنی چیرۆکەکان لەنێو تێکستی ئەفسانەدا و هەندێکجاریش دابەشکردنی بۆ چاکە و خراپە، بەشێکی پەیوەندیی بە دەسەڵاتگەرێتی و بوونی دەوڵەتەوە هەبووە کە ململانێی لەسەر بووە و لەپێناو خوداوەندەکان کەسەرەنجام ئینسان کراوە بەقوربانی ئەو ویستە ناحەزە، بەڵام کەدەبینین مێژوو وەکی خۆی نابێت بە وانەیەک بۆ ئینسان و بەتایبەتیش بۆ کایەی سیاسەت، ئەو مەترسییە دەردەکەوێ کە کەسانی وەکی هیگڵ مێژوو بە (کوڕی سەردەمی خۆی دەزانن). چونکی هیگڵ لەتیۆرەکەی خۆیدا سەبارەت بەدەوڵەت، ئەو تێڕوانینەی رەتکردۆتەوە کە سیاسەت و دەستوور و فکر، بتوانێ ببێتە سەرچاوەیەک بۆ روحی بەکۆمەڵ، بەڵکو بەپێچەوانەوە ئەوە سەرچاوە و هۆکارەکەی لە بوونی دەستوو و بەهاکانە، بەڵام لەراستیدا هیگڵ ئەوە ناشارێتەوە کە بنەچەی دەوڵەت ئایینە، چونکی لەلای ئەو ئەوە دیالکتیکێکە لەنێوان ئایین و دەوڵەت، ئەگەرچی دەوڵەت زۆر کەڵک لە ئایین وەردەگرێت، بەڵام بەپێچەوانەوە ئایین هیچ کەڵکێک لەدەوڵەت وەرناگرێت. مەگەر ئەو مۆدێلە لە ئایین پەرستییەی لەدوای سیستمی کڵێسا لەمەسیحیەت و لەدوای خەلافەت لە ئیسلامدا سەرچاوەی گرتووە، هەڵبەت هیگڵ ئەم تێڕوانینەی بۆ دەوڵەت و ئایینی کریستیانی بووە، کەچی دەرکەوت هەم کریستیان و هەم ئاینی ئیسلام، کەڵکی زۆریان لە دەوڵەت وەرگرت بۆ مانەوەی خۆیان وەکو دەسەڵاتی روحی، نموونەش مانەوەی دەوڵەتی فاتیکان و سعودیە یە تاکو ئێستا کە نزیک بەدوو سەدەیە ئەم تێڕوانینە هەیە، لەولاشەوە نموونەی ئەو دەوڵەتانەیە کە بە ئاڵاکەیانڕا دەردەکەوێ کە باگراوندی ئایینیان لە دەستووردا جێگیر کردووە، نموونەی وڵاتانی ئەسکەندەنافیایە، ئەمە لەحاڵێکدا هێشتا دەوڵەت هەیە لەژێر عینوانی ئایین و قایمکردنی گوتاری ئاینی لەدەستووری وڵات جێگیر کردووە، کەچی ناوی ئایین نە لەرێگەی دەستوور و نە لەرێگەی فەرهەنگەکەی نەهاتووە و پێوەی دیار نییە، نموونەش مالیزیا و بەشێک لە وڵاتانی ئاسیا یە.

تیۆرەکانی دەوڵەت

زاراوەی دەوڵەت دەکرێ بەکاربهێنرێت بۆ ئاماژەکردن بە کۆمەڵێک شتی لێڵ و شاراوە، هەڵبەتە دەوڵەت "کۆمەڵێک دامودەزگا، یەکەیەکی هەرەمی، کیانێکی مێژوویی، ئایدیایەکی فەلسەفی و هتد. زۆرجار لەزمانی رۆژانە دەوڵەت لەگەڵ حکومەت تێکەڵ دەکرێت، یەکێک لە خاسیەتەکانی دەوڵەت بریتیە لە سەروەری دەسەڵاتە رەها و بێ سنوورەکەیەتی، بەورتر باسی لێوەبکەین دەوڵەت دەسەڵاتی باڵای بەدەستە و لەسەرووی هەموو کۆمەڵە و گروپ و حیزبەکانی تری کۆمەڵگەوە دەوەستێت، بۆیە تۆماس هۆبز ئەم وێنەیەی دەوڵەت بەدەسەڵاتی باڵا دەزانی و وەک دێوەزمەیەکی زەبەلاح وەسفی دەکات، هەمیشە وەک مەخلوقێکی دەریایی باسی لێوە کردووە، بەڵام دەبینین ئەو سەروەرییە دەتوانێت دەوڵەتی مۆدێرن لەفۆرمەکانی پێشتری کۆمەڵەی سیاسی جیا بکاتەوە، بۆ نموونە حوکمڕانەکانی چەرخی ناوەڕاست کە پیاوماقوڵان و دەستە دەرەبەگەکان بوون، بەڵام مۆدێرنەکان لەسەدەی پانزە و شانزەوە لەئەوروپا پەیدابوو". تیۆری سیاسی. نوسینی . ئاندرو هێیوود. وەرگێڕانی. گۆران سەباح. دەزگای چاپ و بڵاکردنەوەی ئاراس. ساڵی ۲۰۰۷. ل۱۲۷ ل۱۲۹ دامەزراندنی دەوڵەت لەدەرەوەی مامەڵە سیاسیەکەی کەپێشوتر بەرئەنجامی تیۆر بوو، بریتین لە چەند تیۆرەیەک کە سەرەتاکەی بۆ ئەسینا و بەتایبەتیش بۆ ئەفلاتون دەگەڕێتەوە، دواتریش ئەو تیۆرانەی کە لەدوای ئەزموونی دەوڵەتەوە وەکو فکر و فەلسەفە لە رۆژئاواوە سەریانهەڵدا، بریتین لەتیۆری بونیاتنان، هەروەها تیۆری ئەخلاقی و تیۆری چینایەتی و تیۆری فرەیی، ئەم تیۆرانە هەریەکەیان پرسیارێکی لەگەڵ خۆی هەڵگرتووە کەئەدەبیاتی خۆی هەیە، هەر تیۆریەکەیش بۆ ئەویتر جۆرە پوچەڵکردنەوەیەکی ئەویترە، هەموو

تیۆرەکان بریتین لە کۆمەڵە رەگەزێکی سیاسی کە لەچوارچێوەیەکدا پرنسیپەکانی دیارکردووە کە سەرجەمیان بۆ خۆشگوزەرانی و نەمانی ململانێکان و سنووردارکردنی قەوارەکان پێناسەیان کردووە، نموونەش تیۆرەکانی (جۆن لۆک و تۆماس هۆبز و جان جاک رۆسۆ و هیگڵ و مارکس و گرامشی) و هتد بوونە.

تیۆری بونیادنان
ئەم تیۆرە وەکو سەرەتای فەلسەفەی دەوڵەت دێتە پێناسەکردن، ئەمە وادەکات کە بنەماکانی حوکمی دەستووری لەدەسەڵاتی کۆمەڵایەتی وەربگرێتەوە و بەپێچەوانەی حوکمی پاشایەتی و دەسەڵاتی رەها، هەروەها دەتوانێ بیگوازێتەوە بۆ حوکمی دەسەڵاتی یاسا کە گەل یان لانیکەم خاسیەتێکی سەرەکی دەوڵەتی گشتی بونیات دەنێت کە گشت بە موڵکی خۆیانی بزانن، "بێگومان بیرۆکەی بونیاتگەری دەوڵەت (constitonalism) پەیوەستە بەکرداری (toconstitute) کە لەوشەی لاتینیەوە داڕێژراوە و واتاکەی (هۆکارە لە راپەڕاندنا بۆئەوەی راپەڕێنرێت بونیات و دامەزرێنرێت، هەر شتێک راپەڕێنرێت ئەوە بونیاتنراوە وەکو ئەنجامێکیش لەوەدا ئەو رەگەزانەی کە بونیاتنراون دەکرێت ئاماژەیان بۆ بکەین کە بونیاتە یاخود پێکهاتە، (constitution) کار بۆ بوپێکهاتن و بونیات دەنێت و دەربڕێتی (constitution) بەواتای دەستوور یاخود بونیاتی بنەڕەتی بەکاردەهێنرێت". ئەندرۆ ڤنسنت. تیۆرەکانی دەوڵەت. وەرگێرانی. عەبدوللا فازڵ گەرمیانی. دەزگای وەرگێران هەولێر. ساڵی ۲۰۱۱. ل۱۲۱. ئەوە روونە کە دەوڵەت لەرێگەی هێزی دەرەکی بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی پاڵپشتی دەکات، باشترین نموونە ئەو دەوڵەتانەیە کە لەدوای شکستی سۆڤیەتی جاران ناویان دێت، لەلایەنێکی دیکەوە ئەو هەڵسوکەوتە کاتێک دەبینرێت کە دەستەبژێری سیاسی ئەخلاقیاتی بۆ تاک شێوەیەکە و بۆ گشتیش شێوەیەکی تر، یان بۆ پەیوەندیی بازرگانی و فەرهەنگی دوو شێوەی جیاوازە، عەقڵی دەوڵەت دەبێ ئەو پاڵنەرەبێت کە پارێزگاری بێت لە بەرژەوەندی گشتی کە خۆشگوزەرانییە، کەچی ئەو نموونە دەوڵەتەی ئێستا دەبینرێت و ترازاوە لەدەوڵەتی جاران و لانیکەم چەند ساڵی رابردوو کە دەوڵەتی خەڵک و هاوڵاتی بوو، نەماوە و نموونەیەکی نوێ دەبینرێت کە پاشکۆی سیاسەتی ئابوری و بازرگانی جهانیە و کارتێکی هەمەلایەنەیە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی هێزە زەبەلاحەکان، ئەویدیکەش فۆرمێکە لەرێگەی دەزگاکان و فەرمانبەرەکانیەوە رەنکدەداتەوە و هیچی تر.
تیۆری ئەخلاقی
تیۆری ئەخلاقی لە دوو هەلومەرجی تایبەتدا هاتۆتە ئاراوە و کاری پێکراوە، ئەویش دیسان لە رۆژئاوا و بەتایبەتی لە لەئاڵمان و فەرانسە بووە، تیۆرەکە نموونەیی واتە (میپالیە) ئەمە یەکەمجار لە ئاڵمان لەدوای شۆڕشی فەرانسە کاریگەری خۆی دانا و دواتر هیگڵ ساڵی (۱۸۳۰_۱۷۷۰) لە ئاڵمان کردی بە تیۆرێکی فەلسەفی وەکو بەشداریکردنێکی بونیادنانی دەوڵەتی نوێ، ئەویش بە بەشداریکردنی کۆمەڵ وەکو هەوڵێک بۆ کۆمەڵگەی مەدەنی بوو، هەروەها وەکو پلەبەندی لەدارشتن و سەپاندنی یاسا کە شێوەیەکە لە پەرسەندنی مرۆیی، چونکە بە بڕوای هیگڵ دەوڵەت ئەندازە و بەهای مرۆییە و لەداهاتویەکی چاوەڕوان نەکراودا گەشە دەکات و بوونی کۆمەڵایەتیش لەو بەشداریکردنە جگە لە پیشەسازی، کۆمەڵی مەدەنی دەبێتە هاوکارێکی باشی دەوڵەت، " بەم واتایە دەوڵەتی ئەخلاقی ئەم نموونەیە کە مایکڵ ئەوکشۆت بەڕەوایی ناوی دەبات یاخود هایک (TELEOCRATICASSOSCIATION) بەپەیوەندیی تاوانکاری ناو دەبات، ئەوکشۆت بەم زاراوانەی خوارەوە دیاری کردووە وەکو هەر شتێک لە کۆمەڵە تاکێک پێکهاتووە کە پەیوەستن بە کۆمەڵە ئەمانجێک یاخود بەرژەوەندی گەلێکی هاوبەش و لە میانەی کارکردنیان لەپێناو بەدیهاتنی ئەو بەرژەوەندییانەدا، دان بەیەکتردا دەنێن گشت یەکێک لەسەر پێیە بۆ ئامانجی هەوڵدراو، دەوڵەتیش لێگەێنراوە وەکو یەکە و پەیوەستییەکی خاوەن ئامانجە، بەو ئامانج و کەسانە دیاری دەکرێت کە بۆ بەدیهاتنی ئەو ئامانجانە هەوڵدەدەن" ئەندرۆ ڤنسنت. تیۆرەکانی دەوڵەت. وەرگێرانی. عەبدوللا فازڵ گەرمیانی. دەزگای وەرگێران. ساڵی ۲۰۱۱. ل۱۸۱

دەوڵەتی نموونەیی سەرەتاکەی بۆ بیری ئەفلاتون دەگەڕێتەوە، پاشان ئەرستۆ لەحاڵەتی فکرەوە بۆ پراکتیک و بۆ دانانی دەستوور پێشەکی بۆ بۆلیتا لەکتێبی هەژدەهەم دەنوسێ ئەمە پێش کتێبەکانی دیکە بووە، هەروەک بردنەوەیەک بۆ کتێبی یاساکان، ئەو کۆتایی پێناهێنێ بەگشتی، بۆیە لەرێگەی کتێبی دووهەمەوە تێدەگەین بۆچی حوکم لەسەر کۆمارەکەی ئەفلاتون دەدات، بەتایبەتی مەشاعیەتی ژن و موڵکیەت، هەروەها دابەشکردنێکی ورد بۆ چینەکان و قوربانیدانی تاکەکان ئەمە ئەلتەرناتیڤێکە بۆ رێکخستنی سیاسی". جان توشار بمعاونە لویس بودان بیار جانین . جورج لافو. جان سیرینلی. تاریخ الفکر السیاسی. ترجمە الدکتور علی المقلد. دار العالمیە للنشر و الگبع. ١٩٨١. ل٤٠ ، هەڵبەت ناکۆکی زۆر لەسەر تیۆری ئەخلاقی بۆ دەوڵەت هەیە، ئەو توێژینەوە زانستیە میتافیزیکیەی هیگڵ کە پەیوەندیی بە مەسەلەی (روح) ەوە هەیە وەکو ویستێکی یەزدانی تەماشای کردووە، ئەمە لەگەڵ تێروانینەکەی دیکەیدا کە بۆ ئازادی هەیەتی و لە شۆڕشی فەرانسەوە سەرچاوەی گرتووە، زۆر جیاوازە لەرووی فکریەوە، چونکە ئازادی ویستێکی ئیرادەگەریانەیە و دەوڵەتیش بەشێکە لەو قەوارەیەی کە تاک بۆ بەدەستهێنانی ئازادی و پاراستنی کولتوو و زمانی پێویستی پێیەتی، بۆیە وەکو ناکۆکێک لەیەک کاتدا هەردوو وتەکە لەبارەی دەوڵەتەوە هەستپێدەکرێت.

هەڵبەت ئەوەی کە هیگڵ باسی دەکات بەشێکی زۆری پەیوەندیی بە کاریگەری بیری هێردەر و فیختە و کانت و شیلینج ەوە هەیە کە میسالیانە واتە ئایدیالیستیانە تەماشای دیاردە و بوونە فیزیکیەکانیان کردووە کە دواتر زانست سەلماندی ئەم بیرۆکانە نەک هەر پراکتیک ناکرێن، بەڵکو لۆژیکیش وەرناگرن.

" لەسەدەی نۆزدەهەمەوە بۆ چلەکانی رابردوو زانایانی سیاسەت دەوڵەتیان بە ئۆرگانێکی یەکگرتوو دادەنا کە ئاوێتەی حکومەت و کۆمەڵگا و دەزگا سیاسیەکانە، لەماوەی شۆڕشی رەفتاریدا ئەم چەمکە لەمەڕ دەوڵەتی خاوەن یەک ئامانجی ئاراستەکراو بەهای نەماو جێگەی خۆی چۆڵکرد بۆ چەمکێکی کراوەتر و نزمتری سیستمی سیاسی، رەفتارگەراکان دەیانووت گوایە ئایدیای دەوڵەت زانستی بووە و وەکو شتێکی پڕوپوچ گاڵتەیان پێدەکرد، دەیانگوت سیستمە سیاسیەکان بەپێچەوانەی دەوڵەتەوە راستەقینەو بەرچاون، لەچەندین کار و کارکردی جیاجیا پێکهاتوون، بۆچوونی رەفتارگەراکان کارەکان لە سیستمی سیاسیدا کارتێکەری وەکو لۆبی گروپەکانی بەرژەوەندی و سەوداو مامەڵەی نێوان لقە جێبەجێکەرەکان و یاسادانەرەکان دەگرێتە خۆی، هەموو دەرهاویشتەکانیش سیاسەتە گشتیەکانن". زانستی سیاسی. کۆمەڵێک وتار. وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە بۆ کوردی. ئاوات ئەحمەد. چاپ و بڵاوکردنەوەی چاپخانەی رەنج. ساڵی ٢٠٠٦. ل٤٩.

بۆیە دوای ئەم تیۆرە رەفتارییە بۆ دەوڵەت، لەدوا دەیەکانی سەدەی بیستەم کە ساڵانی هەشتاکان بوو، روونتر پێناسە بۆ دەوڵەت، ئەویش گەرانەوە بوو بۆ وەزیفەی سیاسیەکانی نێو دەسەڵات کە دەبوو جێبەجێی بکەن، نموونەش گەڕانەوەی متمانە بوو هەم بۆ خەڵک کەدەنگدەر بوو، هەم بۆ بازاڕەکان، بێ گوێدانە ئارەزووی سیاسیەکان کە لەرێگەی گروپەکانی فشاری سیاسیەوە بوو.

تیۆری فرەیی و چینایەتی

تیۆری چینایەتی بەپێی تێگەیشتنی بەشێک لەو فەیلەسوفانەی کە بەقەناعەتی خۆیان واقیعیانە بیریان کردۆتەوە، ئەم جۆرە دەوڵەتە نەک هەر پراکتیک ناکرێت و نابینرێت، بەڵکو تەسک بینانەشە و لەهیچ میتۆدێکدا جێگەی نابێتەوە، چونکە کێشەی جەوهەری کۆمەڵایەتی لەم تیۆرەدا گرێکوێرەی درووست کردووە، بەوپێیەی کە ئەوان وای نیشاندەدەن کە ئەگەر باس هاتە سەر چینەکان و ململانێکان بۆ گۆڕینی ژیان، ئیدی ئەوە مانای ئەوەیە کە ناتوانرێ بەلانیکەمەوە دەوڵەتیش لە چوارچێوە کلاسیکیەکەی خۆی دەربچێت و ئیرادەی ئینسان بیگۆڕێت، لە راستیدا مارکس کە خاوەنی تیۆرەکەیە، باسی لەوەکردووە کە گریمان ئەو جیهانە بەدەست بهێنێ ئینسان و رزگاری بێت لە جیاوازی چینایەتی، ئەوە مانای وایە توانیویەتی کە دەوڵەتێکی بێ جیاوازی چینایەتی بونیاتنبنێت، ئەمە ئەگەرچی تەکتیکێکە لەخودی ئینسان دەکرێت، بەڵام لەپەنای تەکتیکەکەش رزگاربوونی ئینسانە لەو چاوچنۆکیانەی کە بۆ قۆرخکردن و یاسا و رێسادانانی هەموو شتێک لەرێگەی جیاوازیە چینایەتیەکانەوە پراکتیک دەکرێت، بۆیە مارکس پێ لەسەر ئەو تیۆرە دادەگرێت، تاکو خۆی لە دوو

شت بەدوور بگرێت، یەکەم خۆ بەدوورگرتن لەو فەیلەسوف و بیرمەندانەی کە ئایدیالیستیانە بیردەکەنەوە، دووەم خۆی بەدوور بگرێت لەوانەی کە بەناوی فەلسەفەوە ئەنارشیزم بوون و لەجیاتی کەڵک، زیانیان بە ویستی ئینسان دەگەیاند و بیانوویان دەدا بەدەستەوە تاکو دەوڵەت وەکو خۆی بمێنێتەوە ئینسان ئیرادەی بەکار نەهێنێت، نموونەش بیرمەندێکی وەکو برۆدۆن بوو کە کتێبێکی لەسەر مارکس نووسی بەناونیشانی فەلسەفەی هەژاری. مارکسی شبە کتێبی هەژاری فەلسەفە وڵامی دایەوە.

دەوڵەت لە ویستی گشتیدا

(ویستی گشتی) بەمانایەکی هاوچەرختر (فەزای گشتی یە) ئەم چەمکە بۆ قەوارەی سیاسی لەبنەڕەتدا بۆ قازانجە، ئەمە تیۆرەکەی (ژان ژاک رۆسۆ) یە بۆ کەخۆی قازانجی گشتییە، لەراستیدا ویستی گشتی کەئەویش سوودی گشتییە و بچوک کردنەوەیەتی لەپێوەری ئەخلاقیدا بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندی گشتی کەپێشتر کاری بۆکراوە و دواتر لە یاسا و دەستووری دەوڵەتدا رەنگیداوەتەوە، رەخساندنی زەمینە بۆ موڵکیەتی شەخسی و گشتگیرکردنی سوودەکانی خۆشی ژیان لەسایەی ئارامی و ئاسایشی کۆمەڵایەتی و پاراستنی کۆمەڵایەتی و سوودگەرایی یە لەبوارە جیاجیاکاندا، هەروەها پاراستنی فەرهەنگی گشتی و سنووردارکردنی مەسەلەی ئایین و لەبەرچاوگرتنی ئایینی زۆرینە و هتد، بەشێکن لەو کۆمەک و ویستە کۆمەڵایەتیەی کە دەبێتە بنەما بۆ دامەزراندنی دەوڵەت لەسەر بنەمای بەرژەوەندی گشتی کە دواجار سیاسەت دەیکات بە بەرژەوەندی تایبەتی. قازانجێک هەم بۆ هاوڵاتی کە گرێبەست لەگەڵ حکومەت و دەوڵەت دەکات، تاکو لەرێگەی دەستوورەوە کە دیاریکردنی ئەرک و مافە، ئەویش گۆڕینەوەی سووە لەرێگەی کار و خزمەتکردنی دەزگاکانی دەوڵەتەوە، هەڵبەت ئەم گرێبەستە سیاسییەی نێوان دەوڵەت لەرێگەی دەزگاکانیەوە و هاوڵاتی وەکو هێزی کاری خۆی و فکری بۆ خزمەتکردنی دەزگاکان، ستایلێک بوو کە تاهاتنی پۆست مۆدێرنە بەردەوام بوو و لەنێو دەستووریشدا رەنگیدابۆوە، بەڵام ئێستا دەوڵەت بەوپێیەی کە هەموو سیاسەتی کارگێری خۆی رادەستی کۆمپانیاکان کرد، ئیدی گرێبەستەکە لەجیاتی ئەوەی لەنێوان دەوڵەت و هاوڵاتی بمێنێتەوە، بووە بەگرێبەست لەنێوان کۆمپانیا و کرێکار یان فەرمانبەر و خاوەن فکرەکان، ئەمەش هەم بۆ گۆڕینی ستایلی حوکمڕانی یە و خۆدزینەوەیە لەخزمەتگوزاری بەناوی ئازادی بازرگانیکردن و بازاڕ، هەم بۆ خۆ دوورخستنەوەی دەوڵەت لەمەترسی خۆپیشاندان و گروپە سیاسیەکان، لەهەردوو بارەکەشدا گروپە سیاسییە دەستەبژێرەکان دەستی خۆیان وەشاند لە هاوڵاتی و گۆڕینی ویستی گشتی بۆ دەوڵەت لەرێگەی ئەو تەکنیکە سیاسیەوە.

بەپێی قسەی لینین. بێت کە دەڵێ" دەوڵەت بەر لەقۆناغی کۆیلایەتی نەبووە و کۆمەڵگەش دابەشی سەر هەردوو چینی کۆیلە و خاوەن کۆیلە دابەش نەبوو بوو، وەهیچ دەزگایەکی تایبەتیش نەبوو کە دەزگای دەوڵەتە بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی بەشێوەیەکی سیستماتیک تاکو خەڵک ملکەچ بێت، بەڵام دوای ئەوەی چەند ساڵێک کۆمەڵگەی بەشەری دوور کەوتەوە لەو حاڵەتە وەحشیگەرییە، بۆیە لەو وەختەدا هیچ دیاردەیەکی سەلمێنەری دەوڵەتمان لەبەردەستدا نییە، تەنها گەورەیی و ئەو نەریتەی کە شێخەکان بەرکاریان دەهێنا، تەنانەت ژنان لەوکاتەدا، مەزڵوم و ژێردەستەی پیاو نەبوون، هەروەها هیچ توێژێکیش نەبووە دابڕاوبێت لەکۆی خەڵک و حوکمی خەڵک بکات و دەزگای توندوتیژی و دەزگایەکیان هەبووبێت بۆ کۆشکی سەرۆک هەروەک ئەوەی ئێستا هەیە، یان ئەوەی سوپای سەرکوتکەر و زیندانیان هەبووبێت وەکی ئەوەی دەوڵەت پێویستی پێیەتی". فلادیمیر ئیلیج لینین. الدوله. محاچرات القیت فی جامعه سفیردلوف. تموز ١٩١٩ . دار التقدم موسکو. ل١٠.

کەواتە بەپێی ئەو تێگەیشتنە بێت کە لینین باسی دەکات، دەوڵەت وەک بیرۆکەیەکی فەلسەفی و دامەزراوەیی بەنیسبەت مێژوو دیاردەیەکی نوێیە و نموونەی دەسەڵاتێکی نامۆیە، تا ئەوکاتەی شار دروستدەبێت لە یۆنان و میسر کە ململانێیەکی نادیارەوە لەگشتەوە بۆ گشت بووە، دەوڵەتی نوێش دووبارەکردنەوەی هەمان ستایلی دەسەڵاتگەرییە لەدوای کۆیلایەتیەوە، بەڵام بەشێوەیەک کەریفۆڕمی تێداکراوە و کەڵک لە بیرۆکەی فەلسەفی فەیلەسوفەکان وەرگیراوە لەرووی یاسایی و دەستووری و هتد، بەڵام بەمانای شار و سەردەمی خوڵقاندنی فەلسەفەیەک بەناوی دەوڵەتەوە وەکو دەیاردە و

دەسەڵاتگەریتی لەلایەن چینی سەرەوەی کۆمەڵگە، چینی ناوەڕاست کەڵک لەبەروبوومەکەی وەربگرن و هاوکاری دەسەڵاتی سیاسی بکەن و بەپێچەوانەشەوە، جگەلەمەش لە کۆنگرەی ٧ مم باس لەبەشداری کردنی خەڵک دەکات لەرێگەی کۆمەڵە و رێکخراو و نوێنەرەکانیانەوە دەوڵەت بەڕێوەببەن و خاوەندارێتی دەزگاکان و جومگەکانی دەوڵەت بکەن، چونکە ئەوکات کێشەی سۆڤیتات لە یەکێتی سۆڤیەت ببووە جێگەی موناقەشەی فکری و بەشێک لەسیاسەکان، بەڵام لینین دەڵێ (ئەگەر بڕیار وایە ئێمە دەوڵەتمان بۆ خۆشگوزەرانی خەڵک دامەزراندووە، دەبێت خەڵک بەوشێوەیە بەشدرای بکات تاکو هەم لەرێگەی نوێنەرەکانیانەوە ئامادەبن، هەم دەوڵەت و دەزگاکانی بە موڵکی خۆیان بزانن و هەم بوونی خۆیان لە دەرەنجامی شۆڕش هەست پێبکەن).
بەڵێ بیرۆکەی ویستی دەوڵەت لە سەردەمی یۆنان و میسرەوە هاتووە، ئەوکات بە ئامادەگییەکی مرۆیی پێناسە کرابوون، بەڵام بیرۆکەکە لەلایەن سۆفستاییەکان و ئیپیکۆرسەکانەوە لەیۆنان ناتەواو خرابووە روو، لەمیسر یش بەهەمان شێوە بەڵام لەتێڕوانینێکی میتافیزیکیەوە کە ئایین سەرچاوەکەی رەنگیدایەوە و دەسەڵاتەکەی سەقامگیرتر کرد، دواتر لەسەدەی حەڤدەهەمەوە بیرۆکەی عەقلانییەت کە گوایە سرووشتی تەماشای دەوڵەتی کردووە نەک دەستکرد هاتە ئاراوە، ئەمانە بەشێکی جیاوازبوون لە ویستی دەوڵەت بەبێ بوونی خەڵک و بەشداریکردنی سیاسیانەی خەڵک لەدەرەوەی دەسەڵات.
هەڵبەت لە رووی تێگەیشتنی فەلسەفیەوە کە (تۆماس هۆبز و جۆن لۆک) پێشار ئەم پێناسەیەیان کردووە، دەوڵەت جۆرێک لەویستی گشتی و لەپەیمانی کۆمەڵایەتیە و دواتر دەسەڵات لەلایەن گشتەوە، واتە کۆمەڵگە بەکۆی دەنگ رادەستی دەستەبژێرێکی سیاسی دەکات بۆ وەرگرتنی دەسەڵاتی یاسایی، ئەو پەیمانە کۆمەڵایەتیە بڕیاری خەڵکە لەگەڵ دەسەڵاتداران لەرووی یاسایی و دەستووریەوە.
سەرەتا (تۆماس هۆبز) سەرقاڵی ئەوەبوو پشتگیری لەو عەقلانیەتە بکات کەئینسان ملکەچی دامەزراوەی دەوڵەت بێت، نەک وەک دامەزراوەیەکی خودایی و دەرەوەی سنوورەکان کە بەپێی تیۆرەکانی هۆبز لەرێگەی پەیمانی کۆمەڵایەتی تاکەوە بۆ دەوڵەت، ئیدی دامەزراوەکە هەم بۆ پارێزگاریکردنی سەروماڵی خەڵک بێت، هەم دوورکەوتنەوە بێت لەترس و مەرگی ناسرووشتی و هەم هێنانەدی کۆمەڵگەیەکی شارستانی و..هتد گەشەی کرد. لەرووی فەلسەفیەوە چەمکی دەوڵەت مانا و پێناسەی فراوانی وەرگرتووە و هەر فەیلەسوفێکیش پێناسەیەکی کردووە.
لەسەرەتای سەرهەڵدانی مۆدێرنەوە کە مەترسیەکانی دەسەڵاتی دەوڵەت هاتنە ئاراوە، فەیلەسوفەکان بەبێ ئەوەی ئاگایان لەبۆچوونی یەکتر هەبێت رەخنەیان لەو ژیانە سیاسییە گرت و بەشێوەیەکی تری ژیان و یاسای ئاژەڵی بەڵام بەعەقڵی مرۆڤ خەملاند، نیچە دەڵێ "دەوڵەت گرووپێک ئاژەڵی سرکی دڕندە و بێ توک و سپی پێستن، گرووپێک لەشکری بەڕێزن، بەهەموو سیستمە جەنگی و هێزە رێکخراوەکەیانەوە، بەچنگە ترسناکەکانیانەوە شاڵاو دەبەنە سەر خەڵکێکی زۆر کە رەنگە لەرووی ژمارەوە زۆر لەخۆیان زۆرتر بن، بەڵام هێشتا سیستمێکیان بۆخۆیان دانەڕشتووە کە بارودۆخی خۆیان پێ دیاری بکەن، ئەمە بنەچەی دەوڵەتە، (لیستەر وۆرد) یش دەڵێت (دەوڵەت وەک شتێکی جیاواز لە سیستمی هۆزگەرایی ئەو کاتە دەستپێدەکات کە رەگەزێکی مرۆیی پەلاماری رەگەزێکی دیکە دەدەن)، هەروەها (هۆنهایمەر) دەڵێت (چاو بەهەر لایەکدا بگێرێت دەبینێت هۆزێکی جەنگاوەر پەلاماری سنوورەکانی هۆزێکی تر دەدەن، کە هێندەی ئەوان خۆیان بۆ جەنگ تەیار نەکردبێت، دواییش لە خاکی ئەو هۆزە نائامادەیەدا خۆیان وەک گرووپی چاودێر جێگیر دەکەن و دەوڵەتی تێدا دامەزرێنن). (تانیهۆفەر) یش دەڵێت (توندوتیژی ئەو ئامرازەیە کە دەوڵەتی خوڵقاندووە). (گامپلۆ ویز) دەڵێ (چینێکی فەرمانڕەوا لەسەرکەوتووەکان بەسەر سەری دۆڕاوەکانەوەن) سیمنەریش دەڵێت (دەوڵەت ئاکامی هێزە و هەمیشە پاڵپشتی هێزێک دەمنێنێتەوە)". ویڵ دیورانت. مێژووی شارستانێتی. بەرگی یەکەم. وەرگێرانی بۆکوردی. ئازاد بەرزنجی . نەبەز کەمال نوری. دانا ئەحمەد مستەفا. دەزگای سەردەم. ل٦٧.
بەپێی تیۆری چەپەکان بێت دەوڵەت لەویستی گشتیدا، بریتیە لەنوێنەرایەتی خەڵک لەرێگەی هەڵبژاردنەوە بۆ دامەزراندنی شورایەک کە لەرێگەی کۆنگرەی نیشتیمانیەوە ساز دەکرێت وەکو کارتێکی فشار بەسەر دەوڵەتەوە لەلایەن خەڵکەوە کەبەشێک بوونە لەدامەزراندنی دەوڵەت و

سیستمەکەی، سەرەتا ئەم هەوڵە بۆ گفتوگۆ بووە لەنێوان خەڵک و دەسەڵاتداران، هۆکارەکەشی مافی هاونیشتیمانی بووە بەسەر سیستمی دەوڵەتەوە، لەرِوویەکی دیکەوە فشاری خەڵک بۆ ئەو جۆرە رێکەوتنانە بووە کەلەنێوان دەوڵەت و ئەوانی تر بووە، بەتایبەتی رێکەوتنی نێودەوڵەتی کە بریتی بووە لە (دیاریکردن و لێبوردبوونەوە) لەرێکەوتنەکان، مەبەست لەو لێوردبونەوە و رێکەوتنە لەو وڵاتانە بووە کە خاوەنی هێزی سەربازی و سیاسی و ئابوریەکی بەهێزیان هەبووە، لەم کاتەدا خەڵک دەوڵەتیان لەمەترسیەکانی ئەو رێکەوتنانە ئاگادار دەکردەوە، هەروەها شۆرشی زانستی و تەکنۆلۆژیا یەکێک بووە لەو مەترسیانەی کەخەڵک و چەپەکان هەستیان پێکردووە لەوەی نەکەونە ژێر کۆنترۆڵی زلهێزەکانی دونیا، لایەنێکی دیکەش بەشداری و ویستی خەڵک بۆ ئەوەبووە کە دەوڵەت بەشدار بێت لە پێکەوەژیانی ئاشتیانە کە جۆرێک لە قەناعەت پێهێنانی دەوڵەتی بێهێز بووە لەپێناو مانەوە و فراوان بوونی ئیمپریالیزمی جهانی، بەتایبەتی ئەوکات سەردەمی جەنگی دووەمی جهانی کۆتایی پێهاتبوو و جەنگی سارد دەستپێکردبوو، بۆیە بۆ خەڵکی بەشداربوو ئەو جۆرە داواکارییە رەوایەتی بەخشی بوو لەرووی دەستوورییەوە" *

* پەراوێز. بەشداری کردنی خەڵک لەو کۆنگرانە لەرێگەی هەڵبژاردنی نوێنەراکانیان و هەڵبژێردراوەکانیان بووە لەپارێزگا و شارە بچوکەکانەوە بووە، تاکو بکرێت بە فشارێک بەسەر دەوڵەت و سیستمەکەی وەکو بەشداربووەیەکی دامەزراندنی دەوڵەت و شۆرش کەبەشێک بووە لە گۆرینی سیستمی دەوڵەت، ئەم نەریتە لەدەیەی حەفتاکانی سەدەی رابردوو لە زۆربەی وڵاتانی رۆژئاواو و ئەوروپای رۆژهەڵاتی و وڵاتانی عەرەبی هەبووە بەتایبەتیش لە میسر و یەمەن.

لەبارەی ئەوەی کە پرسیار دەکرا چۆن گەلانی هەموو دونیا بەشداریان کرد لە دیارکردنی چارەنووسی خۆیان، وەڵامەکە ئەوەیە کە دوای ئەوەی زیاتر لە ٧٠ دەوڵەت خۆیان لە داگیرکاری ئیمپریالیزم رزگار کرد، دوو لایەنی چۆنایەتی و چەندایەتی هەبوو، لەرووی چەندایەتیەوە مەسەلەی رزگارکردنی جوگرافیابوو کە پەیوەندیی بە رزگارکردنی رووبەری خاک بوو، لایەنێکی تر ئەوەبوو کەچۆنایەتی بوو، مەسەلەی پەیوەندیی دەوڵەت بوو بەسیاسەتی نێودەوڵەتی و بزووتنەوەی گەلان و هاندانی گەلانی تر بۆ رووبەرِوو بوونەوەی ئیمپریالیزم و سنووردانان بۆ جەنگ و هەماهەنگی دەوڵەت لەپێناو یەکسانی و مەنفەعەتی گشتی، هەروەها نەهێشتنی رەفتاری خراپ کەڵک وەرگرتن لەخەڵک لەلایەن ئیمپریالیزمەوە و پەیوەندیی گرتنی هەموو دەوڵەتان کەپەیوەندیی نێوان گەلان". ودیع امین. حركه التحرر الوگنی و اسهامها فی الانفراج الدولی الراهن. مجله الگلیعه. السنه التاسعه ١٩٧٣

هەر سەبارەت بەوەی دەوڵەت لەویستی گشتیدا و لەدەستی سیستمێکی دیاریکراوی وەکو دوای سەرکەوتنی شۆرشی ئوکتوبەر و هاتنە سەرکاری سیستمی سۆڤیەت هەبوو، "هەروەها دوای کلاسیکێ مارکسی لینینی لەدارشتنەوەی دکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا، جەختیان لەوە کردەوە دیکتاتۆریەت کاتێک پێویستە کە کۆمەڵگە ببەهوێ لە قۆناغێکەوە بیگوازێتەوە بۆ قۆناغێکی دیکە، بۆیە هەرگیز بیر لەو لادانە نەکراوەتەوە کە شێوەی دەوڵەت وەربگرێت، لینین لێرەدا بەراشکاوی باس لە بوونی دەوڵەتێکی نموونەیی وەکو سۆسیالیزم دەکات، ئەوەش لەکاتێکدا وەکو قۆناغێکی راگوزەر لە سۆسیالیزمەوە بەرەو کۆمەڵگەیەکی کۆمۆنیستی، بەراستی لینین باسی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریای نەکردووە لەبوونی دەوڵەتدا، بەڵکو لەوڵامی پرسیارێک و لەو شوێنەدا باسی کردووە کەکۆمەڵگە ئەزموونی سۆسیالیزمی کرد و کەڵکی لێوەرگرت، ئەوکات دەتوانێ بەرانگاری ئەو هێزە ببێتەوە کە رێگرە لەکۆمەڵگەی کۆمۆنیستی، بۆیە پێویستە خەباتی چینایەتی بەردەوام بێت تا بەدیهاتنی ئەو دونیایە وەکو تێگەیشتنی تەواو لە کەبارودۆخێکی تایبەت بونیاتی دەنێت" السوفیتات هیئات السلگه الشعبیه فی الاتحاد السوفیتی. مجموعه من المولفین . دار التقدم. ل٧٤.

ئەگەرچی دەوڵەت بۆخۆی چەمکێکی سەربەخۆیە و پێناسەکەمان لەسەرەوە کرد، بەڵام سەرباری ئەوەی کە ویستی گشتییە، مانایەکی دیکەی وەرگرتووە کە بریتیە لەبەرژەوەندی پاراستنی چینێک کە بۆرژوازیە و هەر بۆئەوانیش ژیان فەراهەم کرا " بەپێی چەمکە هیگڵیەکە سەبارەت بەدەوڵەت پەیوەندیی بەسەردەمانێکەوە هەیە کە گەشەکردن و پەرسەندنی بۆرژوازی بەشێوەیەکی نادیاریکراو دەردەکەوت و لەئەنجامدا، لافلێدانی چییەتی ئاکاری و جیهانگرەوە بۆ دەوڵەتی بۆرژوازی لەژێر ئەم

بەیداخەدا فەراهەمدەبێت، لەکۆتاییشدا ڕۆژێک هەموو جهان دەبێتە بۆرژوازی، بەڵام لەراستیدا تەنها چینێک دەتوانێت دەوڵەتێکی ئاکاری بخولقێنێت کە لەناوبردنی خۆی و دەوڵەتی وەک ئامانج بۆ خۆی لەبەرچاوگرتبێت، بەکورتی تەنها چینێکی وەها دەتوانێت دەوڵەتێکی وەها بخولقێنێت، بەمەش کۆتایی بەدووبەرەکی نێو هەژاران بهێنێت و ئۆرگانیزمێکی کۆمەڵایەتی وا پێکبهێنێت کە لەیەکێتی تەکنیکی ئاکاری بەهرەمەند بێت". ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. وەرگێرانی. مامەند رۆژە. بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێران لەوەزارەتی رۆشنبیری حکزموتی هەرێمی کوردستان. ساڵی ٢٠١١. ل١١٧.

بەڵام بەپێی چەمکە مارکسیەکەی کە هەم مارکس پێش مردنی لەکتێبی (حول الماساله القومیه) باسی دەوڵەتی کردووە و لەوێ باسی کێشەی چارەسەر نەکراوی مەجەڕستان دەکات و دواتریش ئەنگلس لە کتێبی (اێل العائله والملکیه خایە والدوله) بنەچەی خێزان و خاوەندارێتی تایبەت و دەوڵەت، باس لەو ژیانە سیاسییە دەکات کەچۆن دەوڵەت وەکو ئامرازێک وایە بەدەستی کۆمەڵێک سیاسیەوە بۆ بەردەوامیدان بە ژیانی چینایەتی و ئامرازێکیشە بۆ سەرکوتکردن لەرێگەی سوپا و ئەمنیەت و ئابوری، بۆیە سەرخانەکەشی هەمان رەنگدانەوەی ئەو ستایلە سیاسییە دەبێت و بەدەست چینێکەوە بۆ سەرکوتکردنی چینێکی تر.

لەدوای سەرکەوتنی سەرمایەداری بەسەر سیستمی دەرەبەگایەتیدا لە ئەوروپا، یەکەمین دەوڵەت ساڵی ١٨٧١ کە وەکی سیستم بەهێزی جەماوەری و کرێکار و جوتیار و چینی هەژار پێشرەوایەتی کرا و دەوڵەتی پاشماوەکەی ناپلیۆن و لویسەکانی روخان، ناوی لێنرا کۆمۆنەی پاریس و دەسەڵات لەچنگی خەڵک بوو نەک دەستەبژێری سیاسی چاوچنۆک، بەڵام دوای ٧٢ رۆژ ئەم دەوڵەتە بێ خاوەن و بێ پاڵپشتە نێودەوڵەتیە روخا و دەسەڵاتی نەما، ئەو دەوڵەتە بۆ یەکەمین جار بوو کەژیانی سیاسی بەبێ جیاوازیە چینایەتی و ئاینی و نەتەوەییەکان بەچاوی خۆی ببینێ، بەبێ ئەوەی هیچ حزبێکی مارکسی و کۆمۆنیستی هاندەری بێت یان پاڵپشتی بکات، لەحاڵێکدا بەکوالێتی جیاواز خۆی نمایشکرد کە هیچ جیاوازیەکی چینایەتی تێدا نەدەبینرا، ئەمە وای لەمارکس و ئەنگلس کرد کەلەرێگەی فکرەوە هێزە جەماوەری و سیاسیەکان هانبدەن بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتێکی نوێ لەدەروەی ئەو دەزگایانەی کەدەوڵەتی کلاسیکی لەخزمەت چینێک بەکاریدەهێنێت، دیموکراسیەتی ئەو دەوڵەتە تائەو جێگەیە بڕیکرد کە سیستمی گۆڕی بەشێوەیەک کەوەکی ئەزموونێکی نوێ، سیحرێک بوو لەچاو دەوڵەتی ئەو سەردەمە، چونکە بەرپرسیارێتی کرداری لەرێگەی نوێنەرەکانیەوە بەرامبەر هەڵبژێردراوەکان،کردارێکی یەکسانیخوازی بوو لەلایەک، هەروەها دەزگا جێبەجێکارەکان لەدەزگا تەشریعیەکان کاراتر بوون.

دوابەدوای ئەم سیستمەی کە شۆڕش سیمای دەوڵەتی گۆڕی، تاکو کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی سەدەی بیستەم، ساڵی ١٩١٧ شۆڕشی ئوکتوبەر بەرابەرایەتی لینین، دەوڵەتی قەیسەریان روخاند و دەوڵەتی سۆڤێتات بوو کەدواتر بەدەوڵەتی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا ناوی دەرکرد، ئەمە هەوڵێکی دیکە بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێک لەرێگەی هێزی جەماوەری و شۆڕشگێر و کرێکار و جوتیار و گروپی سیاسی ناڕازی لەدەسەڵات، سەرەتاکەی لە ساڵی ١٩٠٥ وە لە کارگەکانەوە مانگرتن و ناڕەزایەتیەکە دەستپێکرد، تاکو روخانی دەوڵەت، ئەم شۆڕشە ستایلێکی هێنایە ئاراوە کە خەڵک بتوانن نوێنەرەکانیان بکێشننەوە لە دەزگا شەرعیەکان بەبێ ترس، دەسەڵاتی سۆڤێتات سەرەتا کە لەدەستی ئەنجومەنی پارێزگاکان بوو و دواتر گەیشتە قەزا و شارۆچکە بچووکەکان، دواتر لەساڵ ١٩١٨ لینین لەکۆنگرەی حەوتەمی حزبی بەلشەوی گوتارێکی دا، باسی لەوە کرد کە هەرکەس لەرێگەی خۆیەوە چاودێری کاری خۆی بکات و بەهایەک بەو مێژووە بدرێت کە سۆڤێتاتی دروستکردووە، ئەمە یەکەمین هەنگاو بوو لەدوای سەرکەوتنی شۆڕش، وەکو نموونەیەکی نوێی دەوڵەت کە بریتی بوو لە کۆمەڵێک کۆماری سەربەخۆ لەژێر سایەی سۆڤیەت و بەپێی دەستووری یەکێتی سۆڤیەت.

"دوا بەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئوکتوبەر بەسەرکردایەتی لینین و حزبی بەلشەوی بەسەر قەیسەر و سەرکەوتنی سیستمی سۆڤێتات، ساڵی ١٩٣٥ بۆ ساڵی ١٩٣٦ لەلایەن دەوڵەتەوە دەستوورێک دەرچوو

که سیمبولێک بوو لەسۆڤێتاتەوە بەرەو سۆسیالیزم، ئەمە سەرەتای گواستنەوەی کاری دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا بوو بەرەو دەوڵەتی گەل بەگشتی" السوفیتات هیئات السلگه الشعبیه فی الاتحاد السوفیتی. مجموعه من المولفین الشیوعیین. دار التقدم. ل٦١
هەر لەمبارەیەوە سەبارەت بەدەوڵەت لەسەردەمی دروستبوونی بلۆکی سۆڤیەتدا بلیخانۆف بۆچوونی تایبەتی خۆی هەبوو، ئەو دەڵێ " من لەوەدا لەگەڵ (ڤاندێر ڤیلدا) کە بیرمەندێکی سیاسی ئەو سەردەمەی سۆڤیەت بووە، کۆکم کەدەشێ وشەی دەوڵەت هەم بەچەمکێکی بەرتەسک و هەم فراوان لێکبدرێتەوە، هەروەها لەوەشدا کۆکم کە (مارکس و ئەنگڵس) کاتێک باسیان لەناوچوون و نەمانی دەوڵەت کردووە، لەچوارچێوەی لێکدانەوەیەکی بەرتەسکی چەمکی دەوڵەتدا پشکداریيان کردووە، بەڵام ناکرێ لەم کارەیاندا تۆمەتبارییان بکەین، چونکە لەوکاتەی ئەواندا ئاخاوتن لەسەر دەوڵەت، بەواتا فراوانەکەی وشەکە، هێشتا وەختی ناهاتبوو، بەڵام تاکو ئەم کاتەی ئێستامان (مەبەست سەرەتای دروستبوونی سۆڤیەتی کۆنە) دەوڵەت هەر ئامرازی دەسەڵاتی چینێکە بەسەر ئەوانی دیکەدا، ئەرکی دەوڵەتیش وەک دەربڕو نوێنەری بەرژەوەندییە گشتییە مەدەنییەکان، هەروەها وەک رێکخەرێکی گشتی، هێشتا رەنگ و رووی خۆی بەڕوونی نەکێشاوە و بەدیار نەخستووە، تەنها لەم ١٠ ساڵی دواییەدا نەبێت، بەڵام دەوڵەت وەکی ئەنجامێکی دژایەتی و نەیارێکی ناکۆکیە چینایەتیەکان، وەک رشتێک بۆ ترس و بیم و سامی سیاسی، وەک ئامرازی زاڵبوون بەسەر چینێکی دیکەدا، کارو کردەی بەتاڵ دەبێتەوە بەسەر دەچێ، کاتێک دادێ کەچینەکان نامێنن و سنوورەکان دەسڕدرێنەوە و لەبەین دەچن، بەڵام دەوڵەت وەک شێوەیەک لەشێوەکانی رێکخستنی گەل و هاوڵاتیانی سەر گۆی زەوی لە ئایندەدا، هەر دەمێنێ، ئەمەشی دەخەمە سەر کە رۆڵی دەوڵەت وەک ئامانجێکی گەشەکردنی دۆزو و کێشە جهانیەکان، یان گەردوونیdەکان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانی گۆی زەوی، لەبن نەهاتنی بەروبووم و داهاتە زەمینیەکان، کەمبوونی وزە پاراستنی دارستانەکان و زەویە چێنراوەکان، پیسبوونی گۆی زەوی و ئاو هەواو، زۆرانبازی لەگەڵ کارەساتە سروشتیەکان و هتد. بەبەردەوامی لەگەشەسەندندایە". راسپاردەکانی بلیخانۆف. بلیخانۆف. وەرگێرانی. ئیسماعیل راجی. بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێران. ل ١٠٠ و ل١٠١.
ئەم بۆچوونەی بلیخانوۆف لەسەر بنچینەی فکری مارکس لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە دەوڵەت لەبنەڕەتدا موڵکیەتی تایبەتە بەهەردوو مانای لۆژیکی و زەمەنی واتە کات، چونکە ئەو بە سیستماتیک کردنەی کۆمەڵگە لە چوارچێوەی دەستوور وەکی دایکی یاسا و کۆمەڵگە لەرووی یاسا کۆمەڵایەتیەکان و ئابوری لە چوارچێوەی نەفعی گشتی بۆ تایبەت و هەروەها بەرهەمهێنان لەسەر بنیچینەی توانای تاک و خەڵک و دەستی کار، لەرووی شارستانیەتەوە بۆ سیستمی دەوڵەت لە رابردوودا، مێژووییەکی لەپشتەوەیە کە چۆن ئەو موڵکیەتە تایبەتە سەریهەڵداوە، ئەمە لە شارستانیەتی رۆما و هیندە سوورەکان و ئاڵمانی کۆندا هەبووە کە سیستمی دەسەڵاتدارێتی قەبیلە بووە پێشتر، وەختێک ئەمە کە پێشتر روویەکی سرووشتی هەبوو خەڵک بەهۆی پەیوەندیی کۆمەڵایەتیەوە مافەکانی دیاریدەکرا لەو سیستمە دەوڵەتییە و دواتر دەگۆڕێت بۆ ناسروشتی، ئیدی پەیوەندییە لێکداپڕاوەکان کارێک دەکات کە ئینسانەکان لەجیاتی خزم و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی دیکە، سەروکاریان لەگەڵ دەزگاکانی دەوڵەت بێت کە تەنها قازانجەکەی بۆ چینی باڵادەستی کۆمەڵگەیە کە بەناوی خاوەنداریێتی دەوڵەتەوە مامەڵە لەتەک واقیعەکە دەکەن، کەواتە ئەو دەوڵەتە رۆژێک دادێت وەکو حەتمیەتی مێژوو خۆی لەبەین دەبات و لەگەڵ نەمانی چینێک بەسەر چینێکی تر و سەرکوتکردن و نەمانی سیستمی سەرمایەداری، ئیدی دەوڵەت نامێنێ وەکو سنوور و قەوارەی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ و هتد، رەنگە خەونێکی بەهەشتی بێت لەسەر زەمین، بەڵام ئێستا خەریکە وێنەیەکی وەها و فۆرمێکی وەها دەبینین بەرووە سیاسیەکەی نەک دەستووری و یاسایی بەتایبەتی لە رۆژئاوا بەکەڵک وەرگرتن لە فەلسەفەی سۆسیالیزم هەرچی خۆشگوزەرانی هەیە فەراهەم کراوە، بۆ نموونە دەوڵەتی نەتەوەیی کەدواتر موناقەشەی ئەو چاپتەرە دەکەین، بەشێوەیەک لەشێوەکان نەماوە و دەوڵەت ئێستا لەگشتەوە بۆ گشتە، بەوپێیەی کە لەجیاتی ئەوە دەوڵەتی فرەیی لەکولتوور و ناسنامە و فەرهەنگ و نەتەوە و رەگەز و هتد هەیە، ئەرووپای رۆژئاوا، ئێستا لەو دۆخە سیاسیەدا دەژی و هیچ جیاوازیەکی بۆ رەنگ و نەتەوە و ئایین و مەزهەب و کولتوور

و ڕەگەز و هتد نەهێشتوتەوە، ڕەنگە ئەمە یەکێک بێت لەو کەڵک وەگرتنە لەفەلسەفەی مارکس لەلایەک، هەروەها مەترسی هاتنە پێشەوەی سەروەختێک بۆ سەرهەڵدانی جۆرێک لە شۆڕشی بەشەری بەسەر ڕاسیزم و نازیزم و ڕەگەزپەرستی و ئایین پەرستی و نەتەوە پەرستی و هتد.
ئەم بۆچوونە لەکاتی خۆیدا لینین لەسیمینارێکدا سەبارەت بەدەوڵەت باسی کردووە و گوتویەتی "مارکس هەموو هەوڵەکانی بۆ پەروەردەکردنی چینی کرێکار ئەوەبوو سەبارەت بەدەوڵەت و مەسەلەی شۆڕشی سۆسیالیستیK تەنها بۆئەوەیە کە دانبنرێت بە بوونی پرۆلیتاریای و دیکتاتۆریەتی سیاسی، چونکە ئەو دەسەڵاتە هیچ دابەشکارییەکی تێدانیە تەنها پشت بەهێزی جەماوەری چەکدار دەبەستێت، بۆرژوازیەتیش ناتوانێ ڕێگەیەکی دیکە دیاریبکات کە پرۆلیتاریا دەگۆڕێت بۆ چینێکی جێکەوتە کە دەتوانێ بۆرژوازیەت سەرکوت بکات، ئەم حەتمیەتەش لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە جەماوەری خەڵک و پرۆلیتاریا بۆ بەرگریکردن لەخۆیان و سیستمێکی ئابوری نوێیە، دواتر ئەو تێبینیەش هەیە کەئەگەر پرۆلیتاریا دەوڵەتی وەکو نەهێشتنی سەرکوتکردن و ڕێکخستنەوەی ژیانی بێ چینەکان مامەڵە بکات، ئایا پرۆلیتاریا ئەو دەوڵەتەی بۆچییە کە بۆرژوازی دایمەزراندووە؟ ئەمەیە کە مارکس لەکاتی خۆیدا ساڵ ١٨٤٨_ ١٨٥١ موناقەشەی کردووە". لینین. الدوله والپوره. دار التقدم. سنه ١٩٧٦.
هەروەها دەڵێ " چۆن دەوڵەت لەمێژوودا سەریهەڵدا و بۆچی بۆرژوازیەت پێویستی بەدەوڵەت و سیادە هەیە، ئایا لەو شۆڕشانەی بۆرژوازیەت چ شتێک گۆڕا کە پرۆلیتاریا هەروەکو مەزلوم نەمێنێتەوە، وە ئایا وەزیفەی پرۆلیتاریا چی دەبێت لەنێو میکانیزمەکانی ئەو دەوڵەتەی بۆرژوازی سەرلەنەوێ بونیادی دەنێتەوە؟". هەمان سەرچاوەی پێشوو.
ئەم پرسیارە گرینگە بۆ گشت و بەتایبەتی بۆ چینی کرێکار کاتێک بەشداری شۆڕشی ڕزگاریخوازی نیشتیمان دەبێت و دواجاریش هەمان ململانێی چینایەتی دووبارە دەبێتەوە حاڵی چینی ژێردەست وەکی پێشوتر دەبێت، هەروەک ئەوەی لەتەواوی شۆڕشەکان شاهیدی بووینە، کەوابوو قسەکەی مارکس درووستە کە دەوڵەت دەسەڵاتێکی سەپێنراوی دەرەکیە بەسەر کۆمەڵگەوە، نەوەکو ئەوەی گوتراوە لەرووی تیۆرییەوە ویستی (گشتە بۆ گشت)، هەروەها بیرۆکەیەکی بەرجەستەبووی ئەخلاقیش نییە، هەروەکو هیگڵ دەڵێ، دەوڵەت بەرهەمی کۆمەڵگەیەکە لەپلەیەکی دیاریکراوی پێشکەوتندا، لەلایەکی ترەوە دەوڵەت دانپیانانێکە بەتێوەگلان بە ناکۆکی و بەناتەباییەکی بێ چارەسەر، بۆیەش نەچارەسەر دەکرێ و نە لەتواناشدایە کۆتایی پێبێت، بۆئەوەی دەبێ بەردەوام ئەو ململانێیە بمێنێتەوە کە بەرژەوەندی ئابوری لەپشتەوەیە، ئەمەش یەکێکە لەپێویستیەکان کە دەسەڵات بۆ سەرووی کۆمەڵگە دروستی کردووە، بۆیە لەم کاتەدا دسەڵات ململانێکان هێمن دەکاتەوە و بەسیستم چارەسەری دەکات، بۆیە هەتا بێت هەرچی زیاترە خۆی دەخاتە سەرووی دەوڵەتیشەوە". فردریک انجلس .اێل العائله و الملکیه الخایه والدوله. دار المدی للنشر. سنه ٢٠١٠. ل١٧٧
هەڵبەت ڕوویەکەی دیکەی سەرمایەداری هاوچەرخ کە لەدوای گڵۆبالیزەیشنەوە هاتووە واتە دوای ڕوخانی سۆڤیەتی کۆن، لەنەمانی دەوڵەت وەکو حاڵەتێکی مەترسیدار، ئەوەیە کە ئەم سیستمە لەوە دەترسێ هەتا لەنێوخۆیدا بمێنێتەوە لەرووی سەرمایەگوزارییەوە کە بڕبڕە پشتی دەوڵەتە، ئیدی قەوارەکە لەبەین دەچێ، بەحوکمی ئەوەی کەژیانی ئینسان بەهۆکاری هەر سیستمێکەوە بێت، هەمیشە لەئاڵوگۆڕدا دەبێت. بۆیە بەشێک لەوڵاتانی ڕۆژئاوا بۆ پاراستنی هەیبەت و موڵکیەت بۆ بنەماڵە و ماڵی پاشا بۆ داهاتووی دەوڵەت، کایەی سیاسیان سەربەخۆ کردووە و لەپەنا سیستمی پاشایەتی، سیستمی پارلەمانیان داناوە و هەرچی سیاسەتی قەوارەی دەوڵەتەکەیە سپێردراوە بەو دەزگا تەشریعیەی گوایە بەدەنگی خەڵک هەڵبژێردراوە، هەروەها هەر ئەو سیستمە پاشایەتیە سەرمایەگوزارییان بەگشتی لەدەستی دەوڵەت دەرهێناوە و خستویانەتە دەستی کەرتی تایبەت و چۆتە دەرەوەی قەوارەی دەوڵەت، بۆئەوەی هەم دەوڵەت پیرۆزیەکەی بمێنێ و هەم سەرمایەداری وەکی سیستم لەناونەچێ بەدەستی چینی خوارەوە و کرێکاری یەخە سپی کەچینی مامناوەندە ئێستا لەرۆژئاوا، بۆیە تەنانەت لەئاستی فەرهەنگی و کولتووریشدا هەمان ستایل هەیە بۆ مانەوەی قەوارەکە وەکی دەوڵەت و وەکی سیستمی جهانی، هەروەک ئەوەی لەزانکۆکان دەوڵەت جگە لەکۆمەڵە دەزگایەک بۆ

خزمەتکردنی ئینسان زیاتر هیچی تر نییە، لەرووی فەلسەفیشەوە وانەیەکە بۆ مانەوەی قەوارەکە کەخاوەن رەگەزەکان قەناعەتیان پێی هەیە و لەدیموکراسیدا زیاتر دەردەکەوێ، وەختێک هەڵبژاردن دەکرێت و خاوەن ناسنامەی دیکەش بۆیان هەیە خۆیان بپاڵێون بۆ پارلەمان.
مەسەلەی بوونی دەوڵەت وەکی سیستم و حوکمڕانیەتی، بۆ ئیسنانە خاوەن ئیدراکەکانی سیاسی و رۆشنبیری نامۆبوون و لەخۆ نامۆبوونە بەرامبەر ئەو هەولانەی دراوە بۆ خۆشگوزەرانی گشت، کەچی دوای ئەو هەموو هەولانە دەبینین لەخۆ نامۆبوون زیاتر پەرەدەسێنێت " مارکس لە کتێبی رەخنە لەتیۆری دەوڵەت لەلای هیگڵ، هەوڵێک دەدات فەلسەفەی ئیدیۆلۆژیستی هیگڵ لەسەر پێی خۆی رابگرێت ئەویش بەو واتایەی کە بەرای مارکس، هیگڵ رەسەنایەتی لەهەوێنی سەرەکیەوە کە خودی مرۆڤە وەرگرتووە گەڕاندویەتیەوە بۆ روحی مرۆڤ کە بەبەرهەمی هزری مرۆڤی دادەنێت، بەهەمان شێوەش لەبواری سیاسیدا دەوڵەت روخساری لەخۆبێگانەبوونی مرۆڤ بوو، هیگڵ دەوڵەتی بەگۆڕەپانی یاسا و رێسای هزری و گشتی و سەربەخۆ لە کۆمەڵگەی مەدەنی زانیوە، بەڵام بەلای مارکسەوە دەوڵەت بەم واتایە و لەتیۆری لەخۆ بێگانەبوونی فیورباخدا هاوکێشەی خواوەند زیاتر نییە، ئەمە لەکاتێکدا کە لەجهانی واقیعیدا دەوڵەت رەنگدانەوەی بەرژەوەندییە تایبەتیەکانە و زیاتر لە بەرژەوەندیە تایبەتیەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی نییە و دەرەنجام و رەنگدانەوەی ئەو بەرژەوەندیانەشە، مارکس ئەم دەرەنجامگیریە دەکات کە دیموکراسی واقیعی بەرهەمی لەناوبردنی لە خۆبێگانە بوونی سیاسی مرۆڤ و تێکەڵهەکێشانی کۆمەڵگەی مەدەنی و دەوڵەت دەبێت و دێتە کایەوە، دیموکراسی نموونەیش لەدواجاردا ئامادەبونی هەموو بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی لەپێکهێنانی دەوڵەتدایە". حوسێن بەشیریە. بنەماکانی زانستی سیاسی. وەرگێرانی بۆ کوردی. ئەبوبەکر کاروانی. دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی. ساڵی ٢٠٠٩. ل١٥٧
ئەو بۆچونەی مارکس کە دەوڵەت سەپێنراوێکی سەر خەڵکە لەلایەن دەستەبژێرێکی سیاسیەوە، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە وەختێک ئەو دەستەبژێرە سیاسییە شەڕ لەگەڵ هەر دەوڵەت و کیانێک و گەلێکی دیکە هەڵدەبژێرن، ئەوەی بەسەردێت کە لەدوای هەموو جەنگەکانەوە بینراوە، بۆ نموونە دوای ساڵی ١٩٤٢ جەنگ کاردانەوەیەکی وەهای بەسەر ژیانی کۆمەلایەتی و ئابوری سۆڤیەتدا هێنا کە خەملاندنی لەدەرەوەی ئەو خەسارەتە بوو دەوڵەت پێشبینی کردبوو، " دوای شکستهێنانی ئەو سیستمە کە جەنگ دەستپێکرد لەدەرەنجامدا زیاتر لە ٢٠ ملیۆن کەسی سۆڤیەت کوژران و ١٧١٠ شار وێران بوون و زیاتر لە ٧٠ هەزار گوند وێران بوون، هەروەها لەباری پیشەسازیەوە ٣٢ هەزار پرۆژەی پیشەسازی سوتێنران و هەموو کارگەکان لەکار کەوتن و بەدەیان هەزار کرێکار بێکار بوون، لەوانەش ٦٠% کارگەی پۆڵا بوو، لە٦٠% ئاسن و لە٦٠% خەڵوز بوو، هەروەها زۆرترین زیان بەر کەرتی کشتوکاڵ کەوت، چونکە جەنگ کەوتە ئەو شوێنانەی کە لادینیشینەکان بوون نەک شارەکان، سەرەنجام زیانی سۆڤیەت لەکۆتایی ئەو شەڕەدا گەیشتە ٢٥٦٩ ملیار رۆبل، بەڵام دوای جەنگ حزبی شیوعی سۆڤێتی توانی لەرێگەی ئەجێندایەکەوە بەبڕیارێک چارەسەری ئەو زەرەرو زیانە مادی و مەعنەویە بکاتەوە، بەمەش ئابوری وڵات بەرزکرایەوە و قەرەبووی هەموو ئەو شوێنانە درایەوە کە سۆڤیەت لە جەنگی دوهەمی جهانیدا زیانی بەرکەوتبوو" السوفیتات هیئات السلگە الشعبیە فی الاتحاد السوفیتی. مجموعە من المولفین. دار التقدم. ل ٦٧
ئەم راستیەی کە مارکس باسی کردووە دەوڵەت سەپێنراوێکی سەر خەڵکە لەلایەن دەستەبژێری سیاسی و گروپە چاوچنۆکەکانەوە، ئەگەر لەهیچ بوارێکی سیاسی و فەلسەفی و کۆمەڵایەتیدا دیارنەکەوێت، لەوێدا دەرکەوێت کە دەوڵەتێکی وەکو هیندستان دەبینین، زیاتر لە ملیارێک و ٦٠٠ ملیۆن زیاتر ئینسان تێیدا دەژی بە نەتەوە و ئایین و مەزهەب و کولتووری جیاجیاوە و شەڕی لەپێناو سەربەخۆیی خۆی کرد لەگەڵ بەریتانیا و ساڵی ١٩٤٧ سەربەخۆیی وەرگرت، ئێستاش خاوەن تەکنۆلۆژیای بەهێزە لەرووی بزیشکی و تەکنیکی کۆمپیوتەر و پیشەسازی جۆراوجۆر، کەچی بەملیۆنەها ئینسان بێ نەواو بێ نان و بێ پۆشاک و بێ خواردنن، لەکاتێکدا ئەوان خاوەنی سیاسدەی دەوڵەتن و سەربەخۆن وەکو دەوڵەت و سنوور و قەوزاترەی سیاسی و هتد، پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئینسان ژیانی بۆیە دەوێ تاکو سیاسەت ئاراستەی خۆی وەربگرێ، یان ژیان ئاسایی و سادە و خاکی بێت و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا

لەخزمەت خەڵک بێت نەک گروپی مافیا کەبەبارتاقی خەڵکی هەژار ئینتیمای دەوڵەتیان نییە؟. ئایا ئینسان بۆیە بەشداری سیاسەت دەکات و بەشداری پرۆسەی هەڵبژاردنی هێزە سیاسیەکان بۆ ئەوەی سەرکەون و خۆشگوزەرانی ببینن، یان بۆ ئەوەی ببنە سوتەمەنی ئەو چەمکەی پێی دەڵێن دەوڵەت و چارەنووسەکەشی بەدەستی چەند کەسێکەوەیە و هیچی تر؟، ئایا خەڵک پێویستیان بە دەوڵەتە وەکو خاک و سەربەخۆیی بۆیە شەڕی بۆدەکەن، یان پێویستیان بەدەوڵەتە بۆ ئەوەی لەسایەیدا ئارام بگرن، کەچی دەبن بەماتریاڵ و سوتەمەنی شەڕی دەوڵەتێکی تر و پاشکۆیەتی دەوڵەتێکی تر و قوربانی شەڕبن.
بەوپێیەی کە (هیگڵ) پێشتر بۆچوونی لەبەرامبەر دەوڵەتدا بەو شێوەیە بوو کە بەسەر دوو بازنەدا دابەشی کردبوو، ئەویش خێزان و کۆمەڵگەی مەدەنی، بۆ هەر بازنەیەکیش یاسایەکی تایبەتی دانابوو، پێدەچێت هیگڵ پشتی بەپێناسەیەکی داماڵراو (تجرید) بە بیانووی سەلمێنراو بەستبێت لەسەردەمی خۆیدا، بۆیە بنەمایەکی لۆژیکی بۆ داناوە بۆ بیرکردنەوەی خۆی، ئەویش زەرورەتی دیاریکردنی گشتە بۆ تایبەت، بەڵام بەهەر شێوەیەک بێت، بنەما بیانووی هەموو دەستنیشانکردنێکە، ناکرێ لەژێر پێناسەکردنی دەوڵەتدا دەربچین بەبێ دەزگای خێزان و ئابوری وەکی ژێر خان و سەرخانی دەوڵەت، ئەم شیکردنەوانە جارێک بەلای بازنەی یەکەمدا رایدەکێشێ و جارێکی تر بەلای بازنەی دووهەمدا و بەو مانایەی کە کردەوەکانی حکومەت سرووشتێکی جەوهەری هەیە و ئینتیمای بۆ بازنەیەک دەبێت، بەڵام تاکە کەسێک وەکو پاشا جێبەجێی دەکات، ئەم تێگەیشتنە وای لە هیگڵ کردووە کە لەبەرگێکی تردا، دەرەنجامێکی بۆشی هەبێت لەچاو شیکردنەوەکانی مارکس بۆ دەوڵەت، چونکە هیگڵ باس لە دەسەڵاتدارێتی تاک دەکات و پێیوایە دەوڵەت یەکێک لە وەزیفەکانی باڵانسێکە بۆ سنووردارکردنی ماف و بەرجەستە کردنی دادپەروەری، مارکس ئەگەرچی بە پێچەوانەی هیگڵ پێیوایە کە دەوڵەت لە کۆمەڵێک دەزگای سەرکوتکەر و پاراستنی بەرژەوەندی دەستەبژێرێکی سیاسی و کولتووری سەرمایەداری بەولاوە هیچی تر نییە، لەلایەکی دیکەشەوە پێیوایە کە دەکرێ دەسەڵاتی چەند کەسێک لەگرتنە دەستی جڵەوی دەوڵەتدا هەبێت، بەڵام ناکرێ و پێویست و عەقلانی نییە تاکێک بەتەنها دەسەڵاتی دەوڵەت بێت، هیگڵ ئەوەی تێکەڵ کردووە کە دەوڵەت کۆمەڵێک دیاردەیە لە ژیانی گەل و دەوڵەتی سیاسی، یەکەم ئەوەیە کە دەستوورە لەلای مۆنتیسکۆ، دووهەم دەستوورە لە هەردوو شۆڕشی ئامریکی و فەرانسەوی، لێرەدا هیگڵ دەوڵەتی سیاسی لەنێو دەوڵەتی کۆمەڵایەتیدا دەخنکێنێ و هیچ پێناسەیەک، یان تێگەیشتنێکی سیاسی پێنادات، ئەمەش ئەو لۆژیکەیە کە مارکس توانی هیگڵ لە دژی خودی هیگڵ بەکاربهێنێ، ئەویش سەراوژێر بوونی لۆژیکەکەیەتی کەئەو جگە لەوەی زانیویەتی لەپشت دەستووری سیاسی، دەستووری جەوهەری کۆمەڵایەتی هەیە، بەڵام درکی بەوە نەکردووە کە ئەویتر پەیوەندیی بە موڵکیەتی تایبەتەوە هەیە و لەزەمەنێکی دیاریکراودایە، " هەڵبەت لەبەردەم مارکسدا دوو رێگە هەبوو، ئەوەش لەوێوە بوو کە رەخنەی لە هیگڵ گرتبوو، یەکێکیان قوڵبوونەوەی فکر لە سەربەخۆیی کیانی سیاسی هەروەک ئەوەی پێشکەوتنی هاوچەرخ فەرزی کردبوو، دووهەم تورهەڵدانی موڵکیەتی تایبەت بوو لە دیالیکتیکی دەوڵەتەوە کە بەرهەمهاتووی دیالیکتیک و ململانێی چینەکانی کۆمەڵگەیە، یەکێکیان هەڵگری تیۆری سیاسیە، دووهەمیان تۆوی کۆمەڵایەتی مێژوویە، بۆیە مارکس گرینگی بە ئابوری داو و دوزە سیاسیەکەی پشتگوێ خست، بەڵام ئەنگڵس بەپێچەوانەوە رێگەی دووهەمی هەڵبژارد کە سەرباری ئەو دیاردانە وتەکانی هیگڵی پاراست، ئەویش تێکەڵ کردنی دەوڵەت و کۆمەڵگە بوو بەیەکتر، وەکو دەسەڵاتی سەربەخۆ" عبدالله العروی. مفهوم الدولە. مرکز الپقافی العربی. سنە ٢٠٠١. ل ٥٣.
لێرەوەیە تێدەگەین کە دەوڵەت کۆمەڵێک دامودەزگایە لەئەنجامی سەرکەوتنی شۆڕش بێت یان ئاڵوگۆڕبێت یان کودێتا بێت یان دروستکراو بێت یان دەوڵەت رەسەن بێت کەلە ئەزەلەوە هەیە وەکو هیند و میسر و هتد، یان لەلایەن هێزێکی دەرەکییەوە بۆ نەتەوە یان کۆمەڵگەیەکی تایبەتەوە بووە بەدەوڵەت، لەهەموو حاڵەتێکدا بریتیە لە دەست بەسەرداگرتنی موڵکیەتی گشتی بۆ موڵکیەتی تایبەت، سا با ئەو موڵکیەتە بۆ دەستەبژێرێکی تایبەتی بێت سیاسی بێت، یان بنەماڵە و خێزانێک بێت، ئەوەی کە بۆتە مۆدێل لە مێژووی ٣ تا ٤ سەدەی رابردوو، بنەمای خۆی هەیە، بۆیە دەسەڵات هەرچی بۆی

کراوە ڕێگری کردووە لەهەر جۆرە شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی، یان ئابوری یان فەرهەنگی دژی دەسەڵات و سیستمەکەی.
ماکیاڤیللی جگەلەوەی کتێبێکی بەناوی میر هەیە و لە ٢٦ بەش پێکهاتووە، بووە بە پەیڕەو پڕۆگرامی سیاسییە فێڵبازەکان و کاری پێدەکەن و تیۆرەکەی لەژێر عینوانی (ماکیاڤیللیزم) ناسراوە و تاڕادەیەک ناحەز کراوە لەنێو سیاسەتدا، چونکە لەکاتی خۆیدا (مۆسۆلۆنی) زۆر کەڵکی لێوەرگرتووە و دانەیەکیشی لەو کتێبە بەدیاری بۆ (هیتلەر) ناردووە لەکاتی خۆیدا و بەکتێبێکی زۆر بەکەڵکی زانیوە، ئەمە مانای وایە کە کتێبێکە بۆ میرەکان و سیاسیەکان کە دوورن لەبەکارهێنانی ئەخلاق لەسیاسەتدا، پەیڕەوێکی لۆژیکیە بۆ سیاسیەکان، تاکو ڕێگە لە عەقڵ و هۆشیاری کۆمەڵگە بگرن، بەڵام لەکتێبی میردا باشکرا مەسەلەی ویستی گشتی بۆ دەوڵەت ڕەتدەکاتەوە و پێیوایە دەسەڵاتی سیاسی خودێکی ناژیرە و لەنێوان دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان و سیاسیەکانەوە سەرچاوە دەگرێت و دەڵێ " ئەرکی دەوڵەت ئەوەیە کە چاودێری هاوسەنگی ئەندامەکانی پەیکەری سیاسی بکات، چونکە سەرەڕای ئەوەی دەسەڵات بۆ چەسپاندنی شەرعیەت و بەردەوامیی فەرمانڕەوایی خۆی، سوود لەدەزگای دەوڵەت وەردەگرێت، بەڵام پێویستە هەمیشە ئەم گۆڕانکارییانە هەڵبسەنگێنێت کە لەوانە لەکایەی سیاسەتدا سەرهەڵبدەن بۆئەوەی بتوانێ لەو دیاردانە ئاگاداربێت کە هەڕشە لەژیان و مانەوەی دەوڵەت دەکەن، هەربۆیە دەوڵەت تەنیا دیمەنی باڵای دەسەڵات نییە، بەڵکو دامەزراییەویەکی یاسایشە کە پێویستە چاودێری شێوەی جێبەجێکردنی یاساکان بکات". ڕامین جهانبەگلو. ماکیاڤیللی و بیری ڕێنیسانس. وەرگێڕانی. موسڵح ئیروانی. دەزگای موکریانی. ساڵی ٢٠٠١. ل٦٥
هەروەها دەردەکەوێت کە دەوڵەت بەپێی تیۆرەکەی هیگڵ کە تاڕادەیەک کەوتبووە ژێر کاریگەری ماکیاڤیللیەوە، بەڵام ئەو پێیوایە دەوڵەت تەنها دەزگایەکی مەدەنی بێت، نەک بەپرسێکی مەدەنی بۆ نەهێشتنی ئەو جیاوازیەی کە لەنێوان سیاسی و بازرگان و پیاوانی دەوڵەت و خەڵک درووست دەبێت، چونکە ئەم جیاوازیانە نابینرێت کە دەستەبژێر خەڵک بێهۆش دەکەن بۆ ئەوەی لەژێر عینوانی نیشتیمانپەروەری شەڕبکەن لەپێناو پاراستنی قەوارەی دەوڵەت، بەڵام ئەمە تەنها ئەوکاتە مایەی دەمێنێ کە خەڵک لەپێناو خۆشگوزەرانیدا شۆڕشدەکات و دەیهەوێ ڕزگاری بێت لەنەهامەتی، وەختێک دەوڵەت سەربەخۆیی وەردەگرێت و لەسەر پێی ڕادەوسێت و قاچەکانی لەسەر زەوی قایم دەکات و دەبێتە دیفاکتۆ، ئەوکات بەڕێوەبردن دەستپێدەکات، بۆئەمەش دەبێت دەزگاکانی دەوڵەت کاری خۆیان بکەن وەکو باج ئەستاندن و ئەمنیەت پاراستنی دەوڵەت و نیشتیمان و فەرزکردنی ئایین لەنێو دەستووردا و وەبەرهێنان لەلایەن بازرگاکانەوە و زەمینە خۆشکردن بۆ دەوڵەمەندکردنی کۆمەڵێک لەسەر حیسابی کۆمەڵێکی تر و هتد، ئیدی بۆ خەڵکی ئاسایی دەردەکەوێت کە گشتێک لەپێناو خۆشگوزەرانی گروپێکی تایبەت گیانیان کردۆتە قوربانی و تەمەنیان بەو ژیانە سیاسییە بەخشیوە کە هیچ بەهایەکی نییە لەدوای گۆڕانی دیمەنە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان، وەختێک جیاوازی چینایەتی دەبینرێت بەئاشکرا بەسیمای دەوڵەتەوە.

تیۆری بونیادنانی دەوڵەت
ئەگەرچی دەوڵەت پێشتر لەمێژوودا کەباس دەکرێت وەکو قەوارەیەکی سەرەتایی بۆ کۆمەڵگەی سەردەم و سیستمی قۆناغەکە، بوونی هەبووە و خوداوندەکانی سەر زەمین و ئایین و هێز و کۆمەڵگەی یەکڕەنگ بەشێک بوونە لەپێکهاتە مێژوویەکەی، بەڵام دەوڵەت لەبنەچەدا لەرووە زانستیەکەیدا کە هەم لەڕووی جوگرافیا و هەم ئابوری و هەم ویستی گشتی و هەم بەرقەرارکردن و دیاریکردنی سیستم، دوای سەرکەوتنی سەرمایەداری وەکو قۆناغ بەسەر سیستمی کشتوکاڵی و دەرەبەگایەتی دەرکەوت، ئەویش لەسەر بنچینەی کۆمەڵێک تیۆری جیاجیا دروستبووە و بووە بەخاوەنی سیمایەکی جیاوازی خۆی و پەرچەمی خۆی و پوڵ و ناوونیشان و ناسنامەی نێودەوڵەتی و ئاڵوێری بازرگانی و دیبلۆماسی و. هتد، هەڵبەتە دەوڵەتی نوێ لەرووی زانستی و میتۆدیشەوە جیاوازیەکەی لێرەوە دەردەکەوێ کە لەم تیۆرانەی خوارەوە پێکهاتووە.

دەسەڵات بەر لە تێگەیشتنی تیۆرە بۆ دامەزراندن و دامەزراوەی دەوڵەت، سیاسەت تەنها مومارەسە نییە، بەقەد ئەوەی پەیداکردن و کۆکردنەوەی دەسەڵاتە جۆراوجۆرەکانە لەهەموو پێگە ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان، چونکە دەوڵەت بەبێ دەسەڵات تویکڵێکی بێ ناوەڕۆکە، دەست بەسەرداگرتنی سەرچاوەی ئابوری و سەربازی و بنکەی کۆمەڵایەتی، یان ئەوەتا دەبێ لەڕێگەی شۆڕش و شەرعیەتەوە بێت، یان ئەوەتا لەڕێگەی هەڵبژاردنەوە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانرێت کە چەمکی دەسەڵات گرینگترین چەمکی بەپێز و گرینگی سیاسەت و زانستی سیاسەتە، چونکە توخمێکە بەبێ بوونی هیچ قەوارەیەک ناپارێزرێت، کۆکبونیشی لەسەر ناکرێت، هەڵبەت لە بارەی چەندایەتی و چۆنایەتیشەوە مەسەلەیەکی دیکەیە بۆ هەڵسەنگاندن، ئەمە باسێکە پەیوەندیی بە جیاوازیەکانی بیرۆکە و جۆری سیستمی سیاسیەوە هەیە، بەڵام باسی کۆمەڵایەتی وەکی هێزێک و یەکێک لەپێوەرەکان تەماشا کراوە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات، چونکە بنکەی کۆمەڵایەتی بوارێکی لەبارە بۆ بزواندنی هەر پەرچەکردارێک، بەوپێیەی گروپەکانی کۆمەڵگا توانایەکی باشیان هەیە بۆ پارێزگاریکردنی ئەو دەسەڵاتەی کە سەپێنراوە یان ویستیانە، کەوابوو کاریگەری کۆمەڵایەتی بەسەر دەوڵەتەوە لەرووی چەندایەتی و چۆنایەتیەوە بەرچاوترە لە رەگەزەکانی دیکە وەکی ئایین و ئابوری کە بەشێکی گرینگن لەتیۆری بونیادنانی دەوڵەت.

١: تیۆری ئاینی: ئەم تیۆرە بریتییە لەتێگەیشتنی کۆنی ئەو دەسەڵاتدارانەی کەخۆیان بەخوداوەندی سەرزەمین دادەنا و خەڵکی گەیشتبوونە ئەو قەناعەتەی کە فەرمانڕەوا خودای سەر زەمینە و ئەوانیش بۆ ئەو مەبەستە خوداپەرست بوون. یەعنی پاشا یان هەر ناوێکی تر بووبێت بۆ دەسەڵات، لەلایەن خەڵکەوە پەرستراوە وەکو خودا. ئیدی ئەم خوداوەندە بەپێی تێگەیشتنی خۆی خەڵکی سیستمی دامەزراندووە و پێوەری هەبووە بۆ بەڕێوەبردن و دیاریکردنی چارەنووسی خەڵکی و روبەری دەوڵەتی دیاریکردووە و فراوانی کردووە و خاوەندارێتی زەوی و پیت و بەرەکەتەکەی خواردووە، کەچی بۆ سنووربەزاندن و ئەزمونی جیاواز لەرابردووە هەندێکجار بەمیزاج شوێنێکی دیکەی داگیرکردووە و شەڕو شۆڕی بەرپاکردووە و خەڵکی بۆ بەکوشتداوە لەپێناو فراوانکردنی قەڵەمڕەویەکەی. نموونەش خوداوەندەکانی ئامریکای لاتین و رۆمەکان و میسریەکان و ئەسینا و مادەکان و پاشان سەفەوی و عوسمانلی وەکو ئیمبراتور و هتد.

ئایینیش لەرێگەی قەشە و کەنیسە و سوپاکانی سەر دەسەڵاتدارێتی کەنیسە فەرمانڕەوایەتیان دەکرد و ژیانێکی نابەرابەر لەنێوان خۆیان و خەڵکی ئاسایی هەبووە، هەروەک ئەوەی کە لەمیسر باسدەکرێت، یان لە سەردەمی رۆمەکان کە ئەفسانە و مێژوو دەیگێڕێتەوە، ئەمە جگەلە سەرهەڵدانی ئیمبراتوریەتەکان کە لەسەر بنچینەی ئایین و ئەفسانەکانی مێژوو دروستبوون، ئیدی سیستمەکە لەوێوە سەرچاوەی گرتبوو و شەرعیەتی بەفەرمانڕەوایەتی دابوو، تاکو سەرهەڵدانی ئیمبراتوریەتەکانیش درێژەی بەتەمەنی خۆیدا، چیرۆکی رۆمیەکان کە گەورەترین ئیمبراتۆریەتیان دامەزراند و نیوەی دونیای داگیر کرد بەم شێوەیە، "ئیتاڵیا کەشوهەواکەی و هەڵکەوتە جوگرافیاکەی کە لەپۆستاڵ دەچێ و لەئەورووپاوە نزیکەی ٨٠٠ کیلۆمەتر بەرەو لای باشور دەریای ناوەڕاست درێژ بۆوە، لە گەشەکردن و پێشکەوتنی رۆمدا کاریگەری هەبووە، لە باکورەوە زنجیرە چیای بەرزو بەفر داپۆشراوی (ئاڵپ)، بەربەست و لەمپەرێکی سرووشتی دروستکردووە کە ئیتاڵیا لەباقی ئەروپا جیادەکاتەوە، یەکەمین دانیشتوانی ئیتاڵیا لە باکورەوە هاتنە ئەم وڵاتە، لە هەزارەی دووهەمی پێش زایینی هۆزە سەرەتاییەکان بەدرێژایی زنجیرە چیای ئاڵپ بەرەو لای باشور و دۆڵی (پوو) کۆچیان کرد، لەوێوە کێڵگەو گوندی بچوکیان دروستکرد، هەندێک لەو فەرهەنگانە هی چاخی کۆن و بەردین بوون و خەڵک سودیان لەچەک و کەرەستەی بەردین وەرگرت وەکو سەرتایی، هەندێک لەکۆچبەرەکان پێشکەوتوو تر بوون لەوانی دیکە، کاتێک ئیتاڵیا نیشتەجێ بوون کەڵکیان لەگڵی چاخی کۆن وەگرت کە لەبرۆنز درووستکرابوون، ئیدی لەوێوە دەوڵەت فراوان بووەوە و خوداوەندێکیان بۆ خۆیان هەڵبژارد و شارێک و گردۆلکەیەکی جوان دڵرفێن و بەرفراوان و گەورە کە بەرهەم پەیدا بوو لەو روبارانەی کە نزیکی ئیتاڵیا بوون و لەوێوە بەرهەمە ناوخۆییەکانیش مەیسەر دەبوون بۆ ناوخۆ، دوابەدوای ئەمە ئیتاڵیا لەساڵ ١٢٠٠ پێش زاینی شاری ترۆیایان تاڵان کرد، بەپێی ئەفسانەیەکی دیکە کە رۆمەکان

هەیانە پاشایەکی ستەمکاری ئەوکات دوو منالّی بەناوەکانی رۆمۆلۆس و رۆمیۆس بەڕەڵاکردن و منالّەکان لەگەڵ گورگێکی مێیەنە ژیان و شیریان خوارد، پاشان شوانێک دەبینێ دوو منالّ بەجوانی گوانی گورگێکی مێیەنە دەلێسنەوە خێرا بردنیەوە بەرو مالّ و تاکو گەورەی کردن، ئیتر کە گەورە بوون بڕیاریاندا شارێک لەکەنارەکانی تیبیر درووست بکەن، پاش ئەوە لەسەر شوێنی درووستکردنی شارەکە (رۆمۆلۆس و رۆمۆس) نێوانیان تێکچوو، هەریەک شارێک درووست دەکەن و لەسەر گردی (پالاتینۆس) دیوارێک دروستدەکەن و (رۆمۆس) دواتر بەدەستی رۆمۆلۆس دەکوژرێت چونکە بەسەر دیواری شارەکەدا سەرکەوتووە و لەوێوە رۆما درووست دەبێت". دان ناردۆ. کۆماری رۆما. و. ئەسکەندەر مەحمود. بلاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێم و دەزگای موکریان. ل ١٧ و ل١٨.
هەڵبەت لەدوای رۆمەکانەوە ناوی مەگۆلەکان بەگەورەترین ئیمبراتۆریەت دێت چونکە رووبەری داگیرکاریەکانی ٤ جار بەقەد ئەو رووبەرە بووە کە رۆمەکان داگیریان کردووە، ئەوان لە ئۆقیانووسی هادی یەوە تاکو دەریای قەزوین داگیر کرد و نزیکەی تەواو گۆی زەویان خستە ژێر رکێفی دەسەڵاتدارێتی خۆیانەوە، لەرووی مێژووییەوە کەساڵی ١٢٠٦ مەگۆلەکان وەکو قەبیلە سەریانهەڵدا و بەسەرکردایەتی جەنگیزخان زۆرترین رووبەریان گرت، ئەوان بەرهەمی یەکگرتووی هەردووی قەبیلەی تورک و مەغۆل بوون. رێژەی دانیشتوانی روبەری ژێر دەسەڵاتی ئەم ئیمبراتۆریەتە گەیشتە ١٠٠ ملیۆن کەس، ئەو رووبەرەی لەژێر دەستی بوو کە حوکمی تێدا دەکرد، ١٢،٧٤١،٠٠٠ میل رووبەری دەسەڵاتەکەی بووە، لە ساڵی ١٢٦٠ تاکو ١٢٦٤ حکومڕانی کردووە و پاشان قەبیلەی (جاکای) داوای سەربەخۆیی خۆی کردووە و جیابۆتەوە، چونکە چۆکی بۆ سەرۆک (قوبلای خان) دانەداوە، بەڵام دوای مردنی (قوبلای) خان قەبیلە دابەشی بەسەر چوار تیرە دەبێت و سێ خانەی تر سەربەخۆیی وەردەگرن، تاکو سەدەی ١٤ دەمێننەوە. ئەمە لەکاتێکدا ئەم ئیمبراتۆرییەتە تاکو سەدەی ١٧ دەمێنێتەوە و تەواوی روژئاوا و روسیا و فللندا و ئاسیا داگیر دەکات و بەتورکیادا دێت و تادەگاتە بەغدای پایتەختی عێراق و تەواوی وڵاتانی رۆژهەڵات داگیر دەکات.
مەغۆلەکان بەهۆی ناتەبایی نێو قەبیلەکانیانەوە دەبنە چەند پارچەیەک و پارچەیەک لەچین دەمێننەوە و ئێستاش خانەوادەی (یوان خان) دەسەڵاتدارن، بەڵام پنتێکی تر لە مێژووی ئەوان دەستپێدەکات، وەختێک (سوڵتان شای خوارزم) لەساڵی ١٢١٨ نوێنەری (جەنگیز خان) دەگوژێت، ئیدی ئەم تاوانە دەبێتە هۆی تورەبوونی جەنگیز خان و بڕیاردەدات تاکۆتایی روبار هەیە داگیری بکات، دوای ئەوە ساڵی ١٢٢٠ (محەمەد شاە) دەکوژن کە سەرۆکی دەستەی خوارزم بووە..
ساڵی ١٢٢٧ دوای گەڕانەوەی (قورلیتای خان) سەرۆکایەتی ئیمبراتۆرییەتەکە دەکات، ئەو بەردەوام دەبێت لە داگیرکاری دەوڵەتان و رووبەری دەسەڵاتەکەی بەرزدەبێتەوە بۆ ٢٦ ملیۆن کم٢ .
ساڵی ١٢٥٨ لەرێگەی تورکیاوە دەگەنە عێراق و بەهەولێردا تێدەپەڕن، ئیدی لەبەغدا توشی حوکمەتەکەی (هۆلاکۆ) دەبن و دەیڕوخێنن، بەڵام ساڵی ١٢٦٠ لەبەرامبەر (مەمالیک) کە بەسەرکردایەتی (قەتەر) بووە، مەغۆلەکان دوچاری شکستێکی گەورە دەبن و (قوبلای خان) هەر ئەو ساڵە دەمرێت، لێرەوە کۆتایی بە هەیمەنەی دەسەڵاتی گەورە ئیمبراتۆریەتی مەغۆلەکان دێت. " سەدەی ١١ تادەهات رێگای مەترسی تێدەکەوت، دووەمیان دەگەڕێتەوە بۆ دۆڕانی بیزەنتیەکان بەرامبەر بە سەلجوقیەکان و داوای یارمەتی کردن لە پاپای رۆمەکان دژی موسڵمانە کافرەکان، بۆیە هاتنی لەشکری ئەوروپا لەو ماوەیەدا بەناوی پاککردنەوەی رێگای حەج و پشتگیری بێزەنتیەکان بوو و دژی سەلجوقیەکان و موسڵمانە کافرەکان، پاپا و مەسیحیەتی ئەوروپا دۆست و برای یەک نەبوون بۆئەوەی ئەوروپا ئەو هەموو خەڵکە بنێرێ لەم ناوە لەناو بچن، لەراستیدا هۆی دیکە هەبوون کە پاڵی بەدەسەڵاتە سیاسیەکانەوە دەنا بۆ ئەو شەڕانە، مێژوونوسانی ئەوروپا لەسەدەی یانزەوە، هەستیان بەوە کردبوو کە دەتوانرێ ئەو خاکە بگرنەوە کەئیسلام لەسەدەی هەشتەمەوە داگیری کردبوو". سید علی الحريري.تاريخ المقفر للحروب الێليبية. القاهرە. ١٩٨٩.
کەواتە دەرکەوت بیرۆکەی بونیادنانی دەوڵەت لەسەر بنەمای ئایین دژ بەئاینێکی دیکەی بەرامبەری مەترسی پێگەی کۆمەڵایەتی بووە و بۆ سڕینەوەی ئاینەکەی تر بووە و بەخوێنی هەزارەها کەسی

بێگوناح کۆتایی پێهاتووە، هەروەها ئەم هەوڵە بەر لە ئەکادیمیا درووستبووە کە دەوڵەتی لەسەر بونیادنراوە، لەلایەکی دیکەشەوە دەوڵەت لەسەر بنچینەی ئایین، دەکرێ وەک نموونەیەکی دیکەی رێکەوتنی سیاسی لەگەڵ زلهێزەکان جارێکی دیکە بونیادبنرێتەوە و دووبارە ببێتەوە وەکو ئەوەی ئێستا هەیە.
٢: تیۆری کۆمەڵایەتی: ئەم تیۆرە بریتیە لەتێگەیشتنی فەیلەسوفەکانی بەر لەرێنسانس، لەوانەش (جۆن لۆک و تۆماس هۆبز و ژانن ژان رۆسۆ)، لەرووی تیۆرەی کۆمەڵایەتیەوە، هەریەک لە (هۆبز و لۆک و رۆسۆ)، هەڵبەت تائەوکاتەی ئەوان تیۆرەکەیان دامەزراندووە و ئێستا بوو بەمیتۆد، بڕوایان وابووە کە دەوڵەت بەبێ پەیمانی کۆمەڵایەتی نابێ و نەکراوە، چونکە ژیانی ئینسان کە تەنها سیاسی بووە و ناجێگیر بووە کە بەحاڵەتی سرووشتی دادەنرێ، دواتر ئەم حاڵەتە گواستراوەتەوە نێو ژیانی کۆمەڵایەتی کە پێکەوە لەشوێنێکی جێگیر ژیان بەردەوام بکەن، رزگاربوون لەشەڕی هەمیشەیی لەدەرەوەی قەوارەیەک بەناوی دەوڵەت، یان شوێنی هەموان کە سەرو سامانی گشتی بپارێزێ، درووست مانای دەوڵەت دەدا بۆ ئەو کۆمەڵە خەڵکەی پێکەوە لەیەک قەوارەی سنووری جوگرافی و یاسایی پێکەوەن و دەیپارێزن.
لەنێو تیۆری کۆمەڵایەتی دوو هۆکار هەن کە دەبنە بنەما بۆ بونیادنانی دەوڵەت، یەکەم دەوڵەت لەسەر بنیچنەی بنەماڵە و خێڵ و عەشیرەتە بۆ دەسەڵات، دووەم توانای تاکە کەس کە بیرۆکەیەکە بۆ پاراستنی کۆمەڵگە لەئەوانی دیکە کە مەترسین بۆ نەمانی کۆمەڵ.
بنەماڵە یەکێکە لەو ئەگەرانەی کە لەرێگەی هەژموونی جەماوەری و هێزی کۆمەڵایەتیەوە دەسەڵات وەردەگرن و ئیرادەگەرێتی پشتگوێ دەخەن کە دەکەوێتە پەراوێزی سیاسەتەوە، ئەم تیۆرە بەناچار ئەم حاڵەتە قەبوڵ دەکات، چونکە شێوەیەکە لەژیانی سیاسی و دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی لەپەراوێزی سیستمی نوێ کە وەکی واقیع تەماشای دەکات، نموونەش سیستمی پاشایەتیە کە لەئەنجامی بنەماڵەگەرێتیەوە یان ئەربابی شار و دەوڵەت وەکی بنەچەی خێزان قەبوڵ کراوە، سیستمی پاشایەتی ئەسکەندەنافیا و بەشێک لە ئەوروپا و بەشێکی زور لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بنچینەکەی بنەماڵەیە کە سیستمی پاشایەتی و لەپەنا ئەوەشدا دیموکراسی وەکو مودێل قەبوڵ کردووە تەنها بۆ بەفۆرم.
ئەمە بۆ زلهێز و وڵاتانی بڕیار بەدەست لەسەر چارەنووسی هەموو گەلان نموونەیەکی سەرکەوتووە، چونکی ئەو دەوڵەتەی لەژێر کۆنترۆڵی بنەماڵەدایە باشتر لەگەڵ کەشوهەوای سیاسی و هاوکێشە سیاسیەکاندا بەنەفعی زلهێزەکان گەمە دەکەن و خۆیان دەپارێزن لەهەر کێشە یان موقەدەرێک کە سیاسەتی زلهێزەکان خستویەتیە بەر ئەگەری کراوە، نەک وەکی ئەو دەوڵەتانەی کە بەتیۆری شۆڕشگێرانە و ئیرادەگەریانەی خەڵک، لەتەک هاوکێشەی سیاسیدا مامەڵە دەکەن، یان ئەو بنەماڵانەی کە لەرێگەی زلهێزەکانەوە دەوڵەتیان بۆ دامەزراوە و رەنگە سەردەمێک بێتە پێشەوە دەسەڵاتەکەیان لەچنگ وەدەربنێن و بدرێتە دەستی گروپی دیکە بەناوی شۆڕشی کۆمەڵایەتی و جەماوەرییەوە، هەروەک ئەو سیناریۆیەی لەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەناوی بەهاری عەرەبی رویدا و ئامانجە سیاسییەکەشی دواتر ئاشکرا بوو کە رەهەندی دوورتر و هۆکاری دیکەی هەبوو لەوەی شرۆڤەکاران و سیاسیەکان و نووسەرەکان پەنجەیان بۆ درێژدەکرد.
"هۆکاری یەکەم سیستمی کۆمەڵایەتی هەمیشەیی بووە، مەبەستیشمان لە هۆز، کۆمەڵێک خێزان کە پەیوەندیی خزمایەتی پێکەوەیان دەبەستێتەوە ولەپارچە خاکێکدا لەزۆرترین حاڵەتدا دەژین و یەک پەرستراوی هاوبەشیان هەیە و یەک حکومەت بەپێی یاساگەلێکی دیاریکراو بەرێوە دەبات، جا ئەگەر کۆمەڵێک هۆز لەژێر چەتری سەرۆکێکدا خڕبوونەوە، ئەوە ئیتر پێکدێ، تیرە دووهەمین هەنگاوە بەرەو پێکهاتنی دەوڵەت، بەڵام گەشەکردن لەسەر ئەم رێگایە زۆر بەخاوی بەڕێوەچووە، چونکی زۆر گروپ بێ سەرۆک بوونە لەمێژوودا، گروپی تریش هەبوون سیستمی سەرۆکایەتیان قەبوڵ نەکردووە لەحاڵەتی جەنگدا نەبێت، بۆیە دیموکراسی مۆرکی ئەم چاخەی ئێمە نییە کە بۆمان هەبێت خۆمانی پێوە بابدەین لەبەردەم چاخەکانی دیکەدا" وێڵ دیورانت. مێژووی شارستانێتی. بەرگی یەکەم چاپی کوردی. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئازاد بەرزنجی. نەبەز کەمال نوری. دانا ئەحمەد مستەفا. بڵاوکراوەکانی دەزگای سەردەم. ل٦٢.

ئەو بنەماڵانەی کە لەڕێگەی زلهێزەکان و بەتایبەتیش وڵاتانی عەرەبی، بریتیی بوون لە بنەماڵەی پاشای سعودیە و کوێت و مەلیک غازی عێراقی لە سەدەی رابردوو، ئەگەرچی بونیادنانی دەوڵەتەکە سەرەتا لەسەر بنچینەی بنەماڵە بوو، بنەماڵەی مەلیک حوسێن بۆ ئوردن و بنەماڵەی غازی بۆ عێراق کە دوو بەرە باب بوون، بەڵام ئەوەی ماڵی مەلیک حوسێن مانەوە و خۆیان گرت و ماڵی مەلیک غازی نەیانتوانی سەرکەون، یان سیناریۆکە بەو شێوەیەکە نەکەوتەوە، چونکە بۆ بەدەستهێنانی جوگرافیایەکی دیکە لە ناوچەکە بۆ بەرژەوەندی بەریتانیا و مەبەستێکی دیکەی لەپشتەوە بوو لەسەردەمی خۆیدا و لەبەرامبەریشدا سۆڤیەت نەیار بوو، بۆیە دواتر لە عێراق بەپاڵپشتی هێزی دەرەکی و شۆڕشی جەماوەری، سیستمی پاشایەتی روخێنرا و عێراق بوو بە سیستمی کۆماری، هەرچی سعودیە و کویتە بۆ مانەوەی خۆیان، ئاینیان کرد بە بیانوویەک بۆ مانەوەی دەوڵەتەکەی خۆیان و مانەوەی قازانجی ئابوری بۆ بنەماڵەی ئال سعود و ئال سەباح کە پێشتر کوێت سەر بەعێراق و سعودیەش سەر بەیەمەن بوون، واتە ئەوان ئەو زەمینە کۆمەڵایەتیەیان لەبار نەبوو کە بکرێت بە کۆماری، ئەوەبوو دواتر عوسمانیەکان داگیریان کردن، پاشان لەسەر دەستی بەریتانیەکان کردیان بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، رەنگە ئەمە بۆ دەوڵەتگەلێکی تری عەرەبی و ئاسیاوی بەهەمان شێوە بێت، بەڵام کات و شێوازەکەی جیاوازە.

ئەگەرچی ئەم شێوە دامەزراندن و بونیاتنانەی دەوڵەتی بنەماڵەییە لەدەرەوەی تیۆری سیاسی هاتۆتە بەرهەم، چونکی لەرێگەی زلهێزی ئابوری و سەربازیەوە بونیاتنراوە، بەڵام دیسان مادام جەماوەری وڵاتەکە وەکو بنکەیەکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ کەشوهەوای سیاسی و سیستمەکە راهاتوون و قەبوڵیانە بمێنێتەوە، مادام بەیعەت دەدەن و هیچ جۆرە جموجۆڵێکی سیاسی و بەرهەڵستکاری تێدانیە، کەواتە مانەوەی مسۆگەرە ئەگەرچی لەداهاتوودا ئەگەری پارچە پارچە بوونیان لەئارادایە، بەڵام ئەمە مانای لێکترازانی کۆمەڵایەتی نیە، بەڵکو لەچوارچێوەی بەڵێنێکی سیاسی دیکەیە کە پرۆژەی سیاسی و ئابوری لەپشتەوەیە، ئەمە لەکاتێکدایە کە هیچ گرەنتیەکی سیاسی نییە ئەو وڵاتانەی سیستمی پاشاییان هەیە وەکو خۆیان بمێننەوە و پارچە پارچە نەکرێن بەبیانووی جیاواز.

هەڵبەت لەدەرەوەی سیاسەت شێوەی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی هێشتا لەهەموو دونیادا بایەخی خۆی هەیە، بەتایبەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام ئەمە لەرووی ئینترۆپۆلۆژیاوە نەک سیاسەتی رووت، جۆرج باڵاندیە یەکێک لە بیرمەند و ئینترپۆلۆژیستە سیاسیەکانە و کتێبێکی لەبارەی ئینترۆپۆلۆژیای سیاسی هەیە و لەشوێنێکدا باس لە گرینگی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و دەسەڵات و دەوڵەتداری دەکات و دەڵێ " ئەم شێوە لێکۆڵینەوەیە لە سیستماتکردنی سیاسەت و رەنگدانەوەی لەرووی شوێندا، پەردە لەسەر ئەو پەیوەندیە سیاسیانە لادەدات کە لەسەر بنچینەی رەچەڵەک دانراون لەدەرەوەی جوغزی بەرتەسکی خزمایەتیدا، هەروەها لەشوێنێکی دیکەدا باس لەوە دەکات کە پەیوەندیی سیاسیەکان لەرێگەی موفرەدەی خزمایەتیەوە گوزارش لە خۆیان دەکەن و چوارچێوەی کۆمەڵگە دەوڵەتدارەکان دەبێت، دۆرکهایمەر بیرمەندێکی شارەزایە لە کۆمەڵناسی، پێشتر لە شێوازی مانەوەی توێژینەوە لەمیانەی شرۆڤەکردنی تایبەت بە چیرۆکی ژیانی کۆمەڵگەی گاندادا ساڵی ١٩١١ بڵاوکراوەتەوە، کەواتە پێویستە ئەو دیاردەیە کە بۆ شیکردنەوەی نێوان خزمایەتی و دەسەڵات ئەنجام دەدرێت، دەبێت بەهەند وەربگیرێت". جورج بالاندييه. الانتروبولوجيا السياسه. ترجمه. على المێرى. موسسه الجامعيه للدراسات و النشر و التوزيع. سنه ٢٠٠٠. ل ٧٢

مارکس لەمەسەلەی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی لەنێو کۆمەڵگە و بەتایبەتیش لەنێو سیستمی دەسەڵاتدارێتی و حوکمڕانیدا و لەکتێبی سەرەتایەک لەسەر رەخنەی ئابوری سیاسی دەڵێ " مرۆڤ لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی کۆمەڵایەتی ژیانی خۆیاندا، بەناچار توشی ئەو پەیوەندیانە دێن کە هیچ پەیوەندیی بە ویست و خواستی خۆیانەوە نییە، واتا توشی ئەو پەیوەندییانە دێن کەڤۆناغێکی تایبەتی پرۆسەی پێشکەوتنی هێزی بەرهەمهێنانی ماددی، کۆی ئەو پەیوەندییانە بونیادی ئابوری کۆمەڵگە پێکدێنن و لەسەر بنەمای ئەو پەیوەندیانەش، سەرخان و مافی سیاسی سەرهەڵدەدەن و هەندێ لە شێوازە تایبەتیەکانی وشیاری کۆمەڵایەتی لەگەڵ ئەو پەیوەندیانەدا رێک دەکەون". العائله مقدسه. او النقد نقد النقدى. كارل ماركس. ترجمه. جورج گرابيشى. بيروت. ل ٨٩

چونکە وەکو زانراوە پەیوەندیە ژێرخانیەکانی دەوڵەت پەیوەندیی بەرهەمهێنانن کە بێگومان بەرهەمی دەسەڵاتی دەوڵەت نیین، بەڵکو دەسەڵاتی دەوڵەت بەرهەمی ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیانەن کە بۆ بەرژەوەندی تایبەتی قسە لەسەر گەشەکردن بە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی دەکەن لەپێناو بەرژەوەندی تایبەت.

"پێش ئەوەی هەڵسەنگاندنێک بۆ بەشداریکردنی ئەنترۆپۆلۆژیای سیاسی بکەین، پێویستە هەندێک نیشانە و سیمای وەرگیراو لەتیۆری کۆمەڵناسی دەوڵەت بخەینەڕو، مارکس دەیسەلمێنێ کە ئەمە نەزێدەکاریەکی جیاکارانەیە و نە گوزارشکردنیشە لە ئەعەقلانیەتێکی رەگاژوو لە کۆمەڵگە، ئەوەی پەیوەندیەی دەوڵەت بە کۆمەڵگەوە لەچەند روویەکەوە دەخاتە ڕوو، بەردەوامیش ستراکچەری دیار و بەرچاوی رەخنەگرانە بەهەند دەگرێ، بەوپێیەی کە دەوڵەت لەروانگەی مارکسەوە نامەکانیدا وردەکارانە ئەو بۆچوونەی روونکردۆتەوە و تێبینی کردووە کە هەر کۆمەڵگەیەکی شارستانی وەربگری، ئەوە دەوڵەتێکی سیاسیت هەیە، ئەمە تەعبیرێکی فەرمیە لەکۆمەڵگەی شارستانی" جورج بالاندیە. الانتروبولوجیا السیاسیە. ترجمە. علی المێری. المؤسسە الجامعیە للدراسات النشر و التوزیع. ل١٥٧

لێرەدا دەبێت لەو تێگەیشتنەی مارکس بکۆڵینەوە بۆ ژێرخان کە چۆن سەرخان بەرهەمدەهێنێ یان گەشەی پێدەدات بەو ئاراستەیەی کە خۆی گەرەکیەتی، ئەمە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی ئەوکاتە بەرهەمی سەرخان لەئەستۆ دەگرێت کە بنکەی جەماوەری خۆی دەخاتە خزمەت ئەو ئابورییەوە کە بنەماڵە کاری بۆ دەکات بۆ گەیشتن بەدەسەڵاتی سیاسی و بەدەوڵەت، مارکس لەزۆربەی بوارەکاندا رێکخستنی کۆمەڵایەتی وەکو ژێرخانی دەوڵەت و سەربەخۆیی ئیدیۆلۆژیا تەماشا دەکات، رەنگە لەهەندێ حاڵەتدا بنەماڵە کە وەکو یەکێک لە هۆکارەکانی بنەمای دەوڵەت لەسەر بنچینەی تیۆری کۆمەڵایەتی بونیادبنرێ، دوورنییە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆیان و قەناعەت پێکردنی جەماوەر، وەکو یەکسانیخواز و دیموکراسخوازیش خۆیان نمایش بکەن، هەروەک چۆن پادشاکان بەتایبەتیش پادشاکانی ئەوروپا و ئەسکەندەنافیا، لەدەرەوەی سیستمی دەوڵەت مامەڵە لەتەک ژیانی سیاسی دەکەن و دەزگاکانی دەوڵەتیان خستۆتە ژێر دەستی دەستەبژێری رۆشنبیر و ئەوانی دیکە کە لەوەهەمی دیموکراسی و سۆسیال دیموکراسیدا توشی گێژو بوون و قسە لەسەر مافی گشتی و تاک و دەستەبەری کۆمەڵایەتی و مافی تاک و زامنی تەندروستی و دەستپاکی و هتد دەکەن، ئەم حاڵەتە لەنێو تیۆری کۆمەڵایەتی بۆ دەوڵەت، جێگەو رێگەی تایبەتی خۆی هەیە کە لەنێو کاپیتاڵیزمی هاوچەرخدا رەنگیداوەتەوە و خۆی بەرهەمدەهێنێتەوە بۆ مانەوەی خۆی.

تاکگەرایی یەکێکە لەو هۆکارانەی کە تیۆری کۆمەڵایەتی قەبوڵی کردووە، چونکە بەشێکە لە ئیرادەگەریانە کە تاک تێیدا بۆ دەستەبەرکردنی مافەکانی، ناچار دەبێ پاڵپشتی ئەو دەوڵەتە دەبێت کە لەسەر بنچینەی تیۆری کۆمەڵایەتی بونیادنراوە، " بۆ نموونە توانەوەی تاکە کەس لەنێو سیستمی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی سەرمایەداری پێشکەوتوو، خودە چالاکەکان دەکاتە شتی بەستراوە و زیان دەگەێنێتە سەربەخۆیی و سەلامەتی تاکە کەس، لەراستیدا هابرماس وەکو هیگڵ دەڵێ کە راستەقینە دەبێ عەقڵانی بکرێ و دەسەڵات لەعەقڵ دا بتوێتەوە، دەرەنجامی ئەو دۆخەی ئێستای باڵادەستی سیستم، بەسەر (جهان _ ژیان) دا، لەدەست چونی واتا لەرزۆک بوونی شوناسی بەکۆمەڵ، ئانۆمی لە خۆ بێگانە بوون و بەشتبوونی کۆمەڵگایە". د. حوسێن بەشیریە. مێژووی بیری سیاسی سەدەی بیستەم. بیری مارکس. بەرگی یەکەم.. وەرگێرانی بۆ کوردی. ناسر ئیبراهیم زادە. لە بڵاوکراوەی دەزگای موکریانی. ل٢٥٩.

سەربەخۆیی تاک تاکو ئەو جێگەیەیە کە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەمنیەتی کۆمەڵایەتی لەنێو سیستمی سیاسیدا پارێزراو بێت، چونکە تاک یان ئەوەتا هەوڵ بۆ ئەنجامی تواناکانی دەدات و ململانێی سیاسی دەکات لەگەڵ ئەوانی تر و دواتریش یان پراکتیکی دەکات و دەتوێتەوە لەنێو سیستمی سیاسی، یان ئەوەتا لەگەڵ داواکارییە خودیی و ئارەزووەکانی خۆی دەست و پەنجە نەرم دەکات و دەکێشێتەوە لە سیاسەت، ئیدی لێرەوە تواناکان دەردەکەون کە ئایا تیۆری کۆمەڵایەتی لە بونیادنانی دەوڵەتدا

جێگەیەکی بۆ هەیە یان کۆنترۆڵ کراوە، لەهەردوو حاڵەتەکەدا پانتایەکی سەرەکی و فراوان هەیە بۆ مومارەسەکردنی توانای تاک لەنێو گشت بۆ بونیادنانی دەوڵەت.
٣: تیۆری هێز: ئەم تیۆرە پشت بەهێزی سەربازی دەبەستێ، سەرەتاش لەناوەوەی دەوڵەتەوە هاتووە کە خەڵک سەرکوتکراوە، یان ئەوەی کە زۆردار زاڵ بووە بەسەر بێدەسەلات و هەژارەکان و هەندێکجاریش نەتەوەیەک، یان گروپێک بەسەر نەتەوەیەکی دیکە و خۆیان سەپاندووە بەسەریاندا بوون بەحاکمیان، دواتر ئەمە گەشەی کردووە و لە دەرەوەی دەوڵەتەکە وەکو هێز و بەشەڕ دەوڵەتێک یان قەوارەیەکی سنووری و کولتووری داگیرکراوە، ئەگەر لەدوای دروستبوونی دەوڵەتەوە هێزی سەربازی رێکخراو هەبووە و داگیرکار بوونە، پێشتر عەشیرەت و بنەماڵە و ئیمبراتوریەتەکان بوون دەوڵەتیان درووستکردووە، دواتر بیریان لەفراوان بوونی دەوڵەت بۆ ئیمبراتوریەت کردۆتەوە. وەکو ئیمبراتوریەتی بیزەنتی و رۆمی و ئیسپانی و پورتوگالی و عوسمانی و هتد کەتاکو سەرەتای سەدەی بیستەمیش هەرمابوو، بەڵام دواتر بەهاتنی سەردەمێکی دیکە کۆتایی بەتەمەنی ئیمبراتۆریەت هات.
هێز لەلای فەیلەسوف و بیرمەندانی رابردوو و ئێستا جیاوازی هەیە، چونکە هەم دوو جۆر بەکارهێنانە لەپێناو دەسەلات وەرگرتن، هەم شێوەی بەکارهێنانی هێز و تیۆریزەکردنی جیاوازە لەپێناو بونیادنانی دەوڵەت، لەلای (ئیبن خەلدوون) دەوڵەت لە هەناوی هێزدا لەدایک دەبێت و دوڵەتی لەتەلارسازی ستایلی گوندنیشیندا گەورە دەبێت، لەوێوە کەلەرێگەی قەبیلە و تیرەدا گەشە دەکات و دژ بۆ خۆی پەیدا دەکات بۆ مانەوەی خۆی، بۆیە لەخۆڕا لەدایک نابێت، کەوابوو دەوڵەتی گەورە لەئەنجامی گرێدانی چەند تیرەیەکدا و لە هاوپەیمانی نێوان ئەو هۆزە کۆمەڵایەتیانە و هەروەها لەرێگەی جەنگ و بردنەوەی هێزێک بەسەر هێزێکدایە کە کۆمەڵگەی گەورەی پێکهێنا، بە پلەبەندی گەورە بوو شارستانیەتێک کە بچێتە مێژووەوە، ئەم پەیوەندیەی نێوان خوێنی دایک و خوێنی رژاوی ئەوان کە تێکەڵ بەیەکتر بوون و کۆمەڵگەیەکی تێکەڵاوی بەرهەمهێنا، کارێکی کرد کە تاکەکانیش لەژێر کاریگەری ئەو تێگەیشتنەی کە بوونی ئەوان، بەرهەمی واقیعێکە و دەبێ بەرگری لێبکرێ، ئیدی قەوارەکە گەورەتر بوو و بوو بەدەوڵەت کە لەوێوە هێزێکی دیکەی بۆ دەرەوەی خۆی بەرهەمهێنا، لەراستیدا ئەم زۆرداریيە، واقیعەتێکی تاڵە هەم وەهمێک و هەم سەرۆکێکی وەهمی بەرهەمهێناوە لە مێژووی سەرهەڵدانی دەوڵەتدا کەخەڵک لەرێگەی شۆڕشەوە بێت، یان کودەتا یان دیموکراسیەتی گاڵتەجاریەوە، بێت قەناعەتی پێهێناوە، لەکاتێکدا هێز جگە لەوەی جەماوەر بڕیار لەسەر حەلال و حەرامکردنی دەدەن، لەئاستی نێوەدەوڵەتیدا جێگەی قەبوڵ نییە.
بۆ ئەو مەبەستە تیۆرگەلێک وەردەگرین کە هەریەکەو بەروانگەیەک باس لەدەوڵەت وەرگرتن دەکەن بۆ نەتەوە و بەکارهێنانی هێز. تیۆری (مارتن وایت) ە کە دەڵێت " گرینگترین ئەو هۆکارانەی کە مێژووی نوێ لە مێژووی ناوەراست جیادەکاتەوە، واتە لە قۆناغەکاندا کە دەوڵەتە نەتەوەییەکانی وەک ئێستا دەرنەکەوتبوون، سەرکەوتنی بیرۆکەی هێز powar کەدەوڵەتە نەتەوەییەکانی وەک ئێستا دەرنەکەوتبوون، سەرکەوتنی هێز بوو بە بەسەر بیرۆکەی راستی right، زیادەڕۆیی ناکەین کاتێک وەسفی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان بکەین بەوەی کەوا لەململانێی هێز بەولاوە هیچی تر نییە"، بەڵام (شوارز بنجبر) بیرمەندێکی نەناسراوە لەبارەی نەتەوە و دەوڵەت تێزی تایبەتی هەیە، دەڵێت " هێز بەبێ ناکۆکی و ململانێ تەوەرەیەکی جێگیر و وەستاوە لە بزووتنەوەی هەموو پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان، هۆی ئەمەش نەبوونی کۆمەڵگایەکی نێودەوڵەتی هەقیقییە، کۆمەڵە رکەبەرە نێودەوڵەتیەکان بەپێی ئەوەی کە هەیانە لەتوانای ماددی و سەربازی هەڵسوکەوت دەکەن، نەک لەروانگەی یاسای خودی رۆشنبیری. (هانس مۆر جانیۆ) بە بیریاری ئاراستەی واقیعی دەژمێردرێ کە تیۆرەکەی بەتەواوەتی لەکتێبە بەناوبانگەکەی (سیاسەتی نێوان نەتەوەکان) دا فۆرمۆلە بوو، تیایدا چەمکە بنەڕەتیەکانی سیاسەتی نێودەوڵەتی خستۆتەڕوو، دەڵێت ئەرکی سیاسەتی نێودەوڵەتی لەهەر سیاسەتێکی تردا بریتییە لە ململانێ لەسەر هێز". د. عەلی عودە ئەلعیقابی. لێکۆڵینەوە لە بنەڕەت و مێژوو. وەرگێرانی بۆ کوردی. عومەر عەبدوڵلا حەسەن. بلاوکراوەکانی دەزگای سەردەم. ساڵی ٢٠٠٨. ل١٢٩ ل ١٣٠.

لەراستیدا ئەو بیرمەندانەی کە خاوەنی تیۆری فکرین بۆ هێز و بردنەوەی دەسەڵات لەرێگەی هێزەوە، هیچ رێگەو شوێنێکیان بۆ ژیان دانەناوە جگە لەو ویستەی کە دەستەبژێری سیاسی کە حوکمی سەربازی و سیاسی دەدەن و چارەنووسی وڵات یان ناوچە یان دەوڵەتەکە بەرەو ئاراستەیەکی نادیار دەبەن، ئەمەش بۆ زیاتر خۆشگوزەرانی خۆیانە نەک رزگاری و ئازادی خاک و نەتەوە و قەوارەی سیاسی و فکری و ئیدیۆلۆژی کۆمەڵگەیەک کە لەبری شەڕ و بەکار هێنانی هێز، ژیانێکی ئاسایی و بێ ململانێیان کەرەگەز و نەتەوەکان و کولتورەکانە، بۆیە تیۆرەکەیان تەنها لەنێو لێکۆڵینەوەی مێژوویی و ئەکادیمی دەمێنێتەوە و هیچی تر. چونکە تیۆرەکەیان تائێستاش هیچ دەوڵەتێک بەکاریناهێنێ و لەهیچ دەستوورێکیش جێگەی نابێتەوە و بەکارنایات، تەنها ئەوەنەبێت کە زلهێزەکانی دونیا هەژموونی خۆیان بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ و لەرێگەی هێزی سەربازی و هێزی ئابوری و هێزی کولتووریەوە نمایش دەکەن بۆ ترساندنی بێ هێزەکان.
٤: تیۆری ئابوری: ئابوری بۆخۆی بەتەنها تیۆرێکە کە لەنێو ئەنترۆپۆلۆژیا و سۆسیۆلۆژیادا زیاتر کەڵکی لێوەرگیراوە و ئێستا بۆتە تیۆرێک بۆ بازاڕ و ئاڵوێر و بەرهەمهێنانی تەکنۆلۆژیا و هتد، لەلایەکی ترەوە پەیوەندیی بەنەتەوەکانەوە هەیە، وەکو (ئادام سمیس) ئابوریناسی کلاسیکی ئینگلیز دەڵێت سامانی نەتەوەکان، بەشێکی گرینگی ئەو تیۆرە ئابوریانەن کە تیۆری نوێی لەسەر بونیاد دەنرێت، مەبەست لە سامانی میللەتان ئەو بەرهەمە سرووشتیانەیە کە دەکەونە نێو سنوور و نەخشەی نەتەوەکانەوە و پاراستوویانە و بۆتە موڵکیان، جگە لەوەش ئەو نەتەوانەی کە خاوەنی کولتوورو مێژووی کلاسیکین، لەوێوە دەتوانن بەرگری لەبوونی خۆیان بکەن وەکو کۆمەڵگەیەکی سەربەخۆ، هەر ئەم بنەمایەش دەبێتە تیۆرێک کە دەوڵەتی لەسەر بونیاددەنرێت.
هەڵبەت ئەم تیۆرە بریتییە لە و تێگەشتنەی کە دەوڵەت بەبێ بنەما و ژێرخان نابێت، واتە ئەو کەرەستە و هۆکارانەی کەدەبنە مایەی سەروەت و سامانی دەوڵەت و راستیەکەشی هەر ئەوەیە، بۆیە یەکێک لەپایە گرینگەکانی دەوڵەت ئابورییە، بەڵام تیگەیشتنەکە زیاتر پەرەی سەندووە و بەرەو خۆپەرستی و چاوچنۆکی دەسەڵات و چەوساندنەوەی ئابوری و قوتی خەڵک رۆیشتووە، بەومانایەی کە دەوڵەت دەبوو شەرعیەت لەپراگماتیکی بۆ سیستم پیادە بکات تاکو وەبەرهێنانی باشتر بکات و خەڵک بەڕێوەببات، بەپێچەوانەوە خەڵکی چەوساندۆتەوە. "بەپێی بیرمەندێکی سیاسی وەکی گارنەی، کە تیۆرەیەکی لەسەر دەوڵەت داناوە پێی وایە چەمکێکی زانستی سیاسەت و یاسای گشتییە و بریتییە لەکۆمەڵێک کەس کەژمارەیان زۆربێت یاخود کەم، بەشێوەیەکی هەمیشەیی بەردەوام لەسەر پارچە زەوییەکی دیاریکراو نیشتەجێبن و بەتەواوەتی لەژێردەستی دەرەکی ئازادبن، هەروەها حکومەتێکی سیستماتیکیان هەبێت و هاوڵاتیانی گوێڕایەڵی فەرمانەکان بن ئەمە بەدەوڵەت حیسابە". تیۆرو بنەماکانی دەوڵەت. ئا. سەرحەد محمەد ئەمین. گۆڤاری نما. ژمارە ٤٠ساڵی ٢٠١٣. .
بەڵام ئەم تێگەیشتنە چۆن دەوڵەتێک دەبێت کە هیچ دەزگایەکی نێودەوڵەتی و زلهێزەکان و رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دانی پێدانانێن، لەحاڵێکدا ئەوەندەی نەتەوە یان کۆمەڵگەی بێ دەوڵەت بەلایانەوە گرینگە دانیان پێدابنرێ، ئەوەندەی بەلایانەوە گرینگ نییە دەوڵەت بن، ئەمە رەنگە بۆ هەندێک نەتەوە و کۆمەڵگە رەنگە وابێت، بۆ نموونە سکۆتلەندییەکان بۆیان گرینگە سەرو سامان و ئابورییەکان گەشە بکات نەک ببن بەدەوڵەت، ئەگەرچی ئەو هەوڵەیان هەیە و تائێستا چەند جارێک راپرسییان کردووە، بەڵام گەیشتوونەتە ئەو قەناعەتەی کە پاراستنی کۆمەلگە و نەتەوەکەیان لەرێگەی ئابورییەوە دەبێت نەک سەروەری دەوڵەت. کەچی ئەمە بۆ نەتەوەیەکی وەکی کورد یان وەکی ئەمازیغی یان کەتەلۆنیا پێچەوانەیە، بەوپێیەی کەمەسەلەی دەوڵەت بۆتە گرێیەکی دەروونی سیاسی و رشتن لەسەر درووستکردنی دەوڵەت بەهەر نرخێک بێت، بۆیە هەمیشە دەیانهەوێ لەرێگەی سیاسەتەوە دەوڵەت بونیاد بنێن نەک ئابوری، لەحاڵێکدا ئابوری نەتەوەیەکی وەکی کورد لە خاکەکەی کە کوردستانە و خاوەنی خاکێکی بە پیتی سامانی نەوت و گاز و کانزایە، لەباری کشتوکاڵیشەوە خاوەنی رووبەرێکی گەورەیە بۆ کشتوکاڵ و بەخێوکردنی مەڕوماڵات و کێڵان و هتد. هەرچی ئەمازیغیشە بەهەمان شێوە روبەری خاکەکەیان کەوتۆتە نێوان چەند دەوڵەتێک لە کیشوەری ئەفەریقا و سامانی لەبن نەهاتوویان هەیە لەنەوت و گاز و فۆسفات و هتد. کەچی دەوڵەتیان لەگرینگترە بەڕێگەیەکی سیاسی نەک

بەرێگەی ئابوری، ئەمەش پەیوەندیی بەوەوە هەیە کە هەردوو هەرێمی ئەمازیغی و کوردستان، هێشتا دانپیانراو نین نەچوونەتە نێو سیستمی ئابوری جهانی، تاکو لەو رێگەیەوە بناسرێن و ئابوری وڵاتەکەیان بپارێزن، هۆکاری ئەمەش سیاسەتی نێودەوڵەتییە زیاتر نەک دەستەوستانی نەتەوەکان.
ئەگەرچی دەوڵەت قەوارەیەکی سیاسی و مێژووییە و بریتیە لەنەخشە و سنوورێکی دیاریکراو و ستایلێکی سیاسی کە حکومەتێکی خۆجێی بەڕێوەی ببات، هەروەها خاوەن مێژوویەک و کولتوور و شەرعیەتێکی یاسایی و دەستووری بێت، لە کاتێکدا پێشتر ئەم پێناسەیە مەرج نەبووە، چونکە تەنها کۆمەڵێک دوڵەتی گەورە لەمێژوودا بوونیان هەبوو و دواتر بوون بەئیمبراتۆڕ، واتە دەوڵەتە قەوارە گەورەکان بوون و چەندین دەوڵەت و خاکی تریان لەژێر دەستدا بوو، هەڵبەت ئەم شێوە دەوڵەتە لەدوای هاتنی سەرەتای سەدەی بیستەوە کۆتایی بەژیانیان هات، ئەوەبوو پاشان لەدوای جەنگی دووهەمی جهانی کۆمەڵێک دەوڵەت رێکخراوی (العئبه الامم) واتە (کۆمەڵەی گەلان) یان درووستکرد و پاشان ماوەی چەند ساڵێکی کەم رێکخراوەکە تەمەنی هەبوو، ئەوەبوو بۆشاییەک دروستبوو کەهەموو دەوڵەتە زلهێزەکان بیر لەوە بکەنەوە، رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دروستبکەن، بۆئەمەش هەر دەوڵەتێک بەناچار بۆ پابەندبوون بەیاسا و مافەکانی نەتەوە و مرۆڤ و هتد، ئەندامگیریان کرد لەو رێکخراوە و تائێستاش درووستبوونی هەر دەوڵەتێک گرینگیەکەی لەوەدایە کە ببێت بەئەندام لەو رێکخراوە نێودەوڵەتییە، ئەمە لەکاتێکدایە ناوی رێکخراوەکە نەتەوە یەکگرتوەکانە و کەچی هەزارەها نەتەوە هەیە نمایندەی لەو رێکخراوە نییە، بەڵکو رێکخراوەکە موڵکی دەوڵەتە یەکگرتووەکانە، ئەگەرنا دەیان نەتەوەی بێ دەوڵەت هەن دەبوو نمایندەیان هەبوایە کەچی ناوەکە لەقەدەر شوناسەکەی نییە.
لەلایەکی تریشەوە وەکو ناو لەدەرەوەی پێناسە گشتگیرەکە، دەوڵەت قەوارەیەکە بۆ بەڕێوەبردنی خەڵک لەچوارچێوەیەکدا کەناوێکی هەیە و پێی دەناسرێتەوەو هەر بەو شوناسەش مامەڵەی ئابوری سیاسی و کولتوری دەکات و هەندێکجاریش دوچاری جەنگ دەبێت، سا یان راستەوخۆ جەنگ بەرپا دەکات، یان بەشداری لەجەنگ دەکات لەدژی هێزێک و دەوڵەتێکی تر. "هەندێک پێناسەی دەوڵەت وەکو کارێکتەر یان کەسایەتیەکی مەعنەوی دەکەن و دەڵێن دەوڵەت گەلێکە، یان کۆمەڵێکە لەکەسایەتیەکی مەعنەوی، نەک باڵانسێک لەواقیعدا، ئەمە ئەگەرچی کۆتایی پێناسەکە نییە، چونکە کەسایەتی مەعنەوی لەلایەکی ترەوە دامەزراندنی بیروباوەڕێک لەچالاکی هاوبەش لەنێوان دامەزراوە جۆراوجۆرەکان کە راسپێردراوە بەکار لەسەر گەیاندنی دەسەڵاتەکان دەبێتە دانپیانان، لەلایەکی ترەوە ملکەچی تاکەکانە وەکو تاکەکان و کۆمەڵەکانی دیکە، ئەمەش بۆ بنچینە جێگیرە زامنکراوەکانە کە پەیوەندیی توێژەکان رێکدەخات" توماس هایلاند اریکسن . العرقیه و القومیه. وجهات نظر انپروبولوجیا. ترجمه. د. لاهای عبدلحسین. ل٢٩ و ل٣٠.
بەپێی پێناسە و ستایلە جیاوازەکانیش بێت کەلە هەموو دونیا نموونەیان جیاوازە، دەوڵەت دامەزراوەیەکی قەوارەیی نەتەوەییە، یان دامەزراوەیەکی فرەییە لەنەتەوە و مەزهەب و ئیتنیکی جیاواز کە پێکەوە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی کولتورییان هەیە، یان پاشایەتی و دەسەڵاتێکی بۆماوەیەکی مێژووییە کە دەسەڵات لەنێو خانەوادەیەکی دیاریکراو هەیە، وەکی دوو نموونەی جیاواز کە لەرۆژئاوا هەیە لەدەرەوەی سیستمە و لە رۆژهەڵات لەنێو سیستم و دەسەڵاتە بەشێوەیەکی راستەوخۆ، یان قەوارەیەکی تاک حیزبی یان دوو حیزبییە کەلە رۆژهەڵات و رۆژئاواش نموونەیان هەیە، یان سەر بەدەوڵەتێکی دیکەی گەورەیە و ئینتیداب و داگیرکراو لەرووی جوگرافی و کولتووری سیاسی و یان کانتونێکە سەر بە دەوڵەتێکی دیکە و هتد.
لەپەنا ئەو دەوڵەت و نەتەوانەی کە سامانیان هەیە و خۆیان کەڵکی لێوەرناگرن و درەنگ هاتنە نێو مەیدانی سیاسی و بوون بەناو لەجهاندا، دەوڵەتگەلێکی وەکی قەتەر و ئیمارات و کوێت بوون، ئەوان لەو دەوڵەتانەن کەبیریان لەوە کردەوە خۆیان توانای ئەوەیان نییە ببن بەو ژمارەیەی لەئاستی ئابوری و بازاڕی نێدەوڵەتی و بۆرسە و سیستمی بانکی نوێدا هەبن و گەشە بکەن، بۆیە تەواوی دەوڵەت و خاکەکەیان رادەستی کۆمپانیا زەبەلاحەکانی کەنەدی و ئامریکی و ئاڵمان و ئینگلتەرا و فەرانسە و چین و ژاپۆن و تورکیا کرد، لەرێگەی ئەوانەوە هەم دەوڵەت و نەتەوە و کۆمەڵگەیان پاراست لەهەر

ئەگەرێکی مەترسیدار، هەم چوونە نێو سیستمی بانکی نێودەوڵەتیەوە کەئێستا وەکی ئەفسانەیەک ئێستای قەتەر و ئیمارات لەگەڵ سەدەی رابردو بەراورد دەکرێت.
جگە لەسامان و ئابوری ماددی وەکی نەوت و بەرووبوومەکانی تر، سامانێکی دیکە هەیە پێی دەگوترێت سامانی رەمزی، ئەمەش یان ئەوەتا پیاوانی فەیلەسوفی تیاهەڵدەکەوێت، یان ئەوەتا تاکی شارەزا و خاوەن بیرۆکەی دەوڵەتی تیاهەڵدەکەوێ، یان شارستانی خۆرسک و کۆن، ئەم سامانە گەورەیی لەوێدایە کە لەبەرێوەبردنی خەڵک و دەوڵەت و گەشەسەندنێتی لەئاستی جهان.
(ئارنست کاسیرر) تیۆریسینێکی فەرانسییە و لەکتێبی ئەفسانەی دەوڵەت دا باس لەخێر و شەڕ دەکات بەرامبەر بەتاک لە بوونی ئەو قەوارەیەدا " بیرکردنەوە بە لۆژیک لە مەسەلەی دەوڵەت، بریتییە لە پشتبەستن بە تاکی سەربەخۆ، تێڕوانین بۆ دەوڵەتیش وەکو کیانێکی دروستکراو هەر داهێنانی تاک بوو بۆ ئەوەی هەمیشە لەخزمەتیدا بمێنێتەوە، ئینسانی سەربەخۆش بەمانای وشە ئەخلاقی بێت، ئەگەر ئەو پاڵنەرانەی بۆ کردەوەکانی پەیوەست بن بەو شتانەی کە دەبینێ، ئەوە وەزیفە ئەخلاقیەکەیەتی، ئەوکەسەش کە وەزیفەیەکی ئەخلاقی بەسەر تاکدا سەپاند بۆ خزمەتکردنی ئەفسانەی دەوڵەت، بیرمەندانی وەکو رۆسۆ و کانت و مەکیاڤیللی بوون". عبدالله العروی. مفهوم الدوله. المركز الپقافی العربی. ل١٦.
لەراستیدا کاسیرر لەو باسەیدا کەناوی ناوە ئەفسانەی دەوڵەت، باسی ئەوە دەکات کە لەلای هاوڵاتی و تاک و تادەگاتە کۆمەڵگە، تائەو جێگەیە بڕوایان بە ئەفسانەی دەوڵەت دەبێت و خزمەتی دەکەن، کە دەوڵەت وەکو دەزگا جیاوازەکانی خۆی لەسەر پێی دەوەستێت و خۆی قایم دەکات، دواجار کە ئامانجە سیاسیەکانی خۆی پێکا، ئیدی دەبێ بە دەسەڵاتێکی سەرکوتکەر و هەرچی ئەخلاقە لەخۆی دادەماڵێنێ و هیچ جۆرە وابەستەگیەکی نامێنێ بەرامبەر تاک، ئەمەش بە یاسایەک چارەسەر دەکات کە بەرواڵەت لەبەرژەوەندی تاک دەیخاتە بەردەست، ئەگەرچی دەوڵەتی ئێستا هێندەی جەنگی لەگەڵ ئەوانی دیکەی دەرەوەی خۆیەتی، واتە ئەو بەرە سیاسیەی کە دژیەتی لەباری سیاسی و ئابوری و تەکنۆلۆژی و سەربازیدا، هێندە سەرقاڵی ئۆپۆزسیۆن و تاکە یاخییەکانی نێو قەوارەکەی خۆی نییە، چونکە دەزانێ سەرەنجام ئەوان داوای ریفۆرم دەکەن لەدەزگاکانی دەوڵەت نەک روخاندنی، ئەوەش کارێکی ئاسانە، بەڵام هەرچی دژەکانیەتی لەدەرەوەی خۆی واتە دەوڵەتانی دیکە، ئەوا ئاسان نییە بتوانێ چاوپۆشی لێبکات و پشتگوێی بخات، بۆیە ئەو ئەخلاقە بەرهەمدەهێنێتەوە کە لەسەرەتای دروستبونییەوە قسەی لەبارەی قەوارەکەوە کردووە بۆ هاوڵاتیەکانی و پاراستنی بەرژەوەندیی ئەمنیەت و جوگرافیا و ئابوریەکەی، هەڵبەت ئەوکاتیش تاک ناتوانێ بڕوای بەو پرنسیپە ئەخلاقیە نەبێ، چونکە پەیمانی کۆمەڵایەتی بەستووە لەگەڵ دەستەبژێری سیاسی و یاسایی دەوڵەت، ئەویش لەرێگەی ئینتیما بۆ حیزب و سیاسەت و دەنگدان بۆ سیستمەکە و هتد، بۆیە تاک ناچارە لەهەموو بوارەکاندا بەرگری لێبکات و لەپێناوی مانەوەی خۆیدا بەرگری لەبەرژەوەندی سیاسیەکان و دەستەبژێرەکان و خاوەن کۆمپانیاکان بکات کە ناسنامەی دەوڵەت دەپارێزن لەبورای ئابوری و وەبەرهێناندا.
هەڵبەت لەدەرەوەی هەموو تێڕوانینەکان دەوڵەت بوونی وەکو دیفاکتۆیەکی سیاسی هەیە و شووناسێکە بۆ ئەو گەلانەی کە کێشەیان هەیە و پێشتریش ئەم کێشەیە هەبووە تائێستاش بەهەڵواسراوی ماوەتەوە و ئەگەر داگیریش کرابووبێت، ناوەکە و کولتوور و سنوورەکەی هەر ماوە و لەزەمەنێکی تردا یان بەریفراندۆم یان بەئاشتی و رێکەوتنی نێوان داگیرکراو و داگیرکەر زیندوو بۆتەوە، یان شۆڕشی بۆ کراوە تاکو رزگار بێت و سەربەخۆیی وەربگرێ، بەڵام سەرەنجام ئەم دامەزراوەیە ئەگەرچی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە و لە زەمەنێکەوە بۆ زەمەنێکی دیکە جیاوازی لە سیستمەکەدا هەیە، بەڵام دواجار یەک فۆرمی هەیە تاکو ئێستا، بۆیە مارکس ئەو روانگەیەی هەیە کە دەوڵەت کەرەستەیەکە بەدەست چینی سەرمایەدارەوە بۆ سەرکووتکردنی چینی کرێکار و هەژار، لە تێگەیشتنی سۆسیالیستیەوە بۆ بەرژەوەندی گشتیە و جۆرێکە لە چارەسەری کێشەی چینایەتی وەکو باڵانسێک بەپێی سیستم.

له روانگەی پارێزگارەکانەوە دەوڵەت هۆکارێکە بۆ پارێزگاریکردن لە کۆمەڵگە لەهەر ئەگەرێک لەدەرەوە بۆ ناوەوە یان پارێزگاریکردنە لەخەڵک کەلە رێگەی ئەنارشیستەکانەوە واتە ئاژاوەگێڕەکانەوە کە بەرژەوەندی گشتی تێکدەدەن و رێگەی لێدەگیرێت لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانەوە.

تێگەیشتنی ژنیش بۆ دەوڵەت کە قۆناغگەلێکی زۆرە دەسەلات بەدەست پیاوەوەیە، دەوڵەت کەرەستەیەکە بۆ سەرکەوتکردنی ژن و تەماشاکردنی ژن وەکو کاڵایەک بۆ دامرکاندنەوەی ئارەزووەکانی پیاو. هەروەها بۆ بەردەوامبوونی دەسەلات و سیستم بەپێی یاسا تەنها بۆ سیستمی باوکسالاری و دوور کەوتنەوەیان لە دونیای سیاسەت بۆ سوچی ماڵ و بەخێوکردنی منداڵ و خزمەتگوزاری و هتد.

ئەگەرچی تیۆرەکانی بونیادنانی دەوڵەت فرەن و هەردەوڵەتێک لەسەر شێوە تیۆرێک بونیادنراوە، بەڵام بەشێکی زۆری ئەو دەوڵەتانەی لەدوای ئیمپراتوریەتەکانەوە هاتوون، لەدەرەوەی تیۆری سیاسی دروستبوون، چونکە دەوڵەت بەپێی مێژوو لەژێر سایەی ئیمپراتوریەتەکانی بیزەنتی و رۆمی و ئیسپانی و پورتوگالی و عوسمانی شوناسی سەربەخۆی خۆی نەبووە، تەنها وەکو قەوارە ماونەتەوە و نوێنەری ئیمپراتور لەوێ فەرمانرەوایەتیان کردووە, لەدوای ئەو دابڕانە مێژووییەی کە دوا ئیمپراتۆرییەت لەدونیا مابۆوە و عوسمانی بوو، ئیدی جەنگی جهانی دەستپێکرد، دوا بەدوای ئەمە دەوڵەت بەشێکیان دیسان توانەوە لەنێو یەک قەوارەی سیستم مانەوە، نموونەش سۆڤیەتی کۆن بوو، یان بوون بەداگیرکراوی دەوڵەتانی زلهێز، بەڵام لەدوای جەنگی دووهەمی جهانی ئیتر بەشێوەیەک لەشێوەیەک لەرێگەی شۆڕشی گەلانەوە دەوڵەت سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت و پێناسەیەکی نوێ بۆ دەوڵەت کرا و کۆمەڵەی گەلان هاتە ئاراوە، پاشانیش نەتەوە یەکگرتووەکان وەکو رێکخراوێکی ئینتەناسیونالی بوو بەنمایندەی دەوڵەتان نەک نەتەوەکان کە ناوەکەی بەو شێوەیە.

دەوڵەت

ئیدیۆلۆژیا . سیاسەت

دەوڵەت چەمکێکی بەرفراوانە کە سیستمەکەی واتە مۆدێلەکەی هەرجۆرێکیان بێت، جێگەیەکی بەخاڵی بۆ ئیدیۆلۆژیا و سیاسەت جێهێشتووە، بۆ نموونە ئەگەر لیبرالیش بێت خاوەنی ئیدیۆلۆژیایەکی دیاریکراوە کە تەنها لەفۆڕمدا نابینرێ، بەڵام لەناوەرۆکدا ئیدیۆلۆژیایەکی سیاسی پێناسەنەکراوی هەیە، چونکە ئیدیۆلۆژیا چیتر لەو مانا ناحەزەی خۆی نەماوە کەدەوڵەت و دەوڵەتدارەکان تورِی هەڵبدەن، بەڵکو لەشوێنێکی تر واتە لەنێو هەناوی دەزگا جۆراوجۆرەکانی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت یاسایش رەنگدەداتەوە، چونکە دەوڵەت ئەگەرچی لەئێستادا هەرچی کاروباری خۆی هەیە رادەستی کۆمپانیا و کەرتی تایبەتی کردووە و هەر لەوێشەوە زامنی کۆمەڵایەتی و ئەرک و مافی هاوڵاتی بە بەڵێننامەی کۆمپانیاکان چارەسەر کردووە، ئەوەی کە ئێستا لەدونیادا بەتایبەتی لە رۆژئاوا لەهەموو بوارەکان رەنگیداوەتەوە، هۆکارێکی دیکەی گواستنەوەی وەبەرهێنانی کاڵاو کەلوپەل و تەکنۆلۆژیا و تەنانەت سەربازیش بۆ دەرەوەی خۆی واتە وڵاتانی ئاسیاوی، یەکەم بەهۆی بەکارهێنانی دەستی کاری هەرزانە بۆ ململانێی کۆمپانیان لەنێوان خۆیاندا، هەروەها بۆ گواستنەوەی قەیرانی ئابوریە بۆ دەرەوەی وڵات، ئەمە باشترین سەلمێنەرە کە دەوڵەت شانی خۆی خاڵی کردۆتەوە لەبەرپرسیارێتی بەرامبەر بەسیستمی کار و ئەرک و ماف، جگە لەو گروپە دەستەبژێرە نەبێت کە دواجار سیاسەتی وڵات بەڕێوەدەبەن، ئەوان خاوەنی دەوڵەتن تاکو بەسەرچوونی چوار ساڵی دوای هەڵبژاردن.

بەڵام لەو کاتەی دەوڵەت وەکو قەوارە و فۆڕم کە سیاسەتیش دەکات و هەوڵیش دەدات ببێتە بەشێک لە هاوکێشەی سیاسی، چونکی بەبێ ئەوەی لەنێو هاوکێشەی سیاسی جێگەی نەبێ، دەوڵەتێکی نوستوو یان زیندوو تەماشا ناکرێ، بەوپێیەی کە مانای دەوڵەت لەگەڵ مانا کلاسیکییەکان گۆڕا بۆ دەوڵەتی چالاک لەهەموو بوارەکان، دەوڵەتی چالاک واتە لەهەموو کایەکان ئامادەییەکی لەبار و بینراو و ئاکتیڤی هەبێت، تەنانەت لەبواری وەرزشی و فەرهەنگیشدا دەبێ پێشبڕکێ بکات و بەتاکە وەرەسە واتە (بۆماوە) یان موڵکیەتێکی رابردوو پشتی لێنەکاتەوە، ئەم مۆدێلە زیاتر لەدوای شکستی سۆڤیەت و هاتنی چەمکەکانی مافی مرۆڤ و دیموکراسی و بازاڕی ئازاد و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا،

لەهەمووشیان گرینگتر سەرهەڵدانی چەمکی جهانگەرایی هاتە ئاراوە کە سەرجەم دەوڵەتانی دونیای خستە سەر کەڵکەڵەی ئەو مۆدێلە پێشکەوتنەی لەجهاندا بۆتە باو.
هەڵبەت دەوڵەت بەبێ ئیدۆلۆژیا نییە، هەروەک چۆن ناسیونالیزم وەکو هەنگاوێک بەرەو دەوڵەت یان داگیرکردنی قەوارەیەکی فراوانتر بۆ نەتەوە بەبێ ئیدیۆلۆژیا نییە، ئەمە پێویستی بەسەلماندن هەیە، دەزگاکانی دەوڵەت کە کاروباری هەم دەستەبژێری دەسەلات و هەم خەڵک بەگشتی رایی دەکەن، پشت بەو ئەرکە دەبەستن کە دووبارە خەریکی بەرهەمهێنانەوەی پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێنان دەبەستێ بەڵام بەستایلێکی مۆدێرن، هەڵبەت پاڵپشتی کردنی ئایین و ئیدیاڵی کۆمەڵایەتی کە لەکولتوور و زمان و پرنسیپە کۆمەڵایەتیاندا کۆ کراوەتەوە، بەشێکن لەو ئیدیۆلۆژیایەی کە دەوڵەت وەکو ئەرک بەسەر دامودەزگا پەروەردەیی و کارگێرییەکاندا دەیسەپێنێ، بەڵام لەچوارچێوەی یاسا، گرینگترین هۆکار بۆ ئەوەی ئیدەی دەوڵەت زیندوو بمێنێتەوە، ئەوەیە کە زۆرترین رەنگدانەوەی ئەو سەرخانە بە سیاسەتی کاروباری دەوڵەتدا هەبێت، بەوپێیەش بێ کە دەوڵەت لەسەردەمی مۆدێرنە و دوای مۆدێرنەش رۆڵی نەریتی خۆی لەنێو مەحفەلی کۆمەڵایەتیدا بە موناسەباتی جۆراوجۆر بەرێوەدەبات، یەکێک لەهەرە دیارترین فۆرمەکانی ئەوەیە کە فەرهەنگی گشتی کۆمەڵگە بە سیاسەت و بە بەیداخەکەیەوە دیاربێت و لەدەرەوەی خۆی نمایش بکرێ و وەکو پێناسەی دەوڵەت.
دەوڵەت بەرلەهەر پێناسەیەکی دیکەی، بریتیە لەخزمەتکار و پاراستنی بەرژەوەندی و خزمەتکاری چینی باڵادەست، کۆنترۆڵکردنی دەزگا ئیدیۆلۆژیەکانی لەلایەن چینی باڵادەستەوە کەهەندێکجار لە چنگی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و بەتایبەتیش لەچنگی بنەماڵەیەکی دیاریکراون، بەبڕوای (ئانتۆنیۆ گرامشی) بێت تێکشکانی ئەو دەزگایانە لە تێکشکاندنی دەزگا سەرکوتکەرەکان دژوارترە کە بریتین لە دامودەزگای ئەمنیەت و سەربازی، کەواتە وەختێک دەبینین لەسایەی سیستمی دەوڵەتداری هەر دەوڵەتێکی پێشکەوتوو یان پاشکەوتوو بەقەولی خۆیان، خەڵک بێنەوان یان بێکارن یان بێ خزمەتن لەهەموو بوراەکاندا، یان جیاوازیە چینایەتیەکان بەهەمان شێوەن کەئینسان بەوەهەمەوە چاوەڕوانی رزگاربوون دەکات لەو ژیانە سیاسییە، بۆمان دەردەکەوێت کە دەوڵەت جگە لەوەهمێک بۆ خزمەتکردنی گروپێکی دیکەی سیاسی لەبری ئەوانی دیکە، هیچی تر نییە کە سیاسەت رەواجی پێداوە.

ئیدیۆلۆژیا.
ئیدیۆلۆژیا لەپێناسەیەکی کورتدا چەمکێکی سیاسییە و بریتیە (لەبیر یان بڕوایەکی سیاسی فکری)، بەمانا زانستیەکەشی بریتیە لە زانستی بیر بۆ پێناسەکردنی بڕوایەک، یان فکرێکی دیاریکراو، لەزمانی فەرەنسیدا بەمانای وێنا دێت واتە (تێور) و (ئەندێشە) بەمانای ناسینی زاراوەی سیاسی بریتییە لە فەلسەفەیەکی سیاسی کۆمەڵایەتی کە تێیدا کردە و بیر بە یەک ئەندێشە گرنگایەتیان هەیە، ئەم زاراوەیە یەکەمجار لەسەردەمی شۆڕشی فەرەنسی لەلایەن دێستۆس دۆتراسی (١٧٣٦_١٧٥٤) بەکارهاتووە، جاری واهەیە ئەم زاراوەیە مانایەکی پوخت لە خۆ دەگرێ و جاری واش هەیە مانای ناپوختی هەیە، مارکس لە کتێبی ئیدیۆلۆژی ئاڵمانیدا ئیدیۆلۆژی بەواتایەکی دزێو و جنێو ئامێز بەکار دەبات، بەمانای زرە هۆشیاری و هۆشیاری درۆ لێکدەداتەوە".ئەحمەد شەبانی. فەرهەنگی زانستی سیاسی. دانشگاه کردستان. ئێران. ساڵی ٢٠١٥. ل٢٢.
ئەم چەمکە لەسەردەمی رۆشنگەریدا باشتر پێناسەی وەرگرت، وەکو (کارل ماین) دەڵی ئیدیۆلۆژیا لەمانا گشتیەکەیدا بریتیە لە چوارچێوەیەک بۆ سیاسەت و ئایین کە گرێدراوی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسییە، لەهەندێک شوێندا پێکهاتەیەکە لە بڕواهێنان بە دژکاری زانست و دابەشکردنی کۆمەڵگە بەسەر بیرکردنەوەی تیۆری جیاواز کەدواتر دەبێتە هۆکار بۆ بەرهەمهێنانەوەی بەرەی جیاواز کە سەرەتا لە دەستەبژێرەوە دەستپێدەکات، پاشان لەژیانی ئاسایی و نائاسایی رۆژانەی جەماوەردا رەنگدەداتەوە و هەندێک جاریش دەبێتە کولتوور، ئەمە ئەوکاتە هەستیپێدەکرێ کە دەبێتە روحیەتێک و کاری پێدەکرێ یان دەبێتە بیرۆکەیەک و واقیعیەت وەردەگرێ. بەڵام رەهەندی جیاواز لەم چەمکە فکرییەدا ئەوەیە کە وێنەی واقیع دەگرێ و لەنەخشەیەکی دیاریکراودا دەبێتە ئەخلاقی کۆمەڵ.

لەشوێنێکی دیکەدا ئیدیۆلۆژیا دەبێتە پێوەر بۆ خویندنەوە و دیاریکردنی سکێچ واتە هێڵکاری سیاسی، یان بنکەی کۆمەڵایەتی لەنێو فەزای سیاسیدا. ئەم حاڵەتەیان هەمیشەییە و بەبێ خۆ نمایشکردن لەزەینی هەموو تاکێکدایە، یان باشتر بڵێم لەجەوهەری سیاسی هەموو قەوارەیەکدایە و سەرەتا بەسەر کۆمەڵگەدا رەنگدەداتەوە و دواتر بەسەر تاکدا کە دەبێتە هۆکارێک بۆ ستایلی بیرکردنەوە، ئەگەر بیرۆکەکە سەر بە قوتابخانەی لیبرالیش بێت.

وشەی ئیدیۆلۆژیا وشەیەکە لەپێکهاتەی دوو وشەی یۆنانی کە بەمانای زانستی ئەندێشە دێت، بەڵام بۆ یەکەمجار لەنێوان ساڵانی ١٧٩٦ بۆ ١٧٩٨ ئانتوان دووتراسی لەرووی ئاکادیمییەوە بەکاریهێناوە، کاتێک هەواڵی لەژێر ناونیشانی نامەیەک دەربارەی هێزی بیرکردنەوە لە ئینستیتۆی نەتەوەیی پاریس هێنایە ئاراوە، پاشان لەشێوەی کتێب و بەناوی (ئیدیۆلۆژی) ساڵی ١٨٠٠_١٨١٥ چاپکرا، هەموو ئەوانەی کە گرینگیان بە کتێبەکەی تراسی دەکرد، لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە ئەم زانستە دەتوانێ کاریگەری گەورە درووستبکات بەتایبەت لەسەر فێرکردن و بارهێنان، هەروەها دەڵێ مارکس بە مەبەستەوە ئەم وشەیەی بەکارهێناوە و بەدوو شێوە بکارهێناوە، یەکەم بۆ چاودێریکردنی ساکاری مێژوویی، دووهەم بۆ بوونی تاقمێک لەبیرمەندان واتە ئیدیۆلۆژیکەکان کە پلەی سەرەکی ئەم تاقمەن، کە بەرچەسپی ئابوری زانانی سیاسی و بۆرژوا لیبرال و سوک و چروک و بێ بایەخەکان ناو دەبا". ئەندرۆ ڤینسینت. وەرگێرانی. عومەر مەولودی. دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریان. ساڵی ٢٠٠٧. ل١٥

لێرەدا ئەم چەمکە وەکو کەرەستەیەک بۆ کارپێکدرن و سیاسەتی دەوڵەت پێناسە دەکەینەوە، دەوڵەتی ئیدیۆلۆژی ئەو دەوڵەتەیە کە دەزگاکانی وەکو پارلەمان و حکومەت و جومگەکانی حکومەت و یاسادانان و فەرهەنگەکەی کەتەواوی کۆمەڵگە کاری پێدەکەن، لەرێگەی دەستوورێکەوە دادەنرێت کەپێشتر بیریار و شارەزاکانی بواری یاسا و کولتور و ئایین لەگەڵ گۆرینی سیاسەت و ژیانی رۆژانەدا تەریبیان کردووە، بۆیە دەستووری هەر دەوڵەتێک وەردەگرین بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئایین و کولتوور و مێژوو و فەرهەنگی کۆمەڵایەتی، هیچ برگەیەکی یاسایی و دەستووری دانەرێژراوە و تاکیش بەو دەستورە لەخۆرانیە کە ملکەچ دەبێ و ئەرک و مافی خۆی دەزانێ، لەبارێکی دیکەشدا دەوڵەت لەخۆرا نیە بەپێی بنەماکانی ئەو دەستوورە سیاسەت دەکات چ لەناوە و چ لەدەروەی وڵات.

" رەوابوونی مۆدێرن شێوە و روخسارێکی زیاتر نیە کە ئەویش رەوابوونی دیموکراسیە کە چەمکە پەیوەستەکانی گرێبەستی کۆمەڵایەتی، یاسامەندی، خوازەگشتی، فەرمانڕەوایی و هتد لەناوەخنیدایە، ئیدیۆلۆژیا لە بۆچوونی مارکسیستیدا ئەو بۆچونانەن کە لەهەر سەردەمێکدا باڵادەستن، ئەو بۆچوونە باڵادەستانەی هەر سەردەمێکیش ئەندێشەی چینی دەسەڵاتدارە، ئیدیۆلۆژیا هەرچەندە لەناواخندا گونجاو دیارە، بەڵام هەر لەبنچینەوە روشاوی و درزی تێدایە، واتە ئەو واقیعبوونەی کە لەرێی زمانەوە دەکرێت روونبکرێنەوە، روون ناکرێنەوە و دەریناخات، ئیدیۆلۆژیا بەرای مارکس واقیع بەشێوەیەکی درۆینانە نمایش دەکات، لەکۆتایشدا ئیدیۆلۆژیا تەنها بەپاساودەری بەرژەوەندی و دەسەڵاتی چینی دەسەڵاتدار دەژمێردرێت، (ویڵفردۆ پارتووشەی) بژاردەکان و نمایشەکان لەبری ئیدیۆلۆژیا لە بۆ باسکردنی روخساری رواڵەتی غەریزەکان و خوازە ژێرخانەکانی تاکەکان بەکاردەهێنا، (گای تانۆ مۆسکای) نووسەری ئیتاڵیش فۆرمۆلی سیاسی لەبری وشەی ئیدیۆلۆژیا بەکاردەبرد، (کارل مانهایمش) نووسەری ئاڵمانی کارنامە ئیدیۆلۆژیەکانی بە ئامرازێکی چینی دەسەڵاتدار لەبۆ پاراستنی خۆی پێناسە دەکرد، کە مەحاڵە ئەندێشە و هزرەکان بریندار نەکات، بەهەرحاڵ ئیدیۆلۆژیەکان ئەو دەزگایانەن کە دەوڵەتەکان لەرێگەیانەوە رەوای بەخۆیان دەبەخشن" بنەماکانی زانستی سیاسەت. حوسێن بەشیریە. وەرگێرانی. ئەبو بەکر کاروانی. بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی. ساڵی ٢٠٠٩ ل١٢٨ و ل١٢٩.

هەمیشە ئەو دەوڵەتانەی رەوایەتیان بەخۆیانداوە، رەوابوونی سیستمە سیاسیەکان مانای ئەوە نییە کە بێ کێشەن، بەڵکو هەندێکجار ئەم رەوایەتییە لە ئارادا دەبێت و سەرکەوتووش بێت، تا ئێستاش لە ئینگلتەرا و بەشێکی تر لەو دەوڵەتانەی کە سیستمی پاشایەتیان هەیە دامەزراوەی پاشایەتی وەک دامەزراوەیەکی سیمبولی رەوا بەخش، لەگەڵ ئەنجومەنی ئەشرافە لۆردەکان و ئەنجومەنی

دیموکراتیکی گشتیدا، توخمە جیاوازەکانی سیستمی سیاسی پێکدەهێنن، ئەمە لەکاتێکدایە کە ڕەوایەتی شەرعیەتی یاسایی و دەستوری وەرگرتووە، هەروەها لە یاسای بنەڕەتی ئێرانیشدا ٣ توخمی کاریزمایی و ئەرستۆکراتیک و دیموکراتیک لە قاڵبی دامەزراوەکانی ولایەتی فیقهی هەیە، بۆ نموونە لە دامەزراوەی راوێژکاری پارێزگاری لەئەنجومەنی راوێژکاری ئیسلامی لەگەڵ یەکدا لێکدراون، ئەمانە سەرەنجام یەک قەوارەی سیاسی لەیەک سیستمدا پێکدەهێنن کە روایەتیە بەدەوڵەت، بەڵام دەوڵەتێک لەرووکەشدا دیموکراسی و لەناوەڕۆکیشدا دیکتاتۆر، بۆیە ئەنارشیستەکان لەو جەوهەرە سیاسییە تێدەگەن، کەوابوو شەرعیەتی خۆیان هەیە.

بەڵام دەوڵەتی ئیدۆلۆژیایی ئەو دەوڵەتەیە بەرلەوەی کۆمەڵگە لەقالب بدات، خۆی و دەزگا شەرعیەکانی لەقاڵب داوە، بەو مانایەی کە ڕێگەی بیرکردنەوەی جیاوازی گرتووە لەبیرمەند و رۆشنبیر و تاکی کۆمەڵگە بەپیاوە سیاسیەکانیشیەوە، دەوڵەتی ئیدیۆلۆژی بەو باوەڕەوە کاردەکات کەدەبێ سیاسەت چ بەرامبەر هاوڵاتیەکانی و چ بەرامبەر وڵاتانی دەرەوەی نەگۆڕبێت، ئەم ستایلە ئەگەرچی پاشماوەکەی ماوە لەهەندێک دەوڵەتی ملهوڕ لەسەراسەری دونیادا، بەڵام سەرەنجام لەهاوکێشەی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا تێدەگەین کە هێشتا ئیدیۆلۆژیا کارپێکراوە، بەڵام بەفۆڕمێکی دیکە، ئەویش ململانێی دژەکانە لەنێو یەک قەوارەدا بەنەفعی سیستم، ئەو سیستەمەی کە لەسەر قازانج و توانای تاک راوەستاوە، یان ئەوەی کە ئێستا هەیە و هەموو شتێکی لەبەهای خۆی خستووە و بێ بەهای کردوون. ئەمە ئەو ئیدیۆلۆژیایەیە کە بیرێکی دیاریکراوی وەکو ئایین یان وەکو فکرێکی زانستی سیاسی یان وەکی رێکخراوێک خۆی نمایش نەکردووە، بەڵکو وەکو سیستم کاردەکات، بەڵام لەفۆڕمدا هەستی پێناکرێ.

" یەکێک لە گرنگترین پێهاتەکانی دەزگای ئیدیۆلۆژی دەوڵەت، خاوەنی رۆڵێکی گرینگە هەم لەدوبارە بەرهەمهێنانەوەی سیستمی دابەشکردنی کۆمەڵایەتی هێزی کار، هەم لەدووبارە بەرهەمهێنانەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێناندا، بەوشێوەیە دەزگای ئیدیۆلۆژی دەوڵەت لەسیستمی سەرمایەداری پێشکەوتوودا، دەزگای ئیدیۆلۆژیکی دەوڵەتی باڵادەستە، بەباوەڕی ئاڵتۆسێر دەزگا سەرکوتکەرەکانی دەوڵەت لەکۆمەڵگەی مۆدێرندا، رۆڵی نەرینی خۆیان دەگێڕن، واتە بەرگری لەسەرهەڵدانی خەباتی چینایەتی دەکەن و بەردەوامبوونی پرۆسەی وەبەرهەمهێنان و بەرژەوەندیی چینی دەسەڵاتدار دابین دەکەن. دەزگا سەرکوتکەرەکانی دەوڵەت بریتین لە دەزگای ئیداری و لەشکری و پۆلیس و دادگا، دەزگا ئیدیۆلۆژیکە دەوڵەتیەکان بریتین لە دەزگاکانی فێرکاری دەزگا ئیدیۆلۆژیەکانی بنەماڵە و مافیاکان و حیزبیەکان و یەکێتیەکان و راگەیاندنە گشتیەکان". لەشوێنێکی دیکەدا ئاڵتۆسێر پێیوایە، کۆنترۆڵی دەزگا ئیدیۆلۆژیەکانی دەوڵەت لەلایەن چینی دەسەڵاتداری نوێیەوە لەچاو دەزگا سەرکوتکەرەکان، دژوارتر و بەکاوو خۆترن، بەو هۆیەشەوە تێکشکاندنی دەزگا ئیدیۆلۆژیەکان لەتێکشکاندنی دەوڵەت دژواترە" د. حوسێن بەشیریە. مێژووی بیری سیاسی سەدەی بیستەم. بیری مارکسی . بەرگی یەکەم. وەرگێرانی بۆکوردی. ناسر ئیبراهیم زادە. لەبڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان. ل٣٥٩.

بۆیە ئیدیۆلۆژیا بۆ دەوڵەت لێرەوە زەمینە بۆ مانەوەی لەچوارچێوەیەکدا دەهێڵێتەوە و هەر لەرێگەی ئەو دەزگایانەوە تەمەنی خۆی درێژدەکاتەوە، تەنها ئەوەنەبێت کە فۆڕمی خۆی لەرێگەی هەڵبژاردنەکانەوە دەگۆڕێت هەر چوار ساڵ جارێک، بەڵام دواجار دەزگا ئیدیۆلۆژیەکان لەو پڕۆسەیەشدا قەوارە و سیستم و ئەمنیەتی دەوڵەت دەپارێزن، بەڕوویەکی دیکەدا ناسیونالیزم بەگشتی لەدەوڵەتانی دونیا تەنها فۆڕمەکەی نەماوە، دەنا هێشتا ناسنامەکەی لەنێو سیاسەتی دەوڵەت پارێزراوە و هەرکات دوچاری مەترسی هاتەوە کاری پێدەکرێ، بەڵام بەتایبەتی لەدەوڵەتی نەتەوەییدا شێوەیەکی دیکەی ئیدیۆلۆژیای دەوڵەتی نەتەوەیی پێکدەهێنێت و لە سیاسەت و رەفتار و دەستووری دەوڵەتیشدا رەنگدەداتەوە، هەردوو سەدەی ١٧ و ١٨ کە سەرهەڵدانی ناسیونالیزم بوو لەرووی تیۆرییەوە، بوو بە بنەمایەک بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی، دابەشبوونی جهان لەو سەردەمەدا بەسەر نەتەوەکاندا، باشترین سەلمێنەری ئەوەیە کە ناسیونالیزم جۆرێکی دیکەی ئیدیۆلۆژیای سیاسی بوو بۆ نەتەوە کە دەوڵەتی وەکو موڵکیەتی نەتەوە تەماشا دەکرد، چونکی لەو سەردەمەدا چەوساندنەوە نەتەوە، یەکێک بوو لەو ئامراز و هۆکارانەی کە ناسیونالیزم وەکو ئیدیۆلۆژیایەک بەهێز بکات هەژموونی خۆی لە دەوڵەتی

نەتەوەییدا ساغ بکاتەوە، هەرئەم جۆرە ئیدیۆلۆژیایەش بوو کە بووە بەرهەمهێنانی فاشیزم و نازیزم لە ڕۆژئاوا و تائێستاشی لەگەڵ بێت ڕەگوریشەی ماوە وەکو بزووتنەوەی سیاسی.
ئەگەر بەدیوێکی تردا ئیدیولۆژیا بۆ نەتەوە و مەبەستی بەدەستهێنانی دەوڵەت، تاکە ڕێگەیەکی هەبێت حیزبە، حیزبیش بەئیدیولۆژیا تەنها یەک سیاقی نییە، بەڵکو چەند سیاقێکی فراوانی هەیە و لەوانەش ئیدیۆلۆژیای مارکسی و چینایەتی یە، ئەو نەگبەتیەی کە یەخەی بەشی زۆری نەتەوەکانی دوای سەرهەڵدانی نوێگەری لەدونیادا گرت، ئیدۆلۆژیای مارکسی بوو بەشێوەیەکی وشک و بەتێگەیشتنێکی چینایەتیەوە، وەکو (ئێرنست گالنەر) دەڵێ" ئەو ئیدیۆلۆژیایەی کە کوردەکان دەستیان بۆ برد لە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵەی ئێران و عێراق و پارتی کرێکاران کۆکرایەوە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان، ئیدیۆلۆژیای سۆسیالیزم و مارکسی بوو، ئاراستەی ئەمەش بەرەو چینایەتی کارگەری بوو، لەکاتێکدا لەهەر چوار پارچەکەی کوردستان کە بەسەر تورکیا و عێراق و ئێران و سوریادا دابەشکرابوو، هیچ کام لەو پارچانە نە کارگەیەک و نە چینی کرێکاری تێدا نەبوو، بۆ نموونە لە عێراق تەنها لە (بەسرە و بەغدا) و لە ئێرانیش تەنها (تاران و ئەسفەهان و عەبادان) لە تورکیاش تەنها (ئەستەنبوڵ و ئەزمیر) و لەسوریاش لە ناوچە کوردیەکانی وەکی (حەسەکە و عەفرین و قامیشلۆ)، هیچ کارگەیەک و تەنانەت هەندیک شوێنی شارنیشی نوێ نەبوو، بۆیە ئەم ئیدیۆلۆژیا سیاسیەی حیزبی کوردی هیچ ڕەنگدانەوەیەکی بەسەر هۆشیاری خەڵک و گوتاری سیاسی نەتەوەیی کورد نەبوو لەڕوی چینایەتیەوە، ئەمە لەکاتێکدایە کە کرێکارانی کورد کۆچیان دەکرد بەرەو ئەوروپا، هۆکارێکی گرینگی درووست نەکرد بۆ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی نەتەوەیی، ئەگەرچی ئەم کۆچە سەرچاوەیەک بوو بۆ هاوکاریکردنی ماددی ئیدیۆلۆژی". الاپنیە و الدولە. الاکراد فی العراق و ایران و ترکی. مجموعە مجموعە مؤلف الاجنبی. ترجمە. عبدالالە النعیمی. معهد دراسات الاستراتیجیە. سنە ٢٠٠٦. ل١٥
ئەگەرچی مەسەلەی چینایەتی لەگەڵ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی نوێگەری لەسەراسەری دونیادا باسوخواسی گەرم بوو، تەنانەت مەسەلەی نەتەوەکانیشی موناقەشە دەکرد و بزووتنەوە سۆسیالیستی و مارکسیەکان دەورێکی گاریگەریان هەبوو لەنێو ئەو بزووتنەوەیەدا، بەڵام بەهۆی نەخوێندنەوەی واقیعی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەو کۆمەڵگانە، نەیانتوانی ببنە ئەلتەرناتیڤی گوتاری دواکەوتوانەی حیزب کۆنەپارێزەکان، ئەوەبوو تەنها کێشەکە و مەسەلەکەیان دواخست، ئەگەر نا هیچ کاریگەرییەکیان نەبوو لە بردنە پێشەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد و نەتەوە بێ دەوڵەتەکانی تر بەرەو بونیادنانی دەوڵەت.
سیاسەت:
لەزمانی فەرەنسیدا لەریشەی (politique) ئەویش لە لەریشەی وشە یۆنانیەکە وەرگیراوە کە ریشەی (polis) بەمانای شار، بەگشتی بریتیە لە ستراتیژی یان میتۆد و ڕێبازێک بۆ بەڕێوەبردن یان باشتر بەڕێوەبردنی هەر کارێک چ کارێکی شەخسی بێت یان کۆمەڵایەتی و بەمانایەکی تایبەتیش ئەم زاراوەیە لێکدراوەتەوە کە بریتیە لە لێکدانەوە و توێژینەوەی ڕەهەندە سیاسیەکانی دیاردە کۆمەڵایەتیەکان " ئەحمەد شەبانی. فەرهەنگی زانستی سیاسی. کوردی. فارسی. ئیگلیزی. دانشگاە کردستان ٢٠١٥. ل١٩٤
سیاسەت چەمکێکی فرەمانایە، لەباری بریارسازیەوە ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە بڕیار و جێبەجێکردنی ئەو ویستانەوە هەیە کەکۆمەڵگە دەکاتە نێو فەزای خۆیەوە، سەرمایەی ئەم چەمکە جگە لەرووە زانستیەکەی، هێزی کۆمەڵایەتی و دامەزراوە و عەقڵ و تەکتیک و دواجار فشارە جۆراوجۆرەکانی دەروونی و ماددیین، ئەگەر پێشتر ئەم چەمکە هونەرێک بوو وەکو پێناسە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات بووە لەلایەن دەستەبژێرێکی سیاسییەوە، ئێستا ئەو پێناسەیەش نەما و بوو بە یەکێک لە گەمە سەرکیەکانی دەوڵەت لەنێو هاوکێشەی سیاسی و ئابوریدا، واتە بوونی سیاسەت لەنێو ئیدیۆلۆژیادا نەما، بەڵکو بوو بەگرەوێک لەهەر چوار ساڵ جارێکدا دەوڵەت خۆی نوێدەکاتەوە و گروپێکی دیکەی سیاسی بۆ بەردەوامبوونی سیاسەتە گشتیەکە کار دەکەن و بەرژەوەندیەکانی زلهێزەکان لەبەرچاو دەگرن.

بۆ ئەوەی لە چەمکەکە تێبگەین کە سیاسەتە و فرە مانایە، دەبێ مانا ڕەسەنەکەی لە یۆنانەوە وەربگرین، "سیاسەت وەک پێناسە بەمانای وشە لەعەربیدا (السوسە) سوس یش بەمانای سەرۆکایەتی کردن بۆ بەرژەوەندی کەسێک، یان چەند کەسێک یان کۆمەڵگەیەک، یان دەوڵەتێک بێت، لەزمانە فەرەنسیەکەشدا بەمانای (دەوڵەت و شار و هاوڵاتیانی دانیشتوو دێت)، لەپێناسەیەکی تردا دەوڵەت پێناسەیەکی تری بۆ داتاشراوە، (فن الممکنات). واتە (هونەری بەدەستهێنان) یاخود بەمانایەکی تر (هونەری شتە ڕێتێچووەکان) بەکاردێت کە ئەمەیان لەڕووی پراکتیکیەوە دێت، نەک لەڕووی زانستی سیاسیەوە. ئەمە جگەلەوەی سیاسەت لەهەموو کایەکاندا وەکو نەخشە ڕێگەیەک کاری پێدەکرێت و زۆربەی کایەکانی دیکەی پێکەوەلکاندووە.
بەبڕوای (جۆن ڕۆڵز) کە لەکتێبی (تیۆری داد) نوسیویەتی (سیاسەت ئەوەیە کۆمەڵێک کەس کە باوەڕ و بڕوای جیاوازیان هەیە بەیەکسانی ملکەچی کۆمەڵێک یاسا و پرنسیپ دەبن) یەعنی بەم شێوەیە ئێمە دچینە بەردەم چەند جۆرێک لە پێناسەی سیاسەت، بۆ نموونە (سیاسەتی ئابوری سیاسەتی نێوخۆیی، سیاسەتی دەرەکی و نێودەوڵەتی، سیاسەتی فەرهەنگی، سیاسەتی ئیدیۆلۆژی و سیاسەتی ئایینی و هتد. لە باری شیکردنەوەشدا سیاسەت ئەو چەمکەیە کە هەم لقێکە لەلایەنە جیاوازەکانی سۆسیۆلۆژیای سیاسی، هەم فکرێکی کۆنە و هەم پرسیارگەلێکە لە سەر عەقڵ و لۆژیک، هەروەها میتۆدێکی زانستی ترە بەهەموو بۆچوونە جیاوازەکانەوە، بەو مانایەی نزیکایەتی لەنێوان هزری سیاسی و ژیانی سیاسی دروستدەکات، بەڵام لەدەرەوەی زانست و میتود و سیستمە جیاوازەکان، ئەم چەمکە توانیویەتی هەموو کایەکانی دیکە لەهەناوی خۆیدا جێگە بکاتەوە و کۆنترۆڵیشیان بکات، هەروەها لەبارێکی تردا مشتومڕێکە لەسەر کێبەرکێی نێوان هێز و فکری سیاسی". سمکۆ محەمەد. ناسیونالیزم و دژەکانی. لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس. ساڵی ٢٠٠٩. ل١٨
سیاسەتی دەوڵەت ئەگەر لەکۆندا هەوڵدانێک بوبێت بۆ پاراستنی قەوارەی جوگرافی و بەرژەوەندی ئابوری و پیشەسازی و نەهێشتنی کۆنترۆڵکردنی ئەو جوگرافیایە لەلایەن گروپە دژەکان و ئۆپۆزسیۆنەکانەوە، ئێستا سیاسەت گەمەیەکە لەنێوان هێزە باڵادەست و سەنعەتی و دەوڵەتە بەرهەمهێنەکان لەلایەک، هەروەها دروستکردنی فەزایەکە لەدەرەوەی بیرکردنەوەی ئەوانی تر، یان بەمانایەکی تر، سیاسەت بۆ دەوڵەتە گەمە کەرەکان دروستکردنی قەیرانی جۆراو جۆرە لەئاستی ئابوری و تەکنۆلۆژی و هێزی جەماوەری بەفکر و لەدەرەوەی فکر و بەئایین و ئیدیۆلۆژیا جیاواز و نەتەوە و هێزی ئۆپۆزسیۆنی، ئەمەش لەدوای گۆڕانکاریەکان جهان کە بەناوی جهانگەرایی هاتە ئاراوە، لەباری ئابوریشدا لەدوای شەڕی دراو و شەڕی بازاڕ و بەرهەمهێنان هاتە ئاراوە کە تەکنۆلۆژیا پێشڕەوایەتی دەکرد. ئیدی سیاسەت هەم ڕواڵەت و هەم کارێکتەرەکانی گۆڕا، هەم فەزاکەی و هەم قەیرانەکانی گۆڕا و هەم لەهاوکێشەکاندا گرەوەکانی ئاراستەیەکی دیکەی وەرگرت. بەڵام هێشتا دەوڵەتە بێهێزەکان کە لەئاستی حیزبیدا گەمە دەکەن، ئەو ستایلە کۆنەیان پێوەدیارە کە لەرابردوودا بەکارهاتووە بۆ دەسەڵات، چونکە ئەوان لەنێو هاوکێشەی گۆڕینی هێز نین، ژمارەیەک نین بۆ گۆڕینی ئاراستەی جەماوەر یان گۆڕینی جوگرافیا یان گەمە کردن بەدراو و بە بازاڕ و بە فەزای تایبەت.
"هەر چەشنە سەرکەوتنێک لە هونەری سیاسەتدا بە دەستەواژەیەکی تر هەر چەشنە سەرکەوتنێکی تر کە بۆ هێنانە کایەی دەزگایەکی سیاسی بێتە ئاراوە بە زەرووڕەت بەرهەمی هەنگاوگەلێکە کە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات ئەنجام دەدرێت، بە بڕوای ماکیاڤێللی چەسپاندنی واقیعی دەوڵەت نیشانەی سەرکەوتنە لە هێنانە دی دەزگای سیاسیدا، کەواتە هێنانەدی دەوڵەت ئەنجامی چالاکیەکی سیاسی ئەوتۆیە کە مەبەستەکەی وەدەستهێنانی پاراستنی دەسەڵاتەکەیەتی، کە بەدەستەواژەیەکی تر ئامانجی سیاسەت وەدەستهێنان و پاراستنی دەوڵەتە، چونکە سیاسەتوان تەها بەکەڵک وەرگرتن لەم دامەزراوەیە دەتوانێ دەسەڵات پیادە بکات، مەرجی پیادەکردنی دەسەڵات لەلایەن سیاسەتوانەوە ئەوەیە کە دەوڵەت بتوانێ هاوسەنگیەک لەنێوان خۆی و خەڵکدا بهێنێتە کایەوە، سەقامگیر بوون و بوژانەوەی دەوڵەت پێویستی بەهێنانە کایەی ئاسایش و خۆشگوزەرانی هەیە، کەواتە سیاسەتوان (پێویستە ڕێگەیەکی وەها بگرێتە بەر کە هاوڵاتیەکانی هەمیشە و لەهەموو بوارێکدا پشت خۆیان بەحکومەتەکەیان ببەستن،

ئەوکات هەمیشە وەفا و دڵسۆزیان بۆی دەبێت". رامین جهان بەگلو. ماکیاڤیللی و بیری رێنسانس. وەرگێرانی موسڵح ئیروانی. لە بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریانی. ساڵی ۲۰۰۱. ل٤۳

ئەمە هونەر نییە وەکو دەستەواژە بەکاریبهێنین، بەڵکو ئەنجامەکەی دەردەکەوێ هونەر بێت، چونکە زاراوەی سیاسەت کە فعلیک واتە کارێکە لەرێگەی هونەری مامەڵەکردنی سیاسەتوانەکانەوە دەکرێ و دواتر لەلایەن جەماوەر و خەڵکەوە قەناعەتی بۆ پەیدادەبێت و دەبێتە هونەرێک کە جەماوەر دەینرخێنن، ئەویش لەپێناو ئەوەی کە دەستەبژێری سیاسی لەپێناو گشت و قەوارە و مانەوەی دەوڵەتدا ئەوکارە دەکەن، ئەم پێشبڕکێیە لە پێشبڕکێی وەرزشی دەچێت کە لەیاریگادا نەبێت هونەرەکەی دەرناکەوێ و تاکو هاندەرەکانی تیمەکە بڕوا بە تیپەکە بکەن بۆ بەردەوامی خۆیان و سومعەی تیپەکە، بۆیە سیاسەت و سەرکەوتنەکانی وەکو هونەر لەگەڵ دەرەنجامدا نرخی هەیە، هەڵبەت ئەم قسانەی ماکیاڤیللی کە ئێستاش بە فێڵباز و پیاوە ناشیرینەکەی تیۆریزەی بیری سیاسەت لەقەڵەم دەدرێت، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ئەو پێیوابوو سیاسیەکان و دەستەبژێر و سەرکردە و پاشا دەتوانن چالاکی تێدابکەن نەک خەڵک بەگشتی، بۆیە ئەو تیۆرەی کە خەڵک دەبێ پشت بە سەرکردەکانیان ببەستن خراپ کەوتۆتەوە، چونکە دوای زیاتر لە ٤ سەدە ئەم تێڕوانینە سیاسیە گۆڕاو بەشداری خەڵک بەتایبەتی لە رۆژئاوا هیچی لە سەرکردەکان کەمتر نەبوو، هەروەها پەیوەستبوون بە دەوڵەت و قەوارە و نەتەوە و کۆمەڵگە و پێشکەوتنی کۆمەڵگەوە، بەسترایەوە بە جۆرێک لە ئەخلاقی ئینسانی کە دوورە لە تیۆرەکانی ماکیاڤیللی، ئەمە ئەگەرچی تیۆرەکەی کانت زۆر جیاوازترە لە ماکیاڤیللی، چونکە ئەو سیاسەت بەئەخلاقەوە گرێدەدات و رێگەی هەموو فرتو فێڵێکی گرتووە لەرێگەی ئیرادەی خەڵکەوە، هەر بۆیە بیرکردنەوەکەی کانت زیاتر رەواجی پەیداکرد لەنێو بزووتنەوەی سیاسی جەماوەری و خەڵک دژی دەسەڵاتەکان وەستانەوە بەتایبەتی لەنێو دەزگاکانی دەوڵەتدا کە بەویستی گشتی دروستکراوە، سیاسەتیش لەهەموو بارێکدا ئەگەر بەویستی خەڵک بێت بەو تیۆرەکەی کانت هەم سەرکەوتن بەدەست دێنێت و هەم خۆشگوزەرانتر دەبێت و دابڕان و قین ناکەوێتە نێوان خەڵک و پیاوانی سیاسی، بەڵام سەرەنجام تیۆرەکەی ماکیاڤیللی کە بەماکیاڤیللیزم ناسرا. بوو بە مانیفێستی بەشی زۆر لە میری دەوڵەتان و سیاسەت و ئامۆژگاریەکەیان پەیرەوکرد. ئەمە لەکاتێکدایە کە لەدوای دەرچوونی ئەو کتێبەوە کە پێشتر سیستمی پاپا و کەنیسەکان دژایەتیان کرد و دواتر بوو بە مانیفێست، دەیان کتێبی دژی نووسراوەتەوە و رەخنەی لێگیراوە، ناوبانگترینیان کتێبەکەی (گانتێی سەرگەرمی (کاڤینیزم) ە کە لەساڵی ۱۵۷٦ بەزمانی فەرانسی نوسراوەتەوە و ناوی لە لیستی ئەو کتێبانەدایە کە کە کاریان کردۆتە سەر کتێبی میر ئیتر هەر لەو وەختەوە زاراوەی ماکیاڤیللیزم سەریهەڵدا و فراوان بووە لەگەڵێک مەیدانی ئیدیۆلۆژی سیاسی جۆراجۆردا تەنانەت لە ئەوروپاشدا پراکتیک کرا. پەراوێز. ئەم تێبینیە لە خۆیندنەوەیەک بۆ کتێبی میر وەرگیراوە، کە لەو سەردەمەدا زۆرترین موناقەشەی لەنێو رۆشنبیرانی سیاسی و حیزبە سیاسیەکاندا دروست کردبوو، ئەم پێشەکییە لەلایەن دکتۆر کەمال مەزهەرەوە نووسراوەتەوە کە کتێبەکە لە وەرگێرانی حوسێن عارف ە ل٤۱ .

بەهەرحاڵ سیاسەت کارێکە لە بڕیاردان بۆ جێبەجێکردنی بڕیارێک بەسەر هەموو کۆمەڵگەدا، یەکێک لەو هۆکارانەی کە جێبەجێکاری بڕیارەکەیە، دەزگاکانی دەوڵەتە کە بریتین لە یاسا و سوپا و کارە مەدەنیەکانە، دەوڵەت پێویستی بەوە هەیە ئەو دەسەڵاتەی کە هەیەتی لەرێگەی ئەو دەسەڵاتانەوەی وەدەستی بهێنێ، لەبارێکی دیکەدا کە پەیوەندیی بە فکرەوە هەیە و بەتایبەتی ئەو دەزگایانەی کە یاسایی و تیۆرین، بریتیە لەبەپرسیارێتی و جێبەجێکردنی بڕیارەکانی دەوڵەت کە پاشخانی سیاسەتی دەوڵەتن، بۆ نموونە سیاسەتی ئابوری و سیاسەتی فەرهەنگی و سیاسەتی دەرەوە و سیاسەتی بەڕێوەبردن و هتد، هەمو ئەمانە ئەو سیاسەتە پێکدەهێنن کە دواجار بەناو و پێناسەی دەوڵەتەوە ناسراون.

بۆچی بیر لە دەوڵەت دەکرێتەوە

بیری سیاسی کۆن بەو ئاڕاستەیە لەچەمکی دەوڵەت تێگەیشتبوو کە کارێکی سرووشتیە یان ویستێکە خوداوەندەکان گەرەکیانە و لەوێشەوە بەرەو دەسەڵات، بیروڕایەکی تۆماس هۆبز (۱٥۸۸_ ۱٦۷۹ ز) هەیە کەبەرەهادانانی ویست و حەز و ئارەزوو باسی لێوەکردووە، هەروەها بیروڕایەکی ناوداری هەیە

و دەڵێ دەوڵەت لەسەر بنەمای (شەڕی گشتە لەدژی گشت) کە پێشتر قسەمان لەبارەیەوە کرد، ئەو لەبارەی زەروورەتی بوونی دەوڵەتەوە، باس لەوەکات کە دەوڵەت لەسەر شەڕی هەموان دژ بەهەموو دادەمەزرێت کەتوانای تاکێک بەتوانای عەقڵی ئەو تاکەوە پردەبێتەوە، لەلایەکی ترەوە هۆبز مافی سروشت مرۆڤ بۆ ئەوە پاڵ پێوەدەنێ کە باری سرووشتی جێبهێڵێ و بچێتەوە ژێر دەسەڵاتی هاوبەش، یاخود یەک دەسەڵاتی حوکمڕان و بەناچار پەیمان ببەستێت و لەئەنجامیشدا ئەو تاکە کە لەکۆمەڵگایەکی سیاسیدا ژیان بەسەر دەبات، لەسەریەتی لە ئەرکدا تائەو جێگەیە کە دەسەڵات فەرمانڕەوایی دەکات، پەیڕەوی لە سیستم بکات، بەڵام ئایا دەکرێ ئەوەی کە پەیمانی داوە بەدەسەڵات، ملکەچی ئەو سیستمە بێت وەکو جۆرە گواستنەوەیەکی ماف بەگرێبەستی سیاسیەوە.
لەراستیدا گواستنەوەی ماف بەپێی (هۆبز) دەتوانێ ئەرک بۆ تاک درووست بکات، بەو مەرجەی کە ئەو تاکەی پەیمانی داوە کەڵک لە پەیمانەکەی وەربگرێت، بەڵام کاتێک گومان درووست دەبێت لەوەی هیچ بەهایەکی نییە پەیمان لەنێو سیستمەکە، ئەوا تاک بۆی هەیە کەبەشە پەیمانەکەی خۆی وەربگرێتەوە، بۆیە هۆبز دەڵێت" تەنانەت لە گرێبەستەکەدا دەبێت لایەنی یەکەم پەیمانی خۆی بدات و بەئەنجامی بگەیێنێ و لایەنەکەی تر لە قۆناغێکی پاشتر بەئەنجامی بگەیێنێ، دیسانەوە لایەنی دووەم ئەرکدارە و دەبێت پەیمانەکەی خۆی بەئەنجام بگەیێنێت". کەمال پۆڵادی. لە دەوڵەتی دەسەڵاتەوە تادەوڵەتی عەقڵ. و. سیروان زەندی. دەزگای موکریانی. ل٥١..
سەرەنجام هۆبز لە تیۆرەکەی خۆیدا لەسەر هۆکار، باس لەسێ هۆکاری بنچینەیی دەکات بۆ درووستکردنی دەوڵەت، ئەویش بریتیە لە (شەڕی ململانێ و مان و خۆ بەگەورە زانین).
١: ململانێ: تۆماس هۆبز پێی وایە کە مرۆڤ لەژێر ئەو کاریگەرییە نەرێنییە والێدەکات هەمیشە شەڕانگێز بێت، تاکو هەرچی زیاتر دەستکەوتیکی تەنها بۆخۆی هەبێت، ئەوانی دیکەش پاشکۆی ئەو گروپەبن کە دەسەڵات بەدەستدەگرن، لەحاڵێکدا ململانێ ئەگەر لەرابردوودا بۆ سڕینەوە بووبێت لەسەر خاک یان سڕینەوەی نەتەوە وەکو شوناس، ململانێکان ئێستا شێوازێکی دیکەن کەلە ڕێگەی ئابوری و سیاسیدایە و بۆ نەهێشتنی هەژمونی سیاسییە بەسەر ئەوانی دیکەدا، ململانێی ئامریکا و روسیا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەسەر نەهێشتنی هەژموون و پێگەی سیاسی و ئابوری بوو لەوڵاتانی عەرەبی کەپێشتر سەر بە وڵاتانی بەناو یەکێتی سۆڤیەت بوو، بەردەوامبوونی سیناریۆ سیاسییەکان و شەڕی بازاڕی نەوت و چەک فرۆشتن و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا و شەڕی نوێکردنەوەی بەرەی کۆن لەدژی یەکتر، جۆرێکی دیکەی ململانێی سیاسییە لەسەر گۆڕەپانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.
٢: گومان: نەبوونی متمانە لەنێوان ئینسانەکاندا کاریگەری نەرێنی دەبێت بۆ ئەوەی هەمیشە لەوەهمێکدا بێت کە تاکەکانی دیکە نەتوانن هێرشی بکەنە سەر و هەمیشە ئەم تاکە هێرش بەربێت تاکو تخوبی خۆی بپارێزێ و هەیبەتی بمێنێ و ببێتە خاوەن ناوبانگێکی دیار، ئەمەش بەدەوڵەت نەبێت ناکرێ، ئەم گومانە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە پێشتر قەوارە کۆمەڵایەتیەکان کە بریتی بوون لە خێڵ و بنەماڵە و قەوارەی ئاینی کە تێکەڵەیەک بوون لەهێزی جەماوەری و کولتووری جیاواز، ترسەکە بەو شێوەیە بوو کەئەگەر سنوورێک بۆ هەریەک لەو هێزانە دانەنرێت حەرەمی یەکتر دەبەزێنن و دەبێتە هۆکارێک بۆ ئاژاوە و شەڕ و داگیرکاری و بەتاڵانبردنی سەروماڵی یەکتر، ئەمەش یەکەمجار لە سەرهەڵدانی گرێبەستی کۆمەڵایەتیەوە سەریهەڵدا وەکو دەستوورێک و دانانی هێزێک بۆ پیادەکردنی یاسا بۆ ناوەوە و بۆ دەرەوەی قەوارەکان، ئیدی بیرۆکەی دەوڵەت لێرەوە گەشەی کرد، تاکو بوو بەتەموحێک بۆ نەتەوە و ئاینەکان و بەیاسای نێودەوڵەتی ڕێکخرا.
٣: خۆ بەگەورەزانین: ئەم هۆکارە وادەکات کە هەمیشە تاک توندوتیژبێت لەپێناو ئەوەی هەموو هەوڵێک پوچەڵ بکاتەوە کەلەناوبانگی ئەو کەم نەبێتەوە و گەورەیی خۆی بپارێزێ لەبەرامبەر ئەوانی دیکە، لەئاستی کۆمەڵگەش هەر بەو شێوەیە کە کۆمەڵگەی رەسەن بە زاراوەی کۆمەڵناسی ئەوانەی کە بنەچەیان هەیە و مێژوویان بۆخۆیان درووستکردووە، خۆیان بەگەورەتر دەزانن لەئەوانی تر، بۆ نموونە کۆمەڵگەی هیندی و چینی و روسی و فەرانسە و ئەنگلستان و میسری وەکو دەوڵەتی رەسەن، خۆیان لە نەتەوە و کۆمەڵگەکانی تر بەگەورەتر دەزانن، لەئاستی دەوڵەتیشدا ئەم بیرکردنەوەیە هەیە، بەڵام دوای دروستبوونی هەیمەنەی سیاسی و سەربازی و ئابوری و دوای کۆتایی هاتن بە سەردەمی

ئیمبراتۆریەتەکان و پاشانیش شەڕی جهانی یەکەم و دووهەم، ئیدی بیرۆکەی خۆبەگەورە زانین مانایەکی دیکەی وەرگرت، بەڵام هێشتا لەشوێنێکدا بەهای ماوە، بۆ نموونە یەکێتی سۆڤیەت نەماوە، بەڵام روسیا ئێستاش ئەو لوتبەرزیەی هەر ماوە و یەکێک لەو هێزە دەوڵەتیانەی کە دەتوانێت هاوکێشە بگۆڕێت و لەبەرامبەر ئەوانی تر خۆی بەگەورە بزانێ، بۆ نموونە لەدوای بارگرژی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتیش لە سوریا کە هێزی سەربازی روسیا ئێستاش لە لازقیەیە و هاوکێشەی بەنەفعی خۆی هێشتۆتەوە، چوونی نوێنەری قەتەر بۆ روسیا کە نێردراوی ئامریکا بوون بەمەبەستی چاکسازی و تەنازول بۆ ئامریکیەکان، روسیەکان لەوەڵامدا گوتوبیان ئێوە کێن هاتوون بۆ نێوانگێڕی و گەیاندنی پەیام، ئێمە لەگەڵ ئاغاکانتانا بەو شێوەیە قسە ناکەین، ئارەزوومان لێبێت لە سەر نەخشەی دونیا دەتانسڕینەوە و بچن بە ئاغاکانتان بڵێن نوێنەرایەتی بۆ ئەو مەرجە مایەپووچە. ئەم لوتبەرزی و خۆ بەگەورە زانینە لەپاشخانەوە هاتووە کە بڕوای بەخۆیەتی و بڕوای بەڕەسەنایەتی خۆی هەیە و خاوەن هێزێکی نووستووی گەورەیە لەرووی تەکنۆلۆژیاوە و دەشتوانێ هاوکێشە بگۆڕێت.

هەڵبەت ئەم سێ هۆکارە وادەکەن کە مرۆڤ پێشتر بەدەر لەوەی بیر لە پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بکاتەوە، وەکو کۆ واتە گشت، هۆکارێکی دیکە بوون کە تاک بیر لە بەرتەسک کردنەوە و پاراستنی قەوارەی خۆی بکاتەوە و دەسەڵاتێکی هەبێت بەسەر گشتدا، تاکو خۆی وەکو خودا نیشان بدات. دەوڵەتیش لەئەنجامی ئەوەدا پەیدا بوو کەترسی ئینسان بۆ لەدەستدانی ئەو دەستکەوتانەی کە بەدەستی هێناون، هەروەک ئەوەی تائێستاش ئینسان بەکۆی گشتی وەکو ئەو فەلسەفەیە بیر دەکاتەوە لە دەوڵەت.

ئەگەرچی ئەمە بابەتێکی فەلسەفیە زیاتر و دەبێ بگەڕێنەوە بۆ سەرەتای ژیانی سیاسی و ململانێکان و دروستبوونی دەوڵەتشار لە یۆنان و لە میسری کۆن و لە رۆما و دواتر ئیمبراتۆر و خەلافەتە جیاجیاکانی ئیسلام و هتد، سەرەتا بۆ رێکخستن و خۆجیاکردنەوە بووە لە ئەوانی تر کەلە رووی جوگرافیەوە جیاوازیە هەمە چەشنەکان هەبووە، سابا جیاوازیەکان سەربازی و کولتووری و کۆمەڵایەتی و رەنگی پێست و رەگەز و سنوور و زەوی و خاک بەروبومی سرووشتی و هتد بووە، بەڵام دواتر بیر لەوە کراوەتەوە ببێتە قەوارەیەکی یاسایی کە سەرەتا ئەفلاتۆن لەدوای نوسینەوەی کۆمارەکەیەوە بیری لێکردەوە و دواتر کردی بەقەوارەیەکی یاسایی، بەڵام لە بنەڕەتدا دەوڵەت بەر لەهەر شتێک، بیرکردنەوەی تاکی رۆشنبیر یان تاکی سەرکردەیە لەزۆربەی لایەنەکانی ژیان، یان گروپی دەستەبژێری سیاسی، یان هاندانی دەرەکیی بووە بۆ بەرژەوەندی هێزێکی نێودەوڵەتی یان هەرێمایەتی، یان وەکو نەتەوە ژێردەستەکانی سەدەی رابردووە کە خەونەکانیان وەدینەهاتووە، بەڵام دواجار دەوڵەت وەکو پێناسەیەکی نوێ کە جگە لەوەی شوناسی کۆمەڵگەیەکە، لەلایەکی ترەوە کۆکردنەوەی کیانە نەتەوەیی و کولتووری و مەزهەبی و ئایینەکانە کەپێکەوە لەجوگرافیایەک دەژین، زەرورەتی درووستبوون و بونیادنانیشی یان پەیوەندیی بە وەڵامدانەوەی گەل هەیە یان وەڵامدانەوەی مێژوو هەیە بۆ کۆمەڵگەیەک، ئیدیالیکی تر هەیە کە بریتیە لە کۆمەڵە دەزگایەکی سەرکوتکەر و سنووری دەستکرد و بەرژەوەندی گروپێک و هیچی تر.

"دوابەدوای تۆماس هۆبز رەوتێکی نوێ دروستبوو کە لەبری ئەوەی بۆ کۆنترۆڵکردنی غەریزەکان پەنا بۆ عەقلانیەتی دەسەڵات بەرێت، رەسەنایەتی بەخشیە خودی حەزەکان و لەراستیدا عەقلانیەتێکی نوێی بۆیان لەبەرچاوگرت، لایەنگرانی سودگەرایی لەم دەستەیە بوون، ئەوان بۆ بەدواداچوونی خۆشی و شادی کەسیان بەبناغەی رەفتاری تاک بنەڕەتی سودی هەموان بەفاکتەری بونی دەوڵەت ئاراستە کرد، بەڵگەیان هێنایەوە کە کۆمەڵگەی رێکخراو تەنها لەپێناو ئەو سودەی کە بۆ مرۆڤ هەیەتی بوونی هەیە، نابێت هیچ رۆڵێکی هەبێت جگەلەوەی تاکەکان لەدرووستکردنی ئەزیەت و ناڕەحەتی بۆ یەکتر رابگرێت، هەرئەمە بەسە بۆئەوەی تاکەکان لە کاتی بەدواداچوونی چاکەی تاکە کەسیدا باشەی کۆمەڵایەتیش دابین بکەن، بەڵام ئەو دەوڵەتەی کەلەسەر ئەم بنەمایە دادەمەزرێت، گەرچی لەشێوەکانی دیموکراسیەتی نوێنەرایەتیدایە، بەڵام دەزگایەکی دەرەوەی کۆمەڵگەیە و بەرامبەر بەکۆمەڵگاش رادەوەستێت، واتە بەردەوام هێزێکی دەرەکیە و ئامێرێکە بۆ هەماهەنگ کردنی ویستە نەیارو ناکۆکەکانە". هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ١١.

"پێشتر دەوڵەت بۆ نەتەوەکان بوو، بۆیە شوناسی نەتەوە مەرجی یەکەم و سەرەکی بونیادنانی دەوڵەت بوو، بەومانایەی قەوارەی نەتەوەیەکی دیاریکراو بوو، لێرەدا دەبێت باسەکە ببەینە سەر بوونی گەلی خاوەن شوناس لەمێژوودا وەکو عرقیەت و رەسەنایەتی، واتە نەتەوەی کۆن، نموونەش بۆ نەتەوە کۆنەکان کە پەرشوبڵاو بوونەتەوە بەسەر دەوڵەتانی دیکە بەهۆی نەبوونی قەوارەی دەوڵەتی، یان کێشەی یەکنەبوونی ئەو نەتەوە و عرقە، وەکو کۆچەرەکانی ئیسپانیا بۆ ئامریکا، عرقەکانی دیکە بۆ ئەوروپا دوای دروستبوون و سەرهەڵدانی شاری مۆدێرن، یان کۆچەرەکانی ئەفەریقا بۆ وڵاتانی سەنعەتی و هۆکاری نەبوونی کار و کێشەی وشکەساڵی و سەرکەوتکردنیان لەلایەن بەریتانیا و ئامریکا و هتد، یان کۆریە کۆچەریەکان بەرەو ژاپۆن و ئەندۆنوسیا و چین کەخەریک بوو شوناسی خۆیان لەدەست بدەن و لەنێو رەگەزی ژاپۆن و چین بتوێنەوە، بەڵام دواجار بوونەوە بە قەوارەی سەربەخۆ، ئێستا کوردیش بەو دۆخەدا دەڕوات کەخەریک بوو بتوێتەوە لەنێو فارس و عەرەب و تورک، بەڵام هەم خۆڕاگری خۆی و هەم لەباربوونی کێشەکەی و هەم ئاڵوگۆڕی سیستمی دیکتاتۆری لەلایەن ئامریکا و وڵاتانی سەنعەتی و زلهێز، هەروەها سەرهەڵدانی ئەو تێگەیشتنە بۆ نەتەوە ژێردەست و عەریق و ستەمدیدەکان بەرەو دەوڵەت و گۆڕانی هەلومەرجی سیاسی بە ئاقارێکی دیکەدا کە زیندووکردنەوەی نەتەوەکان بەرەو دەوڵەتی سەربەخۆ، بەهای سیاسی و بەرژوەندی زلهێزەکان باشتر دەپارێزێت، ئیدی ئەم تێگەیشتنە کارێکی کرد کەکێشە و گرێی دەروونی کوردی بەرەو دەوڵەت کەمتر ببێتەوە کەماوەی چەندین سەدەیە خەیاڵ و خەونێکی نەتەوەیە کە لەسەرانسەر دونیا تاک و کۆمەڵی جیاجیای شێوەزار و کۆمەڵی دیکەی هەیە و خەریکە کۆدەبنەوە بەرەو درووستکردنی دەوڵەت، ئەوەی کەنەتەوەی وەکو کورد و فەلەستین و تامیلەکانی سریلانکا وەکو نەتەوەی لۆکاڵی تەماشاکرابوون لەلایەن دەسەڵاتەکانیانەوە، بڕوایەک هەبوو کەگوایە چیتر کاتی نەما ببن بەدەوڵەت، بەڵام بەوشێوەیە دەرنەچوو". جاک دونرو دوفابر. الدوله. ترجمه. الدکتور سموحی فوق العاده. مکتبه الفکر الجامعی. بیروت. ل١٠.

لەلایەکی ترەوە مارکس و ئەنگڵس لە کتێبی ئیدیۆلۆژیای ئاڵمانی دا باس لە حاڵەتە نائاساییە دەکەن کە کەڵک لە ئیرادەی خەڵک وەرگیراوە بۆ بونیانتنانی دەوڵەت کە دەبێتە هۆکارێک بۆ بەرهەمهێنانی خودی بیرکردنەوەکە و دواتریش کۆنتۆرۆِڵکردنی ئەو ئیرادەیەی کە بەشدار بووە لەدەوران و قۆناغەکانی و دەڵێن " ئەوان ئاگایان لە سەرچاوە و ئامانجەکەی نییە و بەمشێوەیە ئیتر توانای کۆنترۆڵ کردنیان نیە، بەڵکو بەپێچەوانەوە سەربەخۆ و لەئیرادەی ئینسان بەریزێک دەوران و قۆناغە نەناسراوەکاندا تێدەپەڕێت و لەوەش زیاتر تەنانەت فەرمانڕەوایەتی ئەسڵ ئەم ئیرادە و کارەیە، بەدەر لەمشێوەیە بە چ جۆرێک دەکرا خاوەندارێتی لەئەسڵدا مێژوویەکی هەبێت، شێوەی جۆراو جۆر بەخۆوە بگرێت و خاوەندارێتی زەوی بە نموونە، لەسەر حیسابی فەرزیاتی جیاوازەکان لە فەرانسە لەو وردە خاوەندارێتیە بۆ چەقبەستنی خاوەندارێتی لەدەستی ژمارەیەکی کەم و لە ئینگڵستان خاوەندارێتی لەدەستی ژمارەیەکی کەم بۆ وردە خاوەندارێتی پێشکەوتوو بەشێوەیەک کە ئەمڕۆ بە واقیعی هەیە، دەهاتبێت؟. یان بە چ جۆرێک مومکینە بازرگانی کە شتێکی زیاتر لە ئاڵوگۆڕی بەرهەمی کەسەکان و وڵاتە جۆراو جۆرەکان نییە، لەرێگەی پەیوەندیی دەرخستن و داواکارییەوە دەسەڵاتی بەسەر تەواوی جهاندا هەبێت، پەیوەندییەک کە بەقسەی ئابوریناسێکی ئینگلیزی هەروەک قەدەرێک لەسەردەمی کۆندا لە ئاسمانی سەر زەوی راوەستاوە و بە دەستێکی نەبینراوەوە خۆشبەختی و نەهامەتی بە نسیب ئینسان دەکات، ئیمبراتۆرەکان دادەمەزرێنێت و لە ناویان دەبات، هەروەها دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی نەتەوەکان و یا لەسەر لاپەڕەی رۆژگار دەیانسڕێتەوە، لەکاتێکدا بە هەڵوەشاندنەوەی بنەماکەی واتە خاوەندارێتی تایبەتی کۆتایی دێت". کارل مارکس و فردریک ئەنگڵس. ئیدیۆلۆژیای ئاڵمان. وەرگێڕانی لەفارسیەوە بۆ کوردی. سەلام مارف. ساڵی ٢٠٠١. ل٤٩.

هەڵبەت زۆر بابەت و پێشبینی بۆ مەسەلەی نەتەوە و بوون و بە دەوڵەتبوون و لەناوچوون لەلایەن بیرمەند و فەیلەسوفەکانەوە هاتووە، بەڵام ئەوەی کە سەروەختێک دێت نەتەوە لەجیاتی رزگاربون لە نەهامەتیەکانی و ژێر دەستی، نامۆ دەبێت لە بەرامبەر نەتەوەکانی دیکە، هەروەها بەپێچەوانەشەوە نەتەوەی دیکە سەرهەڵدەدەن کە نەتەوەکانی دیکە پێین نامۆییە وەکو بوون و مێژوو، چونکە

لەدەرەوەی مێژووە، بەڵام حەتمیەتی سیاسی کە خزمەتی سەرمایەی نادیار و بازرگانی بۆ کۆمپانیا نادیارەکان دەکات، لە پڕێکدا وەکو قارچک نەتەوەی نوێمان پێدەناسێنێ و نەتەوەی رەسەنیش دەسڕێتەوە لەسەر زەوی.
ئەو حاڵەتەی سەرەوە کەنموونەمان بۆ هێنایەوە، بەهۆی گرێی دەروونی نەبوونی دەوڵەتەوە کە نەتەوەکان بزووتنەوەی شۆڕگێڕیان بەرپاکردووە، ئەمە حاڵەتێکی شازبوو لەدونیا و لەدوای مەجەرستانی پێش سەدەی بیستەم و ئێرلاندا و سکۆتلاندای سەر بە بەریتانیا بەرپابوو، تائەو رادەیەی کە شەڕی داگیرکاریان کرد، هەروەک لەنیشتیمانی بەناو عەرەبی و ئەو وڵاتانەی لەژێر داگیرکاری فەرانسە و بەرتانیا و ئیتاڵیا بوون لەدوای جەنگی دووهەمی جهانی بوو، بەڵام ئەمە مانای ئەوەنییە کە دەوڵەتی نەتەوەیی بنچینەکەی لەو عرقەوە واتە کۆنەوە، سەرچاوەی گرتبێت و کارێکی سیاسی باش بێت، بۆیە سەرکێشی تێداکراوە و شۆڕشی تێدا بەردەوام بووە و داواکارییەش تاکو درووستبوونی دەوڵەتە، بەپێچەوانەوە تەنها فۆرمەکە بەوشێوەیە خۆی نیشانداوە، بەڵکو نموونەیەکی دیکەی سیستمی دونیای سەرمایەدارییە بەرەو پەرشوبڵاوکردنی گەلانە کە پێکەوەژیاون تائێستا و کردنیانە بەدەوڵەت وەکی جوگرافیای سیاسی و ئابوری و شێوەیەکی دیکەی داگیرکاری و دەوڵەتی بەرسێبەر کە لەرابردوودا هەریەک لەبەریتانیا و فەرانسە خاوەندارێتی ئەم ستایلەیان لە ئوسترالیا و کەنەدا و هۆنکۆنگ و پاکستان و هیندستان و رۆژهەڵات و بەشێک لەئاسیا کردبوو، کەچی ئێستا خەریکن ستایلێکی دیکە لەداگیرکاری پۆست مۆدێرن دەخوڵقێنن و تارادەیەک ئارەزووی نەتەوە و کۆمەڵگەکانیشی تێدایە بەبێ کێشە و بەناوی روخانی سیستمە کۆنەکان و دامەزراندنی سیستمی نوێ، رەنگە ئەم پێشبینیە بۆ دەرکەوتنی سیمای دەوڵەتی نوێ لە داهاتوودا، ئەم بۆچوونە پێشبینی کراوە بسەلمێنێ.
لەلایەکی ترەوە گرینگی دەوڵەت بۆ کۆمەڵگەی پێشکەوتوو کە هیچ چەوسانەوەیەکی لەسەر نییە لەلایەن هێزێکی دەرەکیەوە، بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێک دەزگا دێت کەلەتێکەڵبوونی دەسەڵاتەکان رزگاری بێت، ئەمە ستراتیژی سەرەکیە و لەلایەکی تریشەوە بۆ پێشبڕکێیە لەگەڵ کۆمەڵگەکانی دیکە، بەڵام بۆ نەتەوەی ژێردەست کە بۆتە گرێیەکی دەروونی سیاسی و مێژوویی، مەسەلەی رزگاربوونە لەچەوسانەوە لەژێردەستەیی گەلانی سەردەستە، ئەگەرچی سەدەیەک دەبێت کە مەسەلەی دەوڵەتی نەتەوەیی وەکو مۆدێلێکی سیاسی لەئاستی نێودەوڵەتیدا باوی نەماوە و دەوڵەتی فرەیی لەکولتوور و نەتەوە و ئایین جێگەی گرتۆتەوە وەکو ئەوەی لەئامریکا و ئەوروپا هەیە، بەڵام هێشتا ئەو گرێ دەروونیە سیاسییە بۆ نەتەوە ژێردەستەکان و ئەوانەی وەکو دیفاکتۆ ماونەتەوە، جێگەی بایەخن و وەکو کێشەیەکی سیاسی ماوەنەتەوە.
دیاریکردنی هەموو ئەو موقەویماتانەی کەبۆ دامەزراندنی دەوڵەت دێنە پێشێ، بریتین لەئابوری سەربەخۆ و ستراتیژی سیاسی و سنوور و دیبلۆماسیەت و بەشداریکردنی پرۆسەی سیاسی بەگوتارێکی ناسراو لەئاستی باڵادا.
لەئاستی لۆکاڵیش بریتیە لە یەکلایی کردنەوە و دابڕانی کۆمەڵگە لەرابردوو و سازکردنی تاک و کۆی کۆمەڵگە بۆ رووبەڕووبونەوەی هەر دژوارییەک و زەمینەسازی بۆ جێگیربوونی ئەمنیەت و ئاسایشی نێوخۆ و پاراستنی ئەمنی نێوخۆیی کەبریتیە لەبەرگریکردن لەهێرش و دزەکردن و تێکدانی تەندروستی و پەروەردەی تاک و پاراستنی کولتور و لانیکەم دامەزراندنی سیستمێکی ئابوری کۆمەڵایەتی لەبار بۆ هەموو هاوڵاتیان کەچوونیەک بێت. وەختێک ئەمانە لەبار نەبوون، کەواتە ئاسان نییە گەیشتن بەستراتیژێک کەدەوڵەتە، هەڵبەت سەبارەت بەو دەستەبژێرەی کەپێشڕەوایەتی نەتەوەی ژێردەست دەکەن پەیمانی کۆمەڵایەتی و ئەرکداری نەپارێزێ، یان ئەو ویستە عەقلانیە لەدەست بدات بۆ بەرژەوەندی خۆیان، یان ئاراستەیەکی دژ بەگشت کە دەتوانێ جارێکی تر شەڕی گشت بکات.
گرێبەستی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەنێوان تاک کۆی کۆمەڵگە و سیستمی دەوڵەت بۆ بەردەوامبوونی ژیانی ئاسایی کۆمەڵگە، گرێبەستێکە کە بەبێ باڵانس لەنێوان وابەستەبونی تاک و وابەستەبوونی سیستمی حوکمڕانی کە دادوەرییە، نەک هەر ناکرێت، بەڵکو بێ بەها دەمێنێتەوەو سەرناگرێ، لەوەش گەمژانەتر بە بڕوای سپینۆزا ئەوەیە " ناکرێ تاکێک لەگەڵ گشت یان کەسێک بۆ هەمیشە داوا

لەکەسێک بکات خۆی گرێبدات بە گرێبەستێکەوە، بەبێ ئەوەی لەکاتێکی دیکەدا تەماشا بکات ئایا ئەو گرێبەستە زیانی زیاترە یان نەفع، ئەمە ئەو خاڵە گرینگەیە کەبۆ دامەزراندنی دەوڵەت گرینگی هەیە، کەواتە ئەگەر خەڵک بەگشتی رەخنەیان لەو عەقڵە گرت و تێگەیشتوون کە دەوڵەت سودێکی زۆری هەیە، کەواتە پێویستە بۆ بەرزترین سنوور کە هەر کەسێک رازی بوو بەبێ هەڵخەڵەتاندن، ئیدی دەبێ هەمووان بەوردی ئەو گرێبەستە بپارێزن، چونکە ئەوە داوای خۆیانە بەوشێوەیە بمێننەوە، ئەویش ئەوەیە کە پارێزگاری لەو دەوڵەتە بکەن، بەڵام بەپێچەوانەوە بینرا تاک یان هەر کەسێک کە گرێبەستێکی قەبوڵ کردووە، بەڵام وەکو پێویست نییە خزمەتکردنەکەی، ئەوا ئیدی ئەو کەسە بۆی هەیە بەبارتاقای پاداشتەکەی پارێزگاری بکات". سبینوزا. رسالە فی اللاهوت و السیاسە. ت. وتقدیم. د. حسن حنفی. مراجعە. د. فؤاد زکریا. دار الگلیعە. بیروت. ل٣٨١.

لێرەدا سپینوازا قسەلەسەر شێوازی گرێبەست دەکات وەکو پەیمانی کۆمەڵایەتی بۆ دامەزراندن و بەردەوامبوونی دەوڵەت و ئیلتیزامی هەمیشەیی تاک، بەڵام خاڵی هەرە گرینگ ئەوەیە کە تائێستا دەوڵەت تەنها بۆ پاراستنی کیان و دەسەلات داوای لەتاک و کۆی کۆمەڵگە کردووە کیانەکە و قەوارە سیاسیەکە بپارێزن بەپێی گرێبەستی کۆمەڵاپیەتی و لەبەرامبەریشدا هەر ئەو ئیمتیازاتەی بە تاکداوە کە لەگەڵ زەمەنی پێش پەیمانەکە جیاوازی هەیە لەنەفع و شێوەی ماف و ئەرک، لێرەوەیە دەوڵەت دەچێتە بەردەم پرسیاری سیاسی و کۆمەڵایەتیەوە، یان ئەو پرسیارەی کە ئایا ئەگەر عەقڵ و عەقلانیەت سیستمی دەوڵەتی دامەزراندووە و خەڵکی ناچارکردووە ئەخلاقی و یاسایی کە کیانەکە بپارێزێ و لەبەرامبەریشدا کەڵک وەربگرێت، ئەی بۆچی ئەو عەقڵیەتە نەیتوانیوە لەهەمان زەمەن و هەمان تێگەیشتندا نەمێنێتەوە کە گرێبەستەکە لەگەڵ بارودۆخی جیاوازدا، جیاوازی بەسەر بێت، تاکو تاک و خەڵکیش بەگشتی بیر لە پشتگوێخستن یان بیرۆکەی گۆڕینی ئەو دەوڵەتە نەکەنەوە. کە زۆربەی شۆڕشە جەماوەرییەکان و کودێتا سەربازییەکان بەهۆی نادادپەروەری دەسەڵاتی حاکمەوە بووە کەدەوڵەت دواجار بووە بەقوربانی خراپ بەکارهێنانی سیستمی سیاسی و ئیداری، بۆیە دوورنیە ئەم مەترسییە بێت کە دەوڵەت هەمیشە بیر لەبەرژەوەندی هاونیشتمانیانی خۆی دەکاتەوە کەبیرکردنەوەیەکی عەقلانییە.

دەوڵەت جگە لەو بونیادەی کە لەرووی ئابوری و جیۆسیاسی و ستراتیژەوە کەدەبێ هەیبێت، ئامادەسازی دەوێ لەرووی بەشەریەوە کەئایا ئامادەی ئەو ئاستەنگانەیە کە دێنە بەردەم قۆناغە سیاسیەکەی، ئایا دەتوانێ لەگەڵ گروپی سیاسی کەژیانیان لەگەڵ خەڵکی عەوام جیاوازە قبوڵ بکرێ؟، ئایا ئەو هێزە کۆمەڵایەتیە هۆشیارە ئامادەیە کە پێشوازی لەو قۆناغە بکات؟. ئەم پرسیارگەلە بۆ ئەو قەوارە سیاسیانە دەکرێ کەدەوڵەت نیین و وەکو دیفاکتۆیەک مامەڵەیان لەتەک دەکرێ، لەوانەش قوبرس و فەلەستین و کەتەلۆنیا و سکۆتلەندا و هەرێمی کوردستان، هەڵبەت ئەم دیفاکتۆیانە تەنها نەتەوەیەکیان تێدانیە، بەڵام ناسنامەکەیان بەناوی نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە لەرووی سیاسیەوە ناوبانگی رۆیشتووە.

هەموو ئەو دیفاکتۆیانەی دیکە کە ناومان هێنان یەک پارچەن و یەک دەسەڵات بەسەریانەوەیە و کێشەیان لەگەڵ یەک سیاسەت و یەک دەوڵەتی داگیرکەر هەیە بۆیە کێشەکەیان ئاسانتر رۆیشتووە وەکو ناسنامە و مەسەلەی یەکلایی بونەوەی ئەو وڵاتانەش کەبەچەک ئاگر و ئاسن ئەو کێشانە چارەسەر نابن و بەرێگەی دەستوور مافی دەنگدانیان هەیە لەریفراندۆمێکدا سەربەخۆیی وەرگرن یان بمێننەوە، هەروەک ئەوەی لە سکۆتلەندا بینیمان، بۆیە لەهەموویان جیاوازتر نەتەوەی کوردە کەتەنها پارچەیەکی دیاریکراوی نییە بەدەست دەسەڵاتێکی سەرکەوتکەر و نەتەوەیەکی دیکەی غەیرە خۆیەوە هەبێت و کۆمەڵگەیەکی دابڕاوبێت لێی لەروی جوگرافی و کۆمەڵایەتی و کولتوری و هتد. بەڵکو زیاتر لەپارچەیەک و زیاتر لەدەوڵەت و هێز و گروپێکی کۆمەڵایەتی رووبەڕوی دەبێتەوە و کێشەکەی کردووە بە گرێکوێرە، ئەمە جگەلەوەی نائامادەگی خەڵکی کورد و ئەوانەی لەگەڵ کورد دەژین بۆ ئەو گیروگازە سیاسی و ئابوریەی چاوەڕێی دەکات، ساز نەکراوە. چونکە لەروی جیۆستراتیژیەوە یەکلایی نەبۆتەوە چۆن و بەچ میکانیزمێک مامەڵە لەگەڵ گروپە کۆمەڵایەتیەکان و کولتورە جیاوازەکان و سنوورە جیاوازەکان و دەوڵەتەکان بکات.

هاوڵاتی لەدەوڵەتدا
ئایین . مەملەکەت. شار. نیشتیمان و رەگەز.
قسەیەکی بەناوبانگ هەیە دەڵێ " هیچ وڵاتیک و دەوڵەتێک بەبێ هاوڵاتی نییە" ئەم وتەیە وەختێک دەسەلمێنرێ کە دەچینە سەر مەسەلەی هاونیشتینمانی بوون، یان ئەوکاتەی کە دەوڵەت بریتیە لە کۆمەڵێک کەلچەری جیاواز لە هاوڵاتی بوون لەرووی کولتووری و ئاینی و نەتەوەییەوە، هاوڵاتی لەدەوڵەتدا سەرەتا لە بوونێکەوە سەرچاوە دەگرێت کە بنەچەی کەسەکە لەو خاکەدا هاتبێتە دونیاوە، واتە رەگوڕیشەی مێژوویی خانەوادەیی هەبێت، پاشان ئەرک و ما فدێت کە لەنێو دەستوور و یاسای دەوڵەتدا جێگیر دەکرێت و هاوڵاتی دەبێ پابەندبێت پێی، ئەمە لەکاتێکدا کە هاوڵاتی ئەو هەستەی هەبێت کە ئەو لەرێگەی دەستوورەوە دەتوانێ ئەرکی خۆی بەجێ بگەێنێ و داوای مافی خۆشی بکات لە دەوڵەت.
لەدیدی فەلسەفییەوە ئاراستەیەک هەیە کە بوونی دەوڵەت یان دەسەڵاتی دەوڵەتی بۆ خۆشگوزەرانی خەڵکە بەگشتی و تاک لەوێدا وەکو هاوڵاتییەک پەیوەست دەبێت بەو سیستمە، لەبەرامبەر ئەوەدا تاک وا تێدەگات دەوڵەت لەو دیفاکتۆیەدا سڕاوەتەوە، مادام ئەو وەکو تاکێک جێگەی بۆتەوە، لەدونیای فەلسەفەی یاساییدا ئەوانەی بەدژە پۆزەتیڤیزم ناسراون، بیرۆکەکانیان لە فەلسەفە جیاوازەکانیانەوە ئیلهام وەردەرگن بۆ بوونی تاک لەو دەوڵەتانە، بۆیە جیاوازیان زۆرە،
ئەرستۆ پێداگیری دەکات لەسەر ئەوەی دەوڵەت و حکومەت جیاوازیان لەنێواندا هەیە، "بەجۆرێک یەکەمیان کۆمەڵێک هاونیشتیمانی دەگرێتەوە کە لەسەر پارچەیەک زەوی دیاریکراو دەژین، و دەڵێت مرۆڤ نابێتە هاونیشتیمانی تەنها لەسەر نیشتەجێبوونی لە شوێنێکدا، لەبەر ئەوەی کۆیلەکان و بیانیەکانیش لەو شوێنەدا دەژین کە هاونیشتیمانیان تێدایە، بەڵام هاونیشتیمانی نین، هەتا دەگاتە ئەوەی هیچ سیفەتی هاونیشتیمانی تەواو نابەخشێتە نیشتیمانی، تەنها بە بەشداریکردنیان نەبێت لە کاروباری یاسادانان و جێبەجێکردن و هتد". ئیمام عەبدولفەتاح ئیمام. ستەمکار لێکۆڵینەوەیەکی فەلسەفی بۆ چەند وێنەیەک لە ستەمکاری سیاسی. وەرگێرانی. هۆشمەند جەلال محەمەد. لەبلاوکراوەکانی خانەی وەرگێران . وەزارەتی رۆشنبیری و لاوان ی حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی ۲۰۱۲. ل۱۸٤
هەڵبەت پێشتریش باسمان کردن دیاترترینیان بریتین لە فیختە. یان یبمۆن، مارکس. برۆدۆن، کەوابوو تائێستا لەهیچ دەوڵەتێکدا وەکو سیستم جێگەیەکی دیاریکراو بۆ تاک دانەنراوە، جگەلەوەی هاوڵاتی لەنێو دەستووردا ئەرک و مافی هەیە و هیچی تر، بۆیە ئەو بیرمەندانە بە حۆیان و تیۆرەکانیانەوە بە دژی پۆزەتیڤیزم ناسراون.
تۆما سابیس فەیلەسوف و شارەزای گەورە بەناوبانگی بواری دەستووری کە لەدوای تۆماس هۆبز و مۆنتیسکۆ و رۆسۆ وە ناوی دێت، دەڵێ" دەستوور ئەگەر لەهەر وڵاتێکدا خەڵک هەستی بەبوونی نەکرد یان وەکو ئینجیل لەسەر رەفەی ماڵەکان نەبوو، یان نەخوێنرابێوە، ئەوا بەمانای ئەوە دێت کە ئەو وڵاتە دەستووری نییە". ئەم قسەیەی سابیس لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە دەوڵەت بەبێ هاوڵاتییەکی هۆشیار، مانا و بەهای سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی لەدەستدەدات.
دەوڵەتی هاوڵاتی تەنها دەستوور نییە، بەڵکو ئەو دەوڵەتەیە کە هاوڵاتی تێیدا بەهرەمەندە لە هەموو مافێکی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەلایەتی و تەندروستی و پاراستنی ئەمنیەتەکان و بەرژەوەندییەکانی، سەرباری هەموو ئەوانە بتوانێ سیستمی دەوڵەت بگۆڕێت و خۆی بەخاوەنی خاک و نیشتیمان و سنوور و بەرژەوەندیەکانی بزانێ.
هەڵبەت هێزی ئایین و تێکستەکەی یەکێکە لە ئامانجەکانی دەوڵەت، هەر ئەمەش بووە لەسەروەختی خۆیدا بونیاتی سەرەتایی دەوڵەت و موقەویماتەکانی و سیما و رەگەزە بنچینەییەکانی، بۆیە وەکو هێزی پاراستنی یەکەمەی دەوڵەت تەماشا کراوە، بۆ نموونە هێلکەی ئیسلام وەکو رەگەزی حوکم وایە، نەبەستم لە هێلکە ئەو گەرا کەوتووەیە کە زیاتر لە ۲۰۰ دەیە دەبێت مومارەسەی دەوڵەت و موڵکیەت و هاونیشتیمانی دەکات.

"ئایین سروشتێکی مەعنەوی هەیە، بەڵام نیشتیمان سروشتێکی ماتریالی هەیە، لە تێگەیشتنی خەیرەدین تونسی یدا نیشتیمان بە مانای وشە کەواتە کۆمەڵێک لە دانیشتوان، پێشتریش ئەم زاراوەیە واتە نیشتیمان سروشتێکی نەرێنی هەبووە بۆیە ئامادە بووە بۆ ملکەچ بوون، بەڵام زاراوەی گەل بۆ کیان قودرەتێکی کارا بووە". عزت قرنی. الامە و الوگن و المواگن. عالم الفکر المجلد التاسع العشر. مارس ١٩٨٩.
نزیک بوونەوەی هاو نیشتیمانی بۆ نیشتیمان کە بەشێکی پەیوەندیی بە دەوڵەت و کارێکتەر بوونەوە هەیە، ئەو خۆشەویستییەیە کە هاونیشتیمانی بۆ ئەو خاکە هەیە کە هاوڵاتی بە خاکەکەیەوە گرێدەدات، ئەمە تەعبیر بۆ خۆشەویستی هاوڵاتی دەکات بۆ وڵاتەکەی، بەو مانایەی کە نیشتیمان هەمیشە دەبیچت لە خزمەتی هاونیشتیمانی خۆی بێت و هاونیشتیمانیش بەهەمان شێوە لەخزمەتی دا بێت لەرووی سەربازی و خزمەتگوزاری و خۆ بەنوێنەر کردنی و پاراستنی لەهەر دەستدرێژییەکی دەرەکی.
نیشتیمان ئەو زاراوە مەعریفیە سیاسیەیە کە هاولاتی لە ئینتیمای بۆ ئاینەوە دەگوازێتەوە بۆ خاکێک کە نیشتیمانە، ئەم تێگەیشتنە عەلمانیە و وێنەیەکی شارستانی خستوتە سەر سرووشتی ژیانی کۆمەڵایەتی و هۆکار و ئامانجەکانی کە بەشێکە لە گشت، ئەمە جگە لەوەی کە هاونیشتیمانی بەو مانایەی کە جێگەیەکی کارا داگیر دەکات لەو خاکەی بەناوی نیشتیمانەوە ناونراوە، دورخستنەوەی تاکە لە تەمبەڵی و تەوەزەلی و خۆ بێکارکردن و شان خاڵی کردنەوە لەئەرک و مەهامەکانی دەوڵەت.
لەدوای شکستی عوسمانیەکانەوە کە زیاتر لە سەدەیەکی بەسەردا تێپەڕیوە، ئیدی مانای نیشتیمان بۆ خاک و زەوی، گۆڕا بۆ ئەو پانتاییە زەوییە کۆمەڵایەتیە سیاسییەی کە بەگشت و بەتاک تێیدا ژیانی پێکەوەیی و هەمەلایەنەی تێدایە وەکو موڵکی گشتی، بۆیە چارەنووسێکی داهاتوی بۆ هاوڵاتی تۆمارکردووە، ئەویش درووستکردنی رابردویەک وەکو یادەوەری لەسەر ئەو زەوییەی کە چیرۆکی تێدا تۆمار کراوە، یان بەو مانایەی کە تاک چیرۆکی خۆی لە شوێن و کاتی جیاوازدا تۆمار کردووە وەکو نموونەی دیکۆمێنتاری بۆ نیشتیمانێک کە موڵکی گشتە، لەوێشەوە کۆمەڵگە دەبێتە مالیک واتە خاوەنداری ئەم زەویەی پێی دەگوترێ نیشتیمان.
پێشتر هاونیشتانی هچ مانایەکی نەبوو، تاکو فرەیی لە رەگەز و مەزهەب و ئایین و نەتەوە جیاوازەکان نەبوو کە بڕیاردرا پێکەوە بژین، یان بەمانایەکی تر پێکەوەژیان بوو بەواقیعی جێگیر، ئەم چوارچێوەیە بۆ بڕوابوون بە خاوەندارێتی زەوی وەکو زاراوەیەکی سیاسی کە مانایەکی فراوانتری وەرگرت، ئەویش گۆڕینی ئەو دەسەڵاتەی کە پێشتر لەسەردەمی دەرەبەگایەتیدا ئاغا هەبوو و رەعیەت لەژێر چنگی ئاغادا دەژیا و خزمەتی دەکرد، بەڵام بە سەرهەڵدانی نیشتیمان وەکو سنوور و قەوارە و خاک و ژیانی کۆمەڵایەتی، هاوڵاتی بوو بە خاوەنی مافی یاسایی و دەستووری و چیتر دەسەڵاتێکی عورفی نەما زاڵ بێت بەسەر تاکدا.
موڵکیەت روحی ئەو ئینتیما گرێدراوەیە بە ژیانی تاکەوە کە لەلایەک مانایەکی مەعنەوی وەرگرتووە وەکو نەتەوە و مۆرک و کولتوور و شوناس، لەلایەکی دیکە وەکو موڵکیەتی ماتریالی کە جەستەیەک پێکەوەلکاوی ئەو هەستانەیە کە نیشتیمان بەشێکی زۆری لەو موڵکیەتە خوڵقاندووە.
ئایین پێگەیەکی پتەوی سەقفی سیستمە کە دەوڵەتی پێدەناسرێتەوە هەندێجار، یان لانیکەم سەرچاوەی تەشریعە یان بەهۆی فرەییەوە بڕوای خەڵکەوە و دەوڵەت دوور کەوتۆتەوە لێی وەکو ئینتیمای سەرەکی، بەڵام دەوری خۆی دەبینێ لە شوناسی دەوڵەت و ئەو خەڵکەش کە ئینتیمایان بۆی هەیە، هەروەک ئەوەی لە چەند دەوڵەت و مەملەکەتێک هەستی پێدەکرێت، نموونەش نیپاڵ و بەشێک لەسانگافور و مالیزیا و دواتریش تایلاند یان تایواند و کۆریا و هتد.
شار یەکێکە لەو دیاردانەی کەسیمای دەوڵەتی رەسەن یان دەوڵەتی نوێ و مۆدێرنی پێدەناسرێتەوە، شێوەی تەلار و دیزاین و شێوەی ژیان و سەنعەت و پێکەوەژیانی پێکهاتە و ئایین و نەتەوە و کولتوورە جیاوازەکان، بەشێکە لە پیناسەی شاری نوێ یان شاری دەوڵەتی کۆن یان نوێ، هەڵبەت مێژوو دەبێت ئەو پاساوو بیانوانە بهێنێتەوەبۆ دەوڵەتی کۆن و رەسەن یان دەوڵەتی نوێ کەسیاسەتی سەرمایەداری هاوچەرخ بۆ پێویستی خۆی دروستی کردووە و شەرعیەتی پێداوە، نموونەی دەوڵەتی وەکو رۆما و میسر و چین و هیند و یۆنان بە سیما و شوێنەوار و پێکهاتەکەی دەناسرێتەوە، ئەوان

بەبێ هیچ پاساوێک لەرێگەی سروشت یان پەیکەر و پارچە کولتووری و مێژووەکەیانەوە دەناسرێنەوە، وەختێک دەڵێین شار، یەکسەر دەبێ باسی تبت یان هین دیان رۆما یان ئەسینا یان قاهیرە بە نموونە وەربگرین، رەنگە ئەمە لە بەرازیل یان شیلی یان وڵاتانی دیکەی ئامریکای لاتینیش هەیە، بەڵام بەبارتەقای ئەو وڵاتە رەسەنانە نیین کە خۆیان بەبێ هیچ بەرگرییەک نمایش دەکەن بۆ لێکۆلەر.
هەڵبەتە بۆ ئەمەش رەگەزی ئەو دەوڵەتانە دەبێ سیمایەکی دیکەی مەملەکەت یان کۆماری بوون یان فیدرالی لە سیستمی دەوڵەتدا، رەگەزی دەوڵەت کە مانایەکی دیکەی هەیە لەچاو مانا بایۆلۆژییەکە، لێرەدا رەگەز گەرانەوەیە بۆ ئەو ڤیگەرانەی کە شێوەی ئینسانە رەسەنەکان نیشاندەدات، بۆ نموونە شێوەی دەموچاوو ڤیگۆری کەسی ئاسایی یان هیندۆرووپی یان ئامریکای لاتین، رەسەنایەتی ئەو دەوڵەتەیە کە بەرهەمی خاک و نیشتیمانەکە ئەو شێوە لە رەگەزی ئینسانی بەرهەمهێناوە.
رەگەزە سەرەتاییەکانی هێز
هەر قەوارەیەک بەبێ رەگەزە سەرەتاییەکان کەدەوڵەتی پێ دەناسرێتەوە، مانای تەواوی دەوڵەت ناگەیێنێ، رەگەزە سەرەتاییەکان بریتین لە:
(خاک _ کۆمەڵگە _ سامانی ئابوری _ سیستم _ سنوور) ئەم رەگەزانە بەشێکی گرینگن لەدیاریکردنی هێزی دەوڵەت وەکو مەرجی جیۆسیاسی لەئاستی نێودەوڵەتی، زۆرجار دەوڵەت دەبینین خاوەنداری سامانە و بەدەوڵەتی لاواز تەماشا دەکرێ، لەوانەش نموونەی عێراق و کوێت و یەمەن و هتد لەناوچەکە هەیە، لەبەرامبەر ئەوەدا دەوڵەت هەیە بەپێی ئەو پێوەرە جهانیە خاوەنی سامانێکی گەورەی وەکو نەوت و ماتریالی سرووشتی نییە، کەچی خاوەنی شوناسێکی بەهێزە و کەسایەتی و شوناسی دەوڵەت بەهۆی سیاسەتی دەوڵەتەوە پارێزراوە و بەدەوڵەتی بەهێز ناسراوە، "هێرفیندال شارەزایەکی بواری سیاسەتی دەوڵەتی جیۆستراتیژیە و پێی وایە ئەگەر دەوڵەت خاوەندار و دەوڵەمەندیش بوو کە نەیتوانی دەستکەوت و سامانەکەی بخاتە وەبەرهێنانەوە، سابا ئەو سامانە تەنها ئاو بێت یان دەستکەوتی کەشوهەوا و بارانیش بێت یان هەر جۆرە سامانێکی دیکە بێت، وەختێک نەیتوانی رێز لەو سامانە بگرێ و بەکارییهێنێتەوە کە بووەتە هۆی بەرگریکردنی لەنەمانی لەرووی ئابوریەوە کەمەرجی بوونیەتی، ئەوا ناتوانێ بەرگری لەبوون و خۆی بکات لەبەرامبەر ئەو دەوڵەتانەی کەچاوییان تێی بڕیوە، تاکو لەبەریەک هەڵنەوەشێتەوە و بەکارینەهێنن بۆ قازانجی خۆیان، لەمکاتەدا ئەو دەوڵەتە دەبێتە قەوارەیەکی بەکاربەر بۆ دەوڵەتی دیکەی زلهێز یان داگیرکەر و چاوچنۆک، ئیدی هەرگیز نابێتە خاوەن شوناس و شارستانیەت و خۆی پێناپارێزرێت". د.عمر الفاروق سید رجب. قوه الدوله. دراسات جیوستراتیجیه. مکتبه مدبولی. ل٢٣٠.
هەڵبەت بەپێی ئەو بۆچوونەی کەلەسەرەوە باسمان لێکرد وەکو بونیادی ئابوری خۆڕسک، دەبێت دەوڵەت خاوەن هێز و داهاتی خۆی بێت، بەڵام جگە لەداهات و ئابوری خۆڕسک و هێزە سەرەتاییەکانی بوونی سرووشتی تاکو لەرێگەیەوە لەبری لاوازی خاوەنی هێز بێت کە ئەمە لایەنە ئابورییەکەیەتی بۆ جیۆستراتیژی سیاسی.
لەلایەکی ترەوە دەوڵەت پێویستی بەرەگەزی سەرەتایی هەیە تاکو متمانە وەربگرێتەوە کە لەسرووشتەوە خۆی بگوازێتەوە بۆ ویستی گشتی و حەزێک بۆ پاراستنی مافی گشتی و ئاشتی و پێکەوەژیان، لەلایەکی دیکەشەوە پاراستنی مەسەلەیەکی ئەخلاقییە وەکو رۆسۆ دەڵێ و کانت تیۆریزەی کردووە و بەئەخلاقی سیاسیەوە گرێیداوە و پێچەوانەی ماکیاڤیللی کەسیاسەت لەئەخلاق دوور دەخاتەوە، بەڵام ئەوەی کەتێگەیشتنی جیاوازە، ئەوەیە کەبۆچی دەبێت تاک هەمیشە بیر لەپاراستنی دۆخی سیاسی و بەرژەوەندییە گشتیەکان و قەوارە و سنوور بکاتەوە، تاکو دەوڵەت نەکەوێتە دۆخێکی مەترسیدارەوە، لەکاتێکدا تاک بۆی هەیە داواکاری زیاتری بوێت، یان تاک بیر بکاتەوە لەوەی دەوڵەت کەسیاسەت و بەڕێوەبردنەکەی لەچنگی دەستەبژێری سیاسییە، بەلارێگەدا نەبرێ و لەو پەیمانە کۆمەڵایەتیە نەچێتە دەرەوە کە گرێدراوە، بەپێچەوانەوە دەچێتە خانەی نائەخلاقیەوە و دوورنییە کە بیر لەتێکچوونی بارودۆخ بکرێتەوە.
" هێز یەکێک لە چەمکە سەرەکیەکانی زانستی سیاسی کە بەمانای وزە و توانای کەسێکە بۆ پێملکردن و تەسلیم راگرتنی جەماعەتێک بەرامبەر خواستەکانی ئەو کەسەدا بەهەر شێوازێک، بە واتایەکی تر

هێز کۆمەڵێ سەرچاوە و ئامرازی زۆرملانە و ئارەزوومەندانەیە کە حکەمەتەکان بۆ بەڕێوەبەرایەتی دەسەڵات بەکاری دەهێنن". ئەحمەد شەبانی. فەرهەنگی زانستی سیاسی. کوردی. فارسی. ئینگلیزی. دانشگاه کردستان. ۲۰۱۵. ل۳۳۰ ئەگەرچی لەرووی تیۆرییەوە هێز و دەسەڵات وەکو دوو چەمک ناسراون، بەڵام بەبێ هێز دەسەڵات هیچ مانایەک و ناوەڕۆکێکی نابێت و هیچ هەژمونێکی نامێنێ، ئەو شتەش کە پەیوەندیی مرۆڤ جیادەکاتەوە لەگەڵ پەیوەندییەکانی دیکە، هێزە، هەڵبەت خەباتی حیزب و ریکخراوو و گروپە سیاسییەکان لەپێناو بەدەستهێنانی هێزە. جاری واهەیە زۆرەملێیە و جاری واش هەیە ئارەزوومەندانە و شەرعییە، ئەمە هەم بۆ پاراستنی بەرژەوەندی گشتە و هەم بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی گروپێکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی و هەم بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی و گیانی تاکە کەسێک.

لەکۆمەڵگەیەکدا کەلانیکەم ئەم هۆشیارییەی لەلا چەکەرە کردووە و تێدەگات لەویستی خۆی و بەرامبەرەکەی کەفەرمانڕەوایە، بۆیە نابێت هیچ ویستێک لەبەرامبەر ویستی فەرمانڕەوا کەم تەماشا بکرێت و هەموو شتێک رادەستی ئەو کەسە بکرێت کەویستەکانی دەوڵەتی تێدا کۆکراوەتەوە، ئەمە لەئەنجامدا نائارامی و نائاسایشی و تێکدانی بەرژەوەندی گشتی دروستدەکات، هەروەها بەپێچەوانەشەوە ناکرێ بۆ ویستێک یان داوایەکی حەتمی سیاسی و لەدۆخێکی هەستیاردا بکرێ، ئەگەر بۆ فەرمانڕەوا یان سەرۆک مەیسەر نەبوو داواکاریەکە، ئیدی کاردانەوەی خراپی لێیکەوێتەوە و مەشروعیەت وەربگیرێتەوە، چونکە ئەوە براوەتەوە کە دەسەڵاتی فەرمانڕەوا ویستی عەقڵی گشتیە و جڵەوی سیاسەتی دەوڵەت رادەستی کراوە، بەوپێیەی کە ئەوە شوێنکەوتووی عەقڵی خەڵکە تائەو جێگەیەی مومکینە فەراهەم بکرێ داوکارییەکانی گشت، ئەمەیە شێوەی عەقلانیەتی دامەزراوەیی هاوبەش لەرێگەی عەقڵەوە.

ئەمەی سەرەوە کە باسمان کرد بەتایبەت بۆ نەتەوەیەک یان کۆمەڵگەیەک دەیهەوێ دابڕێت لەرابردوو و خۆی بونیات بنێ، خۆ بونیادنان نەک لەڕووی ئابورییەوە، بەڵکو لەرووی سیاسیەوە کە ململانێ نێوخۆییەکانی هێشتا یەکلایی نەکردۆتەوە، بۆئەمەش پێویستی بەهێزی جۆراو جۆر هەیە لەوانەش سوپا کە لەخزمەت پاراستنی ئاشتی کۆمەڵایەتی و بەرژەوەندی گشتی بێت، نەک تێکدانی چارەنووسێک کەتاک و کۆمەڵگە چاوەڕێی ناکات، هەروەک ئەوەی لەمێژووی کۆن و نوێدا بینراوە و هەمیشە تاک باجی ئارەزووە شەڕانگێزیەکانی سیاسەتمەدار و خوداوەندەکان و سەرۆکیان داوەتەوە، وەختێک ئەمە نەبوو، ئیدی ململانێ دەگوازرێتەوە بۆ شوێنێکی دیکە کە کۆمەڵگە لەدەرەوەی دەوڵەت دەبێت بەبەرەیەکی دژ بەو دەستەبژێرەی دەوڵەت بەرێوەدەبەن و ئامانجەکەشی بەرهەمهێنانی بێ متمانەییە.

هەڵبەتە ئەو فشارەی کە لەسەرەتاوە دەکەوێتە سەر جەستەی گروپی دەستەبژێری سیاسی، کارکردنە بۆ نەهێشتنی لەککە و چارەسەرکردنی برینی رابردوو، بەوپێیەی کە لەرابردوودا ئەم نەتەوەیە هەمیشە خوێن لەبرینی چۆڕاوە، مەسەلەی هێز لەهەموو دونیادا لەسەدەی رابردووەوە یەکلایی بووە کەهێزی چەکداری جەنگ کێشە چارەسەر ناکات مەگەر گروپی توندڕەو نەبێت، بەتایبەت نەتەوە یان کۆمەڵگەی بچوک و کەم هێز، ناتوانێ ململانێی لەگەڵ هێزی گەورەدا بکات، تەنها ئەوکاتە نەبێ کەئەگەر هێزی وەکو سامانی سرووشتی هەبێت، ئەوەی کە لەسەردەمی یۆنانیەکان لەروو مێژووییەوە هەوڵی بۆدراو کەچی دواتر لەلای رۆمەکان بەرهەمی وەرگرت و دەوڵەت بوو بەفۆرم، خۆ ئەگەر هەموو ئەو مەرجانەش بۆ دەوڵەت وەکو قەوارە هەبوو کەخاوەنی هێزی ئابوری بێت و بەو ئاراستەیە کاربکات بۆ خۆ پاراستن، بەڵام لایەنێکی دیکەی نێوخۆیی هەیە کە مەترسیدارترە بۆ نەهێشتنی دەوڵەت وەکو شوناسی ئابوری، ئەویش لاوازیەتی لەئاست دەرەوە و ناوەوە کە دەستەبژێرێکی گەندەڵ بەرێوەی ببەن، چونکەئەم دەستەیە کەناتوانن یەکسانی لانیکەم لەبەڕێوەبردنی کارگێری تەماشا بکەن، ناتوانن دەوڵەت لەمەترسییەکانی دەرەوە بپارێزن و لەوێشەوە شوناس و کەسایەتی ئەو قەوارەیە لەرووی سیاسی و فەرهەنگی و ئابورییەوە لەدەستدەدەن و رادەستی دەوڵەت و هێزە چاوچنۆک و داگیرکەرەکانی دەکەن، بەڵام لێرەدا کێشەی دەستەبژێری سیاسی کە پیاوانی دەوڵەتن، سنووری عەقڵیان هەر ئەوەندە بڕی کردووە کە تەنها هێزەکانی نێوخۆ و سوپا و یاسا و هتد دەتوانن کۆڵەگەکانی دەوڵەت

رابگرن، لەوە تێنەگەیشتوون کە کۆمەڵگە بەشێکی گەورەی ئەو کۆڵەگەیەن کە پێوەری سیاسەتن لەهەموو چوار ساڵ جارێک کە هەڵبژاردن دێتە پێشێ و سوپا و هێزە نێو خۆییەکانیش هەر بۆ پاسەوانی سیاسەتێکی دیکە و کۆمەڵگە ئامادەن و هەر بۆئەوە ئامادەن کە سیستم بپارێزن و هیچی تر.
مەسەلەی جەنگ و پاراستنی دەوڵەت و قەوارە، مەسەلەیەکی نەبڕاوەیە لەدونیادا بەتایبەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام لەدونیای رۆژئاواش ئەم نموونەیە بەشێوەیەکی تر هەن، نموونەی ئەو دەوڵەتۆچکە یان دیفاکتۆیانە زۆرن کە لەمێژوودا جەنگیان کردووە نەگەیشتونە بەهیچ دەرەنجامێکی بەسوود لەرووی بەشەرییەوە بۆداخوازیەکانی ژیان، سکۆتلەندا ماوەیەکی زۆری گەرەک بوو تاکو ئەو قۆناغەی بڕی و چووە سەر سیستم و بەدەستوور مامەڵەی لەگەڵ بەریتانیای گەروە دەوڵەتی دونیاکرد، چونکە ئەوانیش لەمێژوودا لەجەنگێکی درێژخایەندا بوونە، ئەمە بۆ ئەو دەوڵەتانەش دەگونجێ کە فۆڕمی داگیرکراویان بەسەردا دەسەپێ.
هێز بەشێکی دیکەی موناقەشەی ئەو دەوڵەتانەیە کە جگە لەداگیرکەر، بەڵکو ملهوڕن لەبەرامبەر نەتەوەکانی دیکە کە خاوەنی هێزی کۆمەڵایەتین لەلایەک، هەروەها بۆ تاکەکانیش لەبەرامبەر ئەوانی تر لەلایەکی تر، لەم ڕوانگەیەوە هێز ئاماژەیە، بۆ پێکەوە بەستنی هەر کەسێک بە کەسانی تر، یا پێکەوەگرێدانی کۆمەڵێک شتی زۆرء پێکەوە نەگونجاء، راستی ئەم پێکەوە گرێدانە لەوەدایە لەوانەیە کۆمەڵێک تایبەتمەندییان هەبێت کە پێکەوە گرێدانیان زۆر بەکەڵک بێت، لانی کەم بۆ بەدواداچونء دەستخستنی مەبەستەکانیان. هەمان تێگەیشتنە کە (مان) ی فەیلەسوف، بەم شێوەیە دەریدەبڕێت: "هێز لەگشتیترین واتایدا، توانایە، بۆ بەدواداچونء بەدەستهێنانی ئامانجەکان، ئەمەشی لەڕێگەی دەسەڵاتێکەوە دەبێت کە لەژینگەی تاکە کەسیدایە، هەر لەم بارەیەوە (ئەنتۆنی گیدنز) پێداگری دەکات لەسەر ئەوەی: پشت بەستن بە توانای تاک بۆ "پێکهێنانی جیاوازی، لەپێش بوونی بارءدۆخەکان یا ئاڕاستەی رووداوەکانە. ئەمەش دانانی جێگرەوەیەکە، ئەگەر کەسێک توانای لەدەستبدات بۆ "پێکهێنانی جیاوازی"، دیارە ئەم جێگرەوەیە، لەبەکارهێنانی هەندآ جۆری هێزەوە بەدەست دێت، بەواتایەکی تر هێز مەرجێکە بۆ جێگرتنەوەی مرۆڤ.
ئەم روانگەیە لەناو رءنترین واتادا راڤەکراوە، ئینجا، لێرەدا ئەوەی دەربارەی هێز ووتراوە کەمێک بەسودە بەگشتی، لەم واتایەدا هێز ئاماژەیە بۆ کۆبونەوەیەکی ناسازگاری ئەدگارەکانء خاوەنداریەتییەکان کە پێویستە کەمێک هاوبەشی لەنێوانیاندا هەبێت،، ئەمە جگە لەوەی پێدەچێت ئەمە هاوبەشی بەسودی هەبێت لەبەدواداچونی هەندآ لە مەبەستەکانی مرۆڤ، تاڕادەیەک لێکۆڵینەوەی تایبەتمەندییەکانی هێز وەک زنجیرەیەکی لێکۆڵینەوە وایە لەلێکۆڵینەوەی خودی هێز بەشێوەیەکی جیاکراوە، ئەمەش بەهۆی دیاریکردنی ئەو هێزەی پەیوەندیدارە بە هێزێکی تر یا پەیوەندیدارە بە زمانپاراوییەوە، یاسامان، یاکاری پەنهانی خوا، یا ئەدگارەکانی تر، ئەمە سەرەڕای ئەوەی پەیوەندیدارە بە بەکارهێنانی جۆراء جۆر لەو هێزانەدا کە دەتوانرێت ببینرێن. هەرچۆنێک بێت، زۆربەی ئەو کەسانەی دەربارەی هێز دەنووسن ئەو یاسا چەندایەتییە رەتدەکەنەوە لەڕاڤەکردنی هێزدا کە بوونێکی سەربەخۆی هەیە لەواقعیدا واتە پەیڕەوی ئەو لێکدانەوەیە دەکەن کە لە لێکۆڵینەوەدا نیشان دراوە. لەم شوێنەدا لێکدانەوەی دووەم دەدۆزینەوە، ئەم لێکدانەوەیە لەناو هێزدا ئاماژە نادات بۆ توانای سەرء سرءشتی، زمانپاراوی، سامان، بەڵکو لەهەندآ شتدا تاڕادەیەک ئەم تایبەتمەندییە جۆراء جۆرانە لەناو هزردا هاوبەشن.
ئەوەی لەپەیوەند بەڕوونکردنەوەی هۆبز بۆ هێزی دەسەڵاتدار دەبینین، لەڕاستیدا هۆبز لەنووسیندا بەم شێوازە دەنووسێت، وەک ئەوە لەم دەربڕینەیەوە دەردەکەوێت، "دیاریکردنی هێز لەهەندآ کەسدا بەهۆی رازیبونیانەوە هێزیان یەکخراوە، لەم جۆرەی هێز (هێزی یەکخراو). هۆبز بەشێوەیەکی تر پێمان دەڵێت "لەبەر ئەوەی هێزی مرۆڤێک لەبەرامبەر کاریگەری کۆسپەکانء بەرەنجامی هێزی کەسێکی تردا هەیە، کەواتە بەشێوەیەکی سادە هێز رێژەیەکی زۆرنییە، بەڵکو هێز رێژەیەکی زیاد لەپێویستی کەسێکە لەسەر کەسێکی تر" لەم لێدوانەدا، هۆبز ئەو رءانگەیەیە دەربارەی هێز نیشان دەدات، کە چەند لایەنێکی گرنگەوە لەپێناسە سادەکەی پێشوتری جیا دەکرێتەوە، لایەنی یەکەم، ئەو پێشنیارەی وەک لایەنێکی چەندێتی لەهێز دەڕوانێت. بەواتایەکی تر، هێز بەهۆی ئەم تایبەتمەندییانەوە توشی

شپرزەیی نەهاتووە دیارە ئەم تایبەتمەندییانە تایبەتمەندی تایبەتی دڵنیاین. تارادەیەک ئەم تێگەیشتنە وەک کەرەستەیەکی هاوبەش وابووە، کە هەندآ بەشداری هەبووە لەتوانا بونیادییەکان یان بناغەی کاریگەری، بەشێوەیەکی وەها هەریەک لەم تایبەتمەندییانە لەناوبەدەستهێنانی "چاکە کارییەکانی داهاتودایە"، لە شێوەی لێکچوی ئەمەدا، ئەنتۆنی گیدنز ئاماژە دەکات بۆ "توانای گواستنەوە" وەک ئەوەی (زۆرترین واتای هێز لەخۆ دەگرێت). هۆکارەکان وێنە دەکێشرێنء سەرچاوە جۆراء جۆرەکان پێک دەهێنن ء لەناو ئاراستەی کردارەکانیا بەکاری دەهێنن، بەڵام گیدنز جەخت لەوە دەکاتەوە "هێز خۆی سەرچاوە نییە، بەڵکو سەرچاوەکان هۆکارێکن کە تیایاندا هێز بەکاردەهێنرێت....

بەواتایەکی تر، هێز بەهۆی ئەو هۆکارانەوە تووشی شپرزەیی نەبووە کە لەناویاندا بەکارهاتووە لەهەردۆخێکدا، بەڵکو هێز تارادەیەک وەک توانای جێگۆڕکــآ پێکردن وایە کە تیایدا سەرچاوە هەمە جۆرەکان هاوبەشن. لێرەدا لایەنی دووەم هەیە لەنووسینەکانی هۆبزدا دەربارەی هێز وەک توانای گشتی. لەم لایەنەوە نەک تەنها هێزی کەسە جیاوازەکان نیشان دەدرێت لەگەڵ ئەو توانا چەندێتییە بناغەیەی کە هاوبەشن تیایدا، بەڵکو دەتوانرێت ئەم کەسانە گرێبدرێن بە جۆرێکی هێو کە لەجۆرێک لەجۆرەکانی تر گەورەترە. هۆبز پێمان دەڵێت " گەورەترین هێزی مرۆڤ ئەو هێزەیە کە ئاوێتەی هێزی زۆرترین خەڵک کراوە بەهۆی رازی نەبوونیان ئەم هێزە لەیەک کەسدا کۆکۆاوەتەوەو رێکخراوە... ئەمەش توانای بەکارهێنانی هێزی هەموو خەڵکەکەیە" بێگومان لێرەدا ئەوە تێبینی دەکرێت: "تاکە کەسەکان ئەگەر لەشێوەی هەرەوەزیدابن بەهاوجوانییان زیاد دەکات، هاوبەشی خەڵک لەسەرءی کۆمەڵەی سێیەمەوە، یا لەسەرءی سرءشتەوەیە، لەڕاستیدا وا دەردەکەوێت، هۆبز باوەڕی وابێت، دەتوانرێت بەهۆی رازیبونی تاکەکانەوە هێزیان یەکبخرێت ـ بەڵام ئەم بۆچونە بەواتایەکی هەڵە ئەژمار دەکرێت لەڕێکخستنێکی پێویست بۆ بەدەستهێنانی هەماهەنگی یەکی کاریگەر لەکردارە بێشومارەکانی تاکە کەسە سەربەخۆکاندا.

لەکۆتایدا، تێگەیشتن لەهێز وەک توانای چەندێتی لەواتایەکی داسەپاو (جبری) یەوە وەگلاوە ئەمەش پێویست نییە بۆ ئەو ڕوانگەیەی هێز کە وەک توانای تاک وایە، وەک ئەوەی (گیدنز) لە "پێکهێنانی جیاوازیدا" ئەمەی داناوە. ئەگەر بوونی هێز هەمیشەبوونێکی بنچینەیی کاریگەربێت لەناو هەندآ چەندێتی دیاریکراودا، ئینجا، ئەو کەسانەی خاوەنی ئەو چەندێتییەن کاریگەرییەکی بناغەیی گەورەتریان دەبێت لەو کەسانەی کە رێژەیەکی کەمتر هێزیان هەیە. لێرەدا جیاوازییەکان لەسەر "روونی چاکەکاری ئایندەیە" کە لەوانەیە بەدواداچونی بۆ کرابێتء لەسەر ئەو کەسانە وەرگیرابێت، دیارە ئەو کەسانەی هێزیان زۆرە چاوەڕێی ئەوە دەکەن ئارەزووەکانیان بەسەر ئەو کەسانەدا بسەپێنن کە هێزیان کەمترە لەم شوێنەدا روانگەی هێز وەک توانا بۆ پێکهێنانی جیاوازییە، ئێستا ئێمە روانگەیەکمان هەیە بۆ هێز ئەویش ئەوەیە: هێز وەک توانایەکی چەندێتییە لەو کەسەدا کە هەیەتیء بەگران بەدەستی هێناوە، ئەمەش لەئەنجامدا بەپەسەند زانراوە.". سەچاوە هەفتەنامەی ـ ئاڵای ئازادی. ژمارە. ٩٨. ساڵی ٢٠١٠.

ئەمەی کە تۆماس هۆبز باسی دەکات بریتیە لەو غەریزە دوژمنکارانەیەی کە خود جاری وەها هەیە هەڵگری ئەو سایکۆلۆژیایەیە، بۆیە وەختێک دەبێتە سەرکردە یان سەرۆک دەوڵەت یان حکومەت، ئیدی گەرەکیەتی لەرێگەی ئەو عەریزەیەوە خۆی بسەپێنێ بەسەر ئەوانی دیکە بێهێز، یان لانیکەم بەناوی چاکەکارییەوە خۆی جودا دەکاتەوە و بۆ ئەمەش هێز نمایش دەکات، چونکە ئەو جۆرە کەسانە بڕوایالن بە چەندێتی هەیە نەک چۆنیەتی.

کێشەی نەتەوەیی لەدەوڵەتی نوێ

نەتەوە گەل و کۆمەڵەی یەکگرتوو پێناسەکەیان لەچوارچێوەیەکدا بۆ کۆکراوەتەوە، فەیلەسوفە فەرانسییەکان لەدوای سەرهەڵدانی بۆرژوازیەتی چینی ناوەڕاست لە گۆڕەپانی سیاسی، لەدوای سەدەی هەژدەهەمەوە پێیانوابوو کە گەل و نەتەوە بەکۆبوونەوەیان لەدەوری یەکتر، دەتوانن خۆیان لە کۆیلایەتی رزگاربکەن، هەر لەوێشەوە دەتوانن ئاستی بیرکردنەوە لەژیان و خۆشگوزەرانی لەلایەک، هەروەها لەبێ باوەڕی لە توانای سیاسی رزگاریان بێت، چونکە لەرێگەی خۆناسینەوە وەکو گشت،

دەتوانن ببن بەخاوەنی شوناسی خۆیان کە تائێستا ئەم تێگەیشتنە مانایەکی ماوە لەنێو سیاسەتدا، "بەوپ ِیەی گەل و نەتەوە لەرووی یاساییەوە مانایەکی هەیە کە دەبێ جیاوازی چینایەتی تیانەمێنێ، لەرووی سۆسیۆلۆژیشەوە دەبێ گەل ئیرادەی هەبێت، کەواتە پەنا بردن بۆ ئەم تێگەیشتنە لە نەتەوە، لەواقیعی سۆسیۆلۆژی جیاوازە، چونکە ئیعتیبارێکی میتۆدی دەبێت، ئەمەش ئەوکاتە دەبێت کە لەرووی تەکنیکیەوە پێدانی کەسایەتیەک بۆ ئیرادەی گەل، دیاریکردنی بەئەنقەست لەبونیادنانی ئەم جۆرە لەنەتەوە و گەل دەبێتە هۆکارێک بۆ پێویستیەک" . د. المنژر الشاوی. فلسفه الدوله. گبعه الپانیه. دار الژاکره للنشر و التوزیع. ل٨٤.
دەوڵەتی نوێ ئەگەرچی بیانووی ئازادی و رزگاربوونە لەدەستی ستەم و سەرکوتکاری لەلایەن حکومڕانەکانی پێشووی خۆیان، نموونەش بۆسنیەکان و ئەلبان و ئازەربایجان و ئوزبەگشتان و کوردستانیش لەمدواییە کەیسەکەی خراوەتە بەرباس و هتد، بەڵام راستیەکەی نەرزگاریەکەی لەچنگ و ئیرادەی خۆیەتی و نە روخانی رژێمەکەی پێشووی و نەچوونی بۆ نێو مەحفەلی نێودەوڵەتی و نە سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی و هتد، تەنها ئەوەنەبێت کەکارتێکی سیاسییە بەباگراوندێکی مێژووییەوە بۆ دانانەوەی نەخشەیەکی نوێی سیاسی و ئابوری بۆ هێزە نێودەوڵەتیەکان کە نزیکەی ١٠٠ ساڵ دەبێت دانراوە و ئێستا خەریکن بیگۆڕن و بیانووش رزگاربوونی نەتەوە ژێردەستەکان و نەمانی سیستمی دیکتاتۆریەتە، هەڵبەت ئەو نەخشەیەی بۆ رۆژهەلاتی ناوەڕاستی گەورە داناروە، بەشێکە لەو ئەجێندا سیاسییە نێودەوڵەتییەی کەهەمو هێزو و دەوڵەتە پیشەسازییەکان لەسەری کۆکن.
نەتەوەی نوێ لەدوای کۆنگرەی ڤیەننا کەساڵی ١٨١٥ سیستمێکی تەواو یەکلاکەرەوە بەسەر ناسیونالیزمدا سەپا، نموونەش "سێسێل لەگەڵ ساردنی و لۆمبارد لەگەڵ بەلژیک و نەرویژ لەگەڵ فیللەندا گۆڕانەوە، ئەویش بە وشەیەک کەلەبارەی ئیتنیکێتی، کە زمان و کولتوور بێتە ئاراوە، ئەم کۆمەڵبەندییە پەیوەندییەکی بەسیاسەتەوە نەبوو، بەڵام زمانی زۆربەی کەسانێک کە بابەت یاقوربانی ئەم بڕیارانە بوون، هەمان رستەیە کە ئێلی کەدووری لەکۆتایی کتێبەکەی خۆی لەبارەی ناسیونالیزم ئاماژەی پێداوە. ئەویش هیچ شتێکی نوێی بەرهەمنەهێنا دەسەلات لەدونیادا، بەڵکو تاکە شتێک لەسایەی تەماحکاری و گەندەڵی و دکتاتۆریەتدا بەرهەمهات، قوربانی نوێ بوو". ئیرنست گلنیر. ناسیونالیزم. و. بۆ فارسی. سەید محمەد عەلی تەقەوی. بۆ کوردی. عەبدوڵلە رەسوڵ. لەبڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان. سالی ٢٠١٥. ل ٥٨.
جگەلەوەی دەگوترێت نەتەوە دروستکراوی ئینسانە بەکۆمەڵ و جۆرێکە لەخۆپەرستی و خۆجیاکردنەوە لەئەوانی تر و تادەگاتە گرژترین شێوەکانی وەکو شۆڤێنیەت و توندڕەوی و راسیزم، بەهەمان شێوە دەوڵەتیش کەهەندێکجار بۆ نەتەوە شەرعیەت وەردەگرێ، دروستکراوێکە بەناوی هەوڵدانەوە بەگەیشتن بە ئامانج و ستراتیژ، " دەوڵەت شتێکی دروستکراوە بەوپێیەی هەوڵێکی ئیرادەگەریانەیە، ئەمە بەو مانایە نییە کەرۆسۆ تێگەیشتبوو، یان ئەو فەیلەسوفانەی سەدەی ١٨، بەومانایەی دەوڵەت کەشوهەوایەک دەخوڵقێنێ کەبۆ ئینسان کارێکتەرێکی تەواوکەر نابێت، بەڵام دەوڵەت لێرەدا دیاردەیەکی سرووشتی نییە، بەڵکو زیرەکی ئینسانیش لەنێو دەبات، ئەمە شیکردنەوەیەکی دیکەیە کە دەوڵەت ئەو مافە نییە کە دەبێ هەبێت، ئەمە ئەوکاتە دەبینرێت کەدەسەلات لەرێگەی کەسێکەوە یان کۆمەڵە کەسێکەوە نمایندەی هەموان دەکات، دەوڵەتی نوێ ئەم تایبەتمەندیانەی هەیە". جورج بوردو. الدوله. ترجمه. الدکتور سلیم حداد. الموسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع. بیروت. ل٥٣.
هەڵبەت دەوڵەتی نەتەوە لەروانگەی کۆمەڵناس و مرۆناسانەوە، نەتەوە پرۆسەیەکی جێگرتووی مێژووی دەستکردی سازکراوی کۆمەڵایەتیە، کۆمەڵناسەکان هەموو شێوە تێڕوانینێکی زانستخوازانە و چارەنوسسازانە رەتدەکەنەوە و پێیانوایە کەدەوڵەت بەتایبەتی تر دەوڵەتی نەتەوە لەرووی فۆرمەوە چارەسەری کێشەی سیاسی ئینسان ناکات، بەپێچەوانەوە کێشەی جیاوازیەکان قوڵتر دەکەنەوە بە رووە نیگەتیڤەکەی، بەگشتی کۆمەڵگە زیاتر لەپێکهاتە و نەتەوە و مەزهەبێکی ئاینی تێدایە، بۆیە لەرەهەندەکانی تردا کە دەوڵەت سکەی خۆی وەردەگرێ تێدەگەن کە سیاسەت و شۆڕش لەپێناو وەها ستراتیژ و ئامانجێکی سیاسی لەژێر عینوانی نەتەوەخوازی، جگەلەدووبارەبوونەوەی کۆیلەبوونی

ئینسان بەگشتی لەدەسەڵات و دەستەبژێرێکەوە بۆ ئەویتر هیچی تر نییە، ئەم وەهمە سیاسییە بەدرێژایی مێژووی ژیان بەردەوام بووە، بەڵام لەویست و ئیرادەی دەرەوەی ئینسانی ئاسایی بووە، تەنها سیاسییە بازرگانەکان نەبێ کەدەیانزانی ئەم سوژەیە بازاڕێکی بەبەهایە بۆ سیاسەت و بەردەوامبوونی سیاسەت و دەوڵەمەندبونی گروپێکی دیاریکراو، بەڵام وەختێک باس دێتە سەر سۆسیالیزم کە مارکس تەرحی دەکات بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی میللی، تەنها مەبەستەکە ئەوەیە ئەو جیاوازیە لەنەتەوەکاندا نەمێنێ ژێردەست و سەردەست وەکو بەشێک لەچەوسانەوەی چینایەتی نەمێنێت، بۆئەوەی ئەوە ئیلهام بەخشی گروپ و دەستەبژێری سیاسی سەردەست و ژێردەست نەبێ بازرگانی بەئینسانگەلی ئاساییەوە بکرێ و هیچی تر، وەختێک موناقەشەی چەمکی دەوڵەت وەکو سیستم دێتەوە پێشێ، هەر ئەمە مەهامەکەیە بۆ رێگری لێکردنی لەچەواشە و بەوەهمکردنی باسەکە.

کەوابوو مادام نەتەوەکان بەگشتی دروستکراون و هیچ نەتەوەیەک نییە لەرۆژی ئەزەلەوە خودا بەوشێوەیە و بەناوی نەتەوەیەکی ناسراوەوە پێناسەی پێدابن و مێژووش ئەم سەلمێنەرەی نییە، کەواتە کورد هەم نەتەوەیەکە دواکەوتووە لەرووی زەمەنەوە کە دەبوو پێشتر بەوشێوەیەی ئێستا خۆی کۆبکردایەتەوە و درووست بوایە و دیار بوایە لەنێوەندی سیاسی و جهانی، هەم لەبارێکی ترەوە دەوڵەتێکی لەو شێوەیەی ئێستا خەونی پێوە دەبینێ، دەبوایە بۆی درووستبکرایە یان رێگەی پێبدرابایە، دەبینێ بۆ یەکێکە لەو نەتەوانەی کەشانسی هەیە لەم سەدەیەدا لەئاستی نێودەوڵەتی دەنگی بۆ بدرێت ئیتر لەو میحنەتەی جارانی دابڕێت بکرێتە کیانێکی سەربەخۆ لەرووی داراییەوە، چونکە ئێستا مۆدێلی سیاسی گۆڕاوە هەر دەوڵەتێک لەرووی ئابوریەوە سەربەخۆ نەبێت سەربەخۆیی خۆی لەدەستداوە، سابا هەر سنووریی دیاریکراو و ئاڵای خۆی هەبێت، خۆ وڵاتێکی وەکو کەنەدا گەورەترین دەوڵەتی دونیا بۆ بازرگانی و سەنعەت و هەیبەتی دەوڵەتی، کەچی هێشتا پارچەی هەیە سەر بەفەرەنسایە تائەو دواییانەش هۆنگ کۆنگ سەر بەبەریتانیا بوو، ئێستاش ئوسترالیا سەر بەئینتیدابی بەریتانیە و هتد، ئەوان خۆیان رزگارکرد لەدەوڵەتی نەتەوەیی و سەرەنجام بوون بەکیانی دەوڵەتی ئابوری. بەو ناونیشان و کۆمەڵە خەڵک و نەریت و زمان و هەموو کۆڵەگەکانی سەریانهەڵدابێت، بەڵکو ئەوە سیاسەت بووە قەناعەتی بەبنەماڵە و خێڵەکان کردووە کەلەیەک قەوارەدا ژیاون و کردوونی بەنەتەوەیەک، ئەمەش هەم شەرعیەتی داوە بەقەوارەی دەوڵەت و جوگرافیا، هەم شەرعیەتی بەململانێ سیاسیەکان داوە کە هەرچی زیاترە هێز و ماتریاڵی بەشەری بۆ پەیدا بکەن، بەڵام ئەوەی کەتوندوو تێزیەکەی کەمێک رەواندەوە، (ئەنتۆنیی سمیس) بووە لەکتێبەکەیدا بەناوی (رەگەزەکانی نەتەوە) باس لەوە دەکات " نەتەوە مۆدێرنەکان بەهۆی وەرگرتنی سیمبۆلیزم و ئەفسانەی کۆمەڵگە رەگەزییە مۆدێرنەکانی پێش خۆیانە، کە ئەو پێی دەڵێ (رەگەزەکان). کەواتە نەتەوە لەمێژووەوە درووست نەبووە، یاخود رەگی دانەکوتاوە لەنێو زمان و کولتوور و کۆمەڵەکانی بەگشتی، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە بنەماڵە و خێڵەکان لەترسی لەناوچوونی خۆیان و پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان قەوارەی خۆیان فراوانتر دەکردەوە و پاسەوانیان لەکولتووری خۆیان دەکرد، رەنگە بۆ ماوەیەکی درێژ هەوڵی بەدەستهێنانی دەوڵەتیان دابێت، یاخود داوای سەربەخۆییان کردبێت، بۆیە نەتەوە مۆدێرنەکان دێنە ئاراوە". ئاندرۆ هییود. تیۆری سیاسی. دەزگای ئاراس. وەرگێرانی . گۆران سەباح. ل١٦٦.

لێرەوە بەشێک لەو نهێنیە ئاشکرا دەبێت کەلەنێوان نەتەوە و دەوڵەتی رەسەن و مۆدێرن هەیە، مەبەست لەو سیاسەتەیە کەلەرێگەی کۆمپانیا نێونەتەوەیەکانەوە کولتوور و ستایلی ژیانی تایبەت دەخولقێنرێ لەپێناو ئەوەی کۆمپانیایان بەناو بکرێ، لەبەرامبەریشدا نەتەوەی رەسەن هەن کەیان ئەوەتا پشتگوێ خراون و ناکەونە بەر رۆشنایی راگەیاندنە جهانیەکان، یان ئەوەتا هەوڵی لەناوبردنیان دەدرێت لەرێگەی جیاوازەوە. "تێبینیەکی گرینکە ئەگەر بەچاوی رۆمانسیەتەوە تەماشای مێژوو نەکەین و بەچاوێکی واقیعبینیانەوە تەماشای بوون بەکیانی دەوڵەتی نەتەوەیی بکەین، دەبینین نموونەی نەتەوەکانی ئافەریقا چۆن ژیانیان کەوتە ژێر مەترسیەوە کەسەربەخۆییان وەرگرت و لەژێر دەستی داگیرکاری نەمان، بۆ نموونە بۆفین و جاک دارک و ١٤ ی تموز، هەروەها بیگوازینەوە بۆ کوناکرێ و بانگێ و لیوبۆلدفیل یان باماکۆ، ئەم نەتەوانە کەدوڵێن بەرێژەیەک سەرکەوتنیان هێنا، لەرووی مەسەلە نەتەوەییەکەوە بەڵێ وایە، بەڵام لەرووی ئابوریەوە دوچاری قورسترین بار بوون، ئەویش

رووبەڕوو بوونەوەی ئەو ئاستەنگانەیە کەوای کرد دوابکەون لەبەرامبەر دەوڵەتی گەورە، لەکاتێکدا پێشتر نەتەوە دەوڵەتی دروستدەکرد، ئێستا بەپێچەوانەوە دەوڵەت نەتەوە دروستدەکاتەوە، هەروەک ئەوەی ئێستا لە ئەفریقا دەبینرێ". جاک دونریو دوفابر. الدوله.. ت. الدکتور سموحی فوق العاده. مکتبه الفکر الجامعی. بیروت. ل١٣.
بەڵام ئایا ئەو کوردستانەی کەقسەی زۆر لەسەرە، هەموو پارچەکانی کەدابەشی سەر ٤ دەوڵەتی جیاواز لەسیاسەت و نەتەوە و زمان و کولتور بووە، ئایا بەحوکمی ئەوەی جوگرافیاکەی واهەڵکەوتووە کەفرەیی بێت لەنەوتەوە و مەزهەب و ئایین و ئاینزا، قەبوڵ دەکرێ وەکو دەوڵەتی نەتەوە ببێتە نموونەیەکی هاوچەرخ لە ناوچەکە؟. ئەمە ئەو پرسیارانەیە کە دەبێت وەڵامی لۆژیکی و مێژوویی پێبدرێتەوە.
"دەوڵەتی نوێ لە نموونەی بازنەکەی باسکاڵ دەچێ کەنێوەندی لەهەموو شوێنێک هەیە و چوارچێوەکەشی سنوردار نیە و بێ سنوورە، ئەم دۆزە سیاسییە دەوڵەت خۆی تێدا نابینێتەوە، بەڵکو دۆزەکە پەیوەندیی بە ڕێکخستنی حاڵەتی کۆمەڵایەتیەوە هەیە کەدواجار رای گشتی لەسەر بونیاتدەنرێ و هەمولایەک ملکەچی دەبن، پاشان دەوڵەت لەهەموو کایەکاندا مومارەسەی مافی شەرعی خۆی دەکات کەناوی نراوە دادپەروەری، لەوانەش کەنیسە و پەرستگاکان و پەروەردە و پیشەسازی و گواستنەوە و نهێنی کارەکانی کەرەنگە هەندێکجار ببێتە هۆی سەرەوژێربوونی رای گشتی". جورج بوردیو. الدوله. ت. الدکتور سلیم حداد. موسسه العامه للدراسات و النشر و التوزیع. ل ٣٣
بەگشتی و بەتایبەتیش ئێمەی کورد لەکاتێکدا باسی دەوڵەت دەکەین شارەزایەکی وەکی دۆمینیک شنایبەر باس لەوە دەکات کەلەدوای هەوڵدانی زلهێزەکان کە گۆڕینی دەوڵەتی گشتی بۆ دەوڵەتی نەتەوە، ئیدی ئەو کۆمەڵگەیە بەرەو لاوازی و نەمانی داهێنان لە پێشکەوتنی خۆیان دەچن و دەڵێ" ئەو نەتەوانەی دەچنە نێو سیستمی دیموکراسیەوە لاواز دەبن، هەروەها سەروەری و شکۆی بەردەوام سنووردار دەبێت، چونکە بەردەوام لەبیری جێبەجێکردنی پرۆژەی سیاسیانەیە کەلەژێر کاریگەری کۆمەڵە نیشتیمانیەکاندایە و لەو ڕێگەیەوە دەبێتە گرێدراوی پەیوەستبوونی کۆمەڵایەتی، ئەو پرسیار دەکات و دەڵێ ئەو گەلانە پێویستیان بەدیموکراسی هەیە کە بەردەوام لەژێر چاودێریکردندا باسی پرانسیپی نیشتیمانی و ململانێ حەتمیەکانن، کە لە دابەشکردنی دەستکەوتەکاندا لەدایک دەبێت، هەروەها چاودێری ئەو رەفتارە جێکەوتانەش دەکات کە هەستیان بۆ گروپە ئاینیەکان هەیە، بەمانایەکی تر بەپێی دۆمۆنیک شتێکی سەرەتایی نییە گەڵ بەردەوام بێت لە پاراستنی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی، لەلایەکی ترەوە خۆرخیس هیبرماس پێی وایە کە لاوازی دەوڵەتی نەتەوەیی لەپەیوەندیی سیاسیدایە زیاتر لەوەی کۆمەڵایەتی بێت، ئاماژەش بەوە دەکات کە دەوڵەت لەو قۆناغەیدا کە تێیدا دەژی، ناتوانێ قودرەتی بەسەر ڕووبەڕووبونەوەی کێشە کۆمەڵایەتیەکان ببێتەوە، کەوابوو بۆ ئەوەی لەو قەیرانە رزگاری بێت دەبێ خۆی لەسەرە رەهەندە نیشتیمانیەکان رابهێنێ و ئاستی سیاسیەکانی رەها بکات بۆئەوەی ئاستی ئابوری وڵاتەکە بەرزبکاتەوە، نەک لەسنووری بەرتەسکی نەتەوەیی بپارێزێ". باتریک سافیدان. الدوله و التعدد الپقافی. ترجمه الی العربیه. المێگفی حسونی. دار توبقال للنشر. رباگ المغرب. ل٨
نەتەوەی دیموکراسی کەبەقسەی ئۆباما لە لێدوانێکی فەرمیدا لەبەرامبەر رۆژنامەنووساندا و لەسەرەتای سەرهەڵدانی داعشدا گوتی "جەنگی سێهەمی جهانی بەرپابووە" و تەنها رانەگەێنراوە بەفەرمی، مەسەلەی هاتنەپێشەوەی شەڕی بەوەکالەتی گروپە مەترسیدارەکان و بەتایبەتی لەناوچەی ئیسلام کە نیشتیمانی عەرەبیە، مەسەلەی دابەشکردنەوەی جارێکی تری نیشتیمانی عەرەبی کەلەنەخشەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گەورەدا هاتووە، بەتایبەتی وڵاتانی زلهێز بەنیازن لەو دابەشکردنە جوگرافی سیاسی ئابورییە بەشی خۆیان هەبێت، لەکاتێکدا هەمویان کار بۆ لەناوبردنی دوژمنە هاوبەشەکەیان دەکەن، بەڵام ئاستەنگەنیش بۆیەکتر درووست دەکەن تاکو سیاسەتی بەرامبەریان شکست بخوات، هەموو ئەمانە ئەگەری بەردەم بونیادنانی دەوڵەتی هاوچەرخن کەجیاوازە لەگەڵ دەوڵەتی رۆمای کلاسیک و دەوڵەتی دوای جەنگی دووهەمی جهانی و هتد.

"کێشەکە لەوەدایە کەزۆربەی ئەوکەسانەی خۆیان بەقوڵی دەرگیری دیاردەی ناسیونالیزمن، توانای ناسین و قبوڵکردنی واقیعیەتی سەرەوەیان نییە، تا چ بگات بەوەی کەلێی تێبگەن یاخود شرۆڤەی بکەن، بەشێکی گرینگ لەباگڕاوندی تێڕوانینی ناسیونالیستی بۆجهان بونی دەوڵەتی تۆکمەیە، بەڵام لەهەندێ کۆمەڵگەی خێڵایەتی بێ دەوڵەت، رێککاری لەرێگای هاوسەنگی هێزەکان لەنێوان بەشەکانی خێڵ دەپارێزرێت نەک لەلایەن دامەزراوەیەکی ناوەندیەوە، یەکەمین پێناسەی ئێمە لەبارەی ناسیونالیزم جەخت لەسەر پەیوەندیی نێوان رێکخراو و کولتوور دەکردەوە، بەپێی ئەم پێناسەیە، یەکەیەکی سیاسی شەرعیەتپێدراو لەتاکگەلێک پێکدێت کەخاوەنی کولتوورێکی یەکسانن، لەروانگەی فۆرمەوە ئەم بانگەشەیە دروستە، بەڵام ئەو شتەی کەرەنگە هەستیارترین هۆکاری تێڕوانینی ناسیونالیستییە، پشت گوێ دەخرێت، پێناسەیەکی وردتر لەبارەی ناسیونالیزم نەک تەنها سنووری یەکەیەکی سیاسی دەستنیشان دەکات، بەڵکو بوونی دامەزراوەیەکی رابەری دەوڵەت یش لەم یەکەیەدا گریمانە دەکرێت، کێشەی سەرەکی ئەم بەدامەزراوەیی بوونە ناوەندی هێزی لەلایەن نەتەوە وە، بەزمانێکی سادەتر نابێت هیچ بێگانەیەک بەسەر ئێمەدا حکومەتداری بکات، لەراستیدا ئەم مەرجەیە کەلەپێناسەی حکومداری ناسیونالیزمیدا خۆی حەشارداوە". ئیرنست گلینر. ناسیونالیزم. و. فارسی. سەید محەمەد عەلی تەقەوی. وەرگیرانی بۆ کوردی. عەبدوڵلە رەسوڵی. ل ١٥ و ل١٦.

ئەگەرچی دەوڵەت نوێنەری نەتەوەیەک بووە چونکە دەوڵەتەکە بەگشتی شوناسەکەی لەچنگی ئەو دەستەبژێرە بووە کەجڵەوی سیاسیان بەدەستەوە بووە، بەڵام لە سیستمی سیاسی ئێستادا بەتاکە نوێنەری نەتەوەیەک دانەنراوە، چونکە هەم ژیانی سیاسی گۆڕا و هەم چارەسەر کێشەی نایەکسانی لەو فۆڕمەدا چارەسەر کرا کە دەوڵەت نوێنەری هەموو پێکهاتە نەتەوەیی مەزهەبییەکان بێت، هەروەک ئەوەی لە پارلەماندا بوونی هەمەڕەنگی هەیە، بەڵام ناسیونالیستە توندڕەوەکان و ئەوانیتر کەهاوبیری ئەو جۆرەن لەدرووستکردنی دەوڵەت وابیردەکەنەوە دەوڵەت دامەزراوەیەکی تیۆری سیاسییە و هەر دەبێ بەوشێوەیە مانیفێست بکرێ بۆ ئەوانەی باوەڕیان بەدەوڵەتی نەتەوەییە و هەر دەبێ خۆیان خاوەنی شوناس و سیاسەتەکەی بن، تاکو ئەمدواییەش هەر مابوو پاشماوە سیاسیەکەی، لەراستیدا دیسپلینی دەوڵەتی دوای شکستخواردنی ئەزمونی فاشیەت و نازیەت لەرۆژئاوا کەبەرهەمی سەرمایەداری مۆدێرن بوون، هەروەها مانەوەی عەرەب وەکو نەتەوەی سەردەست و خاوەن تێکستی ئاینی دۆگما بۆ حکومڕانی کردنی ئەوانی دیکەی کەلەگەڵیدا دەژین بەنەتەوە و ئایین و مەزهەبی جیاوازەوە، لەپاڵ ئەوانیشدا هەردوو دەوڵەتی ئێرانی کە فارس کۆنترۆڵی کردووە و نەتەوەکانی دیکەیان پەراوێزخستووە، تورکیاش بەهەمان شێوە تورک وڵاتەکەیان کۆنترۆڵ کردووە و نەتەوەکانی دیکە لەپەراوێزن، دەریخستووە کە نالوێ بۆهیچ نەتەوەیەک بەو بۆچوونە توندەوە کەمێژوو غەدری لێکردوون مامەڵە بکرێ.

بەشێکی خەتاکەش ئەوەیە یان بۆخۆیان نەیانتوانیوە حکومڕانی بمێننەوە، یان غەدریان لێکراوە بەهەر بیانوویەکەوە بێت، هەر ماوەیەک دەتوانێ بەو گوتارەوە بیانیەکان بچەپێنێ لەهەموو بوارەکانی ژیان، بۆیە ئەو بیروڕایە هەیە کەبیری ناسیونالیزم بۆ دەوڵەت دەبێ بخرێتەوە بەرباس و وردتر مامەڵەی لەتەکدا بکرێ بۆئەوەی مەترسی بۆ سەرئەوانی تر درووست نەکات.

هەڵبەت نموونەی نوێی دەوڵەتی نەتەوەیی، دەبێت بریتی بێت لەو کیانەی کەبەرژەوەندی زلهێزەکان بپارێزی و ببێتە سەرچاوەیەکی دیکەی ئابوری دەوڵەتانی وەکو ئامریکا و بەریتانیا و فەرانسە و هەندێکجاریش مۆسکۆ کەبەشێکی گەورەیە لەهاوکێشەی سیاسی جهانی بۆئەمەش بزووتنەوەی ناسیونالیستی بەم کارە هەڵدەستآ و خەڵک هاندەدات دەوڵەتی نەتەوەیی پێویستە. " ناسیونالیزم ئیدیۆرلۆژیایە و ئیدیۆلۆژیاش سەرقاڵی ئەوەیە کە باردوخێک یان کاروبارێک، یان حاڵەتێک لەکۆمەڵگەدا بگۆڕێت و بارودۆخێکی نوێ دابمەزرێنێت. ناسیونالیزم ئیدیۆلۆژیایەکەی مۆدێرنە کەخۆی وەک وەڵامێک هاتە ئاراوە بۆ ئەو حاڵەتەی هەندێک بیریاری رووژئاوایی بەحاڵەتی شپرزەیی و پاشاگەردانی مرۆڤایەتی لەدونیای مۆدێرنەدا ناوی دەبەن، شپرزەییەک کە هەموو بوراەکانی بوون و ژیانی گرتەوە، شپرزەیی لەنێوان فەرمانڕەوا و فەرمان بەسەردا کراو، شپرەزەیی روحی ئینسانەکان، جیاوازیان یان شپرزەیی سەر و دڵ، عەقڵ هەست، عەقڵ کە وەک بەشێک فاکەڵتی کە تەنیا کاری

پۆلێن کردن و ژماردن و ناتوانێ لەهەست و روح قسە بکات، ئەمەش لە زۆر حاڵەتدا بووە و دەبێتەوە و دەبێتە مایەی وشک بوونەوەی کانی خەیاڵ و خاو بوونەوەی شەپۆلەکانی داهێنان و دروستبوونی بارودۆخی لێوان لێو لەغوربەت، هەروەها ناسیونالیزم هێزێکی ئیدیۆلۆژیە و واتە لە لایەکەوە بریتیە لە چەپکێ ئایدیا کە پەیوەندیی ناوکۆییان لەگەڵ یەکتردا هەیە، چەپکێ ئایدیا لەمەڕ مرۆڤ و کۆمەڵگە و سیاسەتەوە، لەلایەکی ترەوە ناسیونالیزم سەرقاڵی ئەوەیە کە چۆن حاڵەتێکی شتەکان و مەسەلەکان بگۆڕێ و حاڵەتێکی تر لەکۆمەڵگەدا دابمەزرێنێ، هەروەها وەکو ئیدیۆلۆژیایەکی سیاسی لەسەردەمی مۆدێرندا کەوتە نێو شێوازە باوەکانی ژیان و ئەو سیستمە فکریەی کە بۆ ماوەیەکی زۆر بوو باڵی بەسەر کۆمەڵگەکانی ئەروپادا کێشا بوو، ئەو پاشاگەردانیەی کە لەدوای لێڵبوونی هەموو دڵنیابوونێک هاتە ئاراوە" فاروق رەفیق. ناسیونالیزم وەک هێزێکی ئیدیۆلۆژی. گۆڤاری سەردەم. ژمارە ٥. ساڵی ١٩٩٩ .

هەڵبەت دانانی سنوور یەکێکە لەو هۆکار و میکانیزمانەی کەدەتوانێ ببێتە ناسنامە بۆ هەرێمێک کەهێشتا دانەمەزراوە یان نکۆڵی لێدەکرێت، مەسەلەی بەکارهێنانی عەقڵ بۆ نەتەوە و دیاریکردنی چارەنووسەکەی پرسیارێکە دەکرێ لەو گروپە سیاسییە بکرێ کە پێشڕەوایەتی نەتەوە دەکەن بۆ رزگاربوون لەدەستی ستەمی میللی، بەڵام لەپەنای ئەمەش دەبێ ئەوە لەبەرچاوبگیرێ کە هاوکێشەی سیاسی توانای دروستکردن و هەڵسان و سەرکەوتن و دروستبوونەوە هەیە، هەڵبەت زۆرن ئەو هەرێمانەی تاکو ئێستاش نکۆڵیان لێدەکرێت و دەوڵەتی ناوەندی ملهوڕانە رێگە تەنانەت بە راپرسییەکی ئازادانەش نادات بۆ جیابونەوە، ئەمەش لەرێگەی درووستکردنی کێشەی ئابوری، کەتەلۆنیا یەکێک لەو هەرێمانەیە کەهێشتا بەردەوام دوچاری بەرخودی توندوتیژی دەبێتەوە لەگەڵ پیاوانی دەوڵەت و پیاوانی سوپا و لێناگەڕێن بەدەستوور و راپرسی و تەنانەت بەرێکخراوی سیاسیش مافی خۆیان بەدەست بهێنن، بۆیە سنوورەکەیان بەردەوام تێکەڵ بەسنووری دەوڵەتی ناوەندی دەکرێت نابێت بەهەرێمێکی سەربەخۆ " ئەگەر سنووری هەرێمایەتی بۆ ناسنامە و ئامانجەکان ئاڵۆزی بخاتە نێو پەیوەندیەکانی نێوان بونیاتی سیاسی و ناسنامەی نەتەوەییەوە، ئەوە ئەو گروپە نیمچە نەتەوەییانەش کەهەوڵ بۆ سەربەخۆیی یان ئۆتۆنۆمیەکی بەرفراوانتر لەدەسەڵاتی حکومەتی ناوەند دەدەن، لای خۆیانەوە بەهەمان شێوە گومان دەخەنە سەر ناسنامەی بونیاتنراو لەسەر سنوورە هەرێمایەتیەکان، بەڵام وڵاتانی وەکو ژاپۆن و ئایسلاندا لەرووی ئەتنییەوە یەک رەنگن، هەروەها ئەزمونی کەمتریان لەبارەی گروپە نیمچە نەتەوەییەکانەوە هەیە کەتەحەدایی شەریعەتی هەرێمایەتی و داواکاری بۆ ناسنامەی نەتەوەیی دەکەن، لەناو ئەوروپاشدا کۆمەڵگەکانی وەکو کەتەلۆنیا لەئیسپانیا و وڵاونز لەبەلجیکا بەڵگەی ئەو گروپانەی نەیاری بیرۆکی ناسنامەی نەتەوەیین، هەمیشە هەوڵدەدەن ناسنامە سنووردار بکەن و جاربەجار لەرێگەی بەکارهێنانی توندوتیژییەوە بەربەرەکانێ دەکەن، دیارە بونیادنانی نەتەوە پرۆسەیەکی دینامیکیە و وڵاتانی وەکو ئیسپانیا هەوڵ بۆ گرتنەبەری رێگەیەکی مامناوەندی دەدەن لەنێوان سەرکوتکردن و خۆگونجاند لەگەڵ داواکارییەکان بۆدروستبوونی یەکەی هەرێمایەتی تایبەت (وەکو هەرێمی کەتۆلۆنیا) کەماوەیەکی زۆرە هەوڵی بۆ دەدرێت لەلایەک، داوای دانپیانانی ناسنامەی تایبەت بەخەڵکی ئەو هەرێمە دەکرێت لەلایەکی ترەوە، بەدرێژایی ٤٠ ساڵی رابردووش، حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی ئیسپانیا ئۆتۆنۆمی زیاتریان بۆ گروپەکانی کەتۆلۆن و باسک لەو وڵاتەدا دابین کردووە، بەڵام لەبەرامبەردا بەرپرسە سەربازیەکانی ئیسپانیا هەمیشە هۆشیاری دەدەن، کەنابێت رێگە بەجیابوونەوەی یەکجاری ئەو هەرێمانە لەئیسپانیا بدرێت، بێگومان ئەم سووربوونەی وڵاتی ئیسپانیا لەسەر دەستگرتن بەو ناوچە و هەرێمانەوە، پاڵی بەگروپەکانی وەکو ئیتا (ئازادی و نیشتیمانی باسک) وە ناوە تاچەندین هێرشی تیرۆریستی ئەنجام بدەن لەتەقاندنەوەی بۆمب و هێرش کردنە سەر خەڵک و ماڵ و موڵکیان لەهەرێمی باسک و شارە سەرەکیەکانی وەکو مەدریدی پایتەخت، ئەو گروپە لەتەموزی ساڵی ١٩٥٩ دامەزراوە، هەمیشە هەوڵ بۆ جوڵاندنی هەستی نەتەوەیی لەهەرێمی باسک داوە هاوکات لەگەڵ ناردنی پەیامێکی دژە کۆلۆنیاڵی کەداوای کۆتایی هێنان بەداگیر کاری ئیسپانیا بۆ هەرێمەکە دەکات، لەبەرامبەریشدا سەرکردەی بەناوبانگی ئیسپانی (جەنەراڵ فرانکۆ) یەکێک بوو لەنەیارە سەرسەختەکانی ئەو هەوڵانە و تەنانەت لەهەوڵەکانیدا

بۆ لەناوبردنی (رێکخراوی ئیتا) سوپای میللی بەکاردەهێنا، بەڵام هەوڵەکانی سەرکەوتوو نەبوون، لەدوای مردنی فرانکۆش ساڵی ١٩٧٥ سەرەڕای چەندین هەوڵی سەرنەکەوتوو بۆ راگەیاندنی ئاگربەست لەنەوەتەکانی سەدەی رابردوو رێکخراوەکە درێژەی بەچالاکیەکانی بەردەوامە" د.کلاوس دۆدز. جیۆپۆلیتیک. وەرگێرانی . د. ئیبراهیم عەلی موراد. لەبلاوکراوەکانی دەزگای موکریانی. ل١٠٩

بیروڕای ئەوەی کە دەوڵەتی ناسیونالیستی بەشێوەیەکی کولتوری دەبێتە حەزو ئارەزووی ئەندامانی نەتەوەی خاوەن بیری ناسیونالیستی، چونکە کۆمەڵگەکە خاوەن بیریکی سنورداری نیمچە کشتوکاڵی و سەرەتای رزگاربوونیەتی لەو بیرە، واتە سنووری سەرزەمینی کەهەندێک کات هەتا رادەیەک کولتوورەکە دەبینرێت. بۆ نموونە باکوری ئەفەریقا خاوەن رەچەڵەکی تایبەتی خۆیانن بەناچار بەهۆی دەسەڵاتدارێتی ئاینەوە لەکاتی دەسەڵاتی جولەکە و دواتریش کریستیانی واتە ئینجیل گۆران بۆ ئەو کولتوورانە، بەڵام کەقورئان دێت ئیسلام دەبێتە حوکمڕان و دەسەڵات و شەڕ و شۆڕ لەناوچەکە، ئیدی هەم ئەوانە وەکو نیشتەجێبوو لەناوچەکە بوون و ئەوانەش کە وەکو کۆچەری بوون، دەبوو لەشێوەی باج ببنە ئەندامی ئەو کۆمەڵگەیەی کەدەسەڵاتدارە، ئیدی بەهۆی زمانی قورئانەوە دەبوو زمانی عەرەبیش فێربن و لەویشەوە کولتووری عەرەبی، یان ئەوەی زمانی بەربەری و زمانەکانی دیکەی دەرەوەی زمانی زمانی ئاین، وەکو زمانی نەزانین تەماشاکراو دیسپلینی بۆ دروستکراو و شەرعیەتی وەرگرت و خەڵکیش قبوڵیکرد لەپێناو مانەوەدا، ئەمە جۆرێک لەتوانەوەی ئەوانی دیکەیە لەنێو گوتارێکی زاڵ کە رەسەنایەتی نییە و بەزۆر کولتوورێک دەسڕێتەوە و کولتورێکی دیکە جێگیر دەکات." دەوڵەتی نەتەوەیی وەکو زاراوەیەک کە هاتە نێو سیاسەتەوە، واتە هەر حکومەتێک نوێنەرایەتی نەتەوەیەک دەکات، هەر ئەم دۆخەش بوو کە بواری رەخساند بۆ هاتنە کایەی پرنسیپی مافی دیاریکردنی چارەنووس لەلایەن نەتەوەکانەوە، کە مافی تەواو ئەبەخشێت بە هەر نەتەوەیەک کە چارەنووسی خۆی دەستنیشان بکات و دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەبێت، یاخود ئەگەر نەتوانرا سەربەخۆ بێت بە ئازادی خۆی بێت بە بەشێک لەدەوڵەتێکی گەورەتر لەخۆی، ئەمەش مانای ئەوەیە کە تەواوی پرنسیپەکانی سیستمی نێودەوڵەتی و یاسای نێودەوڵەتی و رەوایەتی نێودەوڵەتی لەسەر بونیادنراوە ئەگەرێتەوە بۆ ئەو پرنسیپە گرنگە، بەمەش دەتوانین بڵێین کە ناسیونالیزم لەمڕۆدا بنەمای ئەخلاقی و مەعنەوی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان پێکدەهێنێت، بەڕادەیەک کە ئەو رێکخراوەی کە تەواوی دەوڵەتانی جهان لە خۆی دەگرێت و نوێنەرایەتی و رەوایەتی نێودەوڵەتی دەکات، ناوی نەتەوە یەکگرتووەکانی لێنراوە". فریاد هاڵیدای. ناسیونالیزم لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا. لەعەرەبییەوە. د. ئەنوەر محەمەد فەرەج. گۆڤاری سەردەم. مەلەفێک لەسەر ناسیونالیزم. ژمارە٥٧. ساڵی ٢٠٠٨.

ئێمە شاهیدی ئەوەین کە زۆرجار نەتەوە دژی بونیادنانی دەوڵەت یان سیستمی دەوڵەت دەوەستێتەوە، بۆ نموونە ئەو نەتەوانەی کە رەسەن و مێژوویین و لەبیرکراون یان نەتەوەی سەردەست یان گوتاری زاڵی نەتەوە و دەوڵەت یان سیاسەتی دەوڵەت بەگشتی خەریکی نەتەوەیەکی رەسەن لەناودەبات، نەتەوەی رەسەن لێرەدا دەبێتە نەیار و لەرێگەی جیاوازەوە دژایەتی دەوڵەت دەکات، بۆ نموونە " هیچ کات یەکسانی لەنێو نەتەوە جیاوازەکانی یەک دەوڵەتدا بەرقەرار نابێت، بۆیە پەرچەکردار درووست دەبێت و خەڵکێک خۆیان بەهەمان شوناسی ئەو کەسانەوە هەڵناواسن کەئیدیعای نەتەوەی دەوڵەتی دەکەن، بەوپێیەی زۆربەی دەوڵەتان زیاتر لە نەتەوەیەکی تێدا دەژی، ئەمە زیاتر لەفەرانسە دەرکەوێ کەلەلایەن بریتۆنیەکانی فەرانسەوە لەنیوەی سەدەی ٢٠ مدا سەریهەڵدا کە لەمێژە هەست بەو کێشەیە دەکەن خەریکە دەتوێنەوە لەنێو فەرانسەییدا، بۆیە لەرێگەی رۆشنبیری و کولتوور و زمان و شێوازە شارستانیەکانەوە پەرچەکرداری خۆیان نمایش دەکەن، ئیدی یان سەما یان بەکارهێنانی شێوەزاری خۆیان واتە بریتۆنی یان مۆزیک یان ئەدەبیات و یان تەنانەت بەهاندانی گەنجان بەو زمانە دایکەی خۆیان قسەبکەن کە لایەنگری زۆرە، بەردەوام ساڵانە فیستیڤاڵی رۆشنبیری سازدەکەن و ئەو رۆشنبیرییە نمایش دەکەن کە ترسیان لەنەمانی هەیە، ئەم حاڵەتە لەبەریتانیاش هەیە چونکەبەشێک لەبریتۆنیەکان دەکەونە سنووری ئەو وڵاتە، ئەگەرچی ئەم نەتەوەیە سیستمی کۆماری فەرانسەییان قەبوڵە و تەنانەت بەکارهێنانی زمانی فەرانسەیی بە گشتی قبوڵ کراوە، بەڵام بەهۆی ئەوەی لەزۆربەی

شوێن بەشێوەیەکی فەرمی بەکارهێنانی ئەو زمانە یاساغە، بووە هۆی پەرچەکردار و نایانەوی بکەونە ژێر هەیمەنەی فەرانسەوە". توماس هايلاند اريكسن. العرقيه و القوميه. وجهات نظر انتروبولوجييه. ترجمه. د.لاهای عبدالحسين. دار النشر. عالم المعرفه. ٢٠١٠. ل١٦٨.
بۆیە مەسەلەی دەوڵەتی فرە نەتەوە یان فرە کولتوور کێشەی زیاتر دەبێ لەو دەوڵەتانەی کە کەمترین نەتەوە یان کولتووریان تێدایە و رەسانەیەتی نەبووە کێشەی بوون و نەبوون و شوناس و زمانی دەوڵەت، یان لانیکەم رێککەوتنێکی پێشوەخت لەنێوان نەتەوەکان درووستبووە بۆ دانانی زمانێکی فەرمی بۆ دەوڵەت و کاروبارەکانی، بەڵام بەپێچەوانەوە دەوڵەتێک لەئەگەری درووستکردنی سەرەتایی بێت، یان لانیکەم وەکو عێراق بێت هەرگیز ناتوانێ بەیەکسان ئەو هەموو کولتوور و ئایین و زمانە وەکو یەک تەماشا بکات و کارپێبکات و کێشەی لێ درووست نەبێت، ئەمە رەنگە بۆ کوردستانیش لەداهاتوودا هەروابێت، ئەگەر دەوڵەتێکی نەتەوەیی توندڕەو بێت، چونکە نەتەوەکانی دیکەی هاوشانی خۆیان بە هاوڵاتی پلە دووی دەوڵەتە دەزانن.
مەسەلەی کێشەی دەوڵەت لەو وڵات و هەرێمانەی زیاتر لەنەتەوەیەکی تێدایە و هەر نەتەوە و مەزهەبێک لەسنورێکی جوگرافیدا و سنوورەکە بەپیتە و نەوتی تێدایە وەکو سامانی دەوڵەت، مەسەلەی دەستوور دەبێ ئەم کێشەیە چارەسەر بکات، چونکە دیسان لەدوارۆژدا کێشەی نەتەوە دەکەوێتە مەسەلەی جوگرافی و مافی ئابوری و مافی گەلان و نەتەوەکان، وەکو سکوتلەندا و ئەمازیغ و هتد، بەوپێیەی کە سامانی نەتەوەکان وەکو ئادام سمیس باسی دەکات، ئەگەرچی لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دیکە جیاوازی هەیە لەقەوارەی دەوڵەتدا، بەڵام گرەنتی نییە لەداهاتوودا نەبێتە کێشەیەکی ئابوری لەنێوان ئەو گەلانەی پێکەوە لەیەک دەوڵەتدا دەژین، بۆیە دەبێ بەدەستوور ئەم گرفتە سیاسی وئابورییە چارەسەر بکرێ و سنوورەکەی دیاریبکرێت.
لەئەگەری ئەوەی کوردستان بەفەرمی کرا بەدەوڵەت دانپیێدانرا، کێشەکە لێرەدا شێوەیەکی دیکە دەبێت و مەسەلەی ئابوری ناتوانێ دیسان تاکە سەرچاوەی شوناسی دەوڵەت بێت، کەواتە پرسیارەکە لێرەدا و قسە تەنها لەسەر ئەوەیە ئایا نەوت دەبێتە گەنجینەیەک بۆ ئایندەی کورد و کوردستانیان بەرامبەر بەوەی ببێتە خاوەن کیانی سیاسی و ئاو کەشەری ئایندەی جهانە، یان دەبێت سەرەخۆرەی خۆی، ئەمە پرسێکی نادیارە کە وەڵامەکەی ئاسان نییە، چونکە هێشتا دیار نییە کەخاوەن بڕیارەکان چۆن کورد دەگەێننە سەر ئاو کەیەکێکە لەئەگەرە سەرکەوتووەکان، وەئایا بەگەیشتنی کورد بۆ سەر ئاو، دەتوانێ ئەو کیانە بپارێزێ کەگوتاری دەوڵەت ئامانج و ستراتیژی بووە، لەراستیدا ئەمە مەترسیدارە و گرەنتی نییە، چونکە دەرکەوتووە کە ناوچەکە بەسیاسەتێکی دیاریکراو، بەرامبەر سیاسەتێکی دیکەی دیاریکراو بەڕێوەناچێت، مەبەستمە بڵێم کە ناوچەکە بەگشتی گروپی سیاسی و چەکداری بێ ناسنامە حوکمی بەسەردا دەکەن، چونکە ئێمە شاهیدی ئەوەین زۆربەی دەوڵەتانی بەناو نیشتیمانی عەرەبی خاوەن سامانێکی زۆری نەوت و گاز و فوسفات و فسفور و هتد ین تائێستاش بۆخۆیان کەڵکی نەبووە و کێشەی هەژاری چارەسەر نەکردووە، کەچی ئەوەتا کێشەی نەتەوە و کولتلووری جیاجیا و تایەفی درووستکراوە و بەو هۆیەشەوە دەوڵەت وەکو سەروەری هەڵوەشاوەتەوە و لەداهاتووشدا پارچە دەکرێت، ئەم مەترسیە بۆ دەوڵەت لەم رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە هەمیشە لە نوێبوونەوەدایە، هەر ١٠٠ ساڵ جارێک ئەم کێشەیە سەرهەڵداتەوەە و دەبێت هۆی لەبەریەک هەڵوەشان، ئەمە بۆ ئەورووپای رۆژهەڵاتیش هەروایە، هەرئەوەی لەکۆتایی سەدەی بیستدا چیک و سلۆڤاکیا و چیچان و بۆسنا و هێرسگۆڤینیا و ئێستاش مەسەلەی کرم واتە (قرم) لەئوکراینا هاتۆتە پێشێ، دوورنییە لەداهاتووشدا چەند دەوڵەتی دیکە لەبەریەک هەڵبوەشێتەوە کە لەبەردەم ئەگەری کراوەن. بۆیە کێشەی سامان و نەتەوە جیاجیاکانی نێو یەک وڵات کێشەی هەمیشەییەو بنەبڕناکرێ، چونکە بەرژەوەندی زلهێزەکان لە بوونی پشێویدایە لەنێو ئەو پێکهاتانەی کە وڵاتان و دەوڵەتان پێکدێنن، یان ئەو وڵاتانەی کە سامانی لەبن نەهاتوویان هەیە.
"بەڵام هەرێم بەپێی تیۆری سیاسی دەوڵەت لەلای بردۆ، مانای توانایەکە بۆ بونیادنانی دەوڵەت، بەومانایەی کە لەنێو خاکی خۆیدا جێگیر بووە و دەتوانێ چالاکیەکانی گەڵ ئەنجام بدات، بۆیە ئەستەمە بتوانرێ هەقیقەتی ئەم هەرێمانە کە کەرەستەیەکن بۆ بەئەنجامگەیاندنی سیاسەتی دەوڵەت، لێپێچینەوە

لەگەڵیدا بکرێ، چونکە توانیویەتی سەروکاری گشتی قەوارەکە بکات و موڵکیەتی گشتی رێکبخات و وەبەرهێنان بکات لەو سامانە سروشتیەی کەهەیەتی و بەرگری لە نیشتیمانەکەی بکات و هتد، کەواتە گرینگیەکەی ئەوەیە کە لەژێر چاودێری تاکەکانی دەربچێت بۆئەوەی دەستی پێوەبگرن، ئەلێرەوەیە کە هاوکاری لەنێوان دەسەلات و کۆمەڵگە بەشەریەکەی و سیاسەتەکەی حوکمی لەسەر دەدەن". الدکتور. منڑر الشاوی. فلسفه الدوله. الڑاکره للنشر و التوزیع. الگبعه الپانیه ٢٠١٣. ل٨٨.

لێرەوە تێدەگەین کە هەرێم ئەگەر بەتەنهاش بێت نەک سیستمی فیدرالی، مانای توانای دەوڵەتی هەیە، ئەوەی کەلەهەرێمی کوردستان دەگوزەرێ بەهەموو ئیشکالیاتە سیاسی و دەستووری و ئابوریەکانیەوە، بەشێوەیەک لەشێوەکان مومارەسەی دەوڵەتە، چونکە تەواوی دەوروبەری هەرێم و نێودەوڵەتیش وەکو نیمچە دەوڵەتێک مامەڵەی لەتەک دەکەن، ئەگەر بەقسەی ژەنەراڵێکی خانەنیشینکراوی تورک بێت کە ئیتر ئامریکا، ئامریکای جاران نییە و تەنها لەگەڵ تورکیا هاوپەیمانی گەورەی نییە کە ئەندامی بنکەی ئەنجەرلیکە، بەڵکو کوردستانی بەلاوە گرینگە چونکە زۆربەی کێڵگە نەوتییەکان لەژێر کۆنترۆڵ و جوگرافیای دەسەلاتی کوردستان، ئەم قسەیە کرۆکی هەبێت و کەڵکی هەبێت بۆ ئایندەی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانی کوردستان و ئامریکا بەتایبەتی، ئەی دەبێت چۆن و بەچ شێوەیەک لەگەڵ کوردستانەکانی تری وەکو ئێران چۆن مامەڵە بکات کەلەلایەک دوژمنێتی و لەلایەکی ترەوە لەژێرەوە دۆستایەتی دەکات بۆ سەرکەوتنی ستراتیژیە سیاسییە ئابوریەکەی لەناوچەکە. پرسیارەکە ئەوەیە ئایا تورکیا لەگەڵ کام کورد قسە دەکات و قەبوڵ دەکات ئەو پرۆسەیە بەئاسانی بەبی کێشە بەرێوەبچێت، وەئایا کورد خۆی ئامادەیی ئەوەی کردووە کەنوێنەرایەتی خۆی رابگەێنێ بۆ هەر ئەگەرێکی لەو جۆرە کە شانسێکی گەورەیە. ئەمە دیارنییە

سەدەی رابردوو دوای روخانی ئیمبراتوریەتی عوسمانی کە زیاتر لە ٤٦٠ ساڵ ناوچەیەکی گەورەی لەژێر چنگدابوو و لەوانەش کورد، هەریەک لە بولگارستان و رۆمانیا و یۆگسلافیا و عێراق و سوریا و بەشێکی زۆر لەنیشتیمانی عەرەبی ئێستا دابەشکرا، کەچی کورد لەهەموو ئەو گەلانە خاوەن مافتر بوو ببێت بەدەوڵەت و نەکرا، مەسەلەی گۆڕینی رێکەوتنی (سیڤەر) بە رێکەوتنی (لۆزان) باشترین سەلمێنەری ئەو راستییەن، ئەمە سەرباری ئەوەی کە کورد هەم مێژووی هەبوو بۆ بەدەستهێنانی ئەو کیانە یاساییە و هەم کێشەی دیاربوو و هەم پێویست بکرێت بەدەوڵەت کەنەخشەی جوگرافیای ناوچەکەی دەگۆڕی، دوریش نەبوو ئێستا بارودۆخەکە بەپێچەوانەوە بێت کورد خۆی داوای پێکەوە لکاندنی دەوڵەتی عێراقی بکردایە و ئەو چەند ساڵەش شەڕ و نەهامەتی و کوشت و بڕی و لێکترازانی پێکهاتەکانی لێناکەوتەوە بەشەڕی هەشت ساڵەی ئێران عێراقیشەوە، کەچی بەپێچەوانەوە رێکەوتنی جەزائیر لەدژی کرا و کۆدێتای لەسەر کرا و شۆڕشەکەی پوچەڵ کرایەوە و دانی پێدانەنرا ببێت بەدەوڵەت، لەحاڵێکدا بوونی کورد بەدەوڵەت لەوکاتەدا قیمەتی سیاسی باشتری هەبوو، نەک ئێستا، چونکە دەوڵەتی نەتەوەیی لەگەڵ سەرهەڵدانی چەمکی مافی دیاریکردنی چارەنووس بوو.

جۆرەکانی دەوڵەت

١: دەوڵەتی فیدرالی

دەوڵەتی فیدرالی لە زاراوەی (فیۆدۆس) ی لاتینیەوە هاتووە، مانای هاوپەیمانی یە لەنێو دەوڵەتێک بە ئارەزوومەندانە کە پێکهاتە جیاوازەکان قەبوڵی ئەو ژیانە سیاسییە بکەن، قەوارە و کۆمەڵگە و سیاسەت و جوگرافیاکەی لەنێو دەستووریکدا جێگیر کرابێت، بەمەرجێک ئەو فیدرالیەتە لەکاتی ئاسایی و سەقامگیری سیاسی و ئەمنی کەڵکی لێوەربگیرێت، وەکو زانراوە دەوڵەتی فیدرالی ئەو دەوڵەتەیە کە بەویستی گشتی و ئارەزوومەندانەی هەموو پێکهاتەکان دەبێت و سیستمەکەشی لەسەر ئەو بنچینەیە بونیادنراوە کە هەموو هەرێمەکان لەژێر سایەی دەوڵەتی ناوەندین، بەڵام دەستوور و ئابوری و سیستمی بەرێوەبردنی خۆیان دەبێ، بەمەرجێک دەستوورەکە دژکاری نەبێت لەگەڵ دەستووری کۆمارەکە یان پادشاییەکە، هەڵبەتە دەوڵەتی فیدرالی سیستمێکی نوێ نییە لەدونیای سیاسەت و

دەوڵەتداریدا، بەڵکو شێوازێکە بۆ پێکەوەیی هەموو نەتەوەکان لەیەک قەوارەی سنووریدا، پێشتر سۆڤیەت بەوشێوەیە بوو بەڵام سیستمەکەی جیاواز بوو.
ئامریکا کە زلهێزترین دەوڵەتی دونیایە و هەیمەنەی تەواوی ئابوری و تەکنۆلۆژی و سیاسی بەسەر هەموو دونیادا هەیە، بەو شیوەیەی ئێستاش کە بریتیە لە ٥٠ ولایەت و هەر ولایەتێکیش خاوەنی ئیرادەی سیاسی خۆیەتی، ئوسترالیا بەهەمان شێوە و ئیماراتی یەکگرتوی عەرەبی بەو شێوەیە، دەوڵەتی هۆڵەندا و ئاڵمان و چەندێن دەوڵەتی تر هەمان شێوازی سیستمی حوکمڕانیان هەیە، بەڵام شێوەی دانانی دەستورەکە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازی هەبێت، لە ئەڵمانیا تەنها حاکمیەت هەیە کە دادگا دەستووری هەرێمەکە یان شارەکە دیاریدەکات و بەڕێوەبردنی خەڵک لەسەر ئەو بنچینە یاساییە دەبێت کە ژیانی رۆژانەی پێبەڕێوە دەچێت.
زۆرێک لەدەوڵەتانی رۆژئاوا هەمان ستایلن، بەڵام فەزای سیاسی رۆژئاوا جیاوازی یە، چونکە ئەوان پێشتر رێنیسانسی کۆمەڵایەتیان کردووە و ئایین لەویَ جیاکراوەتەوە لەگەڵ سیستمی سیاسی و یاسا، ئەمە لەرۆژهەڵات وانییە و گوتاری زاڵی ئایین کە زۆرینە لەسەری کۆکن، گوتاری دەستوورە و رەنگیداوەتەوە لە یاساکانیشدا، " ئەم جۆرە لەدەوڵەت یەک سەرۆکی کۆماری یان پادشاهی هەیە، بەڵام لەنێو سیستمی سیاسی بوونی نییە سەرۆک، تەنها لەدەستووردا نەبیَ، بەڵام سەرۆکی هەرێمەکان سەربەخۆن و خاوەنی ئیرادەی خۆیانن لە دیبلۆماسیەت و بەڕێوەبردن و پەیوەندیی لەگەڵ ئەوانی تردا". د. کنعان نواف. نڤام الدستوری و سیاسی للدوله امارات المتحده. مکتبە الجامعەللتوزیع و النشر. ل٨٤.
بەشی زۆری دەوڵەتانی دونیا وەکو ئاڵمان یان هۆڵەندا و ئیماراتی عەرەبی و ولایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا و عێراقیش ئێستا بەو عینوانە گەرەکیەتی جەخت لە ناسنامەی دەوڵەتی خۆی بکات، بەڵام پێدەچێت ئەمە پێویستی بە پەروەردەی سیاسی هەبێت تاکو هەم هاوڵاتی بەگشتی و دەستەبژێری سیاسی رابێن لەسەر ئەوەی نەتەوە و مەزهەبە جیاجیاکان ئەو دۆخە سیاسییە هەڵبژێرن، باشترین نموونەش ئەو ململانێیەیە کە لەدوای ٢٠٠٤ تاکو ئێستا چارەسەری کێشەی دەستوور و سنوور و کەسێتی دەوڵەتی خۆی بۆ نەکرێت. کەوابوو دەرکەوتووە کە سیستم تەنها رێکەوتن نییە لەنێوان نەتەوەکان، بەڵکو تێگەیشتن و رۆشنبیری و پەروەردەیەکی سیاسییە کە بەر لەهەر شتێک دەبیَ هەمو لایەک یەکتر قەبوڵ بکەن و رێ زلە بڕیار و ویستی یەکتر بگرن.

٢: دەوڵەتی یەکێتی فعلی. هەقیقی :
ئەمە جۆرێکی تری دەوڵەتە و بریتییە لەیەکێتی بەردەوام یان کاتی، لەم دەوڵەتەدا هەمووڵایەک ملکەچی سەرۆکی ئەو یەکێتیەن کە سەرۆکی دەوڵەت خاوەن سیاسەتێکی یاساییە، یەکگرتنی ئەو دەوڵەتۆچکانە بەپێی راپرسی دەبێت لەلایەن خەڵکەوە وەکو بەشدارییەکی سیاسی، ئەوکات دەستەبژێری سیاسی بڕیاری لەسەر دەدەن، ئەگەر جیاوازی تێکەوت دەبیَ سیادەی سیاسی و دەستووری و دەستکاری بکرێت، هەروەها دەبیَ بەڵێنی یاسایی مۆر بکریَ، چونکە دوورنییە دەوڵەتێک رەنگە چاوچنۆکی بکات و هەموان دوچاری جەنگ بکاتەوە لەگەڵ دراوسێیەک یان هاوپەیمانی کردن لەگەڵ هێزێکی تری نێودەوڵەتی، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرپابوونی شەڕ، نموونەش جەنگی هەمیشە و ساردی نێوان (ساحل العاج و ئیسپانیایە) کە توشی شەڕێک بوونە و شەڕی ئەوان نییە، "بۆیە لەم جۆرە دەوڵەتەدا کە پێی دەگوترێت فعلی و هەقیقی، خەڵک بڕیاری ئاشتی یان شەڕ بدات و خەڵک بڕیاری پێکەوەبوون و دابڕان بدات ئەوکات دەستەبژێری سیاسی کاری لەسەر بکات".
استاڤ. بودیار حسنی. الوجیز فی القانون الدستوری للدوله الامارات العربیه المتحده. مکتبە اتر للتوزیع والنشر. ل٩٢
ئەم سیستمە نیمچە کۆنفیدرالیەتە لەنێو فیدرالیەت، چونکە هەموو دەوڵەتۆچکەکان سەر بەدەوڵەت یان سەنتەرن کە پایتەخت و پارلەمان و حکومەتی ناوەندی کاروبار هەڵدەسوڕێنێت.

لەدوای ئەم تێگەیشتنە بۆ یەکێتی کارایی یان فعلی بۆ دەوڵەتۆچکەی نوێ لەنێو دەوڵەتی کۆن، بەپێی تێگەیشتنی سەردەم و گۆڕانی قۆناغی سیاسی و ئابوری، بووە بە کانتۆن و شێوە دەوڵەتێکی نوێ کە لەژێر سایەی هێزی گەورەی تر کە سەرپەرشتی ئەو نەتەوە و پێکهاتەی مەزهەبی یان تایەفی یان گروپی کۆمەڵایەتی جیاواز دەبن بەدەوڵەتێکی نیمچە کراوە، ئەوەی کە لەسوریا و لە یەمەن و لیبیا و شوێنی دیکەی بۆ ئایندە بەڕێ‌,ەیە، باشترین سەلمێنەرە، بۆیەش پێی دەگوترێ فعلی، چونکە ئەو پێکهاتانە بە فیعلی خاوەنداری ئەو سنوورە جوگرافیایە دەسەلمێنن بەپێی کولتوور و مێژوو و ئاسەوار و هتد پشتی پێدەبەستن، سەبارەت بە دابڕانیش کە پێکەوە ناتوانن بژین و لەژێر چەمکێکیشدا پارادۆکسی سیاسیانەن، ئەمەش دوو هۆکاری هەیە.
هۆکاری یەکەم خودی خۆیانن کە ناتوانن پێکەوە بن، چونکە مێژووییەکی خوێناویان پێکەوە هەیە، ئەویدیکە کارێکی زۆرە ملێیە کە بڕیارەکە لەشوێنێکی ترەوە هاتووە و ئەوان تەنها پراکتیکی دەکەن.
٣: یەکێتی کەسێتی.
کەسێتی دەوڵەت یەکێکە لەبوونی ئەو مەرجانەی کە دەبێ هەبێت، ئەم مەرجە بۆ سیادەی دەوڵەت و حکومەتداری لەنێو مەحفەلی نێودەوڵەتی، پێوەرێکە لەهەموو بوراەکانی سیاسی و دبلۆماسی و بازرگانی و کولتووری کاری پێدەکرێت، هەموو ئەو دەوڵەتانەی کە کەسێتیان نەماوە، لەئەنجامی داگیرکاری یان کار پێنەکردنی دەستوورەکەی یان بڕوانەبوونی دەوڵەت بە ئازادی و دیموکراسی یان بەو سیستمەی کاری پێدەکات و هتد.
هەڵبەت مانەوەی کەسێتی هەندێکجار بە سەرکردەی کاریزماییەوە بەندە، ئەمەش پەیوەندیی بە سایکۆلۆژیەتی سەرکردەوە بەندە، یان دیبلوماتکار و سەفیر و کونسولەکانییەوە یان بە لۆبیەکان و رۆشنبیرەکانیەوە بەندە، هەڵبەت لەشوێنێکی دیکەدا کەسێتی ئەوەیە کە دەوڵەت و دەوڵەتمەدارەکان بتوانن خۆیان بەدوور بگرن لەهەر دژوارییەکی سیاسی لەنێو خۆ و لەدەرەوە، یان لانیکەم بەشداری لە بەرەیەکی سیاسی و ئابوری بکەن کەبەرژەوەندەی داهاتووی دەوڵەتەکە بپارێزن.
"ئەگەر بەپێی تیۆرەکەی ئەفلاتۆن گەورەیی کەسێتی دەوڵەت لە فەیلەسوفدا بینیوە، فارابی بەپێچەوانەوە لە گەورەیی بنەماڵەی پێغەمبەرەکان بینیوە، ئەمەش بەپێی ئەوەی کە بەعەقڵێکی چالاکەوە گرێیداوە کە هەم کەسێتیەکە و هەم دەوڵەت و قەوارەکە دەگەێنێتە پلەیەکی باڵاتر، لێرەوە فارابی لە تێگەیشتنە تەشریعیەکان دەرچۆتە دەرەوە، بۆیە کۆتایی بەوە هێنا کە ئیمام سەرۆک بێت لە مەزهەبی شیعیدا، بەڵام دیسان ئەفلاتۆن بیانوویەکی دیکەی هەیە کە بۆیە فەیلەسوف بەپێوەری کەسێتی دادەنێ، وەکی ململانێی ئیدراکی، لەبەرئەوەی کە فەیلەسوف بەتێڕوانینی ئەو دەتوانن دادپەروەر و یەکسانیخوازبن و هەموو هاونیشتیمانییەکان وەکی یەک تەماشا بکەن، ئەمەش هۆکارێکی دیکەیە بۆ پێناسەکردنی کەسێتی دەوڵەت لەچاوی ئەوانی دیکەدا" د. عماد الدین الجبوری. زعامه الدوله فی الفکر السیاسی لافلاتون و الفارابی. مجله الزمان. سنه ٢٠٠٠
بەشێکی کەسێتی دەوڵەت لە پاسپۆرتەکەیدایە، نموونەش گەورە دەوڵەتی وەکو فلەندا و سوید و بەریتانیا و ئامریکا و ئاڵمان و فەرانسە کە لەپێشەوەی هەموو دونیان بۆ کەسێتی پاسەپۆرتەکەیان، چەند دەوڵەتێکی دیکە هەیە کە خاوەن بڕیارن لەئاستی دونیا لە نێو حەوت دەوڵەتەکەی ئەنجومەنی ئاسایش کە هەموو دونیا لەژێر سایەی سیاسەتی ئەوان و بڕیاری ئەوان بەڕێوەدەچێت.
لێرەوە تێدەگەین هاوڵاتی ئەو وڵاتانە بۆچی هەڵسوکەوتیان جیاوازترە لەوانی دیکە، چونکە پاسپۆرت یەکێکە لەو شوناسانەی کە هاوڵاتی شانازی پێوەدەکات و خۆی دەپارێزێ لەهەر ئەگەرێکی نیگەتیڤ، بەڵام کەسێتی دەوڵەت لەشێوەی مامەڵە و هەژموونی سیاسی و خاوەندارێتی کولتوورەکەی شتێکی دیکەیە، هەروەها پێشکەوتن و تەکنۆلۆژیا و بەرهەمهێنانی کەرەستەی پێویست و ناسنامە و هتد، ئەمە سەرباری مەسەلەی مێژوویی کە نموونەی میسر هیندستان و چین و ئێران و یۆنان هەیە.
٤: ولایەتی فیقهی .. دەوڵەتی نموونەیی.
سەرەتا لە زاراوەی فیقهەوە دەچینە نێو باسەکەوە و دواتر دەچینە سەر سەرهەڵدان و شێوەی درووستبوون و شەرعیەتپێدانی دەوڵەتی فیقهی و جۆرەکانی ئەو دەوڵەتە وەکو نموونە، " زاراوەی فیقهی بەمانای زمان زانین و تێگەیشتنی شتێکە، فیقهی یش زانستەکەیەتی، گرێی لە کۆمەڵگەی

بەحرینەوە گوتویەتی فیقە بەردەوام بوونە بەرەو نائامادەیی بە زانستی بینین، هەر زانستێکیش بۆخۆی فیقهێکە، بەڵام دواجار ئەم زاراوەیە وەکو مەدلول بەپێی تێگەیشتنی (ئیبن ئەسیر) کراوە بە شەریعەت ناسی، هەر لەمبارەیەوە (ئیبن مەنزوور) هەر فیقهێک سەروەری خۆی هەیە و شەرەف و چاکەکارییەکە بۆ جۆرەها زانین و گوتوویەتی هەر زانایەک حەڵاڵ و حەرامی خۆی هەیە، ئەمەی ناوناوە حوکمەکان، بەو مانایەی ئەوەی کە زانیویەتی پێشکەشی کردووە". فؤاد ابراهیم. الفقیە و الدولە. الفکر السیاسی الشیعی. دار الکنوز الاهلیە. ل٩.
دوای ئەوەی زاراوە یان چەمکەکە لە ئایین ناسی و مەسەلەی زمان دەردەچێتە درەوە، دەبێتە زاراوەیەک بۆ تێگەیشتن لە دامەزراندنی قەوارەیەکی دەوڵەتی بەرلەوەی ببێت بە شوناسی دەوڵەت، بەڵام رەسەنایەتی ئەم جۆرە دەوڵەتە تەنها موڵکی شیعە مەزهەبەکانی ئیسلامە، تیۆروانینی شیعی و پیاوە روحانیەکانیان لە مێژوودا بۆ دەوڵەت، مەرج و وەزیفەی خۆی هەیە، ئەم تێگەیشتنە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە فیقە، بۆ دەوڵەت پێویستیەکی بەشەرییە و سەرەنجام دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیقهی یە لەسەر زەوی، " ئێمە لەمبارەیەوە مامەڵە لەتەک سێ تایەفە دەکەین کە لەریوایەتە شیعیەکاندا هاتووە بۆ ددەوڵەت و دەسەڵاتی شیعی، هەروەها بە سێ کۆمەڵگە دادەنرێ لەرووی پێکهاتەی سیاسیەوە، پێکهاتەی یەکەم: لە گوفتارێکی ئیمام عەلی یەوە هاتووە کە لەبنەماڵەی پێغەمبەری ئیسلامەوە هاتووە کە ئیمام جێگرەوەی پێغەمبەرە و مینبەری ئەمیری باوەڕدارانە و دواتر دەبێت بە بۆماوە بۆ حەسەن و حوسێن، لەگێڕانەوەیەکی تری ئیمام عەلیدا دەڵێ تاکو ١٠ ئیمام دەڕوات کە میر جومعە و روونکردنەوە دیاریدەکات.
پێکهاتەی دووەم: لە ریوایەتی باوکی عبدوللا هاتووە کە محمد پێغەمبەری ئیسلام گووتویەتی فوقەها زامنی پێغەمبەرایەتین ئەگەر نەچنە نێو دونیاوە، گووتویانە ئەی پێغەمبەر مانای ئەوە چییە، گوتوویەتی ئەمانە سەر بە دەسەڵاتن ئەگەر هەر شتێکیان کرد بچنە سەر ئایینەکەیان.
پێکهاتەی سێهەم: هەر لەئیمامی عەلی یەوە هاتووە کە بۆیە دەتوانن دەوڵەتی فیقهی درووست بکەن، چونکە لاوازەکان بەهێز دەکەن بۆئەوەی لەدەشتایی راحەت بژین و بەیانیش هەستن پشوو بدەن و لەمبارەیەوە ٨ ریوایەتی دیکە هەن کە پاڵپشتی لە دامەزراندنی ولایەتی فیقهی دەکات " فؤاد ابراهیم. الفقیە و الدولە. الفکر السیاسی الشیعی. دار الکنوز الادبیە. ل٥٥
ئەم ویلایەتە جۆرێکە لەدەوڵەتی ئاینی کە شیعەگەرێتیە، ستایلێکە لە کریستیانی کاسۆلۆکی کە خاوەنی ئیشتیهاد و دۆزینەوەی مانای جیاوازە بۆ تێکست و دەوڵەتدارییە کە ئایین خۆی لەدەوڵەت و سیاسەت بێ بەری کردووە، ئەم ویلایەتە فیقهی یە بۆ بنچینەکانی دەوڵەت لەرووی سەرخانی فەلسەفیەوە پشت پلەبەندی ئایینی دەبەستێت کە بریتیە لە ئایەتوللا و گەڕانەوەی مەهدی مونتەزیری بۆ سەر زەوی و ئاسایی کردنەوەی بارودۆخی ئینسان لە شەڕو ئاژاوە کە مەهدی مونتەزیری ئەو فشارە ئەفسانەییە یە کە هەردوو مەزهەبی شیعی و سوننی لەسەری کۆکن کە رۆژێک دێتە دەگەڕێتەوە، هەروەک چۆن مەزهەبەکانی کریستیانیش بەهەمان شێوەیە کۆکن لەسەر گەڕانەوەی مەسیح بۆ سەر زەوی و گەڕانەوەی چاکەکاری و نەهێشتنی توڕەیی و خراپەکاری و هتد، بەڵام زەمەنێک لەنێوان فەلسەفە و مانادا هەیە کە بۆ دەسەڵات و دەوڵەتی ئایینی بەڕەوا بینراوە لەمێژوودا، ئەم دەوڵەتە لەرێگەی ئیشتیهادی نوێوە بۆ تێکستەکان و حەدیسەکانی پێغەمبەر و ئەوانی تر، بوارێکی گونجاو و نوێ بۆ دەوڵەت درووستدەکەن کە لەگەڵ سیاسەتی هاوچەرخی دونیادا، ئایین بتوانێ بمێنێتەوە وەکو میتۆدی کارکردن بەئایین لەنێو دەستووردا، هەروەها بتوانێ جەنگی تایبەت بکات لەهەموو بوارەکانی رۆشنبیری و فەلسەفی و هونەری تایبەت بەخۆی چ لەناوە و چ لەدەرەوە. هەڵبەت شیعە بەبیانوی ئەوەی لە قورئاندا لەسورەتی مائیدە و ئایەتی ٥٥ هەیە کە رێگەی بەئەهلی بەیت داوە لەچوارچێوەی سیستمی ئایینی ئەم ولایەتە درووستبکرێت.
ئێران بەر لە روخان حکومەتی پەهلەوی رەزا شا، چەند جارێک لەمێژوودا ئەم جۆرە دەوڵەتەی بەخۆیەوە بینیوە، بۆ نموونە دەوڵەتی مەغۆلی ساڵی ٦٦١ کۆچی پێشنیاری ولایەتێکی بۆ عەلی کوڕی گاوس کرد، هەروەها دەوڵەتی ئیلخانی هەر لەسەردەمی مەغۆلەکان و ساڵی ١٢٦٤_١٣٣٦ کە وەکو جیابونەوەیەک لە بنەماڵەی جەنگیزخان ناوی هاتووە، چونکە دوای ئەوە جەنگیز خان چووە بۆ ئاسیای

ناوەڕاست و پاشان ناگەڕێتەوە و دەمرێت، ئیدی یەکەمین دەوڵەتی فیقهی لەئێران و لەدوای روخانی حەمە رەزاشا پەهلەوی ساڵی ١٩٧٩ بۆیەکەمجار بەفەرمی و بەراستەوخۆ هاتۆتە سەر حوکم و تەواوی دامودەزگای فیقی و ئاخوندی کارپێکردووە، ئەمە تاکە دەوڵەتێکە بەو میتۆدە کاردەکات و ئەزموونی دوای نەمانی حەسن و حوسێن دووبارە دەکاتەوە، ئەمەش بۆ گەڕانەوەی ستراتیژیەتی دەوڵەتی فیقهی یە بۆ نێو ژیانی سیاسی، لەمبارەیەوە نوسەری بەناوبانگی شیعە مەزهەب (محمد عبده اللاوی) دەڵێ " هەروەک چۆن چەمکە سیاسیەکان لەفەرهەنگدا جێگەیان دەبێتەوە و دواتر بەپێی هەلومەرجی تایبەت مانای دەگۆڕێت یان نوێدەکرێتەوە و دەگونجێنرێت لەگەڵ بارودۆخدا، بۆ نموونە دیموکراسی و عەولەمە و سیستمی ئیشتراکیەت و هتد، هەروەها کەڵک وەرگرتنی ئەروپا لەفەلسەفەی یۆنان و دواتریش فەلسەفەی هیگڵی، ئاوهاش دەوڵەتی ئایینی بەوشێوەیە دەتوانێ کەڵک لەو ئیشتیهاداتانە وەربگرێ کە بۆ ئایەت و حەدیسەکان دەکرێت لەئیسلامدا، هەروەها دەڵێت پێشتر بوارێک نەبوو بۆ پێکەوەگرێدانی سیاسەت لەگەڵ ئاین، ولایەتی فیقهی ئەمەی ئاشکرا کرد کە بەکردەوە سەلماندی سیاسەت مامەڵەیەکی هونەریەو بەشێکیشی پەیوەندیی بە کاریزمایەکەوە هەیە کە لەرووی روحانیەتەوە بنچینەکانی ئەو دەوڵەتە بەفەلسەفەی خۆی رابگرێت، ئایەتوڵڵا خومەینی لەکاتی خۆیدا ئەمەی کردو سەرکەوتنیشی بەدەستهێنا". د. محمد عبد اللاهی. ولایە الفقهی دولە و معنی الفلسفیە و السیاسیە. ویکیبیدیا السیاسە.

بۆچونێک هەیە پێیوایە کە مادام هەموو جۆرەکانی دەوڵەت هەیە و لەمێژوودا تاقیکراوەتەوە، کەواتە ولایەتی فیقهیش مافی ئەوەی هەیە خۆی تاقیبکاتەوە، ئەویش وەکو ئەلتەرناتیڤێک بۆ دەوڵەتی سوننەگەرایی کە سعودیە پێشەوایەتی دەکات و سەنتەری ئاینی سوننە مەزهەبی ئیسلامە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ولایەتی فیقهی توانی رەخنەش بگرێت و فەزایەکی ئازادی بۆ فەلسەفەی دژە خۆی برەخسێنێ لەهەموو بوراەکان، هەروەها رەخنە قەبوڵ بکات و لە پارلەمانەکەی کە نوێنەرایەتی هەموو گەلانە، رێگە بدات جگە لەئاخودن فراکسیۆنی دیکە بەشداری سیاسەت بکەن، بەمەرجێک دژی ستراتیژی سیاسی ولایەتەکە نەبێت کە سیاسەتی ئێرانە لەناوچەکە، هەورەها باس لەوە دەکرێت کە ئەم فەلسەفەیەی بواری بۆ دەوڵەتی فیقهی خوڵقاندووە، وەڵامی بەشێک لەبابەتە ئەپستمۆلۆژیەکانی داوەتەوە، ئەویش ئەو باسەیە کە مێژوو دەڵێ مێژوو موڵکی بەهێزەکانە، لەنێو ئاینی ئیسلامیش مێژوو تەنها بۆ سوننەکان بووە، کەچی فیقە ئەمەی وەرگەڕاند و وەڵامی پێدانەوە کە ئایین بۆ پاڵپشتی کردنی دەوڵەت بەبێ ئیشتیهاد نابێت، چونکە ئەو فەلسەفەیەی پشتی پێدەبەسترێت، دەبێ لەگەڵ بارودۆخی مەعریفی و سیاسی بگونجێت .

"بە پێی تێگەیشتنی (سەید پێدر) بێت لەبارەی دەوڵەتەوە لە سەرەتاوە دیاردەیەکی رەسەنی کۆمەڵایەتی یە لەژیانی ئینسان .لە رستەی دواتردا دەبینین رونکردنەوە دەدات کە بەسەر سەردا قڵپ دەبێتەوە و دەڵێ دەوڵەت لەسەر دەستی پێغەمبەرەکانەوە سەریهەڵدا وەختێک کە لە ئاسمانەوە پەیامیان بۆ هاتووە، لێرەوە تێدەگەین کە ئەمە کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو ئاسمانییە و رەسەنایەتیشی نییە بەڵکو نوێکراوەتەوە، هەروەکو فیقە ئەوە رەتدەکاتەوە کە رەسەن بێت و دەڵێ "خەڵک یەک نەتەوە بوون لەو قۆناغە خۆڕسکەدا و تێڕوانینی سەرەتاییان هەبوو بۆ ژیان، گرینگی دیاریکراوو و پێداویستی ئاسان، ئەمە جگەلەوەی کە دەوڵەت لە قۆناغی مشاعەی سەرەتایی نەبووە، نەبوونی دەوڵەتیش لە نەبوونی دژکاری کۆمەڵایەتی بووە". فالح عبدالجبار. المادیە و الفکر الدینی المعاێر. نقرە دینیە. مرکز الابحاپ و الدراسات الاشتراکیە فی العالم العربی. ١٩٨٥. ل٤٠. بۆیە کە جیاوازی و دژکارییە کۆمەڵایەتیەکان و جیاوازی نێوان بەهێز و لاواز دێتە پێشەوە، ئیدی دەوڵەت دەبێتە زەرورەت بۆ ململانێ ی نێوانەکان.

بەپێی ریوایەتێک کە نوسەرێکی شیعە مەزهەبی ئێرانی نووسیویەتی و دەڵێ" یەکەمین ولایەتی فیقهی لەسەر دەستی قاجاریەکان بووە لەئێرانی کۆن، ئەوکاتیش بەشێک بووە لەفکری سیاسی، چونکە نوراقی وەکو مێژوونوسێک باسی ئیدارەی کاروبار و بەڕێوەبردنی خەڵک دەکات" هەر لەو وتارەدا کە فاخر سوڵتان نوسەرێکی شیعە مەزهەبی کوێتیە باسی کردووە و دەڵێ" ئیمام خومەینی ٤ پرنسیپی ئایینی مەزهەبی شیعەگەرێتی، بۆ ولایەتی فیقهی وەکو شەرعیەت داناوە.

١: پێویستی ئیسلام بەدەوڵەت لەپێناو پراکتیکردنی حوکمە شەرعیەکانی ئیسلام بووە.

٢: لەپێناو دادپەروەری کۆمەڵایەتی و پشتگیری کردنی هەژاران و مەزڵومان بووە.
٣: لەپێناو بەردەوام بوونی ئیسلام لەسەر فیقهی کۆنی سەردەمی محمد پێغەمبەری ئیسلام بووە.
٤: بۆ پیرۆز راگرتنی یاساکانی ئیسلام، لەپێناو ئەوەی پێشکەوتن بەخۆیەوە ببینێ و بپارێزرێ وەکو واجبێکی شەرعی.
هەروەها بەپێی قسەی کدیور بێت کە شارەزایەکی بواری ولایەتی فیقهی شیعیە، دەڵێ فیقهی شیعە دەتوانێ وەکو دەوڵەت حوکم بکات، بەمەرجێک لەژێر رۆشنایی سیستمی ئیسلام بێت کە بەشێوەیەک فراوانتری بکات و ببێتە هۆکارێک بۆ دروستبوونی ژینگەیەک بۆ فێربوونی ئایین کە ژینگەکە بۆ پراکتیک بشێ" فاخر سلگان. کاتب شیعی کویتی. انترنیت. سایت الایلاف . مقال حول ولایه الفقهی الشیعی.
پرۆژەی دەوڵەتی فیقهی پرۆژەیەکی سیاسییە و تموحی فراوانە، هەروەک پێشتریش لەمێژووی خۆیدا فەلسەفەکە نیازی هەبووە، بەڵام سوننەکان رێگەیان نەداون و بەشمشێر و هێزی جەماوەری و ترس و تۆقاندن گوتاری خۆیان سەپاندووە. ئەمە بەرلەوەی پیاوە روحانیەکان فەرزی بکەن بەسەر خەڵکدا، روحیەتێک و عەقیدە و ئیمانێک هەیە ئەو ولایەتەکەی قەبوڵە و خزمەتی دەکات، بەهێزی ئەم فەلسەفەیە لەچەرخی مردنی ئیدیۆلۆژیادا خۆی هێشتەوە و درێژەی بەفەلسەفە دەوڵەت و تەمەنی خۆیدا، چونکە ولایەتی فیقهی ئەوەندە بایەخ بە حەڵال و حەرام نادات بەبێ بوونی فەلسەفەیەک کە لەگەڵ ستراتیژیەتی دەوڵەت نەگونجێت، (لاشرقیه و لاغربیه جمهوریه الاسلامیه) ئەو مانایەی هەیە کە ئەم ولایەت و دەوڵەتە نوێیە لەدونیادا نموونەی نییە، ستایلێکی ترە لەژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی.
بیرمەندەکانی ئەوانەی پاڵپشتی لە ولایەتی فیقهی دەکەن، پێیانوایە کە فۆکۆیاما و پێشتریش هیگڵ باسی لە کۆتایی مێژوو کردوە و راستە ئەمە روودەدات، بەڵام ئەمە کاتێک کە مەهدی مونتەزری دێت، یەعنی ئیمام مهدی دێت و هەموو دونیا لەمیحنەتی کوفر رزگار دەکات و دونیا تەواو دەبێت لەم سیاسەتەی کە دژی مرۆڤە. ئەم فکرەیە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ولایەت بەو شێوەیە مامەڵە لەگەڵ مێژووی سیاسەت و دەوڵەت دەکات و بەو شێوەیە دەروانێتە دوارۆژ کە جیاوازیەکی زۆری لەگەڵ فکری سوننە مەزهەبی ئیسلامی هەیە.
لەبارەی ئەوەش کە بڕوای بە پێشکەوتنە لەهەموو بوراەکاندا، بیرمەندەکانیان دەڵێن ئەوە ئەوپەڕی بڕوابوونە کە ئێران وەکو ولایەتیکی سەربەخۆ لەفەرهەنگی سیاسیدا هەم تەحەددا دەکات و هەم پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی لەتەکنۆلۆژیادا کە خاوەنی ئەتۆمە و هەموو دونیا سەرقاڵیەتی، هەڵبەت لەبورای بازرگانیش خاوەنی بەرهەمی بازرگانی و پیشەسازی خۆیەتی و هەناردەی دەرەوەی خۆشی دەکات، لەبورای دیبلوماسیشدا ئەوە ئێرانە توانیویەتی لەکۆنفرانسەکاندا ئامادەیی هەبێت، هەروەها توانیویەتی ئەم عەقلیەتە بۆ دروستکردنی ولایەتی فیقهی لەناوچەکە، بگەێنێتە سوریا و لوبنان و یەمەن و عێراق و بەحرێن و تەنانەت میسریش، ئەمە شێوەیەکی ململانێیە لەگەڵ دژەکانی خۆی.
"هەڵبەت مەسەلەی دەوڵەتی سەفەوی شیعی ئێرانی بنچینەیەکی مێژوویی هەبووە بەپێی سەرچاوەکە مێژووییەکان لەگەڵ سەرهەڵدانی سەدەی چواردە و لە ساڵی ٩٣٠ کۆچی دوای گۆڕانی بنەماڵەی سەفەوی بۆ مەزهەبی دوازدە ئیمام، ئەم دەوڵەت شێوەیەکی رێکخراوەیی وەرگرت، بۆیە دوای ئەوە شێخ ئیسماعیل سەرکەوتن بەدەستدەهێنێ و ساڵی ٩٣٠ کۆچی لە روباری کەنداوی بەسەرەو روباری جیحون و روباری فورات و ئەفغانستان دەوڵەتێک درووست دەکات، ئەوکات شا ئیسماعیل تەمەنی لە چواردە ساڵیدا بوو، بۆیە بەناچار ئەنجومەنێک لە حەوت پیر دروستدەکات بۆ ئەوەی راپرسیان پێبکات". فؤاد ابراهیم. الفقیه الدوله الفکر السیاسی الشیعی. دار الکنوز الاهلیه. ل١٤٣.
لەلایەکی ترەوە مێژووییەکان ئێران لەسەدەی سازدەهەمەوە وەکی وڵاتی سوونە دەناسێنن، چونکە ئەو بارودۆخەی دوای بوونی بەدەوڵەتی شیعی لەسەر دەستی شا ئیسماعیلی سەفەوی، ئەوەندەی توندوتیژی ئایینی خولقاندووە ئەوەندە چارەسەری کێشەی ئێرانی نەکردووە، چونکە بەپێی سوونەکان بێت شیعەگەرێتی مەزهەبێکە لە مەزهەبەکانی ئایینی ئیسلام و لادانی تیایە، چونکە شیکردنەوەی ئارەزوومەندانەی تێدایە بۆ شەریعەتی ئیسلام، بۆیە توندوتیژی بەرهەمدەهێنێ، بەڵام ریوایەتەکانی

دیکە دەڵێن سەفەوی زۆربەی خەڵکەکەی سەر بە مەزهەبی شافعی بوونە، دوای ئەوەی شا ئیسماعیل ولایەت وەردەگرێت ئیتر لەبانگداندا فەرمان دەردەکات و ئەوە زیاد دەکات (اشهد ان علیا ولی الله)، ئەمە دەبێتە بنەما بۆ ئێران و جێبەجێدەکرێت، ئەم داواکارییە لەو تیمەی ئەوکاتە ئەوەبووە کە رەواج بە تەشییعی ئێرانی بدرێت بۆ ئەوەی بونیاتی دەوڵەتی سەفەوی ئێرانی بکرێت و شەرعیەتی پێدرێت، لەهەمان کاتدا هەوڵی پێکهێنانی شوناسی نەتەوەی ئێران بدرێت، ئێستاش ئەم نەریتە لە بانگدان جیاوازی هەیە لەگەڵ بانگی سوننەکان و تەنانەت شەریعەتیشیان جیاوازی هەیە لەبوراە جیاوازەکانی کۆمەڵایەتی و سیستمی سیاسی و دەوڵەت و ژیانی رۆژانە و سندوقی هاوکاری بۆ هەژاران و هتد.

سەرکردە لەدەوڵەتی نەتەوەیی

سەرکردە هەم یەکێکە لەمەرجە سەرەکیەکانی نەتەوە بۆ دەوڵەت کەهەندێکجار دەبێتە سیمبولێک بۆ داهاتوو، هەم یەکێکە لەئیشکالیاتە سیاسیەکانی دەوڵەتیش، چونکە یەکەمین ئەزموونی نەتەوە لەدانانی سەرکردەیەک، جا با دانانی بە هەڵبژاردن بێت یان بە یاسا و حوکمە یاساییەکانی دەستووربێت، لەدەوڵەتیکی کۆندا یاسایەک هەبووە بۆ دانانی سەرکردە، ئەویش دوو حاڵەت بوونە.

١: حوکمی تاکگەرایی لەسیاسەتدا

٢: حوکمی دەستەگەرایی یان دەسەڵاتی یاسایی تەشریعی

حاڵەتی یەکەم سەرۆکی گەورەترین حیزب یان سەرکردەی خاوەن پێگەی سیاسی و دیبلۆماسی ناسراو لەئاستی باڵاو دەرەوەی دەوڵەتەکە، ئەو سەرکردەیەش مەرجی هەیە بەپێی دەستوور کە بەمیزاجی کەسێتی خۆی کارنەکات و کێشە لەگەڵ دراوسێ دەوڵەتەکانی دیکە دروست نەکات، ئەم سەرکردەیە لە سیستمی سەرۆکایەتی هەیە، لەم سیستمەدا تاک و ئەنجومەن هەردووکیان لەرێگەی گەلەوە هەڵدەبژێردرێن، کەوابوو مومارەسەکردنی ئەو دەسەڵاتە دانابڕێت لەیەکتر، ئەمە لە سیستمێکەوە بۆ سیستمێکی دیکە دەگۆڕێت و جیاوازی هەیە، بۆ نموونە لەئامریکا ئەنجومەنی پیران بەشداری دەسەڵات دەکەن لەلەگەڵ سەرۆک، و ئەنجونەی پیرانیش دەبێ بەبێ زۆرینەی تایبەت رێبکەوێت لەگەڵیدا، بەڵام ئەوەی لە رۆژهەڵات هەیە و لاساییکردنەوەیەکی کۆنە و ئەزموونێکە بۆ بەسەرپێخستنی نەتەوەیەکی دیاریکراوە، بۆیە دەبێ سەرۆک خاوەن دەسەڵاتیکی رەهابێت ئەگەر لەژێر ناونیشانی دیموکراسیش بێت. " پێشتر ئەم مەرجە لەلایەن ئیمبراتۆریەتەوە بۆ نموونە لەرۆما لەلایەن پاپاوە دیاریدەکرا و وەکو بزووتنەوەیەکی چاکسازی و بنەچەیەک بۆ دەرکەوتنی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو، بۆیە دەبوو لەپێناو یەکسانی پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان بێت، یان دەبوو لەسەر بنچینەی مافی هێز بێت، ئەمەش بەپێی ئەو کردارە بێت کە سەرۆکی دەوڵەت دەبوو بۆ نەهێشتنی ململانێی نێوان دەوڵەتان بێت، بۆ نموونە ساڵی ١٩٠١ ئیدوارد پاشا حەوتەمی بەریتانی هەڵسا دادوەری نێوان ئەرجەنتین و شیلی، هەروەها هەڵبژاردنی پاشای ئیتاڵیا لەساڵی ١٩٣١ وەکو دادوەر لەنێوان فەرانسە و مەکسیک ئەوکات کە لەنێوانیاندا ململانێ هەبوو، ئەگەرچی بەپێی تیۆرێکی دیکە هیچ تێکستێکی یاسایی نەبووە بۆ گەڕانەوەی سومعەی دەوڵەت بۆ چارەسەرکردنی ئەو پرس و رایە، بۆیە لێژنەیەکی دیکە هەبووە کە لایەنەکان دەیانتوانی بەو کارە هەڵبستن، یان لەکاتی مردنی دادوەر لەهەر دەوڵەتێک رێکەوتنێک دروست دەبوو بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە کە جیاوازی بکەوتایە نێوان نێوان فەرمانبەران و سەرۆک هەڵدەستا بەوکارە، وەکو سەرۆک بەوپێیەی سەرۆکی دەوڵەتە و دەیتوانی وەکو عورفێک کە لەدونیادا هەبووە". الدکتور ابراهیم الراوی. المنازعات الدولیه. تالیف استاژ القانون الدولی المساعد. کلیه القانون و السیاسه. جاجعه بغداد. ل٥٢ و ل٥٣. سنه ١٩٧٩.

ئەمەی کەئێستا دەبینرێت لە رۆژهەڵات، دەسەڵاتی سەرۆک بەشێوەیەکی دیکەیە، پەیوەندیی بە بوونی کەسێتیەکی کاریزمایی هەیە، هەموو کێشە و سیاسەت و بوونی نەتەوە و گەل و چارەنوس لە کەسێتی سەرۆکدا کۆکراوەتەوە، ئەم مانا بەخشینە لەخۆڕا نیە، بەڵکو مانەوەی ئەو تێگەیشتنەیە کە تەواوی خەڵک ناتوانن و خاوەنی ئەو ئەزموونە نیین کە سەرۆک بگۆڕن و تەواوی دۆسیەکانی هەرێم رادەستی ئەو کەسێتیە نوێیە بکرێ، ئەمە بەشێکی لە نەبوونی ئیرادەی گەلەوە سەرچاوەی گرتووە کە شێوازی حیزبایەتی بەو شێوەی پیادەکردووە و لەگەڵیدا ژیاون، بەشەکەی دیکە ناوچکە لەو

هەلومەرجەدا دەژی لەرووی سیاسیەوە، بۆیە لەتەواوی رۆژهەلاتی ناوەڕاست سەرۆک هەموو شتێکە و خاوەنی دەسەلاتی رەهایە.
حوکمی دەستەگەرایی بەدوو شێوە پێناسە کراوە، یەکەم ئەو دەستەیەی کە لەرێگەی دەستوورەوە و لەرێگەی پارلەمانەوە دیاریکراوە بۆ بەرێوەبردنی هەرێم یان دەوڵەت، هەروەها بەشێوەیەکی دیموکراسیانە بوون بەخاوەن دەسەلاتی گشت، دەستەیەکە یان لەلایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێردرێ، یان ئەوەتا لەرێگەی دەستەبژێری سیاسیەوە، وەکو ئەوەی کە لەهەرێمی کوردستان دەبینرێ و دەبنە نوێنەری خەڵک لەپارلەمان، ئەم حوکمە کەمتر دەتوانن دەسەلاتی رەهایان هەبێت، یەکەم بەهۆی ئەوەی دەستەیەکن و جیاوازیان هەیە لەرووی یاسایی و سیاسیەوە، دووهەم لەبەر ئەوەی لەیەک کاتدا ناتوانن خاوەنی یەک بڕیار بن لە ئاراستەکردنی سیاسەتی هەرێمەکە، بەلام لەهەموو حاڵەتێکدا دەستەکە لەبەرژەوەندی سیاسەتی زلهێز و حیزبە خاوەن بنکە کۆمەلایەتیە گەورەکانن، چونکە ئەوان کاندیدی حیزبن نەک خەڵک، ئەم جۆرە دەستەیە ئەگەر لە دەوڵەتێکی خاوەن ئەزموون و سیستم بێت، دەتوانێ بەهۆی یاساو دەستوورەوە سەرۆک بگۆڕێت و چارەنوسی سیاسی دەوڵەتیش دیارییکات، چونکە شەرعیەتی دەستووری هەیە، بەلام بەپێچەوانەوە ناتوانێ چونکە موڵکیەتێکی سنوورداری هەیە لەدەسەلاتدارێتی .

کەسایەتی دەوڵەت
یەکێک لە رەگەزە بنچینەکانی ناساندنی دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی کەسایەتی یە، ئەو کاتەی کە دەوڵەت لەنێو مەحفەلی نێودەوڵەتی خاوەن پێگەیەکی تەواو بەهێزە لەڕووی ئابوری و سیاسی و دیلوماسیەوە، هەروەها ئەمە رەنگیدابێتەوە لە سەر کارێکتەرەکانی کە نوێنەرایەتی ئەو شوناسە لەدەوڵەت دەکەن.
کەسایەتی دەوڵەت بریتی یە لە کۆمەڵێک دەزگا کە شەرعیەتیان هەیە کەپێوەی ناسراوە، ئەم دەزگایانە تەواو مافی مومارەسەکردنی یاسای کاریان هەیە لە مامەڵەکردن، هەروەها ماڵیاتی تەواویان لە رووی ئابورییەوە هەیە هەروەکو کەسایەتییەکی سروشتی، ئەم نوێنەرایەتیە هەموو جموجۆڵێک بەپێی ئەو یاسایە دەکات کە بۆی دانراوە، هەڵبەت کەسێتی بۆ بزووتنەوەیەکی سیاسی یان حیزب یان پێکهاتەش دەبێت بەمەرجێک خاوەن سەروەرییەکی نیشتیمانی بێت و بەشداری لە پارلەمانی یان ئەنجومەنی شورا یان ئەنجومەنی نوێنەران نەکات و لەگەڵ لایەنی یاسایی دەوڵەتدا ئەم رێکەوتنە سیاسییە ئەنجام بدات و هیچ کارێک و مامەڵەیەکی سیاسی و ئابوری و دیبلوماسی لەدژی ئەو یاسایە ئەنجام نەدا کە لەرێکەوتنی لەگەڵ دەوڵەتدا ئیمزای کردووە.
کەسایەتی مەعنەوی: ئەم جۆرە کەسایەتی یە دەوڵەتیە لە ئابوری و دیبلوماسیەت و ستراتیژی سیاسی و نوێنەرایەتی لە نەتەوە یەکگرتووەکان و شوێنە فەرمیە نێودەوڵەتیەکان پێکدێت. ئەمەش بۆ ئەوەیە کە نوێنەرایەتی دەوڵەت بتوانێ لە سێکتەری ئابوری و سیاسی و یاسایی لە کارێکتەرێکدا خۆی پێناسە بکات.
جۆری هەرە بنچینەیی کەسایەتی دەوڵەت بریتی یە لە ناساندنی فۆڕمی دەوڵەت لە پێناسەیەکی سیاسیدا بەرامبەر ئەوانی تر، لەدەستدانی ئەم کەسایەتی یە وەختێک دەبێت کە سەروەری وڵات لەچنگی دەزگا شەرعی و یاسایی و دەستووری و ئابورییەکانی وڵات دەربچێت و بکەوێتە دەست کەسانی بیانی کە هەڵگری ناسنامەی دەوڵەتەکەیان نییە، یان هەژموونی سەربازی و ئەمنی و ئابوری و دیبلۆماسی و هتد، بکەوێتە چنگی دەوڵەتێکی دیکەوە و خراپ مامەڵەی پێوە بکات کە دژی پرنسیپە بنچینەییەکانی دەوڵەت و پەیمانە کۆمەلایەتیەکەی بێت.
دەوڵەتانی خاوەن سەروەری و خاوەنی هەژموون و کەسایەتی، ئەو دەوڵەتانەن کە هەم لەنوێنەرایەتی کردندا مامەڵە دەستووری لەگەڵ خاوەنی هەژموونە گەورەکان دەکەن، هەم لەرێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بەئاسانی ناچنە ژێر هەژموونی دەوڵەتانی سەنعەتی و ئەندام لە ئەنجومەنی ئاسایش،

هەروەها بریتین لەو دەوڵەتانەی کە ڕێزلە خاک و زەوی و ئاسمان و رووبەری وشکانی و دەریاکانیان دەگرن و دەیپارێزن، ئەگەر بەکاریان بهێنن، بەپێی دەستووری وڵاتەکە مامەڵەی پێوە دەکەن.
هەڵبەت کەسایەتی سەرۆک یان نوێنەری دەوڵەت لە رووی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژییەوە، گرینگترین نموونەی کەسایەتی دەوڵەت نمایش دەکات، بۆ نموونە ئەگەر کەسێتییەک سەرۆکی دەوڵەت بێت و لەبەرامبەر میدیادا لەسەر پرسیارێک تووڕە بێت، یان لە نوێنەرایەتییەک نەتوانێ سەرکەوتوو بێت و شکست بهێنێ، یان لە کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتیدا لێدوان یان وتارێکی دژ بە بەرژەوەندیە سیاسی و ئابورییەکانی دەوڵەت بدات، یان لەرووی سایکۆلۆژییەوە جێگیر نەبێت باری دەروونی، ئەوا کاریگەری نەرێنی دەبێت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتانی خاوەن کەسایەتی مەزن.
نموونەی ئەو دەوڵەتانەی کەسایەتیان لەدەستداوە و سەروەرییان کەوتۆتە دەست وڵاتانی دراوسێ، یان داگیرەکەری دیکە کە ئەوان ئاراستەیان دەکەن و بۆتە هۆکارێک کە شیرازەی هەموو سێکتەرە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییەکانی شڵەژاندووە، نموونەی ئەو دەوڵەتانەش بریتین لە ئەفغانستان و عێراق و فەلەستین و لوبنان و سوریا و ئۆکراینا و بۆرما و سۆدان و لیبیا و هتد.
لەدەستدانی کەسایەتی کاتێک دەردەکەوێت وەختێک دەوڵەت لەلایەن دەستەبژێرە سیاسیەکەیەوە هەموو شوناسی کارێکتەری دەوڵەت رادەستی ئەو دەوڵەتانە بکات و پەلکێشیان بکەن بۆ نێو جەرگەی داموزەگا شەرعیەکان و سوککردنی دەستوور و نوێنەرایەتەکانی لەدەرەوەی وڵات و نوێنەرایەتی لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و مەحفەلی نێودەوڵەتی و کۆنگرەکان و هتد.
لەلایەکی دیکەوە لەدەستدا کەسایەتی دەوڵەت ئەوکاتە هەستی پێدەکرێت کە دەوڵەت خۆی ناتوانێ بڕیار لەسەر چارەنووسی سیاسی و ئابوری خۆی بدات، ناتوانێ لەرێگەی دەزگا شەرعیەکانیەوە ئاسۆی وڵاتەکە دیارییکات و ئیشکالیاتە سیاسیەکانی دەوڵەت چارەسەر بکات و بگاتە بنبەست و چاوەڕێی دەوڵەتانی دیکە بکات و خۆی بە بچووکتر لەوان ببینێ.
هەروەها لەرووی ئابورییەوە نەتوانێ مامەڵە بە سامانی دەوڵەتەوە بکات و نەوت یان فسفۆر یان سەرچاوەکانی داهاتی دەوڵەت رادەستی کۆمپانیای بێ ناسنامە و مافیا بکات و هاونیشتیمانیەکانیشی بێکاربن و کەڵک لەو مەنفەعەتە گشتیە وەرنەگرن کە لەگشتەوە بۆ گشتە.
لەدەستدانی کەسایەتی لەرووی ئەمنیەوە مەترسیدارترین شێوازەکانێتی، بۆ نموونە دەوڵەت هەمیشە لەبەردەم مەترسی شەڕی تایەفی و حاڵەتی نائاسایی تەندروستی و چۆڵکردنی هاونیشتیمانیەکانی بەرەو وڵاتانی دیکە، چونکە متمانەیان بەو دەستەبژێر و دەزگا سیاسی و یاسایی و دەستوورییە نەماوە کە جومگە سەرەکیەکانی وڵاتیان بەدەستەوەیە و سات و سەودای پێوەدەکەن، بۆیە ئەمنیەتی وڵات کە بەئاسایشی نەتەوەیی یان نیشتیمانی ناسراوە، مەترسیدارترینە کە نەمێنێ، وەختێک ئەمانە نەمان، ئەوکات کەسایەتی دەوڵەتیش نامێنێ و بەشێوەیەک لە شێوەکان شەرعیەتی دەوڵەتی دەکەوێتە بەردەم پرسیارەوە.
لایەنێکی دیکەی لەدەستدانی کەسایەتی ئەوەیە کە بازرگان کە بەشێکن لە بەڕێوەبەرانی وڵات، خراپترین کەرەستە و شمەک و پێداویستی و خۆراک و داوو دەرمان هاوردەی وڵات بکەن، بەبێ ئەوەی هیچ حیساب بۆ فلتەر و کوالێتی کۆنترۆڵ بکەن، یان کەمترین باج بە دەوڵەت بدەن وەکو بەشێک لە داهات بۆ حکومەت.
جۆرەکانی کەسایەتی
١: کەسایەتی گشتی: ئەم نوێنەرایەتیە لە کۆمەڵە کەسایەتیەکی سەربە دەوڵەت پێکدێت، رەنگە بەپێی پێناسەکەی ئەم کۆمەڵە خەڵکە لەلایەن دەوڵەتەوە بەپێی سیستم دادەنرێن، هەروەها ئامانجیان لە بەدەستهێنانی پرۆژەی یاسایی دەوڵەتە، هەروەها هەر پرۆژەیەک کە لەلایەن دەوڵەتەوە دادەمەزرێت کە بریتی بێت لە موڵکیەت بە راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، لەلایەن دەوڵەتیشەوە کۆتایی پێدێت، بۆ نموونە دامەزراوە گشتی و دەستە گشتییەکان و ئەنجومەنە کارگێریە خۆجێییەکان. هەروەها ئەم جۆرە نوێنەرایەتی یە رەنگە بۆ چەند نوێنەرایەتیەک دابەش بکرێت.
١: کەسێتی هەرێمایەتی کە بریتیە لەو کەسایەتیانەی کە تایبەتمەندیان لە بواری جوگرافیادا هەیە.

٢: کەسێتی یاوەری: ئەم کەسایەتیانە ئەوانەن کە جۆرەکەیان لەسەر دیاریکردنی چالاکیەکانیان دادەنرێن.
٣: کەسێتی پیشەیی: ئەم نوێنەرایەتیە لەو کەسانە پێکدێت کە نموونە ئەوانەن کە نوێنەرایەتی سەندیکا و دەستە پیشەییەکاندان و گرینگترین کاریان بەرگری کردنە لە خاوەن پیشەکان لە نێو دامودەزگاکانی دەوڵەت و دەرەوەی دەوڵەت.
٢: کەسایەتی تایبەت: ئەم جۆرە کەسایەتی یە لە چەند کەسێکدا یان لە گروپێکدا خۆی دەنوێنێ بەناوی دەوڵەتەوە، ئەمەش بۆ بەئامانج گەیاندنی بەرژەوەندی تایبەتە، هەڵبەت ئەم نوێ،ەرایەتیە لە دەزگایەکی تایبەتەوە دادەنرێت و بە چاودێری دەوڵەتدا فلتەر دەکرێت و بەپێی بڕیارێکی تایبەت دادەنرێت، دەشتوانێ ئەم جۆرە نوێنەرایەتی یە بەناوی کۆمپانیا یان بەرژەوەندخوازێکی خاوەندار لە بانکەکان بێت کە رەسیدی ماڵی هەبێت.

جیاوازیەکانی دەوڵەتی سەرەتایی و مۆدێرن
یەکێک لەجیاوازیەکانی دەوڵەتی سەرەتایی، مەسەلەی بەخاوەنداری کردنی ئینسان بوو لەلایەن ئینسانەوە، بۆ نموونە تائەو جێگەیەی کە یەکەمین دەوڵەت کەدەوڵەت نەبووە لەدوای سیستمی ژیانی کۆیلەداری کە کوشتنی کۆیلە لەلایەن ئەشرافەکانەوە یان خاوەندارەکانەوە تاوان نەبووە، دواتر بەشێوەیکی نوێ وەکو دەوڵەت دەوڵەتی دەرەبەگایەتی هاتەپێشەوە و شێوەیەک لەیاسا و عورف کاری کرد و بەرانگاربوونەوە سەریهەڵدا، بەڵام دیسان ئەمجارە بەشێوەیەکی دیکە و جیاواز ئینسان چەوسێنرایەوە، ئەویش چەوساندنەوەی خاوەن زەوی جوتیار بوو لەلایەن دەرەبەگەوە کە مشەخۆربوون، ئەگەرچی ئەمە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەت نییە، بەڵام دەتوانین وەکو نموونەی یەکەمین بیرۆکەی دەوڵەت لەقۆناغەکاندا ناوی بهێنین، ئەوەبوو ئینسان پشتی بە بەرووبوومی دەست و کاری دەستی و بیرکردنەوە لەپێداویستیەکانی ژیان و کەرەستەی جیاوازی جوتیاری و خۆراک و هتد هاتە پێشەوە کە زۆر کۆمەکی بەسیستمی دەرەبەگایەتی کرد وەکو شێوە دەوڵەتێکی بەر لەسەرمایەداری، بەڵام وەبەرهێنان بوو لەکاتی خۆیدا، بۆ نموونە ئاڵوگۆڕی کاڵاو خۆراک یەکێک لەپێداویستیەکان بوو کە دواتر سەرمایەداری کەڵکی لێوەگرت " بۆیە گۆڕینی شێوەی وەبەرهێنان لەدەوڵەتی خاوەنداری کۆیلەوە بۆ دەوڵەتی دەرەبەگ بوو، ئەمە گرینگیەکی زۆری هەبوو، لەکۆمەڵگەی کۆیلەییدا کۆیلە مافی نەبوو ئەسڵەن بەئینسانیش لەقەڵەم نەدەدرا، بەڵام لەکۆمەڵگەی دەرەبەگیدا ئینسان بوو بەخاوەن زەوی و خۆی بەزەویەوە گرێدا، ئەم سیما بنەڕەتییە لەکۆمەڵگەدا تەنها خۆگرێدانی جوتیاربوو بەزەویەوە، ئەوکاتیش جوتیارەکان زۆرینەیان پێکدەهێنا، بەڵام دانیشتوانی شار زۆر کەم بوون، لێرەوە دەرەبەگ جێگەی خۆی قایم کرد".فلادیمیر ئیلیج لینین. الدوله. محاچرات القیت فی جامعه سفیردلوف. دار التقدم. موسکو سنه ١٩١٩. ل٢٢.
دوابەدوای ئەم ستایلە لەژیانی قۆناغە سیاسیەکان و گەشەسەندنی دەسەڵات لەشێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی دیکە، هەروەها وەئاگا هاتنی ئینسان و شۆڕشەکانی لەدژی سیستمە چەوسێنەرەکان، سەرەنجام گەیشتنی بەسەرمایەداری وەکو روحی سیستمی مۆدێرن و دامەزراندنی سیمای دەوڵەت و سوپای رێکخراو و وەبەرهێنان و دیبلۆماسیەت و پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان و دامەزراوەی نوێ بۆ خزمەتی ئینسان لەپێناو بێدەنگبوونیان دژ بەدەسەڵاتی فەرمانڕەواکان و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی دەستووری وەکو دیاریکردنی ماف و ئەرک بۆ هاوڵاتی و بەتایبەتیش کەڵک وەرگرتن لەبیرۆکەی فەیلەسوفەکان و شارەزایانی دەوڵەت، ئیدی ریفۆڕم دەستپێکرد و ئینسان لەفازێکەوە چووە فازێکی دیکەوە کەلانیکەم گوزەران گۆڕا.
بە بارتاقای قۆناغی دەرەبەگایەتی کە هیچ مافیک بۆ جوتیار و خەڵک بەگشتی نەبوو، ئەو هەنگاوانەی کە لەدونیای سەرمایەداری بینران وەکو سیستمی کۆماری و دیموکراتی و هەڵبژاردن و هتد، پێشکەوتنێکی یەکجار گەورەیە بۆ بەشەریەت، لینین لە کتێبی (الدوله) بەروونی دان بەو دیاردە چاکەیەدا دێنێ کەبەراورد ناکرێن چەند سودبەخشن، بەڵام سەرنجام دەڵێ دەوڵەت چەند پێشبکەوێت دەسەڵات و قازانجی بۆ سەرمایەدار و خاوەندار و چینی سەردەستە کە ئەم دونیای نابەرابەری و

جیاوازیە لەچینایەتی کۆتایی پێنایات. هەربۆیە پرۆلیتاریا بەدەستی ئەو چینە زوڵمی لێدەکرێت کە رۆشنبیری شاری درووستکردووە، هەروەها دان بەوەشدا دەهێنێ کەئەگەر سیستمی پارلەمانی و دیموکراتیەت بەهەموو ئیشکالیاتەکانیەوە نەبوایە، هەروەها ئەو حیزبانە نەبونایە کە کێبەرکێیان کردووە بۆ دەرچوون، ئەوا ئیدراکی خەباتی جەماوەریش بەو شێوەیە نەدەچووە پێشێ، بۆیە ئەمانە گرینگیەکی زۆریان هەبووە. بەڵام لینین لەشوێنێکی دیکەدا دەڵێ سەرەنجام دەوڵەت وەکو ئەوەی ئەنگڵس لە کتێبی (اێل العائلە و الملکیە خاێە و الدولە) دەڵێ " دەوڵەت مادام موڵکایەتیە بۆ زەوی و میکانیزمەکانی بەرهەمهێنان و بەقازانی سەرمایەداری کۆتایی دێت، کەواتە هەرچەند سیستمەکە دیموکراتی بێت، هەر کەرەستەیەکە بۆ چەوساندنەوە و هیچی تر نییە". لینین. الدولە. محاڤرات القیت فی جامعە سفیردلوف. ١٩١٩. دار التقدم. سنە ١٩٧٠. ل٢٩.

بەرهەحاڵ لەسەر قسەکەی لینین حزب و رێکخراو دەوری کاریگەریان بینیوە لەوەی سیستم بگۆڕێت بۆ چاکسازی، ئەمە لەزۆربەی کردەوە سیاسیەکان و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی کۆمەڵایەتیش رەنگیداوەتەوە، بۆیە بەرلەوەی سیستمی سەرمایەداری سەرکەوێ بەسەر دەرەبەگایەتی وەکو قۆناغی سیستمی سیاسی، دەبینین شێوەیەک لەپەیوەست بوون بەیەکەوە لەلایەن جوتیارەکانەوە وەکو رێکخراو سەریهەڵدا، ئەم سەرهەڵدانە بۆ بەرگریکردن لەخۆیان و موڵک وماڵ و کەرامەتیان، دەکرێ بەسەرەتای سەرهەڵدانی کاری رێکخراوەیی و حزب قەڵەمبدرێت، کە مێژوو شاهیدی ئەوەیە زۆربەی جوتیارەکان لەرێگەی بەرانگاربوونەوەی دەرەبەگ و شۆڕش دژ بە دەرەبەگ گیانیان لەدەستداوە و ئێستا سیمبولی بەرخودانن و رەنگە پەیکەریان بۆ درووستکراوە و ناویان لەمێژووی شۆڕشدا هاتووە، ئەمە بوو بەیەکەمین دەستپێک بۆ لەدایکبوونی حزب وەکو دەربازبوون لەبنەماڵەیی و عەشیرەتی و ملکەچ بوون بۆ ئەو سیستمەی دەرەبەگ قەبوڵیەتی و هتد، جگەلەمانەش سەرهەڵدانی رۆشنبیری و خوندەواری و گەشەسەندنی بیرۆکەی خۆرزگارکردن لەدەسەڵات و هتد. هەموو ئەمانە بەشێک لەو سەرخانەی کە هاوکاری سەرهەڵدان و لەدایکبوونی چەمکی دەوڵەت بوون کە سەرمایەداری شانازی پێوەدەکات، ئەمە جگەلەوەی مەسەلەی ئایین کە لەچاپتەری دیکە باسی دەکەین، کێشەی سەرەکی دەسەڵاتدار و ژێردەستە بووە و پیاوانی ئاینی بەناڕاستەوخۆ هاوکار و پاڵپشتی دەرەبەگ و دەسەڵات بوون وەکو توێژێکی مشەخۆری کۆمەڵگە.

دوابەدوای سەرهەڵدانی چەمکی دەوڵەت وەکو کۆمەڵێک دەزگای سیستماتیک و بیرکردنەوە لەدەستاودەستکردنی دەسەڵات لەرێگەی بیرۆکەی فەلسەفەی نوێ بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت وەکو قەوارەی سیاسی، ئیدی چەمکی پارلەمان وەکو دەزگایەکی شەرعی کە لەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێردراوە هاتە ئاراوە، ئەمە بووە بنەما بۆ داواکاری خەڵک لەدەستەبژێری سیاسی کاتێک خۆیان بۆ پارلەمان و پیاوی حکومەت هەڵدەبژێرن و بەڵێن بەخەڵک دەدەن کە گوزەران بگۆڕن بۆ بارێکی تر کە پێشتر وەها نەبووە.

هەڵبەت ئێمە کەباس لەچەمکی دەوڵەت دەکەین بەهەموو مانا فراوانەکەیەوە قسەدەکەین، لێرەدا ناچار دەبین ئاماژە بە جۆر و دوو فۆڕمی دەوڵەت بکەین، دەوڵەتێک کە بۆ ماوەییە و ئەویتریش مۆدێرنەیە لێرەدا دەبینین هەندێ لەبیرمەندانی سیاسی سەرمایەداریش گەیشتونەتە ئەو قەناعەتەی کە هەردوو مۆدێلەکە جیاوازیان نییە تەنها لەفۆرم و لەشێوەی بەرهەمهێنانی سیاسی نەبێ " لەدەوڵەتی میراتی دا پەیوەندیی خوێن و دۆستایەتی نێوان سەرکردەکان و خەڵک سەرچاوەی خێر و بێری زۆرە و پێوەری سەرەکی پێدانی کاری باش و پۆست و پلە و پایە. فۆکۆ یاما دەڵێ "ئەم مۆدێلەی دەوڵەت زیاتر لەکۆندا هەبووە بەتایبەت لە شانشینەکان کە پادشا بەئاشکرا وڵاتی وەکو موڵکی خۆی سەیر دەکرد و بەئارەزووی خۆی دابەشی دەکرد. بۆ نموونە شارێکی دەکردە دیاری هاوسەرگیری کچێکی، ئەو دەڵێ لەسەردەمی ئێستادا زەحمەتە بەو زەقییە سەرکردە هەبێ و بوێرێ ئەوەی تێدابێ و بڵێ وڵاتەکەی موڵکی خۆیەتی، بەڵام بەفۆڕمی دیکە کە ئەو ناوی لێناوە دەوڵەتی میراتگری نوێ. Newpatrimonial stat ئەو پڕۆسەیە بەڕێوەیە لەدەوڵەتی نوێی میراتگریدا هەندێ لەفۆڕمەکانی دەوڵەتی مۆدێرن بونیان هەیە، بۆنموونە پارلەمان بیرۆکراسی و سەرۆکایەتی لەنێو کۆمەڵگادا بونیان هەیە. بەڵام جۆرێک لەهاوپەیمانێتی لەنێوان دەستە و تاقمێک هەیە کەوڵاتیان لەنێوان خۆیاندا

دابەشکردووە و خێرو بێرەکەی دەخۆن، ئەم مۆدێلە لەرێگەی هەندێ هاوپەیمانێتی سیاسی و دەستەبژێری دەوڵەت و خێرو بێرەکەی بۆ بەرژەوەندی چەند گروپێک و چەند خێزانێکی سیاسی بەرێگەی جۆراوجۆری قۆرخکارییەوە ئاراستە دەکرێ، لەم مۆدێلەدا دەوڵەت لەجیاتی ئەوەی لەخزمەتی خەڵک بێت، لەخزمەتی ئەو کەس و گروپانەیە کە سیاسەت ئاراستە دەکەن". دەوڵەتداری لەبیری فۆکۆ یاما دا. نووسینی هێمن میران. رۆژنامەی خەبات. ٢٠١٤/١٢/٢٣. ژمارە ٤٧١٠.

لەرابردوودا دەوڵەت کە لەرێگەی نەتەوەوە بەدەستدەهات، شێوەیەک لەخەباتی جۆراوجۆر، ئەویش زیادکردنی نەسل واتە خستنەوەی هەرچی زیاتری ئینسان بەو عینوانە کەبەژمارە زیادبکەن نەک بەکێشە و شێوەکانی ستەمی میللی، ئەگەرچی پێشتر زۆر باسی ئەوە دەکرا کە نازناوی کەمینە بوو نەتەوە لەنێو پێکهاتە جیاوازەکاندا لەنێو دەوڵەت، نازناوێکی ناحەز و بێمانابوو، ئێستا دوای هاتنی ئەو زاراوەیە لە جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ، بوو بەیەکێک لەزاراوە ئاساییەکان، بەڵام زیادبوون شێوەیەکی تری وەرگرت کە ئەمە جۆرێک لەتەکتیکی سیاسی ئیتنیکی نەتەوە ستەملێکراوەکان بوو، " لە سییەکانی سەدەی رابردوو داواکارییەک لە زامبیای باکوری ئەفەریقا هەبوو بۆ هاتنی کرێکاری شارەزا تاکو زۆرترین ماتریالی زەرد واتە (نحاس) لەژێر زەوی دەربهێنن کە ناسراوە بە پشتێنەی نحاس، ئەمە کارێکی کرد کە کۆچێکی یەکجار زۆر کرێکار بچن بۆ وەدەستهێنانی کار و لەوێ بۆ ماوەیەکی زۆر مانەوە و لەنێو هەموو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیەکان ژیان و تائەو رادەیەی کەتاکو دەگەیشتن بەئاستی جوتیارەکان کە لەناوچەی ئەوان میتاڵەکە بەدەستدەهات، ئیتر بوون بەکرێکاری کرێگرتە لەو وڵاتانەی کە ئابورریەکی باشیان هەیە کە جێکەوتە بووە، لەهەموو حاڵەتێکیشدا رێکخستنی ژیان لەسەر بنەمای پلەی نزیکایەتی و خزمایەتی بووە، ئەوان واتە کرێکارەکان بوون بەکەسوکاری ئەوان و ژن و ژنخوازیان کەوتە نێوان و بوون بەبەشێک لە کۆمەڵگەیە کەپێویستیان بەزیادبوونی ژمارە هەبوو، ئەوەبوو خزم و کەسوکاری خۆیان جێهێشت و بوون بە بەشێک لەو کۆمەڵگەیە دواجاریش بوون بە بەشێک لە سیستمی کۆمەڵایەتی و فراوانکردنەوەی کۆمەڵگەکە لەرووی رووبەرەوە و تاکو چەندین سەدە مانەوە، بەڵام خەڵکەکە هێشتا پەیوەندیان مابوو لەگەڵ نزیکەکانیان لەشوێنی تر، بەهۆی ژن و ژنخوازیەوە بوون بە کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی دەرەوەی نەتەوەی خۆیان، سەرەنجام هەر کەوتنە سەر حسابی ئەوان چونکە هەموو چالاکیەکی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیان لەسەر بنەمای ئەو ئیتانیکە بوو کە بوون بەبەشێک لەوان نەک قەبیلەکانی خۆیان ". توماس هایلاند اریکسن. العرقیە و القومیە. وجهات نظر انتروبولوجییە. ترجمە. د. لاهای عبد الحسین. عالم المعرفە. ل٤٠.

ئەم حاڵەتە لەزۆر شوێن هەستی پێدەکرێ لەڕووی سیاسیەوە بە تەکتیکێکی شەرعی ناوی دەرکردووە و قەبوڵکراوە تاکو سەرهەڵدانی سەدەی بیست و یەک، بۆ نموونە ئەم حاڵەتە لە هیندستان و پاکستان هەیە، لە جەزائیر و فەرەنسە و لەسوریا و میسر و لە یۆنان و تورکیا و تورکیا ئەڵمان و لەتورکیا و ئازەربایجان و جۆرجیا و ئۆزبەکستان و هتد هەیە.

بەڵام لەدوای ساڵی ١٩٩١ و دوای هاتنی چەمکی جهانگیرییەوە کە دەوڵەتی نەتەوەیی لەسەر بنەمای زیادبوونی ژمارەی کەسەکانی نەبوو کەستەمی لێکراوە و لەدوای ئەوەی دەوڵەت لەسەر بنەمای نەتەوەیی هیچ بەهای نەماو بو بەدەوڵەتی فرەیی، ئیدی ژمارە بوو بەپاشکۆی سیاسەت و کەوتە دەرەوەی پێوەرە سیاسیەکان، بۆ نموونە ئیستا دەیان هەزار ئینسانی کارگەر هەن لەوڵاتان کاردەکەن و ئینتیمایان بو وڵاتی خۆیان و نەتەوەی خۆیان و قەوارەی خزمایەتی و هتد هەیە و هیچ کاریگەرییان نییە بۆ سەر ئەو نەتەوانەی دەیانهەوێ بیانکەن بەبەشێک لەخۆیان و بیانتوێننەوە لەنێو خۆیاندا بەمەبەستی زیادبوونیان لەرووی چەندایەتیەوە نەک چۆنایەتی. لەکاتێکدا ئەم جۆرە نزیکبوونەوە و تێکەڵبوونە کە ئەزموون کراوە هیچ باش نییە، چونکە وەچەکانیان دواجار دەگەڕێَِن بەدوای باب و باپیرانیان هەروەکو ئەوەی ساڵی ١٩٥٩ لە کۆفمان بەهۆی سرووتێکی کۆمەڵایەتیەوە ئەم حاڵەتە بۆ منداڵەکان ئاشکرابووە و مەسەلەی جودابوونەوەی لێکەوتۆتەوە، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی خەڵک بەو جۆرەی کەنەتەوەیەک دەیهەوێ کرێکارێی بیانی بکات بە شێوە کۆیلەیەکی خۆی لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە کە بۆخۆی سیاسییە، نەک هەر کەڵکی نییە، بەڵکو بەپێچەوانەوە پەرچەکردار دەخولقێنێ

و لەجیاتی ئەوەی سوودێک بگەێنێ بەو دەوڵەتەی نیازێتی کە لەرێگەی زیادبوونی دانیشتوان و ئەفرادەکانیەوە قەوارەی سەربەخۆیی دروستبکات، بەپێچەوانەوە دەبێتە هۆی لێکجیابونەوە و کێشەی کۆمەڵایەتی بۆ هەر دوولا.
گۆڕینی ژیانی سیاسی قۆناغ بەدوای قۆناغ گەشەی کردوو و ئینسان ئاستی بیرکردنەوە و داواکاری زیادی کرد و ترس شکا لەنەبوونی ماف، بۆیە خۆشگوزەرانی لەدوای ئەو قۆناغانەوە کەبە سەرەتای دەوڵەتی مۆدێرن دەژمێردرێت، یەکێک لەداواکارییەکانی هاوڵاتی هاوچەرخ بوو لەدوای سەدەی ١٧ و ١٨، ئەمە هەم بۆ دەستەبژێری سیاسی کە ململانێی دەسەلات گرتنن و هەم بۆ خەڵکیش کە دەنگدەرن داواکارییەکی لەبار و گونجا و ئاسانە و پێچەوانەی شۆڕشگێڕیتیە کە لەدەوڵەتی سەرتایی و سەدەکانی رابردوو هەبوو، ئیدی دەوڵەت لێرەدا ئەرکێکی دیکەی کەوتە سەرشان، ئەویش بیمەی بێکاری و بیمەی کۆمەڵایەتی و بیمەی تەندرووستی و هتد کۆکراوەتەوە، ئەم ستایلە دەوڵەتە لەدوای کۆتایی هاتن بەجەنگی سارد و سەرەتایی ١٩٩١ وە دەستپێکرد و لەهەریەک لەو وڵاتانی فەرەنسا و بەریتانیا و ئەڵمان و ئامریکا هەیە کەسەرەتا حیزبە سۆسیال دیموکراتەکان پێشنیاریان کرد، بەڵام تەنها بۆخۆیان و بەس، بەپێچەوانەوە نەگوازرایەوە بۆ وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەشێک لەئاسیا. عەقلانیەت بەپێچەوانەی تێگەیشتنە سەرەتاییەکان بۆ دەمەزراوەی دەوڵەت، رێگەیەکی سەختی بریوە کە دابڕانی لەفەلسەفە پێناسە دەکرێ، ئەو دابڕینە لەسەر بنەمای تێڕوانین بۆ مرۆڤ وەکو بونەوەرێکی حاکم بەسەر خۆیەوە و چۆن بە چ شێوەیەک بەسەر خۆیدا زاڵ بوو، چۆن لەو دۆخە سەرەتاییە خوی رزگارکرد و بو بەکائینێکی شارستانی و جۆرە قەناعەتێک بۆ رێکەوتن لەسەر دانانی بەردی بناغەی دامەزراوەیەک کە گشت کۆدەکاتەوە، لێرەوە سیستمی عەقڵ کە چارەنووسی خۆی دەداتەوە دەست مرۆڤ خۆی، بەوەی کە لەتوانایدا باری کۆمەڵایەتی لەرێگەی جۆراوجۆر و سیاسەت و هەلومەرجی گونجاو رێکبخات و لەحاڵەتی سرووشتی کلاسیکیەوە بگوازێتەوە بۆ میکانیزمێک کەتەنها کەڵک لەجەوهەری سرووشت وەربگیرێ، نەک ئینسان ببێت بە ئامێرێک لەپێناو دەسەڵاتێکی رەها و خوداوەندێکی وەهمی کە هەر مرۆڤ خۆیەتی.
"عەقلانیەت لەدوای سەدەی ١٨ ەمەوە دەوڵەتی لەپرسێکی سرووشتیەوە کرد بە ئامێرێک وەکو پێداویستیەک و جۆرێکی دیکەی ویستێکی مرۆڤ، ئێستاکە سروشت بۆخۆی ئامێرێک و میکانیزمێکە دەبێت دەوڵەتیش هەمان ئامێرێک بێت، ئەوکەسەی ئەم ئامێرە درووستدەکات مرۆڤە، هەر کەسێک کە دەیەوێت دەوڵەت بناسێت دەبێت دروستکەرەکەی واتە مرۆڤ بناسێت، دروستکردنی دەوڵەت لەلایەن مرۆڤەوە کارێکی رەسەنە و وێنەگرتنەوەی شتێکی پێشتر نییە، بەهەمان شێوە راستی و دادپەروەریش شتێکی پێشوەختی نیین، بەڵکو لەگەڵ دروستبوونی کۆمەڵگا رێک کەوتوودا درووست دەبن" کەمال پوڵادی. لەدەوڵەتی دەسەڵاتەوە تا دەوڵەتی عەقڵ. وەرگێرانی لەفارسیەوە بۆ کوردی. سیروان زەندی. دەزگای موکریان. ل ١٩
ئەمە ئەوە دەسەلمێنێ کە مرۆڤ لەئەنجامی ململانێی لەگەل خۆی کێشە بۆخۆی درووستدەکات، بۆیە عەقلانیەت بەرلەوەی خزمەتی ئینسان بکات، خزمەتی سیستمێک دەکات کە ئینسانی کردووە بەکۆیلەی قەوارەی دەوڵەت کە لەخزمەت سیستمی ئابوریە، ئەمەش لەو وەهمەوە سەرچاوەی گرتووە کە ئینسان وەکی ئەرستۆ دەڵێ " ئینسان خۆی خستۆتە دەرەوەی سرووشت، بۆیە مافی بەخۆی داوە ململانێ لەگەڵ سرووشت بکات و خۆی جودابکاتەوە کە ئەمە هەڵە تێگەیشتنە لەبوون".
دەوڵەتی سەدەی رابردوو ئەو باڵانسەی نەبوو کە بتوانێ لەنێوان ئەرک و مافدا بۆ هاوڵاتیەکانی خۆی دابینی بکات، بۆ نموونە سەربازگیری لەریزی سوپا کەزۆرەملێ واتە (تجنید) بوو، چونکە دەوڵەت هەمیشە لەبەردەم ئەگەری جەنگ بوو یەخەی بگرێت، لەلایەکی دیکەوە مەسەلەی مافی کرێکار و بەکاربەر و هێزی کار و خوێندن نەبوو، هەروەها هاتنەئارای بزوتنەوەی جەماوەری و سەندیکایی و رێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی کەبەشداری بکەن لەئاراستەکردنی سیاسەت و بەڕێوەبردنی سیستمی سیاسی و ئابوری دەوڵەت، بەشێک لەو باڵانسەیە کە دەوڵەت خۆی لەستایلە کۆن و سەرەتاییەکە جیاوازکردەوە.

هەڵبژاردن و دەستاو دەستکردنی دەسەڵات. بەشێکی دیکەی جیاوازیەکانە، پێشتر دەوڵەتی سەرەتایی یاخود بڵێین دەوڵەتی کلاسیک، بەکودەتا یان شۆڕش یان روخانی سیستم دەگۆڕا، چونکە سیستمی شمولی بەناوی کۆمۆنیزمەوە کەهیچ پەیوەندیەکی بەو سیستمەوە نەبوو، بەڵکو شێوەیەک بوو لەسەرمایەداری دەوڵەتی بە ستایلێکی جیاواز، ئەم سیستمە بیانووی بۆ کاربەدەستان و دەستەبژێری سیاسی خۆشکردبوو کە دەسەڵات بەجێنەهێڵێ، ئەویش تاک پارتی واتە یەک پارتیک بەدرێژایی چەندین ساڵ بەبیانوی قەڵاچۆکردنی دوژمن لەنەیاری دەوڵەت و سیستم، رێگە بەحیزب و رێکخراو و بزوتنەوەی جەماوەری نەدەدرا بەشداری سیاسەت و سیستم بکات، یان ئەگەر رێگەش بدرابا، دەبوو لەژێر سایەی ئەو سیاسەتە بوایە کە دۆگمای سیاسی پیادەی دەکرد، هەروەها سەرکوتکردنی دامەزراوە یاسایی و دەستورییەکان، خاڵێکی یەکجار گرینگی تر، ئەوەبوو کە دەستووری دەوڵەت دەستوری جامد یان نەگۆڕ بوو، واتە دەستوور بە ریفراندۆم نەدەکرا و نەرم نەبوو تاکو لەرێگەی خەڵکەوە ئاراستەی دەسەڵات بەرەو خۆشگوزەرانی بگۆڕێت، هەڵبەت دەبێ ئەوەش بگوترێت کە سەراپای سیستمەکە نیگەتیف نەبوو، بەقەد ئەوەی کاڵاکە بەقەد باڵاکەی نەبوو، واتە شوناسەکەی وەکی ناوەڕۆکەکەی نەبوو کە ئیدیعای بۆ دەکرا لەسەراسەری دونیا.
لەدەوڵەتی مۆدێرن واتە لەو دەوڵەتەی کە هەم سۆسیالیستەکان و هەم دەوڵەتانی خاوەن ئەزموون لە دەوڵەتداری لەرۆژئاوا، مەبەستم ئەو دەوڵەتانەیە کە ئێستا بوون بە دەوڵەتی فرەیی لە کولتوور و ئایین و مەزهەب و نەتەوە و هتد پێی گەیشتوون و ئەزمونیان کردووە. گرەو لەسەر هاوڵاتی بوون و خاوەن شوناس و بەرهەم و نیشتیمانپەروەر و رێزگرتن لەیاسا و مافی مرۆڤ و و سیستم ە، نەک ئەوەی کە بەرەگەز و رەسەنایەتی هاوڵاتی دەوڵەتەکەیە و لەخزمەت خەڵکی ئاسایی بێت بەبێ ئینتیمای سیاسی، کەواتە دەبێ دەوڵەت بەوشێوەیە مامەڵە لەتەک هاونیشتیمانی خۆی بکات، ئەو پێشبینیە بلیخانۆف بەر لەسەدەیەک هەبیووە و پێشنیاری کردووە بۆ کۆنگرەی ٥ حزبی کۆمۆنیستی روسیا و سۆڤیەتی کۆن و دەڵێ "بەبارتاقەی ئەوەندەش کەدەوڵەت بەچەمکە بەرتەسکەکەی پێی هەڵدەوەشێتەوە و نامێنێ، زاناکانیش رۆڵێکی گەورەتر دەبین لەئاراستەکردنی ئەو دەوڵەتە و بەڕێوەبردنەکەیدا، واتە سەرخانی سیاسی بێ بە پێی بەرەو سەرخانی (قەڵەمڕەوی زانست) وەردەچەرخێ، بەڵام ئەمە هەمووی لەئایندەدا دەبێ، بەڵام تائێستا پێویستە بە ئاڕاستەی ئەوە هەوڵبدرێ کەسەرخانی سیاسی بەرژەوەندیەکانی رەنجدەران رەنگ پێبداتەوە، ئەمەش تەنها لەسایەی سۆسیالیزمدا بەدی دەهێنرێت، شۆڕشی سۆسیالیستی بەم چەمکە و ئەو ئامانجەیە کە پرۆلیتاریا هەوڵی بۆ دەدا، لەمیانی ئەمەشدا دەبێ ئەوە وەبیربهێنرێتەوە کە هیچ شۆڕشێک نەبووە لەدوا هەواردا سەرکردایەتی گۆڕانکاری جێگیر و گەشەکردووی لەشێوەی بازدانی لەپەیوەندی یە بەرهەمهێنان و کۆمەڵایەتیەکاندا کردبێت، بەڵکو ئەوەی کردوویەتی تەنها خێراترکردنی گەشەکردنەکانیان بووە، لەم چوارچێوەیدا پێشەکیەکەی ئەنگڵس بۆ چاپی مانیفێستو بەزمان ئینگلیزی لەساڵی ١٨٨٨ دا لەو روەوە کە زۆر بەچاکی باسی رۆڵی بەرچاوی پرۆسەی بەپێی سرووشتیانەی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی کردووە". راسپاردەی بلیخانۆف. وەرگێڕانی. ئیسماعیل راجی. بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێران. ساڵی ٢٠١٣ ل ١٠٢.
ئەم قسەیەی بلیخانۆف ئەوەمان پێدەڵێ کە شۆڕش تەنها خەڵک لەو رۆژگارە رزگار دەکات کە حکومەت و دەوڵەت و سیستمێکی سەرکوتکەر ناهێڵێ و خۆی لەجێگەیدا جێگیر دەکات، دەنا خۆیان هەمان دەوڵەت و سیستم و حوکمڕانی پیادە دەکات، هەڵبەت دەوڵەت کە گروپێکی دیاری سەر بەئیدیۆلۆژیا و سیاسەت و ئەجێندایەک و بەرژەوندییەکی تایبەت بەڕێوەی ببەن، دەبێ چ دیاردەیەکی نوێ بۆ هاونیشتیمانی وەکو بەرهەم و دیاری شۆڕش پێشکەش بکەن، جگەلەوەی شێوەی حوکمڕانی دەگۆڕێت و دەوڵەت سیمایەکی دیکە نیشان دەدات.
هەڵبەت وەکو موناقەشەمان کرد دەوڵەتی جاران لەسەر بنەمای دەسەڵاتی کەمینەیەک یان زۆرینەیەک بوو بۆ دامەزرادنی حکومڕانی و سیستم و هتد، ئێستا ئەو مۆدێلە گۆڕاوە کەوەکو ئەسکەندەری مەکدۆنی و لەیۆنان و ناپلیۆن لەفەرانسە و قەیسەر لەروسیا و بسمارک لەئەڵمان و داریوش لە ئێران و هتد. دادەمەزرا لەرێگەی هێزەوە، لەگەڵ هاتنی چەمکی دیموکراسی بۆ رەوایەتی دەوڵەت و دانپیانانی لەئاستی نێودەوڵەتی و دوور لەهەر پشێویەک و شەڕ و شۆڕێک لەگەڵ دراوسێ دەوڵەت و

هێزە کۆڵۆنیالیەکانی تر، ئێستا مۆدێلی پارلەمانی بۆ بەیاسایی کردنی دامودەزگا و شەرعیەتی دەستوری و بەشداری خەڵک لەو دەوڵەتە، سیستمێکی سیاسی دادەمەزرێت جا ئەو سیستمە حیزبی سیاسی و گروپی دەستەبژێری سیاسی، یان هێزی نێودەوڵەتی لەپشتەوەبێت بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان یان هەر شتێکی دیکە. "بەڵام دەبێت ئەم خاڵە رونبکرێتەوە ئایا سیستمی حیزبی و پارلەمانی، کە دەبوایە میکانیزمێکی لەبار بوایە بۆ هەڵبژاردنی کارگێران لەپێناوی پێکهێنانی هاوسەنگی لەگەڵ فەرامانبەرە دانراوەکاندا و کۆسپ بوایە لەبەردەم دارِزانی ئەم کارگێرانەدا، کەنبوتە کۆسپ لەراستیدا بەئاراستەی پێچەوانەی (پەیامەکەی) هەڵدەسورِێت ؟ وە ئەگەر بەراستی ئاوهایە، بۆچی ئەو گۆرِانە رویداوە؟.
دەبێت لەبیرمان بێت کە تەنانەت وەڵامێکی راستیش بۆ ئەم پرسیارانە کۆتایی بە پرسەکە ناهێنێت ، تەنانەت بەوەش قایل بین (کە دەبێت قایل بین) کە پارلەمانتاریزم ناکاریگەر و تەنانەت زیان بەریشە، دیسان بەم ئامانجە ناگەین کە دەبێت سیستمی بیۆکراتی رێزی لێبگیرێت و درووست بکرێتەوە. دەبێت لەم پرسە رامێنین داخۆ پارلەمانتاریزم و سیستمی هەڵبژاردن هاوتان یان دەتوانریت بەسیستمێکی هەڵبژاردنی نوێ، چارەسەرێکی تازە هەم بۆ پرسی پارلەمانتاری و هەم بۆ سیستمی بیۆکراتی بدۆزرێتەوە؟." ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. مامەند رۆژە. لەبڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێران ل ١٠٦.

دارایی و سامانی دەوڵەت
لەگەڵ سەرهەڵدانی بیرۆکەی دەوڵەت و دەسەڵاتی سیستماتیک دوای عبودیەت وەکو شێوەیەکی موڵکداریی تایبەتی، بەشەرییەت نارِاستەوخۆ بەبێ ویست دابەشبوو بۆ سەر دوو چینی دیاریکراوی کۆمەڵگە" ئەوکاتەی کە گەورە خاوەندارە زەویەکانی جوتیاری، ئیدی شێوەی پەیوەندیی لەنێوان ئینسانەکان گۆرِا، هەروەکو چۆن خاوەن کۆیلەکان کۆیلەیان بەموڵکی خۆیان دەزانی، ئیدی دوای ئەم قۆناغە کاڵا بوو بەیەکێک لەپێداویستی ئینسان و بازارِ پەیدابوو کە دواجار سیستمی دەرەبەگایەتی گەشەی سەند، پاشان بازرگانی، پاش ئەو حاڵەتە یاسا کۆیلەی وەکو هەر شتێک تەماشا دەکرد کەموڵکی خاوەندارە کۆیلەکان بێت، دواتر لەکۆمەڵگەدا بازرگانی گەشەی کرد و سەرەتاش بە گۆرِینەوەی کۆیلە دەستپێکرد، ئەوە بوو بازارِ شێوەیەکی دیکەی وەرگرت و تادەهات ژیانی چینەکان فراوانتر دەبوو، دواتریش بازارِی جهانی و ئاڵوگۆرِی پارە و تاگەیشت بە سەرمایەداری.
سامانی دەوڵەت سامانی گشتیە، چونکە بەبێ داهێنان و دروستکردن، خاک و خۆڵ و ئاو و کانزا و بەروبومی دیکەی کشتوکاڵی و هتد موڵکی کۆمەڵگەیە بەگشتی، هەربۆیە پێی دەگوترێ سامانی گشتی، ئەم سامانە دەتوانرێت وەکو موڵکی گشتی بمێنێتەوە و دەوڵەت بەپێی سیستمی کشتوکاڵی و بەرنامەی ساڵانەی خۆی وەبەرهێنانی تێدابکات و بەرژەوەندی خەڵک و دەوڵەت لەبەرچاوبگرێ، هەروەها دەشتوانێ رادەستی کەرتی تایبەتی بکات و دەوڵەت و خەڵکی سودی لێوەربگرن، هەرچەندە ئێستا دەوڵەتێک نەماوە پشت بەکەرتی تایبەت نەبەستێت، بەڵام بەشێک لەدەوڵەتان هێشتا دەزگا وەبەرهێنەکانیان سەر بەسامانی گشتیە، بەتایبەتی نەوت.
بەڵام دارایی گشتی عینوانێکی ژمارەییە بۆ یەکێک لەکۆڵەگە بنچینەییەکانی دەوڵەت، ئەوەش ئاشکرایە کە هیچ دەوڵەتێک بەبێ دارایی بەرِێوەناچێت، بۆیە ئەم پێگە یان کۆڵەکەیە رێگە ناساندنێکی مەعریفی و تقدیری بابەتیانە و عەقلانی دەوڵەت دەدات، ئەمە بۆئەوەیە کەئاشکرای بکات دارایی لەچنگی خودی دەزگا شەرعیەکانی دەوڵەتدایە و هەر خودی دەوڵەتیش لەکاتی پێویستدا سەروکاری پێدەکات، هەروەک ئەوەی بودجە لەژێر رکێفی وەزارەتی دارایی و ئابوری حکومەتدایە بۆ رێکخستنی ژیانی کارگێرِی و داهاتی تاک و تایبەتمەندی و چالاکی ئابوری و فریاکەوتن بۆ کاتی ئیمرنجسی سرووشتی و ناسرووشتی و هتد.
پێشتر دەوڵەمەندی دەوڵەت لەرووی دارایی و دەستەکەوت و داهاتەوە بوو، هەروەها یەکێک لەمەرجەکان ئەوەبوو کە دەوڵەتێکی سەنعەتی بێت و پشت بەو داهێنانانە ببەستێت کە لەرووی

تەکنۆلۆژیەوە خاوەندارێتی دەکات، بەڵام ئێستا ئیتر دەرکەوت دەوڵەت پێویستی بەو داهێنانە نییە لەرووی تەکنۆلۆژی کەرەستەی پێویست و تەکنۆلۆژیای سەربازی، بەقەد ئەوەی مەرجی خاوەنداری نەوت و گاز و فسفۆر و فۆسفات و هتد بێت کە سامانی سروشتیە، هەروەها خاوەنی ئاو بێت، چونکە دوای نەوت و کانزاکان ئاو یەکێک لە شەڕەکانی ئایندەیە کە بەسامانی لەبن نەهاتوو لەقەڵەمدەدرێت، بۆیە دەوڵەت ئەگەر خاوەنی ئەو سامانە سرووشتی یە بوو، دەتوانێ خاوەنی کەرەستەی تەکنۆلۆژی مەدەنی و سەربازیش بێت، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر تەنها خاوەنی کۆمپانیا بێت کە ئێستا لەدەرەوەی سیاسەتی دەوڵەت و موڵکداری حکومەتە، بەڵکو کەرتی تایبەتە، ئیدی دەوڵەت پشتی پێنابەستێت، چونکە هەر ئەو کۆمپانیایەی کە خەریکی وەبەرهێنانە، دەتوانێ لەدەرەوەی وڵاتەکەی و لەو وڵاتانەی کە هیچ داهێنانێکیان نیە و بەدەوڵەتی خاوەن هێز نەناسراوە، دەتوانرێت کۆمپانیاکە بکڕێت و بیخاتە خزمەتی کۆمەڵگە و بەهێزکردنی قەوارەکەی خۆیەوە. نموونەی ئەو کۆمپانیایانەی کە سەر بەوڵاتانی هەریەک لە کەنەدا و ئاڵمان و سوید و فلەندا و ئینگلستان و چین و هتد، لەدەرەوەی خۆیان وەبەرهێنان دەکەن، ئەم سیاسەتە لەدوای سەرهەڵدانی تەکنۆلۆژیای نوێ و کۆمپیوتەر و ئینتەرنێت و کەناڵی ئاسمانی میدیایی و سەرهەڵدانی سیستمی جهانگەرایی و گەیشتنی زانیاری بەهەموو کەسێک، ئیدی تەواوی دونیا بەبێ ئەوەی خاوەنداری تەکنۆلۆژی هەبێت، بوون بە خاوەنی ئەو پێشکەوتنە تەکنۆلۆژیایە لەهەموو بوارەکاندا و هەموو ئینسان کەڵکیان لێوەرگرت، لێرەوە دەوڵەت مانا و پێناسەیەکی دیکەی وەرگرت لەدوای ئەم سیستمەی کە دابڕانێکی لەگەڵ رابردوو راگەیاند. بەڵام ئەم سیستمە لەگەڵ ئەوەی کە سوودی بۆ هەموان هەبوو، وەهمێکی دروستکرد کە لەدوای مۆدێرنەوە ئاشکرا بوو، ئەویش وەهمی پێشکەوتن بوو بەسەر جەهلدا، بۆ نموونە لە ئێران دوای روخانی حەمە رەزا شا میشیل فۆکۆ بۆ شارەزابوون لە سۆسیۆلۆژیای کۆمەڵگەی ئێران دەچێتە تاران و سەردانی یەکێک لە کارگەکان دەکات، دەبینێ گەنجینەیەک پریەتی لە ماکینەی درومانی کۆن و سکراب کراون واتە کاری پێناکەن، دەپرسێ بۆچی کار بەو ماکینانە ناکەن، لەوڵامدا دەڵێن ئەوانە کۆن بوونە، ئەویش دەڵێت خۆی کاری پێدەکرێت، ئەوانیش دەڵێن ئاخر مۆدێرن نییە، فۆکۆ لەوێدا بۆی دەردەکەوێت مۆدێرنەو پێشکەوتنی تەکنولۆژیا بۆ ئەو وڵاتانەی کە خاوەنی تەکنۆلۆژیای پێشکەوتوو نین و گەمارۆی ئابوریان لەسەرە، توشی وەهمی پێشکەوتن بوون، لەبری ئەوەی بەکەرەستەی خۆیان کاربکەن، چاوەڕێی دەستی کۆمپانیای زەبەلاحەکانن و چاوەڕێی دەستی دەوڵەتە سەنعەتیەکانن تاکو فریایان بکەون، ئەم وەهمە تاکو ئێستاش لەهەندێک دەوڵەتی نووستوو و دواکەوتوو لەرووی ئابوریەوە ماوە.

بەشێک لەو کۆمپانیایانەی کە دونیا بەڕێوەدەبەن زیاتر لە ٢٥ کۆمپانیایە، بەڵام ناسراوترین کۆمپانیا کە دەتوانن گەمە بە دراو و بازاڕ و کاڵای بەرهەمهێنراو و سیاسەتی ئابوری و بۆرسە بکەن، هەروەها بتوانن لەوێشەوە هاوکێشەی سیاسی دونیا بگۆڕن، بریتین لەم کۆمپانیایانە

١: ئێکسۆن مۆبیل کە سیمبولەکەی (XOM)

٢: شل(RDS)

٣: بی پی (BP)

٤: شیفرۆن (CVX)

٥: تۆتاڵ. (TOT)

ئەم کۆمپانیایانە لە دوای حەفتاکانی سەدەی رابردووەوە سەریانهەڵداوە بوون بە بریکاری کڕینی نەوت و گاز و هتد، ئەویش بەهۆی بەردەوامبوونی شەڕی ساردی دەیان ساڵەی نێوان ئامریکا و سۆڤیەت بوو، هۆکارەکەش ئەوەبوو کە کێشەی دابەزینی نرخی نەوت بوو و کڕیاری کەم بووەوە لەدونیادا، بۆیە ئەم کۆمپانیایانە توانیان ئەو کێشە ئابوریە بۆ ئەو دەوڵەتانە چارەسەر بکەن و نەوتیان لێبکڕن، وەک یەدەکی ئابوری بۆ هەریەک لەو وڵاتانە دابنێن کە بەشداربوون لە شەڕی جهانی دووهەم و پاشماوەی شەڕەکە، بەڵام دواتر بەپێی راپۆرتێک کە گۆڤاری فۆربس بڵاویکردۆتەوە لە ساڵی ١٩٨٨ هەردوو کۆمپانیای (بی بی و ئێکسۆن مۆبیل یەکیان گرت و بوون بەیەک کۆمپانیا، هەروەها ساڵی ٢٠٠١ هەردوو کۆمپانیای شیشرۆن و تکساکۆ یەکیان گرت، بۆیە دوابەدوای ئەم رێکەوتن و

یەکگرتنەی کۆمپانیاکان بۆ هەڵلوشینی ئابوری هەموو دونیا بەڕێگەیەکی سیحراوی، توانیان لە ساڵی ٢٠٠٣ لە ٩٤ % قازانجی کڕینی نەوت لە جهاندا بکەن، هەروەها لەگۆڕینی دراویشدا سوییەکی زۆر وەربگرنەوە کە پێشتر لەبری نەوت لە بۆرسەی جهانی دانرابوو، بەمەش دەرکەوت کە هیچ دەوڵەتێک وەکو بەر لە جەنگی دووهەمی جهانی ناتوانێ مامەڵە بە بازاڕ و کڕین و فرۆشتنی نەوت و گاز و فۆسفات و هتد بکات، هەروەها گەمە بە دراوی هەموو دەوڵەتان بکات، ئاشکرایە کە هەموو ئەو کۆمپانیایانە و بەتایبەتی ئەو کۆمپانیایانە لەگەڵ ئیکسۆن مۆبیل یەک دەگرن و دەتوێنەوە، سەر بەسەرمایەدارە گەورەکانی ئامریکان و هەر ئەوانیش داواکاری بۆ نەوت و کارپێکردنی لەبازاڕ بەرز دەکەنەوە و گەمە بە نرخی نەوت دەکەن، بەبێ ئەوەی هەریەک لە سعودیە و کوێت و ئیمارات و عێراق کە لەجەنگدا بووە بەردەوام بتوانن دەوریان لەو گەمەیە هەبێت، یان ئەو دەوڵەتانەی کە گەمارۆی ئابوری لەسەر بووە بتوانن نرخەکە رابگرن، هەروەها ئێران کە خاوەنی یەدەکی نەوتی هەبووە هەمیشە، نەیتوانیوە تاکو ئەو دواییەی کە چووە نێو بەرەی چین و روسیا لە دژی ئەو بازاڕی ئامریکا خوڵقاندوویەتی لە هەموو دونیا. بۆیە ئەم گەمە سیاسییە ئابوریە لەلایەن ئامریکاوە بەردەوام بوو تاکو ساڵی ٢٠٠٤ و ٢٠٠٧ کە عێراقی داگیر کرد بە یاسای نێودەوڵەتی، ئەوەبوو لەو ماوەیەدا هەموو کۆمپانیاکان کەڵکیان لە دۆخە ئابوریە وەرگرت و لەهەموشیان زیاتر ئیکسۆن مۆبیل بوو بەبەشداری کۆمپانیاکانی تر توانی ٤٩٤,٨ ملیار دۆلار ئامریکا قازانج بکات.
ئەم حاڵەتە بۆ هەموو دەوڵەتانی سەنعەتی دونیا بوو بەجێگەی سەرسامی، ئایا ئەمە کۆمپانیایە یان دەوڵەتە دەتوانێ نەوت وەبەر بهێنێ لەدەوڵەتێکی تر، یان ئەوە کۆمپانیایەکی سەر بەخۆیە، لەراستیدا دەرکەوت شتێک لەدوای ١١ سێپتەمبەر نەماوە بەناوی دەوڵەت ئابوری وڵات بەڕێوەببات، بەتایبەتی ئامریکا کە بووە گەورەی هەموو دونیا و قەیرانی تەواوی دونیای بەڕێوەبرد لە رۆژهەڵات و ئاسیا بەگشتی تادەگاتە وڵاتانی یەکێتی سۆڤیەتی کۆن و تەنانەت ئەوروپاش، جگە لە بەریتانیا کە خاوەنی ناسنامەی دەرهێنانی نەوتە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەتوانێ بەبێ هێزی سوپا و سەرباز و داگیرکاری راستەوخۆ، بگاتە بیرە نەوتیەکانی دونیا و کەڵک لەداهاتی هەموو نەوت وەربگرێ.
بەڵام لێرەدا بابەتێک هەیە گرینگتر لەوەی قسە لەسەر دارایی گشتی دەوڵەت بکرێ، ئەویش سیاسەتی دارایی دەوڵەتە، مەبەست لەسیاسەتی دارایی واتە شێوەی داهات و بەدەستهێنان و مامەڵەکردن لەگەڵ دەوڵەتان لەرێگەی بازرگانی و هێنان و بردنی کاڵا و پێشکەشکردنی کاڵای وڵات بۆ وڵاتێکی دیکە، هەروەها لەرێگەی ئاوو دەریا و سامانە سرووشتیەکانی دیکەی قەوراەی جوگرافیای دەوڵەتە، هەروەها سامانی مێژوویی کە پێکهاتووە لە ئاسەوار و شوێنەوار و ناوچە گەشتیارییەکان کە بەشێک لەداهاتی وڵات پێکدەهێنن، چونکە ئەمانە هەمووی بەشێکن لەریکخستنی دەوڵەت لەلایەک، هەروەها دیاریکردنی شێوەی پەیوەندیی بەدەوڵەتێکی دیکەوە لەسەر بنچینەی پەیوەندییە سیاسیەکان و بەرژەوەندیەکانی هەردوولا.
سەرباری ئەو خوێندنەوەیە بۆ ئەوەی کە دەوڵەت جگە لە کۆمپانیاکان ناسنامەی پێشتری نەماوە و سیستمی سیاسی ئابوری دونیا بەڕێوەدەبەن، بەڵام دارایی کە دەزگایەکی حەتمی دەوڵەتە، سێ وەزیفەی گرینگی هەیە کەدەوڵەت دەبێ ساڵانە رێکیبخات و خۆی ئامادەسازی بکات بۆ ساڵێکی دیکە و لەکاتی خۆیدا فریابکەوێ و کێشەکان بەهەڵواسراوی نەهێڵێتەوە، چونکە سەرەنجام هەموو کومپانیاکان ئەگەر کەرتی تایبەتیش بن و بۆ قازانجی تایبەتی کار بکەن، لەسەریانە باج بدەن و ببن بە بەشێک لە سیستمی دارایی دەوڵەتان بەهەموو سامانێکی سرووشتی و ناسروشیتانەوە، ئەوانیش بریتین لەمانەی خوارەوە.
١: بودجە .
٢: بودجەی پێدراو .
٣: ژمێرکاری نیشتیمانی.
١: بودجە: بریتی یە لەتەواوی ئەو نەفەقاتانەی کە دەوڵەت و جومگەکانی حکومەت و پێداویستیەکانی بەڕێوەچوونی کاروباری خەڵک و سیاسەت و دیبلوماسیەت و سوپا و کاروباری ئەمنی و تەندرووستی و فەرهەنگی و گەشتوگوزار و پەروەردە و خوێندن و هتد پێبەڕێوەدەچێت. ئەمەش بەشێکە لەدەستکەوتی بەروبومی نێوخۆیی و سامانی سورشتی دەوڵەت و بازرگانی دەرەوە بەدەستدێت،

ئەویدیکە لەڕێگەی باج و رسومات دێت کەلەڕێگەی مامەڵەی خەڵک بۆ خەزێنەی دەوڵەت دەگەڕێتەوە، بەڵام لێرەدا دەبێ ئەوە بزانین دەوڵەت نابێت گیرفانی تاک و خەڵک بەتاڵ بکات لەسەر حیسابی دۆخی ئابوری و کەمی بودجەی دەوڵەت بێت، هەروەک لەهە ندێ وڵات کە داهاتیان کەمە و دۆخی ئابوریان ناجێگیرە یان دوچاری قەیرانی ئابوری یان گەمارۆی ئابوری بوونە، چونکە هاوڵاتی مەجبوور نییە لەئەنجامی خراپ سیاسەت کردنی دەستەبژێری سیاسیەوە ناکرێ باجی ئەو هەڵانە بداتەوە و گوزەرانیان خراپ بێت.
٢: بودجەی پێدراو: میزانیە مدفوعە: ئەم مامەڵەیە لەڕێگەی بازرگانی کردنی بازرگان و سەرمایەدارەکان دەبێت کە لەکەرتی تایبەت هێنان و بردنی کاڵا کار دەکەن، ئەوەش بەشێکی پەیوەندیی بەئاڵو وێری کاڵاوە هەیە، بەشەکەی دیکە پەیوەندیی بەگۆڕینەوەی دراوی وڵاتەوە هەیە لەکاتی مامەڵە و ئاڵوویرکردنی کاڵا و هێنان و بردندایە، بۆیە دەوڵەت بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی خۆی لەسەریەتی چاودێری بازرگانەکان بکات و هەرچی زیاتر باجیان لەسەر دابنێ و مەرج بۆ شێوەی نرخی کاڵا و کوالێتی و چەندایەتی و چۆنایەتی کاڵا دابنێت. چونکە ئەمەش دەچێتە خانەی ئەمنیەتی نیشتیمانی دەوڵەتەوە، ئەمە جگەلەوەی ئەمنیەتی پارە یان دراوی دەوڵەت بەشێکی لەچنگی بازرگانی کەرتی تایبەتدایە، بەوپێیەی کەپارە لەگەڵ پارەی دەوڵەتانی دیکەی دراوسێ یان دۆستی دەوڵەت ئاڵوگۆڕ دەکات، ئەگەر لێرەدا سیاسەتێک نەبێت بۆ باڵانس کردنی ئەو شێوە بازرگانی و پارە گۆڕینەوەیە، ئەوا دوور نییە کەپارەی دەوڵەت دوچاری کێشە یان بێهێزی و بێ نرخی ببێتەوە و بکەوێتە بەر هێرشی بۆرسەوە.
٣: ژمێریاری نیشتیمانی: ئەم پرۆسەیە شێوەیەکی دیکەیە لەبودجەی پێدراو، بەڵام ئەمە وەزیفەی ئەوەیە یەکسانی لەنێوان هێنان و بردن بکات و باڵانس بکات لەهێزی بەکاربەر و کاڵای داواکراو یان پێویستی دەوڵەت لەهەموو بوارەکاندا.
مێژووی دارایی دەوڵەت یەکێکە لەوانە سیاسیەکان و لەسەر هەموو دەوڵەتێکە کەڵکی لێوەربگرێ، چونکە سیاسەتی دارایی بەردەوام لەبەرزی و نزیمیدایە و دەبێ کەسانی شارەزا بەردەوام لەخەمی باڵانس کردنیدابن، یان لەسەریانە بەردەوام خەزینە پڕبکەن بۆ ڕۆژی تەنگانە و ئەگەری سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی، یان دوچاربوونی دەوڵەت بەجەنگ، ئەمەش سەرەتا لەچەند هەنگاوێکەوە دەستپێدەکات.
١: دەزگاکانی دەوڵەت دەبێ قانع بن بەو کەرەستەو پێداویستیانەی کە بۆیان دابینکراوە و بەشەفافانە و نیشتیمانپەروەرییانە کاری پێبکەن.
٢: نابێ دەوڵەت هەم خودی خۆی و هەم هاونیشتیمانیەکانی فێرە مەسرەفگەرایی بکات و دوچاری بەربوونی دارایی بێت، واتە دەرچوون لە سیستمی موچە و زامنی تەندروستی و نیشتەجێبوون و بەکارهێنان و هاوڵاتیش وەک بەکاربەر بۆ کاڵا و پێداویستیەکانی ڕۆژانە بەپێی ئەرک و ماف.
٣: دەوڵەت لەسەریەتی کارگە و بەرهەمی باش لەبەروبومی خۆماڵی بەرهەمبهێنێت و خەڵک فێربکات کەڵک لەبازاڕی بەروبومی نیشتیمانی وەربگرن نەک بەپێچەوانەوە، چونکە کەڵک وەرگرتن لەبەروبومی نیشتیمانی دوو کەڵکی هەیە، یەکەم قازانج بۆ دەوڵەت و بەرژوەندی گشتی دەگەڕێتەوە، دووهەم هاندانی کۆمپانیاکانی نیشتیمانیە کە لەڕێگەیەوە هاندانی جوتیار و پیشەوەر و بازرگان و هتد.
٤: دەوڵەت لەسەریەتی سیاسەتێکی حەکیمانە بکات لەگەڵ دۆستەکانی و وڵاتانی دیکەی سەنعەتی و زلهێز و خۆی دوور بگرێت لەهەر کیشەیەکی سیاسی کەلەهاوکێشەکاندا سەرهەڵدەدەن و دوچاری جەنگ نەبێت، ئەگەر هات و دووچار بوو دەبێت ئیدی لەڕێگەی سیاسەتی داراییەوە خۆی سازبدات بۆ ئامادەکاری توندوتۆڵکردنی بەرەکانی جەنگ و کەرەستەی سەربازی و تەندروستی بەشەری و ڕێگەگرتن لە دزەکردنی دوژمن و هەواڵگری و دیعایەی نیگەتیڤ و هتد. چونکە یەکێک لەنزیف بەربوونە داراییەکان مەسەلەی دوچاربوون و بەردەوامبوونی جەنگە.
لەڕاستیدا دەبێت دەوڵەت لەهەمانکاتدا بەجۆرە (مامۆستا) یەک بزانرێت، چونکە بەتەواوی هەوڵدەدا ئاست و چەشنێکی تازە لەشارستانی بخولقێنێت. لەڕاستیەوە کە دەوڵەت لەبنەڕەتدا لەسەر تەوەری هێزە ئابورییەکان کار دەکات وەدەزگای بەرهەمهێنان کامڵ دەکات و ڕێکیدەخات و لەم پێناوەدا

دەزگای نوێ پێکدەهێنێت، نابێت وەها ئەنجامگیری بکرێت کەدەبێ دەزگای سەرخان بەوجۆرەی کە هەیە رەها بکرێت تاکو بەشێوەیەکی خۆ وروژێنەر و نیوە ناچڵ و نارێک کامڵ بێت و پێک بگەێنرێت، لەمبوارەشدا دەوڵەت وەک ئامرازێک بۆ (عەقلانیکردن) و خێراکردن و تیۆریکردن هەڵدەسورێت، لەم زەمینەیەدا دەوڵەت بەپێی بەرنامەیەکی دیار کاردەکات و دەستدەکات بەهاندان، وروژاندن و دنەدان و سزادانی پێویست، چونکە ئەوکاتەی هەلومەرجی پێویست بۆ شێوازی ژیانێکی دیاریکراو ئامادە بکرێت، ئەوکاتە دەبێت بۆ کردەوەی (تاوانکاری یان کەمتەرخەمی) سزا دابنرێت، سەرەرای ئەمەش ناکرێ ئەم جۆرە کردەوانە تەواو بەترسناک ناو ببرێتو سزای یاسایشی بۆ دابنرێت، بەڵکو دەبێت ئەم سزادانە لەگەڵ دەرەنجام و ئاکامی رەوشتی دیاریکراویشدا یەکبخرێت، لەکاتێکدا یاسا روخساری نێگەتیڤ و سەرکوتکەری گشتەکی چالاکی پۆزەتیڤ و بونیاتنەر و شارستانی سازیەکە دەوڵەت لەئەستوی دەگرێت، دەبێت چالاکیە گروپە تاکەکانیش لەتوێی ئەم چەمکەی یاسادا جێبکرێتەوە: رەفتاری سوودمەند و خوازراو رێزی لێدەگیرێت، هەر بەوجۆرەی رەفتاری تاوانکارەانە سزا دەدرێت، جاروباریش ئەم سزادانە وێناگەی نوێ وەک خستنە رووی پرسەکە لەگەڵ رای گشتیدا لەخۆدەگرێت". ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. وەرگێرانی. مامەند رۆژە. ل٨٩ و ل٩٠. لەبڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێران.

دەوڵەت و سوودگەرایی و خۆشبەختی بۆ هاوڵاتیا هەمیشە بەشێک بووە لەتێروانینی فەیلەسوف و بیرمەندانی سیاسی کە گرینگیان بەقەوارەی دەوڵەتی داوە، لەمبارەیەوە نموونەی وەکو (بێنتهام و جۆن سیتوارت میل) بەنموونە وەردەگرین کە دوو تێگەیشتنی جیاوازیان هەیە بۆ سوودگەرایی لەلایەن دەوڵەت و حکومەتەوە گرێدراوی ژیان بۆ تاک یان بۆ گشت، هەریەک لەو دوو بیرمەند و فەیلەسوفە سیاسییە باسی لەدەوری تاک و کۆ دەکەن کە کەجۆرە چاکسازیەکە لەنێو قەوارەی دەوڵەت بۆ هاولاتیان کە لەرێگەی ئۆپۆزسیۆنەوە رەخنە لەحکومەت دەگرن تەنها بەرژەوەندیەکانی سیستمی حوکمرانی لەبەرچاو دەگرێت، لەکاتێکدا دیموکراسی کراوە بە پلاتفۆرمی دەسەڵاتداری حکومرانی خەڵک و بەوشێوەیەش هەڵسوکەوت ناکەن، لەمبارەیەوە کە جێمزمیل و بێنتهام وەکو دوو بیرمەند باس لەوەدەکات" لەو گریمانەیەی کە مرۆڤەکان تێکرا باشترین دادوەری قازانجەکانی خۆیانن بەو بەرئەنجامە گەیشتن کە دیموکراسی نوێنەری باشترین فۆرمی حکومەتە، ئەوان بەم شێوەیە لەبنەماکانی خۆیانەوە ئەنجامگیریان کرد کە لەهەموو شوێنێک و لە هەموو کاتێکدا مرۆڤەکان بەحکومەتی دیموکراسی بارودۆخێکی باشتر بەدەستبهێنن، هەروەها هیچ باسیان لەوە نەدەکرد کە چ شتێک خەڵکی بۆ دیموکراسی شیاو دەکات تەنها بەڵگەیان دەهێنایەوە کە دیموکرسی باشترین فۆرمی حکومەتە، چونکە باشتر لەفۆرمەکانی دیکەی حکومەت ئەوە مسۆگەر دەکا کەفەرمانرەوا خۆپەرستەکان لەبەدواداچونی خۆشبەختی خۆیاندا شێوەیەک حکومەت بکەن کە خۆشی و خۆشبەختی هاوڵاتیان لەخۆ بگرێت". کەمال پولادی. لەدەولەتی دەسەڵاتەوە تا دەوڵەتی عەقڵ. وەرگێرانی بۆ کوردی. سیروان زەندی. لەبڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان. ل١٤٤.

بەڵام ئەوان تەنها باسەکەیان بەوە تەواو ناکەن و رەخنە لە (جۆن ستیوارت میل) دەگرن و دەڵێن " سیتوارت میل ئامانجگەلێک لەبەرچاو دەگرێت بۆ مرۆڤەکان کەبێنتهام و جیمزێل پەسەندی ناکەن، لەوانەش ئەوین و رق و حەزکردنە بەدادپەروەری و ئازادی و حەزکردن بەکار و جوانی و فیداکاری و هتد. بەمشێوەیە دەرکەوت کە میل تەنها فۆرمی دەوڵەتداری دادپەروەر لەرێگەی هیگڵەوە وەرگرتووە نەک بنەچەی دەوڵەت، بۆیە ئاگای لەو زیانبەخشینە نییە کەخەڵک لەپێناو پاراستنی قەوارەی ئاسایشی دەوڵەت باج دەدات و دەوڵەتیش سەرەنجام بەباجی خەڵک دەژی و ناوی لێناوە سوودبەخشین و بەشداریکردن لەسیاسەت و بەرێوەبردنی دەوڵەت پێکەوە لەگەڵ دەستەبژێری سیاسی، لەکاتێکدا دەستەبژێر بۆ گەیشتنیان بەحکومرانیکردنی دەوڵەت بەسەر خەڵکەوە، بەڵێنی گەورەیان داوە لەکاتی هەڵبژاردن کەهەموو بەرژەوەندیەکانی هاوڵاتیان بەبێ ئینتیمای سیاسی و ئاینی و مەزهەبی و نەتەوەیی بپارێزن و سوودگەرایی بۆ گشت لەبەرچاوبگرن ئەگەر بەزیانی دەوڵەتیش بێت لەرووی ئابوریەوە، لێرەدا ئەوەی دەوڵەت وەکو لافیتە هەڵیکردووە بۆ چاکسازی و بەروالەت و بەپراکتیکیش نایکات، جۆرێک لەدەستدانی ئەخلاقی سیاسییە کەدواجار خەریکن بۆ پاساوهێنانەوە و خۆ

دەربازکردن لەرەخنەکاری سیاسی، خەریکن خەڵکیش دوچاری ئەو گەندەڵیە سیاسییە دەکەن و دەیانەوێ بیکەن بەبەرهەمی ژیانی کۆمەڵایەتیش، واتە ببێت بە رەفتاری کۆمەڵایەتی، لەکاتێکدا هەربۆیە لێرەدا ستیوارت میل هەوڵدەدات بیانوویەک بهێنێتەوە بۆ ئەو شێوازە لەبەڕێوەبردن کە زۆربەی کارەکانی دەوڵەت و حکومڕانی، پێشنیاری ئەوەدەکات کە کارەکان رادەستی چینی ناوەڕاست بکرێت وەکو هەنگاوێک بەرەو عەقلانیەت و کە چارەنووسی گشت دیاریدەکات بەشێوەیەکی عەقلانی. لەکاتێکدا میل و ئەوانەش کە پەیڕەوی لەتیۆرەکانی دەکەن، پێیانوایە کەکاری دەوڵەت بەرلەهەر شتێک مەیسەر کردنی ئازادی و خۆشبەختی و هاوکاریکردنی تاکەکانە تاکو دەگەن بەئامانجەکانی خۆیان لەژیانی واقیعی. ئەم پارادۆکسە لەفۆرم و لەپراکتیکدا، پێی دەگوترێت سیاسەت، بەڵام لەراستیدا ئەم سیاسەتە تەنها چینی دەوڵەمەندی کۆمەڵگە کەلەحکومڕانەوە نزیکن قازانج دەکەن و دەوڵەمەند دەبن، بۆیە هەرچی زیاتر هاوکاری ئەو سیاسەتە دەکەن کە بەناوی هاریکاریکردنی سیاسەتی ئابوری دەوڵەت، دەوڵەمەندەکان لەرێگەی کەرتی تایبەت و قازانج کردن لەبازرگانی ریگەپێدراو، هاوکاری سیاسەتی ئابوری دەوڵەت دەکەن و هەرچی کێشەی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی و ئابوری و ئیداری حکومەت هەیە پەردەپۆشی دەکەن، تاکو رەخنەی خەڵک و ئۆپۆزسیۆن رێگە لەسیاسەتی دەوڵەت نەگرێت و شکست نەهێنێ، خۆ ئەگەر وانەبوایە لەمێژبوو زۆربەی ئەو دەوڵەتانەی بەدیموکراسیەوە دەزانن و لەپراکتیکیشدا هیچ، دەمێک بوو دەوڵەت لەبەین چووبوو بەهۆی ناڕەزایەتی خەڵکەوە، بەڵام لێرەوە دەردەکەوێت کە دەوڵەت لەسەر پایەیەکی گرینگ خۆی پاراستووە، ئەویش پایەی ئابورییە نەک سیاسی، بەڵکو سیاسەت لەپێناو پاراستنی ئابورییە، بۆیە دەوڵەت سیستەمەکەی دیموکراسی بێت یان سەرکوتکار، هەر وەکو خۆی دەمێنێتەوە و روخاندنی لەدەستی خەڵکدا نامێنێت و قەوارەکە لەدەستنادات، مەگەر تەنها سیستمە سیاسییەکە و سەرکردە و حزبی دەسەڵات بگۆڕێت، بەتایبەتی ئێستا مانەوە و نەمانەوەی دەوڵەت لەدەستی کۆمەڵێک سیاسیدا نەماوە، بەڵکو لەچنگی چەند کۆمپانیایەکدایە و ئەوان دەبپارێزن لەهەر ئەگەرێک بەناوی دیموکراسی و چەمکەکانی دیکەی سیاسەت لەهەوڵی روخانیدابن، کەوابوو ئابوری ئەو پایە گرنگەیە نەک سیاسەت و بەکارهێنانی چەمکی سیاسی لەنێو سیستم.

دەوڵەتی تاک حیزبی

دەوڵەت دوای ئەوەی رزگاری بوو لەچنگی بێ یاسایی و بێ سیستمی سیاسی، ئیدی لەگەڵ سەرهەڵدانی حیزب وەکی دەرهاویشتەیەکی سیستمی سەرمایەداری مۆدێرن، ئیدی حیزب بوو بە فریادرەسی تاک و کۆمەڵگە لەدەستی بنەماڵە و خێڵ و بنەچەی خێزانسالاری، لێرەوە چارەنووسی کۆمەڵگە لە دەوڵەتدا رادەستی ئەو حیزبانە کران کە سیستمەکە بەپێی بەرنامەی خۆی بەڕێوەدەبات، بۆئەمە پێویست بوو حیزبێک هەبێت سیاسەتی دەوڵەت ئاراستە بکات، بەڵام ئەم ئاراستەکردنی سیاسەتە بەبارتەقای نەبوونی حیزب وەکی دیاردەیەکی مۆدێرن زیانی لێکەوتەوە، ئەویش سیتسمەی تاکڕەوی حیزبی بوو.
وەکی باسمانکرد پێشتر بەرلەروخانی سۆڤیەت تاکە حیزبێک حوکمڕانی دەکرد لەتەواوی ئەو دەوڵەتۆچکانەی کە سەر بە یەکێتی سۆڤیەت بوون، ئەم ستایلە لەزۆربەی دونیا دووبارە بووە، بەتایبەتی لەو دەوڵەتانەی کە لایەنگری سۆڤیەت بوون وەکو رۆژهەڵات کەلەیەمەن و میسر و عێراق و سوریا و لیبیا و کوێت و هەندێک لەدەوڵەتانی ئاسیا وەکو کۆریای باکور و وڵاتانی ئامریکای لاتینی و هتد بوو، هەروەها ستایلێکی دیکەی تاک حیزبی ئیسلامی لە تونس و تورکیا و مالیزیا و سعودیە و ئیمارات و بەحرێن و سودان، ئەمە تێگەیشتنێکی دیکەی ئامریکا و بەریتانیا و وڵاتانی زلهێزە کە پەنا دەبەنە بەر ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانەی کە دەتوانن هەم بوونی ئەوان هەم بەرژەوەندیان بپارێزن، ئەگەرنا ئەوان لەگەڵ بوونی تاک حیزبی نیین بەڵکو لەگەڵ ئەوەن چەمکی دیموکراسی ئەگەر بەسیناریۆش بیچت بەرقەرار بێت، بۆیە ئەم ستایلە لەدەوڵەتی تاک حیزبی حوکمڕان کارێکی کردووە کە ئینسانی تاک بیر بەرهەمبهێنێ، تەنانەت تاک بیر لەوەش نەکاتەوە کە بەشێوازی شۆڕش یان مۆدێرنانە و لەسەر شەقام یان هەڵبژاردن وەکو ئەلتەرناتیڤێک هەڵبژێرێت بۆ گۆڕینی رژێم.

"ڕەنگە ئەم ستایلە ئەگەرچی کاریگەری کاریگەری فکری بەناو مارکسیەتی کلاسیکیە، لەلایەکی ترەوە بەرهەمی بیری (ژان ژاک ڕۆسۆ) بێت کەبەرهەمی هۆبزە و پێی وایە دەوڵەتشار دوای ئەسینا نمایندەی هەموو تاکەکانە و تاکیش لەوێدا خۆی دەتوێنێتەوە، پەیمانی کۆمەڵایەتی بەگوێرەی ڕۆسۆ دەوڵەتی مۆدێرنی لێدەکەوێتەوە، ئەو پێی وایە تاکەکان لەدۆخی سرووشتی خۆیان ئازاد و یەکسانن لەدەمی داڕشتنی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا تیکرای مافەکانی خۆیان ڕادەست دەکەن، ئیدی تاک لەدۆخی سرووشتی خۆی لێرەوە دەردەچن و دەبنە ئەندام لەپێکهاتەی گشتی و واز لەئازادیە سروشتیەکەی خۆی دەهێنێ" ن. مۆریس باربی. ڕۆسۆ و گەڕانەوە بۆ دەوڵەتشاری کۆن. وەرگێڕانی بۆ کوردی. فەرهاد ئەکبەری. هەفتەنامەی کاکێشان ژمارە ١٧٦.
ئەم پەیمانە کۆمەڵایەتییە کەدەوڵەتی مۆدێرنەی بەرهەمهێنا و بەو عینوانەی کە دەوڵەتی حکومڕانی تاک حیزبیە و لەدوای سەدەی ١٨ و تاکو کۆتایی سەدەی ٢٠ شاهیدی بووین، دیاردەیەک بوو کە تائێستا نەک هەر بەردەوامە، بەڵکو شێوەیەکی دیکەی بەرتەسککردنەوەی ئازادی تاکی بەخۆیەوە بینیوە و کردویەتی بەمۆدی سیاسی، بۆ نموونە ئیدی کە دەوڵەت بوو بەخاوەن سیادەی خۆی و سیاسەتی ڕادەستی گروپێکی دیاریکراو کرد، ئەگەرچی لەلایەن ئەو پارلەمانەشەوە دەستینیشان کراوە لەرێگەی هەڵبژاردنەوە وەکی سیستمی سیاسی، بەڵام ناتوانێ ئەو چارەنووسە بگەڕێنێتەوە بۆ خۆی کە لەپێناو ئازادیا بەناڕاستەوخۆ بووە بە کۆیلە جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە ئەو سروشتەی پێش دامەزراندنی دەوڵەت و بەستنی پەیمان بۆ داکۆکیکردن لەپێناو بەرژەوەندی گشتی کە بەرژەوەندی گروپێکی سیاسییە، بەڵام چۆن سروشتێک کە بەر لەوەی سروشتێک بێتە بەرباس بۆ ئازادی، توانەوەی ئەو تاکەیە کەبەر لەهاتنی دەوڵەت تواناکانی خۆی ڕادەستی کۆمەڵگە کردووە، کۆمەڵگەش ڕادەستی گروپێکی سیاسی کردووە بۆ ماوەی ٤ساڵی تەمەنی پارلەمان و گۆڕینی ڕژێمی سیاسی کە دەسەڵاتی یاسادانان دیاریدەکات.
لەسیستمی دەوڵەتی تاک حیزبیدا هەموو ئەو یاسایانەی کە سیستمی پێ بەڕێوەدەچێت لەرێگەی بڕیاردان و ملکەچ کردنی خەڵکەوە خۆی بەرهەمدێنێتەوە، ئەویش عەقلیەتی عەسکەرتارییەتە ئاڕاستەی دەکات کە دواجار توندوتیژی لێبەرهەدێت و دەبێتە کولتوور، ئەمەش لەپێناو ئەوەی هەموو شتێک لەبەرژەوەندی دەوڵەت دەبێت کۆتایی بێت کە دواجار دەستەی بەڕێوەبردنی دەوڵەتە کە سیاسیەکان و ئەوانیش بۆرژواکان، تاکو لەژێر سێبەری سیاسەتی دەوڵەت بیروڕا جیاوازەکان دەرنەچنە دەرەوە، ئەم حاڵەتە لەزۆربەی دەوڵەتانی عەرەبی هەیە و لەتورکیا و ئێران بەرۆشنتر بووە بە ستایلی سیاسی دەوڵەت.

دەوڵەتی دوو حیزبی
لەگەڵ دانپیانان بە سیاسەت بۆ گشت و دانپیانان بەفەزای گشتی کە بەمانای ئەوەی خەڵک بەشدارییکات لە هەڵبژاردنی حیزب، ئیدی حیزبەکان بەناچار کەوتنە کێبەرکێی یەکتر بۆ هەرچی زیاتر دەنگ هێنان و بردنەوەی ململانێکە و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە، بەڵام دیسان ئەمە لەشوێنێکدا زیانێکی دیکەی لە فەزای گشتی دا، ئەویش قۆرخکردنی سیاسەت بوو بۆ دوو حیزبی سەرەکی لە وڵاتەکەدا، نموونەی بەڕێوەبردنی سیاسەت لە قەوارەی دوو حیزبدا، تەنها بۆ سیاسەت مایەیەکی هەبوو، ئەگەرنا بۆ گشتی وەکی فەزایەکی سیاسی نوێ هەمان مانای پێشوو بوو کە قۆرخکردنە.
هەڵبەت کە ئێمە لێرەدا باس لەوەدەکەین دەوڵەت مەبەستمان سیستم و سیاسەتەکەیەتی، چونکە سەرەنجام دەوڵەت جگە لەقەوارەی جوگرافی و کولتوور و زمانەکەی، بەسیستمەکەیەوە ناسراوە کە بووە بەشوناسی، دوابەدوای شکستی ئەزموونی سۆڤیەت ئیدی ستایلی دوو حیزبی کەهیچی کەمتر نیە لەحکومڕانی تاک حیزبی بۆ دەوڵەت، لەهەر یەک لەئامریکا کەکۆماری دیموکراسیەکان بەردەوام لەکێبەرکێدان و لەبەریتانیاش پارێزگارەکان و کرێکاران لەناو سیستمی پاشایەتی وەکو دوو نموونەی جهانی سیاسەت وەرگیرا کە حوکمی دەوڵەت دەکەن، ئەمە وەکو بڵێی کاری بۆکرابێت تاڕادەیەک بوون بەستایلی حکومڕانی دەوڵەت لەزۆربەی وڵاتانی دونیا، ئەم ئیمتیازە تەنها بۆ دەسەڵات نەبوو

لەهەریەک لەئامریکا و بەریتانیا، بەڵکو بریتی بوو لەدەستاودەستکردنی دەسەڵاتێکی هەواڵگری سیاسی بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی هەردوو وڵاتی زلهێز کەلەدونیادا دەوڵەتی پاشکۆیان زۆرە و سیاسەت و وەبەرهێنانی سیاسی و ئابوری لەدەرەوەی خۆیان وەبەردەهێنن، "بەهای ئەم جۆرە سیستمە سیاسییە دەوڵەتییە لەوێدا دەردەکەوێ کەلەڕێگەی سیاسەتی گشتگیرکردنی خەڵک بەچارەنووسیانەوە لەهەڵبژاردن، هەموو خەڵک ناچاردەکەن کەببن بەگشتێکی یەک کۆمەڵ، چونکە هەریەکەیان نمایندەی بۆچوون و بیروڕای گشتن، لەم حاڵەتەشدا زەرورەتی سیستمی کۆمەڵایەتی کەلەهەوڵی بەئامانج گەیاندنی زەمانەتە کەتەئمینی بەردەوامی نیشتیمانە، ئەمەش مانای بیرکردنەوەیەکی راستە نەک ئەوەی کە خەڵک بیر لەهەڵبژاردن نەکەنەوە، چونکە دوو حیزبی رکابەر هەیە، بۆیە کۆکردنەوەی خەڵک لەدەوری تەنها دوو حیزب و پێکهێنانی یەک سیاسەت و یەک بەرژەوەندی گشتی دیارە، ئەمەش مانای ئەوەیە کە سەرکەوتنی بەدەستهێناوە لەرووی کۆمەڵایەتیەوە". جورج بوردو. الدولە. ترجمە. دکتور سلیم حداد. مؤسسە جامعە للدراسات و النشر و التوزیع. ل١٠٢

چاودێریکردنی ئەم ستایلە سیاسییە هەرزوو گواسترایەوە بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە لەدوای سۆڤیەتەوە ئاڵوگۆڕ بەسەر سیستمەکانیاندا هات، هەر بەوەشەوە نەوەستان شەرعیەتیان پێدا، بۆ نموونە یەکەم ئەزمون هاتە کوردستان کەهێشتا دەوڵەت نییە و تەنها هەرێمێکی دانپیانەنراوە لەناوخۆ و دەرەوەی خۆی، بەڵام ئەمان بۆئەوەی شەرعیەتی زیاتر وەرگرن لەرووی دەسەڵاتدارییەوە، دەقاودەق سیاسەتەکەیان وەکو ئەوان نەبوون، بۆ نموونە دوو حیزبی بەبێ دەوڵەت لەهەرێمی کوردستان، و ئەفغانستان کە دوو دیمەنی سیاسی جیاوازن، حیزبی دیکەش پەیدابوون و تارادەیەک ئەگەر بەسیناریۆش بێت بەشداری سیاسیان پێکرا، بەڵام جیاوازیەکە ئەوەبوو کەهەر حزبێک لەژێر دەسەڵاتی هەر زۆنێک بێت، دەبێ ئەو حیزبی سەرکردەی ئەو زۆنە بەشەرعی و بەمەرجەعی خۆی بزانی و سیاسەتەکەی لەواندا رەنگبداتەوە، تەنانەت کاریگەری ئەو شێوازە سیاسییە حوکمڕانیە بووە جێگرەوەی حکومەتیش، تائەو رادەیەی کە خەڵک بەناوی حیزبەکانەوە ناوی حکومەتەکەیان دەبرد و تائێستاش بەو شێوەیە بەردەوامە.

دەوڵەتی نەوت.

یەکێک لەمەترسییەکانی دەوڵەتی نەوتی یان خاوەن سامانی سرووشتی، ئەوەیە کە ئینسانی بەرخۆر و دەوڵەتی بێ شوناس و بێ کارێکتەری چالاک و بێ کەسایەتی درووست دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا کارێکتەری هاوڵاتی خۆ بەکەمزان و ترسنۆک بەرهەمدەهێنێ، لەباری ئابوریشەوە بە دەوڵەتێکی بێ خاوەندار و بێ پرنسیپی سیاسی و بێ سەربەخۆیی لە بڕیاری سیاسی درووست دەکات وەکو ئەوەی دەیبینین لەو وڵاتانەی کە لەیەکێتی سۆڤیەتی کۆن جودا بوونەوە و بوون بە دەوڵەتی نوێ، ئەوەش کە لەدوای پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە داهاتوودا پەیدا دەبێت و دەوڵەتۆچکە و دەوڵەتی نەتەوەیی و مەزهەبی و پێکهاتەیی درووست دەبێت، ئەمەش لەوێوە سەرچاوە دەگرێت کە داهات و ئابورییەکەی لەئەنجامی توانای خۆیەوە و لە ئەنجامی بیرکردنەوەی خۆیانەوە نەبووە بۆ دامەزراندنی دەوڵەت، بەڵکو لە ئەنجامی بیرکردنەوەی ئەوانی ترەوە هاتووە.

هەڵبەت پێشتر ٤ دەوڵەتی خاوەن نەوت هەبوو کە لە رێکخراوی ئوپێک ناویان هەبوو, ئەوانیش عێراق و جەزائیر و کوێت و سعودیە بوون، ئێستا ١٢ دەوڵەت لەو رێکخراوەن کە خاوەنی نەوتن، ئەوکات رێژەی بەرهەمهێنانی نەوت لەژێر زەوی وشکانی. ٤٠% بەرهەمی جهانی بوو ٧٠% یەدەکی جهانی بوو کە لەبازاڕەکانی جهان دەفرۆشران.

دوا بەدوای ئەو چەند دەوڵەتە، نێجیریا و فەنزویلا و قەتەر و ئیمارات و ئەنگولا و ئێران و لیبیا هاتنە نێو بازنەی دەوڵەتە خاوەن سامانە سورشتیەکان کە گرینترینیان نەوتە و بەیەکێک لە داهاتە مەترسییەکان دادەنرێ، بۆیە ناوی ئەو دەوڵەتانە نرا دەوڵەتی نەوتی ترسناک. ئەم پێناسەیە لەلایەن دەوڵەتانی زلهێزەوە بڵاوکرایەوە چونکە مەترسی بوون لەسەر سەرمایەی ئەوان.

"کێشەی مەترسی ئەخلاقی و مەترسییەکانی سەرهەڵدانی سەرمایەداری حسابگەرایی داخستنێتی بەتەواوەتی، ئەوەی کە دەوڵەتی نەوتی لەگەڵ دەوڵەتانی تر جودا دەکاتەوە، ئەو ئالودەبوونەیە لەسەر گەڕانەوەی نەوت، وەختێکیش ئەم ئالودەبوونە بەردەوام دەبێت، کۆمەڵێک سیاسەت و ئابورییەکی تێوەگلاو لەهەموو بارێکەوە دەبینین، بەو پێیەی کە هەموو شتێک نمایش کراوە بۆ فرۆشتن، بۆیە بەرپرسانی دەوڵەتی نەوتی وەکو بەرپرسی دەوڵەتانی دیکە هەڵسوکەوت ناکەن، بەڵام کۆمپانیاکانی نەوت بۆ نموونە، ئەو سەرکێشییە سیاسییە ناکەن کە کۆمپانیای دیکە دەیکەن، بۆیە کۆمپانیاکانی نەوت تاکو سەرهەڵدانی جەنگی نێوخۆیی و ئەهلی لەکارەکانیان بەردەوام دەبن" تیری لین کارل. مخاگر الدوله النفگیه. تاملات فی مفارقه الوفر. معهد دراسات الاستراتیجیه. ل١٤
ئەگەرچی دەوڵەتی نەوتی حاڵی وەکو حاڵی ئەو دەوڵەتانەیە کە لەروی کشتوکاڵی و بەرووبوومی کشتوکاڵی وەرزێرییەوەن، بۆ نموونە وەکو میسر و هۆڵەندا و دانمارک و ئێران و بەشێک لە وڵاتانی ئەفەریقا، بەڵام کێشەکە لێرەوە سەرهەڵدەدات کە بەرووبوومی کشتوکاڵی بنەچە و بەردەوامی لە داهێنان و سەرمایەی گەرەکە بۆ برەوپێدان بە کشتوکاڵ و گواستنەوەی پرۆسەکە بۆ کشتوکاڵی سەنعەتی، بەو مانایەی کشتوکاڵی هەم لە چنگی وەرزێک دەربکرێ و لەرێگەی داهێنانی سەنعەتییەوە ببێت بە کارگەیەکی بەرهەمهێنان بۆ زیادکردنی بەرهەم تاکو پێداویستی وڵاتان مەیسەر بکات، هەم مەترسی راوەستانی بەرهەم کێشەی نەخۆشی و هتد ەچارسەر بکات، بەڵام چونکە لەچنگی ئینسانە و سرووشتی نییە بەبێ ماندو بوون وەکو وڵاتانی کەنداو خاوەن موڵکی ژێر زەوی بن، بۆیە مەترسی ئەوەیان لێدەکرێ یاخی بن لە هێزە سەنعەتی و کۆمپانیا زەبەلاحەکان و وڵاتانی سەنعەتی، لەبەرامبەریشدا زیان گەیاندن بە قازانجی ئەو وڵاتانەی چاویان لە سامانێکە بەبێ زێدەبایی و وەرگرتنی لەرێگەی گرێبەست یاخود هێزەوە کە داگیرکردنە.
بوونی سعودیە لەسەردەمی شا وەهاب کە دواتر وەهابیەکانی لێبەرهەمهات، دواتریش هاتنی ئال سعود کە لەرێگەی بەریتانیەکانەوە بون بە دەوڵەتی بەرکار و بخۆر بەبێ ماندووبوون، هەروەها جیاکردنەوەی کوێت لەرێگەی خێزانی ئال سەباح و دەرهێنانی نەوت و رزگارکردنیان لەچنگی عوسمانیەکان لەسەرەتای سەدەی رابردوو سەدەی ٢٠، بەهۆی دەرکردنی نەوت بوو لەژێر زەوی کە بوون بە دەوڵەتی مەترسیدار بۆ ئەوانی تر، بەڵام عێراق لەبەر ئەوەی خۆی دەوڵەت بوو بەڵام بەو فۆرمە نا کە بەریتانیا بەزۆر پێکیەوە لکاند و نەوتی بەرهەمهێنا، هەروەها بە خۆماڵی کردنی نەوت لە دوای گۆڕینی سیسم لە پادشاییەوە بۆ کۆماری و خۆماڵی کردنی نەوت و دەرکردنی کۆمپانیا داگیرکارییەکانی بەریتانیا و هتد، مەترسیی تەواوی بۆ ئامریکا و بەریتانیا و فەرانسە و هتد درووست کرد، بۆیە بەناچار پشتی لێکردن و دەستی لەگەڵ سۆڤیەتی کۆن تێکەڵ کرد کە بەیەکجاری بوو بەمەترسی بۆ ولایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا بەریتانیا و تەواوی دەوڵەتانی سەنعەتی. هەڵبەت ئەمە بۆ ئێرانیش تەواوە کە بەناچار بۆ دژایەتیکردنی ئامریکا وە پشتگیرییەکان، لەگەڵ روسیاسی دوای سۆڤیەت دەست تێکەڵاو دەکات و دەبێت بە هاوپەیمانی نێودەوڵەتی لەرووی ئابوری و سیاسیەوە لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەژموونی خۆی پەخشدەکات و دەبێت بە مەترسی بۆ گشت.

دەولەت	ناوچە	مێژووی پەیوەندیی بە ئۆپیکەوە	ژمارەی دانیشتوان	رووبە بە کم
قەتەر	ئەفەریقا	١٩٧١	١٥٨,٢٥٩,٠٠٠	٩٢٣,٧٦٨
ئەنگولا	ئەفەریقا	٢٠٠٧	١٢,٥٣١,٣٥٧	١,٢٤٦,٧٠٠
ئێران	رۆژهەلاتی ناوەراست	١٩٦٠[]	٧٥,٨٧٥,٢٢٤	١,٦٤٨,٠٠٠
ئیکوادۆر	ئامریکای باشور	٢٠٠٧	١٣,٩٢٧,٦٥٠	٢٨٣,٥٦٠
ئیمارات	رۆژهەلاتی ناوەراست	١٩٦٧	٤,٦٢١,٣٩٩	٨٣,٦٠٠
جەزائیر	ئەفەریقا	١٩٦٩	٣٣,٧٧٩,٦٦٨	٢,٣٨١,٧٤٠
سعودیە	رۆژهەلاتی ناوەراست	١٩٦٠	٢٨,١٤٦,٦٥٦	٢,١٤٩,٦٩٠
عێراق	رۆژهەلاتی ناوەراست	١٩٦٠	٢٨,٢٢١,١٨٠	٤٣٧,٠٧٢

کوێت   رۆژهەلاتی ناوەرسات ١٩٦٠   ٢,٥٩٦,٧٩٩   ١٧,٨٢٠
لیبیا   ئەفەریقا   ١٩٦٢   ٦,١٧٣,٥٧٩   ١,٧٥٩,٥٤٠
فەنزویللا   ئامریکای باشور   ١٩٦٠   ٢٦,٤١٤,٨١٦   ٩١٢,٠٥٠

دەوڵەتی سەربازی:
بەر لەمێژووی نووسراو کەدواتر لەرێگەی ئینترۆپۆلۆژیست و سۆسیۆلۆژیستەکانەوە نووسرایەوە و بوو بەمیتۆد، دەوڵەت تەنها لەرێگەی هێز و سوپا و زۆرداریەوە بونیاددەنرا، دواجار بەر لەمەسیح جارێکی تر دوبارە دەبێتەوە و پاشان لەجەنگی دووهەمی جهانیدا وەکی داگیرکار دەوڵەت لەرێگەی هێزەوە خۆی بەرهەمدەهێنێتەوە جارێکی تر.
جەنگ یەکێک لەو هۆکارانەیە کە دەوڵەت بونیاتدەنێ، هۆزە کۆنەکان بۆ ویستی خۆیان یەکتر بوغزاندن لە گەڵ هۆزی دیکە و داگیرکردنی قەوارەی هۆزێکی تر، جەنگیان هەڵگیرساندووە، یان بەهۆی مەسەلەی بەرووبومەوە بووە وەکو سامانی قەوارە، یان بەهۆی مەسەلەی ژنەوە بووە. " بەڵام بابزانین چۆن جەنگ بەسەرهەڵدانی دەوڵەت کۆتایی هات؟. ئەمە لەبەرئەوە نییە کە مرۆڤ بە خۆرسک ئارەزووی جەنگ بکات، ئەوەتا زۆر گەلی دواکەوتوو بەرادەیەکی زۆر ئاشتی پەروەرن، ئەسکیمۆکان هەرگیز لەوە حاڵی نەبوون بۆچی ئەوروپاییەکان وێرای ئەوەی هەموویان هەڵگری یەک ئایینی ئاشتیخوازن، کەچی وەک نەهەنگی دەریا دوای یەکتری کەوتوون بۆ لوشدانی یەک، یان بۆ هەندێکیان زەوی ئەوانی تر زەوت دەکەن، بۆیە وەک جۆرێک لەپیرۆزکردنی خاکەکەی خۆیان پەندێکیان هەبوو دەیانگوت (ئای چەند جوانە جاجمەکەی ئێمە بەفرو بەستەڵەک بێت، چەند جوان و ئاڵتون و زیوی شاردراوەی ژێر تاوێرەکانی ئێمە، ئەو ئاڵتون و زیوەی مەسیحییەکان زۆر چاوبرسییانە لەسەری بەربوونەتە سەروگوێلاکی یەکتر، کەوتبێتە ژێر بەفرێکی چڕو پڕی وەها کە دەستیان نەیگاتێ، بێ بەروبوومی خاکەکەی ئێمە بەختەوەرییمانە و هەر ئەوەش لەتەمای دەستدرێژکاران رزگاری کردووین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژیانی خەڵکی سەرەتاییەکان پڕبوون لە لەجەنگی نەبڕاوە، راوچییەکان لەسەر شوێنەکانی راوکردن بەشەڕ دەهاتن، گەشتیارەکان لەسەر زەوی تازە و نەکێڵراو بەشەر دەهاتن، هەموو ئەوانەش ناوەناوە بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوە بەشەر هاتوونەتەوە، یان بۆ ئەوەی نەوەی نوێی خۆیان لەسەر رقی ئەستوور و لەسەر دیسپلین رابهێنن کە هەمیشە جەنگ". ویڵ دیورانت. مێژووی شارستانێتی. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئازاد بەرزنجی. نەبەز کەمال نوری. دانا ئەحمەد مستەفا. بڵاوکراوەکانی دەزگای سەردەم. ل٦٥.
داگیرکردن و دروستکردنی دەوڵەت و دەوڵەتۆچکە پێشتر لە چین و تبت و کۆریا کە هەمیشە لەبیری کودێتای سەربازی بوونە بەسەر یەکەوە و باوک و کوڕ کودێتایان بەسەر یەکەوە کردووە، تائەو رادەیەی لە سەردەمی سوڵتانەکاندا باوک چەند کوڕێکی خۆی کوشتووە بۆ ئەوەی لەسەر تەختی دەسەڵاتی حکومڕانی بمێنێتەوە، دەستبردن بۆ کار هەوڵگری ئەگەرچی کۆنە و بۆ بەدەستهێنانی زانیارییە لەدژی دوژمن یان ئەوانی تر کەنەیاری دەوڵەت بوون، بەشێکی پەیوەندیی بە مەترسی کودێتا هەبووە، بەڵام دواجار هەواڵگری بووە بە یەکێک لە جومگە بنچینەییەکانی سیستمی دەوڵەت و ئەرکی پاراستنی کەوتوتە ئەستۆ، ئەم نموونەیە باشترین سەلمێنەری ئەوەیە کە دەوڵەت بەشێکی زۆری بەهۆی کودێتای سەربازی یەوە بووە یان روخاوە و جێگرەوەی بۆ دروستبووە، هەورەها لەدوای شەڕەکانی رۆما و یۆنان و ئێران لەکاتی ئەسکەندەری مەکەدۆنیا و داریۆشی گەورەی ئێرانی، سنووری یەکێتی سۆڤیەتی کۆن و لە رۆژهەلات و پارچەکردنی هیندستان بۆ پاکستان و کشمیر و پارچە پارچە کردنی ئاسیا وەکو کوریای باشور و باکور بۆ چەندین دەوڵەت، سەلمێنەری ئەو

راستییەن کە دەوڵەتی سەربازی بیرۆکەیەکە لەزەینی داگیرکەراندا هەمیشە لە فۆڕمی جیاواز و لە سەردەمی جیاوازدا خۆی دووبارە دەکاتەوە.
دەوڵەتی سەربازی مەرجی سەرەکی پاراستنی دەوڵەت بووە لەمێژوودا، دواتر پەلیهاویشتووە بۆ داگیرکردن و فراوانکردنی قەوارەی خۆی وەکو رووبەر و بنکەی کۆمەلایەتی و ئابوری و هتد، بۆ نموونە هیچ دەوڵەتێک لەدوای سەرهەڵدانی ئایین و دواتریش کە ئیمبراتۆریای ئایین کۆتایی پێدێت، بەبێ سوپا و شەڕ شۆڕ نەبوونە بۆ داگیرکردنی رووبەڕی دیکە و بۆ فراوانکردنی دەوڵەت و دەوڵەمەند کردنی دەوڵەت لەو سامانانەی کەلە دەوڵەتێکی دیکە هەبووە، بەشی زۆری ئەو نەتەوانەی نەماون و لەمێژوودا ناویان دێت، ئەمە پەیوەندیی بەوە هەیە کە لەرێگەی میلیتاریانە کۆتایی بەتەمەنیان هاتووە، نەمانی دەوڵەتی ئاشوری و ئەکەدیەکان و تاتار و مەگۆلەکان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست و مانەوەی ئاسەواری حوکمڕانیان کە ئێستا لە مۆزەخانەکاندا هەیە، باشترین سەلمێنەرە کە دەوڵەت لەرێگەی هێز و سوپا و شەڕەوە پەیدابووە و فراوان بۆتەوە و گوتارەکەی ماوەتەوە.
یەکەم دەوڵەتی سەربازی لەدونیادا دەوڵەتی رۆما بووە، دوای ئەوەش دەوڵەت یۆنان بووە و دواتر دەوڵەتی فارس کە شەڕیان لەدژی یەکتر کردووە، پاشان هێزە ئاینیەکان کە بەدەوڵەت حیساب ناکرێن، وەکی یەهودیی و سابیئە و مەسیحی و میسری فیرعەونیەکان و ئاییەکانی هیندستان و پادشاکانی رۆژهەلات وەکی رۆژهەلاتناسەکان باسی لێوەدەکەن، دەوڵەتۆچکە و ئیماراتەکان و میرنیشینەکان و هتد کە لەسەردەمی دەرەبەگایەتیدا بوونیان هەبووە، ئەمانە هەمیشە لەدۆخی شەڕدابوونە بەپێی گێڕانەوەی مێژوو بێت.
بەپێی تیۆرەکەی ماکیاڤیلی یش بێت کە لە کتێبی میردا باسی کردووە و دەڵێ " پێویستە میر هیچ ئامانجێکی لەپێش هەر فکرێکی لە مێشکدا نەبێ، جگە لە جەنگ و سامان و رێکخستن و داوای هیچ شتێکی دیکە نەکات". میر. نیکۆلا ماکیاڤیللی. وەرگێرانی بۆ کوردی. حوسێن عارف. بلاوکاروەکانی ئەمینداریتی رۆشنبیری و لاوان. ساڵی ١٩٨٢ ل٢٥ ئەم تیۆرە بەشێکە لە هاندانی میرەکان بۆ بەهێزکردنی سوپا و پشتبەستن بەو لایەنە و داگیرکردنی ولاتانی ئەوانی تر.
چونکە بەبڕوای ماکیاڤیللی سوپا و سەرباز بەبێ جەنگ بونیان هیچ مانایەکی نامێنێ، سەقامگیری هەمیشەیش مەرجی سەرکەوتنی دەوڵەت نیە، بۆیە ناکرێ دەوڵەت و میر بەتایبەتی بەعەقڵ و لۆژیک مامەڵە بکات، هەروەها ستراتیژی سیاسەتی دەوڵەتیش بەبێ کۆکردنەوەی سامان و پارە بۆ میر کە دەبێت دەزگا ئابورییەکانی دەوڵەت گرینگی پێبدەت، هیچ هەیبەتێکی نامێنێ. کەوابوو لەخۆڕا نییە کە ماکیاڤێللیەت تیۆرێکی ناحەزە و لەدوای مۆدێرنەوە رەخنەی لێگیراوە، چونکە لەدەرەوەی بەهای ئەخلاقی سیاسییە، ئەگەرچی بەهای ئەخلاقی لە سیاسەتدا هەمووکات مانایەکی نییە بۆ مانەوەی دەوڵەت و سیستمەکەی.
دواترین دەوڵەتی سەربازی ئەڵمان و ئینگلستان و فەرانسە و روسیای ئێستا و سۆڤێتی کۆن بوو، دوای هەمووشیان سەرهەڵدان و گەشەسەندنی ئامریکا لەهەموو دونیا وەکی دەوڵەتێکی میلیتاری لەئاسمان و زەوی و دەریا سوپای هەیە و هەیمەنەی خۆی هەیە بەسەر یاسا و نەتەوە یەکگرتووەکان و بڕیاری سیاسی و بازرگانی و دەسەلاتی گشتی و هتد. ئەم دەوڵەتە بەبیانووی چەمکە سیاسیەکانەوە دەوڵەتان داگیر دەکات و رێگەیەکی نوێی دۆزیوەتەوە بۆ داگیرکردن، ئەویش بەیاسای نێودەوڵەتی کە نەتەوە یەکگرتووەکان شەرعیەتی پێدەدەن وەکی ئەفغانستان و عێراق و ئێستاش دەوڵەتانی عەرەبی و جوگرافیا نوێیەکەی لەڕووی سیاسی و ئابوریەوە دەردەکەوێت لە داهاتوودا.
یەکێک لە پێداویستیەکانی دەوڵەتی سەربازی، بوونی دەزگای هەواڵگری و جاسوسیە کە نازناوەکەی لەدونیایدا (هونەری رەش) ە، بەشێکی زۆری جەنگەکان لە مێژووەوە تائێستا لەرێگەی هەواڵگریەوە کراوە، یان لانیکەم بەپێی داتاکانی هەواڵگری شەڕ بەرپابووە، ناپلیۆن گوتوویەتی ١ سیخوڕ بە بارتەقای ٢٠٠٠٠ سەربازە، چونکە شەڕ و بەرگریکردن و داگیرکاری پێویستی بە زۆرترین زانیاری هەبووە تاکو ئامانجەکان بەلایەنی کەمەوە سەرکەوتوو بێکرێ، "تەحتەمسی سێهەم لەسەروەختی خۆیدا توانی باشترین بناغە بۆ دەزگای هەواڵگری دابمەزرێنێ و سەرکەوتنیشی بەدەستهێنا. ساڵی ١٤٨٠ پێش زاین موسای پێغەمبەر ١٢ سیخوڕی نارد بۆناو کەنعانیەکان، فەرمانیپێدان چاودێرانی

ئەوان بکەن و بۆ ماوەی ٤٠ رۆژ لەچیاکان مانەوە، پیاوەکانی موسا بەرهەمی هەمە جۆری وڵاتیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو، وتیان پیاوانی ئەوێ هەموو کەڵەگەتن و بەرهەمی شیر و هەنگوین دەخۆن، ئەوەبوو دوو کەسی هەناردەی ئەریحا کرد و پەنایان بردە بەر ئافرەتێچک بەناوی (رحاب) بۆ کۆکردنەوەی زانیاریەکان و دەرچونیان لەنێو شار، بەبێ ئەوەی پیاوانی شا پێبزانن ئەمە یەکەم بەشداریکردنی ئافرەتە لەکاری سیخوڕی و هەواڵگری" نووسینی جمال الكشف. سیخوڕە مەترسیدارەکان لەمێژوودا. وەرگێرانی. رەوەند حەسەن. دەزگای ئاویەر.ساڵی ٢٠٠٩. ل١١.
لەشەڕی رۆمەکان لەگەڵ تەواوی ناوچەکە ئەوەندەی پشتیان بەهەواڵگری بەستووە، ئەوەندە پشتیان بەهێز نەبوستووە، هەروەها لەسەردەمی جەنگی ئیسلام لەگەڵ ئەوانی تردا، لەشەڕی ئوحد کە بەناوبانگترین شەڕەکانی ئیسلامە، کەسێک دەنێردرێت بۆ بەرەکەی تر تەنها بزانن چۆن نان دەخۆن و چەند دەخۆن، لەئەنجامدا نێردراوەکە دێتەوە دەڵێ رۆژانە ٢ حوشتر سەر دەبڕدرێت، ئەمەش بەخوێندنەوەی خۆیان مانای وایە ئەوان بریتین لە ٢٠٠٠ شەڕکەر، لەسەردەمی شەڕی سارد لەنێوان هاوپەیمانان و روسیا، بەشی زۆری شەڕەکان بەپشتبەستن بە زانیاری هەواڵگری بووە، هەندێکجار هەواڵگریەکان لەرێگەی رۆژنامەنووس یان سەرباز یان دیبلۆماتکار یان هونەرمەند بوونە، یەکێک لەو سەربازە سیخوڕیانەی کە لەمێژوودا ناوی دێت، سیبتای بووە کە فەرماندەیەکی سەربازی جەنگیزخان بوە و وای نیشانداوە کە دەیهەوێ بچێتە پاڵ تاتارەکانەوە، بەڵام کاری هەواڵگری بۆ جەنگیزخان کردووە،
لەم رووەوە سۆڤیەت قودرەتێکی گەورەی هەبووە لەهەواڵگری کە دەزگاکەی یەکەمجار بەناوی (ئۆبریتشینینا) بوو کە سەرەتا (ئیڤان) دروستی کرد، ئەم دەزگایە نزیکەی ١٠ ساڵ ترسێکی گەورەی لەنێو وڵاتاندا بڵاکردبۆوە کەبووە هۆی ئەوەی دەیان بینە قوربانی کاری سیخوڕی ئەودەزگایە و لەدوای شۆڕشی ئۆکتوبەر و هاتنە سەرتەختی ستالین دەزگایەکی نوێ بەناویKGP دروستکرد کە مەترسیدارتین دەزگای هەواڵگری بوو هەرەیک لە ئامریکا و هاوپەیمانان لێی دەترسان، بەریتانیا ساڵی ١٦٤٤ بەرلەوەی هێرش بکاتە سەر ئێرلەنداو دایگری بکات، دەزگایەکی سیخوڕی دامەزراند و زانیاری لەسەر ئێرلەندا کۆکردەوە بۆیە رۆڵی ئەو دەزگایە زیاتر لە سوپاکەی بەریتانیا دەنرخێنرێ، بەپێی تێڕوانینی نوام چۆمسکی ئەو هێ◌َکاریانەی کاتی جەنگ بۆ بەریتانیەکان باشترین بەرچاوڕوونی بوو، بەتایبەتی بۆ هاوپەیمانان و سۆڤیەت لەکاتی شەڕدا، تارماییەک بوو لەسەرەتاوە، ئەمە لەسەرەتای ١٩٤٤ هەواڵگری سەربازی نازناوی سۆڤیەتیان بە دوژمنی هەتاهەتایی نا، چونکە سۆڤیەت هەمیشە لە کۆکردنەوەی زانیاری بوو لەسەر هێزەکانی ئاڵمان، بۆیە هەریەک لە بەریتانیا و ئامریکا رێکەوتن لەسەر ئەوەی کە زۆرترین زانیاری لەرێگەی هەواڵگریەوە بەدەستبهێنن، تاکو هێرش بکەنە سەر روسیا، ئەوەبوو بەریتانیاکان توانیان نوێترین فرۆکەی جەنگی دروستبکەن، بەڵام دواجار تێگەیشتن ناتوانن بەهاوکاریکردنی ئاڵمان بەفرۆکەش شکست بە سۆڤیەت بهێنن، بەبێ ئەوەی زانیاری هەواڵگریان هەبێت". نعوم تشومسكی. الدول الفاشله. ترجمه. سامی الكعكی. دار الكتاب العربیه. بیروت لبنان. ل١٥٤.

بڵاو بوونەوەی چەک
چەک هۆکارێکی فرە لایەنە کە ئینسان لەسەرەتاوە دەستی بۆبردووە، ئەویش بەهۆی نەبوونی متمانە بەیەکتر لەنێوان هۆز و قەبیلە و کۆمەڵگەکانی بەر لەمێژوو، دواتر ئەمە گەشەی کردووە و بووەتە هۆی داهێنان لەدروستکردنی چەک سپی بۆ چەکی ڕەش و یەکەمجاریش شمشێر و تیرو کەوان بووە، پاشان بووە بەیەکەم چەکی ئاگری، بەهەرحاڵ مێژووی چەک شتێکی ترە کە زۆر لایەنی جیاواز دەگرێتەوە، هۆکاری شەرعیەتپێدان بەهەڵگرتن و قەبوڵکردنی لەرێگەی یاساییەوە بۆ دەوڵەت، ئەوەیە کە یان دەوڵەت بۆ بەرگریکردنی بووە لەدوژمنەکانی یان بۆ شەڕکردن و هێرش بردن بووە، یان بۆ ترساندنی نەیارەکانی نێوخۆیی بووە، بەڵام لەمدواییەدا چەک لەوە دەرچوو دەوڵەتێک بۆ بەرگریکردن لەخۆی دروستی بکات و کارگەی بەهێزی تەکنۆلۆژی نیشتیمانی دابنێت کەپێشتر

لەئەڵمان وروسیا و بەریتانیا و ئیتاڵیا و ژاپۆن و چین و هتد لە دەوڵەتانی سەنعەتی هەبوون، بەڵکو ئەم سەنعەتە بوو بەیەکێک لە شێوازەکانی بازرگانیکردن بەچەک لەلایەن دەوڵەتە سەنعەتیەکانی وەکو ئامریکا و روسیا و بەریتانیا و فەرانسە و چین و ژاپۆن و ئاڵمان و ئیتاڵیا، لەمدواییەشدا چیک و کۆریا و ئۆکرانیا و چیک و هتد. بۆیە بەهەموولایەک خەریکن جەنگ وەکو شێوازێک بۆ وەبەرهێنان و بازرگانیکردن بەچەکەوە شەڕ بەردەوام بێت و هەمولایەک بەئاگاداری لەیەکتر ململانێی یەکتر بکەن بۆ فرۆشتنی چەک بەو وڵاتانەی کە کێشەیان تێدایە لەرووی نەتەوەیی و بەناو سیستمی دیموکراسی، ئەمەش شەرعیەتی پێدراوە و وڵاتانی بێهێزیش بەئلگا و بێئاگا قەبوڵیان کردووە کە بازاڕی چەک گەرم بکەن.

هەڵبەت دوای ئەوەی کەوڵاتان جێگیربوون بەخۆیانەوە دەبینن، ئیدی بیر لە حەرامکردنی بڵاوەپێکردنی چەک دەکەنەوە، ئەوەبوو ساڵی ١٨٦٨ ریکەوتننامەیەک لەسانت پترسبۆرگ لەنێوان دەوڵەتانی زلهێزەوە ئیمزا کرا بەوەی کە چیتر بەمادەی ٢٣ لەفەقەرەی ٥ چەکفرۆشتن بەو گەلانەی کە دوژمن درووستدەکەن نەفرۆشرێت و حەرام بکرێ، ئەمەش لەبەر هۆکاری کوشتنێکی زۆری ئینسان بوو لەو کاتەدا، دواتر بە مادەی ٣٥ جنێف لەساڵی ١٩٧٧ رەتکرایەوە وەکو جۆرێکی تر لەحەرام کردنی چەک بۆ گەلان، گوایە ئەمە دەبێتە هۆی لەناوچوونی نەتەوە بچووک و ژێردەستەکان لەلایەک، هەروەها لەناوچونی ژینگە و زیادبوونی ئینسان کە کاریگەری پاشماوەی ئەو شەڕ و چەکانە دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و بەتایبەتیش نەخۆشی بۆ ژنان لەکاتی دووگیانی بونیاندا، بەڵام ئەم بڕیارە یاساییە نێودەوڵەتیانە تائەو شوێنە بڕی کرد کە بیر لە بازرگانیکردن بەچەکەوە کرا و بو بەجێگەی ململانێی نێوان هێزە نێودەوڵەتی و کۆمپانیا زەبەلاحەکان کەبەهۆی شەڕەوە بازاڕیان گەرمدەبێت و بەرهەمیان زیاد دەکات وەبەرهێنان دەکەن، چونکە ئەگەر شەڕ نەبێت گەلان و دەوڵەتانی دواکەوتو چەکیان بۆچیە؟. ئیدی ئەوەبوو بەو بیانووە بڕیارێکی تر دەرکرا کە بەشێوەیەکی یاسایی بفرۆشرێت بە گەلانی ژێر دەستە و ئەوانەی شۆڕش دەکەن و کێشەی سیاسیان ماوە.

لێرەوە دەرکەوت کە بڕیاری سیاسی لەژێر کۆنترۆڵی بڕیاری یاساییە کە کۆمپانیاکانی وەبەرهێنانی چەک و کاڵا هەمەجۆرەکان و بەتایبەتیش کەرەستەی بیناسازی و تەلارسازی یە کە لەمدواییەدا بیری لێکرایەوە بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵاتانی شەڕکەر لەدوای ئەوە ئاوەدان بکرێنەوە بەپارە و سامانی خۆیان، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە نیوەی دووهەمی سەدەی رابردوو پنتاگۆن بیریان لەوە کردووە کە چیتر سوپا زیان بەدەوڵەت نەگەێنێت و بەپێچەوانەوە قازانج بکات، ئەم بیرۆکەیە یەکەمجار بوو لەئامریکا سەریهەڵدا، ئەویش بیرۆکەکە ئەوەبوو کە بەرلەوەی ئامریکا بەهەر بیانوویەکەوە دەوڵەتێک داگیر بکات و سیستمەکەی بگۆڕێت، پنتاگۆن لەگەڵ چەندین کۆمپانیا گرێبەست بکات کە لەدوای گرتنی وڵاتەکە وێران دەبێت و پێویستی بەئاوەدانکردنەوە دەبێت، ئەو کۆمپانیایانە لەسەریانە ئاوەدانی بکەنەوە، بۆ ئەمەش سوودەکەی کەلەداهاتی وڵاتەکەیە، ٤٠% قازانجەکەی بۆ سوپا و دەزگای پنتاگۆن بێت، ئەمە بۆ روسیاش هەر بەوشێوەیەیە، بەروسیا لەو وڵاتانەی کەپێشتر کەڵکی سیاسی وەردەگرت وەکی یەمەن و میسر و لوبنان و سوریا و عێراق و هتد، جگە لەداهاتەکەیان چەکی پێدەفرۆشتن و ئێستاش لەرێگەی ئێرانەوە ئەم بازرگانییە بۆ کۆمپانیاکانی دەکات لەرێگەی عێراق بەنافەرمی و لەرێگەی تەنگی هورمزەوە بەفەرمی بۆ ئەو هێزانەی کە ئێران هاوکاریان دەکات، لەوانەش حزبوللە ی لوبنانی و ئۆپۆزسیۆنی سوریا و حوسیەکانی یەمەن و بەشێک لە هۆز و چەکدارەکانی لیبیا و حەشدی شەعبی شیعی عێراقی و سوپای عێراق و پەکەکە و هتد.

ساڵانە ٨٠٠ هەزار کەس بەهۆی شەڕ و ململانێ و بەهۆی فرۆشتنی چەک بەنایاسایی و دزەپێکردن و شاردنەوەی چەکە دەکوژرێن لەهەموو دونیادا، هەروەها زیاتر ١٦٥٠ ملیار دۆلار خەرجی پێداویستی و بازرگانی پێکردنی چەکە کە لەسەرووی هەموو ئەو کۆمپانیایانەوە، سێ کۆمپانیای سەرەکی جهانی دەوری کاریگەری تێدا دەبینن و زۆرترین قازانج دەکەن، ئەوانەش (لوکهید مارت و بۆینگ و نۆرسرۆب گرامان گروپ) کە سێ گەورەترین کۆمپانیای جهانیە، هەروەها کۆنترۆڵی ئەم کۆمپانیایانە بەسەر ٨٠% کۆمپانیاکانی دونیادا کردووە کە چەک دەفرۆشن، روسیا بە پلەی دووەهەم دێت کە ٢٦

% له کۆی لیستەکەی کە ١٠٠ کۆمپانیایە توانیویەتی کۆنترۆڵی بازاڕ بکات کە چین و جەزائیر و هیند هەناردەی چەکەکانی بۆ دەکەن بۆ ئەو وڵاتانەی کە چەک دەکڕن.
چەکی کۆکوژ و کیمیاوی مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٤٢٣ بەر لەدایکبوون ئەوکات ئێران کە دەوڵەت ساسانی بوو هاوکاری یۆنانی دەکرد دژی دەوڵەتی سپارتا دەجەنگان، ئەمە بۆ یەکەمجار بەکاریانهێنا، کە چەکەکە بریتی بوو لە (ئەسفەلت و کبریت و نەوت و مس و خوێ و نەتراتی سۆدیۆم) ئەم ماددانە تێکەڵ دەکران و مادەیەکی کیمیاوی لێبەرهەمدەهات، هەروەها لە سەدەی پێنجەم و شەشەم کە بۆیەکەمجار ئیتالیەکان بەکاریانهێنا و دواتر بەریتانیەکان ساڵی ١٨٢١ لەنێو دەریادا بەرەو فەرانسە بەکاریانهێنا کەچی ئەوە قەدەغە کرا، دواتر لەسەدەی ١٩ ئالمانەکان لەدژی سۆڤیاتیەکان بەکاریانهێناو زیاتر لە ١٥٠ تۆن بووە ماددەکە و بووەتە هۆی کوشتنی ٨٠٠ هەزار کەس و دواتریش ئامریکا دژی ژاپۆن و لەهیرۆشیمای دا بەچەکی کۆکوژ و پاشانیش لە شەڕی عێراق ئێران بەکارهات و بەتایبەتیش لێدانی هەڵەبجە بەچەکی کیمیاوی کە بووە هۆی کوژرانی هەزارەها کەس کە بریتی بوون لە (پێشمەرگە و خەڵکی بێدیفاع و سوپای ئێران و سەربازی عێراقی) ئەمە لەکاتێکدایە ئەو چەکانە لەلایەن کۆمپانیاکانی رۆژئاواوە هاوکاری عێراق کران و پاشان چەند کەسایەتیەکان لێ دەستگیر کران و دادگای کران لە دادگای لاهای لە هۆڵەندا. سەرباری ئەمەش ئەو چەکە کۆکوژیانەی قەدەغە کراون، هەر لەلایەن ئەو دەوڵەتە زلهێزانەوە هاوکاری و مۆڵەتیان پێدەدرێت کەیاسایان بۆ دەردەکەن.
بەشێکی زۆر لەلێکۆڵەرانی جەنگ و کۆمەڵناسانی جەنگ، باس لەوەدەکەن کە هێزە گەورەکانی دونیا بۆیە ئاژاوە دەنێنەوە بەبیانووی جیاواز لەنێوان دوو دەوڵەت یان دوو نەتەوە، بۆئەوەی هەرچی زیاتر بازاڕی چەک گەرمتر بێت و دەوڵەتان بۆ بەرگریکردن لەخۆیان چەک بکڕن، شەڕی (ئێران _ عێراق) زۆرترین کارگە بەهێزەکانی دونیا وەبەرهێنانیان تێداکرد و داهێنانیشیان کرد لەدرووستکردنی چەکی کیمیاوی کە قەدەغەیە بەحیسابی یاسای نێودەوڵەتی، شەڕی ئەمدوایەی ئامریکا لەگەڵ عێراق و هاتنە ئارای چەمکی بەهاری عەرەبی بۆ دەوڵەتانی وەکی لیبیا و سوریا و لوبنان کەهەمیشە لەدوو جەنگدا دەژین، جەنگی دژ بەئیسرائیل و جەنگی نێوخۆیی، ئەم دەوڵەتانە زۆرترین چەکیان بۆ نێردرا، جەنگی (ساحل العاج و بۆرما و جامایکا و سودان و نێجیریا و سۆماڵ) و هتد، تەواوی کارگەکانی فەرانسە و ئامریکا و بەریتانیا کەڵکیان لێوەرگرت بەقەرزی داهاتوو فرۆشتیان بە میلیشیاکان کە نازانرێ بەچ یاسایەک پێیان فرۆشرا و ئامانجەکە چی بوو، ئەمانە هەموویان لەپەراوێزی چەمکەکانی دیموکراسی و مافی مرۆڤ بوون لەپێناو بەرزراگرتنی چەمکی بازاڕی ئازاد، ئەویش تەنها بۆ ئازادکردنی بازاڕە هەمە جۆرەکانی دونیا بوو لەکەرتی تایبەت .
یەکێک لەهۆکارەکانی سەرهەڵدان و گەشەسەندنی بیرۆکەی دەوڵەتی سەربازی (میلیتاریستی) مەسەلەی بەرهەمهێنان و بڵاوبوونەوەی چەک و تەقەمەنی و تەکنیکی سەربازی یە، ساڵی ١٩٤٥ بەڵێننامەیەک لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە نوسرا، بۆئەو دەوڵەتانەی کە چەک بڵاوەپێدەکەن، بەتایبەتیش بۆ چەکی ئەتۆمی و نەوەی بو کە مەترسی گەورەی دروستکردبوو، ئەوکات و دواجاریش لەلایەن ئامریکاوە بۆ سەر ژاپۆن و چین و ڤێتنامیش بەکارهات و کارەساتی بەشەری لێکەوتەوە، بۆ ئەمەش نەتەوە یەکگرتووەکان لێژنەیەکی بۆ چەک داماڵین پێکهێنا لەپێناو ئاسایشی دەوڵەتان، ئەوەبوو تاڕادەیەک کاری پێکرا زیاتر لە ٦٦ دەوڵەت ئیمزایان کرد لەوانەش ٥ گەورە دەوڵەتی دونیا (چین و بەریتانیا و فەرانسە و روسیا و ئامریکا) بوون، بەڵام دواجار پیشەسازی و تەکنۆلۆژیای سەربازی گەشەی کرد و ئەتۆم بۆ کاری دیکە کەڵکی لێوەرگیرا، ئێستاش ئەو لێژنەیە هەموو ساڵێک لە کۆنگرەیەکی تایبەتدا داوا لەدەوڵەتان دەکات راپۆرتی خۆیان پێشکەش بکەن بە کۆنگرە و زەمانەتی ئاسایشی دەوڵەتان دووبارە بکەنەوە لەزامن بوونیان لەدووبارەکردنەوەی مەترسی بەکارهێنانی بەخراپ و بۆ جەنگ.
بەپێی ئەو راپۆرتەی کە (پەیمانگای ستۆکهۆڵمی نێودەوڵەتی بۆ لێکۆڵینەوە لەپاریس) نوسراوەتەوە و بڵاکراوەتەوە، فرۆشتنی چەک لەماوەی ساڵی رابردوودا ١٤% بەرزبۆتەوە کە زۆرترین چەکیش لەبازاڕی ئاسیا و ئەفەریقا و پاکستان و هیند و کۆریای باشوری و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتیش وڵاتی عەرەبی ساغ بۆتەوە و فرۆشراوە، بەپێی راپۆرتەکەش بێت زۆربەی ئەو چەکانە

لەدروستکراوی کارگەکانی ئامریکا و روسیان، لەکاتێکدا ئامریکا خۆی ئەوەی بەیان کردووە لەدوای ساڵی ٢٠٠٣ بۆ ٢٠٠٧ زیاتر لە ٢٠٠ هەزار پارچە چەک لەرێگەی پیاوانی ئەمنەوە دزەی کردووە و شاردراوەتەوە لەعێراق، جگە لەو چەکانەی کە لەدەستی عێراقیەکان و جگە لەو چەکانەی لەرێگەی ئێرانەوە هاتوون و فرۆشراون بە حکومەتی عێراق کە چەکی کلاشینکۆفن و موڵکی کۆمپانیای کلاشینکۆفی روسین کە ململانێی کۆمپانیاکانی ئامریکا دەکەن، هەروەها بۆ روخانی لیبیا و موعەمەر قەزافی، زیاتر لە ٤٥ هەزار پارچە چەک نەماون و دیارنین کە بۆ ئۆپۆزسیۆنەکان نێردرا بوون، ئەمە جگە لەو چەکانەی کە فەرانسابیەکان بەنیازبون بۆ وەرگرتنی قەیرانی ئەو وڵاتانەی وەکی تونس و سوریا و لیبیا وەربیگرێت، هاوکاری ئۆپۆزسیۆنەکانی کردو و چەکی پێفرۆشتن. بەڵام دواتر قەیرانەکە وەستاو چەکەکانیش کەوتنە دەستی هێز و رێکخراوی تیرۆریستی و یاسای نێودەوڵەتیش لێکۆڵینەوەی لەم بابەتە نەکردۆتەوە کە بەیاسای نێودەوڵەتیش، یاشاغ کراوە.
بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە بڵاوبونەوەی چەک بەیاسا دەبێت و بۆ دەوڵەتێکیش لەکاتی شەڕدا نەبێت، دەبێتە بەیاسا قەدەغە بکرێت، جگە لە رۆژهەڵات کە بەردەوام قەیرانی سیستم و کێشەی نەتەوە و بەرهەمهێنانی هێز و رێکخراوی تیرۆریستی لەلایەن ئایینی زاڵەوە دروست دەبن، کەچی لەماوەی یەک ساڵدا لە وڵاتی بەرازیل کە سەر بەئامریکای لاتینیە، زیاتر لە ١١٠٠٠ پارچە چەک بەوڵاتەکەدا لەلایەن پیاوانی پاسەوان و پیاوانی ئەمنی وڵات دزەی کردووە و دەست بەدەست فرۆشراوە و بۆتە هۆی ئەوەی کە زۆرترین رودا بخوڵقێنێت و زیاتر لە ٣٠٠٠٠٠ هەزار کەس کوژراون بەپێی راپۆرتی نەتەوە یەکگرتووەکان. هەروەها لە وڵاتی جامایکا بەهۆی چەک پەیداکردنی ئانارشیستەکانەوە کە هیچ شوناسێکی سیاسی و نەتەوەییان دیارنیە و ئامانجەکەشیان روون نیە، زیاتر لە١٤٠ کەس لەساڵی ٢٠٠٢ بەدەستی پۆلیس کوژراون و لەبەرامبەریشدا ١٨ پۆلیس بەدەستی نادیار کوژراون.
فڕۆکەی جەنگی یەکێک لەو چەکانەیە کە کۆمپانیای روسی شانازی پێوەدات و لەرێگەی ئیماراتەوە دەیفرۆشێت و یەکێک لەو دەوڵەتانەش کە کریویەتی عێراقە لەدوای نەمانی رژێمی بەعسەوە، لەوانەش فرۆکەیەکە بەناوی (راوچی شەوانە) کێشەکەی ٢٠ تونە، کەئەم جۆرە تەیارەشی هەیە، بەڵام تائێستا نەفرۆشراوە و تەنها بۆ نمایشە لەدژی کۆمپانیا ئامریکیەکان. هەروەها سوخۆی کە تەیارەیەکی نوێی بەرهەمی ساڵی ٢٠١٥ و بەنیازە رادەستی هێزی سەربازی روسی بکات لەلایەن کۆمپانیای سوخۆی روسیەوە بەرهەمهاتووە، یەکێک لەمترسیەکانە بۆ سەر ئامریکا و فەرانسە کە ململانێی وەبەرهێنان دەکات لەبورای چەک، هەر بەو بۆنەیەشەوە پۆتین بریاری داوە یەکێک لەو بوارانەی بایەخی پێبدەن بواری چەک و سەربازیە بە ترازی نوێ، لەو سەردانەیدا بۆ میسر، چەکێکی کلاشینکۆفی مۆدێل نوێی پێشکەش بە سیسی سەرۆکی کۆماری میسر کرد بۆ ریکلام کردن بە چەکی کلاشینکۆف کە تائێستا رکابەری نییە بۆ شەڕی پیادە.
هۆکارێکی دیکەی بەردەوام بوونی جەنگ، ئەوەیە کە لەدوای سەرهەڵدانی جەنگی ساردی نێوان سۆڤیەتی کۆن و ئامریکا، بیرۆکەیەک لەلایەن پنتاگۆنەوە هاتەپێشێ، ئەویش سوود وەرگرتن لەجەنگ و لەسوپا، ئەم بیرۆکەیە بۆ ئەنجومەنی پیران و ئاسایش مایەی سەرسوڕمان بوو کە بەپێی راپۆرتەکەی پنتاگۆن بێت سوپا لەبری ئەوەی زیان بکات قازانج بکات، چونکە سوپا هەمیشە جومگەیەک بووە جوڵەی نەکردووە تاکو زیان بکات یان قازانج، تەنها ئەوکاتە نەبێت کە مەترسی کەوتۆتە سەر قەوارەی سیاسی و دەوڵەت، ئیدی بەو راپۆرتە بیری سیاسی ئامریکا گۆڕا، چونکە ئەوان باسیان لەوە کردبوو بۆ هەر جەنگێک کە دێتەپێشێ بۆ ئامریکا، دەبێت پنتاگۆن لەگەڵ کۆمپانیا زەبەلاحەکان و کۆمپانیاکانی بیناسازی و بازرگانیەکانی دیکەی کەرەستەی پێویستی رۆژانە گرێبەست بکات، تاکو دوای گرتن و داگیرکردنی ئەو دەوڵەتە، کۆمپانیاکان وەبەرهێنان بکەن لەودەوڵەتە و لە٤٠% وەبەرهێنانەکەش بۆ پنتاگۆن بێت کە سوپا زیانی تیاکردووە، ئەم بیرۆکەیە ئەگەرچی پێشتر سۆڤیەتیەکان هەیان بوو کاریان پێدەکرد لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام بەو ستایلە پێشکەوتووە نەبوو، هەڵبەت بۆ هەریەک لە بەریتانیا و فەرانسە و ئاڵمانیش کە بڕیاریداوە بەشداری جەنگ نەکات هەروایە، هەڵبەت بۆ چین و ژاپۆن تەنها مەرج ئەوەیە کە زەمینە بۆ بازرگانیکردنی کۆمپانیاکانیان

خۆشبکرێت تاکو وەبەرهێنان بکەن، هەروەک ئەوەی کە بەشی زۆری کەرستەی سەربازی و پێداویستیەکانی دونیا لەزۆربەی بوارەکان بەرهەمی کۆمپانیاکانی چینن، هەر ئەم بیرۆکە جەهەنمیەیە کە بۆتە ستایل بۆ دەوڵەتە زلهێزەکان کە وەکی داگیرکاری کلاسیک لەمێژوودا، جارێکی تر دەست بۆ شێوازی کۆنی داگیرکاری نەبات، جگەلەوەی وەبەرهێنان بکات لەوڵاتەکەدا و تەنها چاوی لەقازانج بێت، نەک داگیرکاری جوگرافی، چونکە دەرکەوتووە داگیرکاری جوگرافی رق و کینەی خەڵک بەرزدەکاتەوە و سیاسەتەکە شکست دەهێنێت، بۆیە جەنگی مۆدێل نوێ تەنها لەپێناو وەبەرهێنانە و بەتایبەتیش چەک و کەرەستەی سەربازی.

ناسراوترین بازرگانەکانی چەکفرۆشی

هەڵبەت بازرگانیکردن بەچەک لەرێگەی یاسایی لەهەموودونیا هەیە و وەکی هەر کاڵایەک بازرگان دەتوانێ چەک بکڕێت و بفرۆشێ بەپێی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام بەشێکی زۆر لەو کەسێتیانەی کە بازرگانی بەچەکەوە دەکەن، یان هاوکاری چەکی ئەتۆمی و تەکنۆلۆژیای سەربازی دەوڵەتانی دیکتاتۆر و مەترسیدار دەدەن، وەکی ئەو کۆمپانیایانەی کە هاوکاری رژێمی بەعسی عێراقیاندا، تاکو چەکی کیمیاوی بەرهەمبهێنێ و لەکورددا تاقیبکاتەوە و کارەساتی لێبەرهەمبێت، زۆرن ئەو کەسانە و ناوبەناو دەستیان ئاشکرا دەبێت و دەدرێنە دادگا، وەکی بازرگانێکی گەورەی وەک (فرانتس هۆڵاند) ی هۆڵەندی. بەڵام بەشێکی تریان تەنها بریکاری چەکفرۆشی کۆمپانیا زەبەلاحەکانی بەرهەمهێنانی چەکن، نیوەی کارەکەیان ناشەرعیە. بەڵام لەپەنای شەرعی و یاساییەوە ئەو گروپانە پڕچەک دەکەن کە مەترسین بۆسەر ئینسانیەت و سیاسەت و سیستمی دیموکراسی کە تەواوی دونیا ئیدیعای بۆ دەکەن، کەچی ئەو بازرگانانە تائێستا لەو کارە بەردەوامن و شەرعیەتی یاساییان هەیە.

١: عەدنان خاشکچی. ئەم پیاوە کەسایەتیەکی بەناو رۆژنامەوانی سعودیە و یەکەمین نێوەندکاری نێوان حکومەتی سعودیە و ئامریکا بووە، بۆ ئەوەی سعودیە مەترسی لەسەر نەمێنێ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەلایەن نەیارە نێوخۆی و دەرەکیەکانی، ئیدی ئەم پیاوە لە هەشتاکانی سەدەی رابردوەوە یەکەمین کەس بووە پلەی بازرگانی چەکی بەدەستهێناوە، چونکە لەشەستەکانی سەدەی رابردووەوە ئەم کارەی لەگەڵ کۆمپانیای (مارتن لۆکهارد) ی ئامریکایی کردووە، کە ئەمین کۆمپانیایە کەلە ٢٨% فرۆشتنی چەکی بەردەکەوێت بەو دەوڵەتانەی چەک دەکڕن لەئامریکا و لەوانەش سعودیە ٥ دەوڵەتی جهانە و لەدوای دروستبوونیەوە وەکی دەوڵەت، سعودیە تائێستاش شەڕێکی نەکردووە.

٢: سامۆئێل کینج: ئەم کەسێتیە ناسراوە، دامەزرێنەری کۆمپانیای (ئەتراماکوا) یە و یەکێک بووە لە کەسایەتییە هەواڵگریەکانی کۆنی ئامریکا کە ناسراوە بە (CIA) پاشان بە جەڵتەی مێشک مردووە.

٣: د. موسا بن بەشیر. ئەم پیاوە بەڕەگەز بەنگلادیشیە و بازرگانێکی شارەزای چەکفرۆشتن لەوانەش بەتایبەتی تانک و دەبابە بووە بۆ کۆمپانیاکانی ئامریکا، دواتر بەهۆی شارەزایی بوونیەوە بەکارەکەی، شوهرەتی ئەمیر موسای وەرگرتووە، پاشان کە دەوڵەمەند بووە و بووە بەخاوەنی بەشێک لە بانکی سویسرا و لە هەشتاکانی سەدەی رابردوو خاوەنی ٧ ملیارد دۆلار بووە لەو بانکە نێودەوڵەتیە.

٣: فارس مناح. ئەم پیاوە بەڕەگەز یەمەنی یە و یەکێکە لە بازرگانەکانی چەکفرۆشی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە ساڵی ٢٠١١ وە دەستی بەم کارە کردووە، ئەوکات بەهۆی ئەوەی دزەی بەچەکفرۆشتن کردووە بۆ هاوکاری کردنی بزووتنەوەی لاوانی یەمەنی کە دژی دەسەڵاتی یەمەنی بووە و هەورەها لەخزمەتی حکومەتی قەزافی کاری کردووە، ناوی خراوەتە نێو لیستی رەشەوە و بەپێی دەستوور دەبوایە دادگایی بکرێت، بەڵام بەهۆکارێکی نادیار ناوی نەماوە لە نێو بازرگانانی چەکفرۆشتن بۆ کۆمپانیاکانی ئامریکا.

٤: سەرکیس سوجانلیان. بەڕەگەز هندی بوو، ساڵی ١٩٢٩ لەدایک بووە. ماوەی ٢٠ ساڵ خەریکی بازرگانیکردنی چەکفرۆشتن بووە بۆ کۆمپانیاکانی ئامریکا، دوای ئەوەی مردووە ئەوکات تێگەیشتوون کە یەکێک بووە لەدروستکەرەکانی مردن، لەهەشتاکانی سەدەی رابردوەوە کاری بۆ کۆمپانیاکانی چەکفرۆشی ئامریکا کردووە، دواتر لەلایەن دادگای ئامریکاوە حوکمدراوە، چونکە دزەی بە چەک

کردووه لەکاتی شەڕی ئێران عێراق و لەخزمەتی پڕ چەککردنی عێراق، بۆیە سزادراوە، پاشان سزاکەی کەمدەکرێتەوە و دواتر بەهۆی تەمەنەوە لەنەوەدەکانی رابردوو دەمرێت.
بەم ناوانە کە زۆربەیان عەرەبن، تێدەگەین کە زۆربەی کۆمپانیاکانی چەک لەرێگەی کەسانی غەیرە بیانی و بەتایبەتیش عەرەبەوە چەکیان ساغکردۆتەوە بەسەر ناوچەکە و شەڕیان درووستکردووە، تاکو زۆرترین چەک بفرۆشرێت و چەک بڵاوبکرێتەوە کە بەیاسای نێودەوڵەتی یاساغ کراوە لە جنێف.

سیاسەتی ترس و تۆقاندن.
ئەگەرچی پێشتر بەرلەوەی سیمای دەوڵەت دەربکەوێ و ببێت بەقەوارە و سنوور و سوپا و دەزگاکانی دیکە بەرهەمبهێنێ، جۆرێک لەپاراستنی خێزان بوو و هیچی تر، بەڵام لەگەڵ گەشەسەندنی دانیشتوان و ئاڵوگۆڕی دەسەڵات لەقۆناغەکانی ژیان، بە نموونەش لەهەزارەی سێهەمی پێش زایینی یۆنان و رۆم وەکو مێژووی یەکەم دەوڵەت ناسراوە، بەڵام سیماکەی هێشتا هەر ترس بوو لەهێرشی ئەوانی تر.
لەراستیدا سەرتای دروستبوونی دەوڵەت هەموو کەسێک و هەموو هاوڵاتیەک کە رەگەزنامەی ئەو قەوارەیەی لەباخەڵدایە بەشداری دەکات و چاوەڕێی ئیمتیازیشە، بەڵام دوای ئەوەی سیستم جێگیر دەبێت و دەسەڵاتەکان لەجێگەی خۆیان تونای خۆیان بەکاردەهێنن لەرێگەی یاساوە، ئیدی ئەو مافە نامێنێ کەپێشتر هاوڵاتی خەونی پێوەبینیوە، مەبەست لەو هۆشیاریە سیاسی و فکریەیە کەپێشتر بۆ بەرگری و پاراستی قەوارەکە بەکارهاتووە، لێرەوە دەستەبژێر ئینسانەکان فێری ژیانی پارادۆکسی دەکات و بەو دۆخەش خەریکی راهێنانی هاوڵاتیەکانی دەبێت.
بۆیە دەوڵەت لەرابردوودا جۆرە سیاسەتێکی پیادە دەکرد کەخەڵک لەخودی چەمکی دەوڵەت وەکو قەوارە و وەکو دەسەڵات بترسێ و ئەو ترسەش لەدەروونی هەر تاکێک چەکەرە بکات تاکو جێگیر دەبێ، یان هیچ نەبێ بەهۆی سنوورەکەیەوە یان بەهۆی ئەو یاسا و رێسایانەی کەدادەنرا چاوترسێنی خەڵک بکات، تاکو هیچ نەبێ وەکو سەرەتا سنوور نەبەزێنرێ، دواتر کەدەوڵەت بوو بەدەزگایەکی گەورەتر و قەوارەیەکی گەورەتر لەو شێوە دۆەتەی کەلەسەردەمی یۆنان و رۆمەکان هەبوون، ئیدی ترسەکە لەدامودەزگا حکومی و یاسا و دادوەریەکان کۆکرایەوە کەپێشتر لەخواداکان و ئەفسانەی دەسەڵاتدا کۆکرابۆوە، ئیدی دەوڵەت لێرەدا لەبری ئەوەی ژیانی خەڵک بپارێزن و خەڵکیش بەشداری بکات لەکۆنترۆڵکردنی تاوان و نەهێشتنی کێشەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و دزەپێکردنی ئابوری وڵات و هتد. بەپێچەوانەوە وەکو دەزگایەکی سەرکوتکەر خۆی نمایش دەکرد تاکو هاتنی چەمکەکانی پەیمانی کۆمەڵایەتی و بەشداری گشتی لەپاسەوانی و جەنگاوەری و پشتگیری قەوارەیی دەوڵەت لەلایەن گشتەوە کە خەڵک رەعیەت بوون، بۆیە دەوڵەت خەڵکی لەرێگەی ئەو دەزگایانەوە دەترساند بۆ ئەوەی دەستەبژێری سیاسی پشتڕاست بن لەمانەوەیان لەدەسەڵات، ئەمە پێشینەی هەبووە کەترسی دەسەڵات هێندەی لەناوخۆ زۆرتر بوو، هێندە لەدەرەوەی خۆی نەبوو، چونکە سەرەتای درووستبونی.
لەدوای سەرهەڵدانی نموونەیەکی نوێ بۆ دامەزراوەی دەوڵەت، دەوڵەتی ئاینی یەکەمین سیستمی ترس و تۆقاندنی ئینسان بووە، ئەوەی کە لەدوای قەدەغە کردنی مەسیح دەبینرێ و لەخاچ دەدرێ، درووستکردنی ئەو فەزا ترسەیە بۆ ئینسان دەست نەبات بۆ ئەو رموزانەی دەوڵەت بە یاساغی داناوە، ئەم ترسە پێ بەپێ لەگەڵ سەدەکاندا گەشەی کرد و شێوازی جیاوازی بەخۆیەوە بینی، ترسی دوای سەرهەڵدانی دەوڵەتی خەلافەت، کوشتن و مل قرتاندن و سەربڕین و نەهێشتنی هەموو جۆرە ئازادیەک نەک لەنێو خەڵکی عەوام، بەڵکو لەنێوان هۆز و گروپە جیاوازەکانی نێو دەسەڵاتیش هەر بەو شێوەیە بوو، لەناو بردنی یەکتر و شەڕو کوشتار لەگەڵ فارسەکان و لەگەڵ سەرهەڵدانی بیری فتوحات بۆ وڵاتانی رۆژئاوا، سەرەتای ترس و تۆقاندنی خەڵکی مەسیحی و ئاینەکانی دیکە بوو، دواتر لەنێوان مەزهەبە ئاینییەکان روویدا ئەوەی کە لەنێوان حەسەن و حوسین و ئەمەوییەکان رویدا، بەشێکی بچووکی ئەو چیرۆکەیە کە نیشانی دەدات ترس و تۆقاندن وەکو سیستم کاری پێکراوە.
ئەم مۆدێلە ئەگەرچی لە رۆژئاواش هەبووە پێش ئیسلام، بەتایبەتی شەڕی ناپلیۆن چ لەناوخۆ بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکەی، چ لەئاستی دەوڵەتانی دیکە کەداگیری کرد و بەتایبەتیش وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەروەها ترس و تۆقاندنی نازیەکانی ئەڵمانیا دەرهەق بە یەهودیەکانی ئەو سەردەمە و

فاشستەکانی ئیتاڵیا بەرامبەر بە ئازادیخوازەکان، گەیشتبووە لوتکەی ترس کە گێرانەوەی چیرۆکەکان زۆر مەترسیدارترن لەوانی پێشوو، بەڵام لە رۆژهەڵات ئەم دیمەنانە جارێکی تر بووە هۆی چەقبەستوویی لە سیستمی حوکمڕانی، بۆ نموونە شەڕو شۆڕی نێوان عوسمانییەکان و سەفەویەکان لەسەر حیساب و کەشسەری عێراق و وڵاتانی عەرەبی لەناوچەکە، هەروەها ترساندنی خەڵک لەرێگەی ئەشکەنجەدان لەزیندانە نموونەییەکانی ئەو سەردەمەو تاکو کۆتایی هاتنی رژێمی بەعس لەعێراق.

دەوڵەتی ئایینی. یان دەوڵەتی ئایین
دەوڵەت لەڕوانگەی تیۆری و لە پراکتیکشدا پێویستی بە ئایین هەیە وەکی پایەیەکی بنچینەیی و وەکی بەشێک لە گوتارە فەلسەفی و سیاسیەکەی کە بڕوای بەشێکی زۆر لە کۆمەڵگەیە، بۆیە سیاسەت ناتوانێ بەبێ ئایین پشگیری لە دەوڵەت بکات، هەڵبەت پێشتر لەرووی مێژوی کۆمەڵگەی بەشەرییەوە ئایین بەشێک بووە لە دامەزراندنی دەوڵەت، بەبێ ئاینیش دەوڵەت لەرووی شەرعی و یاساییەوە مەحاڵ بووە، زۆربەی فەیلەسوف و بیرمەند و مێژوونوسەکان باس لە کاریگەری ئایین دەکەن لەبونیادنانی دەوڵەت، بەڵام هەریەک لەو بیرمەندانە بەتێڕوانینی خۆیان تەماشای بونیادنانی دەوڵەتیان کردووە، "هیگڵ لەمبارەیەوە پێیوایە کە ئایین لەنێو سنووری سیستمی فەلسەفیە ئەم پەیوەندییەی کە لەنێوان دەوڵەت و ئایین هەیە، دروستکردنی بنچینەی دەوڵەتە، چونکە بەپێی تێڕوانینی هیگڵ، ئایین پێش بوونی دەوڵەت وەکی سیستم هەبووە و چارەسەری کۆمەڵێک خاڵی لاوازی کۆمەڵگەی کردووە، بۆیە دەوڵەت ناتوانێ دەستبەرداری ئایین بێت، جا باهەر جۆرێک لەئایین بێت، چونکە پایەیەکی بنچینەیی سیستمەکەیە هەم لەرووی مێژوویی کۆمەڵگەوە و هەم لەرووی دەستووریەوە کەڵکی لێوەردەگیرێ" لیون هاردواس.الدین و الدوله فی فلسفه هیغل. ترجمه. قاسم جبر عبره. دار الحکمه. بغداد ٢٠١٢ . ل٢٤.
دەوڵەتی کۆن دەوڵەت ئاینی بوو، بەڵام دەوڵەتی ئاینی لەم چەرخەدا کە ئایین بەشێکە لەسیاسەت و هەژموونی سیاسی، ئەو دەوڵەتەیە کەدەقاودەق بڕوای بەدەستوورێک هەیە کەمەرجەعەکەی تاکە گوتاری زاڵبێت لەرووی ئایینیەوە، "یەکەمین نموونە لە میسری فیرعەونیەکانەوە دەستپێبکەین کە خوداکانیان واتە میر و دەسەڵاتدارەکان وەکی خودا خۆیان نمایش کردبو دەپەرستران، یەکێک لەو خودایانە (ئەبول هۆل) بوو، ئەم خودایە جەستەی شێر و سەری ئینسان بوو، تائێستاش ئەم خودایە پەیکەری لەنزیک ئەهرامەکانی میسر هەر ماوە وەکو ئاسەواری کۆنی میسری کەزیاتر لە ٥ هەزار ساڵ دەبێت مێژووەکەی، ئەمە بەشێکە لەو خودایانەی کە لەمیسر بوونە و ئەوانی تر پشیلە و لەشێوەکانی تری ئاژەڵ بوون، ئەم حاڵەتە لەلای بابلیەکانیش هەیە کە پەیکەرەکەی تائێستاش ماوە بەڵام ناپەرسترێ، هەروەها لە هیندستان تاکو ئێستاش بەزیندوویی پەرستنی ئاژەڵ هەیە وەکی خودا" م ای اتش غومبریتش .مختێر تاریخ العالم. ترجمه. ابتهال الخگیب. دار المعرفه الکویتیه. ل٣٦
تێگەیشتین کە ئایین سەرەتا و بنچینەی دروستبوونی دەوڵەتە، ئەمە کێشەکە نییە، بەڵکو کێشەکە بنچینەییەکە ئەوەیە کە گوتاری ئاینی زاڵ سەرچاوەی دەستوور و یاسا و شەرعیەتی بڕیارەکانی دەوڵەت بێت، هەروەک ئەوەی کە لەعێراق و سعودیە و ئێران و مالیزیا و تورکیا و قەتەر و کوێت و بەحرێن و تەواوی دەوڵەتانی عەرەبی و ئەندەنوسیا بەنگلادیش و هتد، یان ئەوەی لە ڤاتیکان هەیە، بەبێ ئەوەی هیچ بوارێک هەبێت بۆ ئاینێکی تر و رۆشنبیرییەکی دیکەی سیاسی و فکری و هێزی پێشکەوتووخواز، هەروەها ئەو دەوڵەتەیە کە بڕوای بەئازادی تاک و کۆ نییە جگە لەفەرزکردنی گوتار نەبێت بەسەر ئەوانی دیکەی لاواز لەرووی چەندایەتیەوە کە پێیان دەگوترێت کەمینە، بۆ نموونە لە ئێران ئەگەرچی ئایینی دیکە و ئێتنیکی دیکە هەن و وەکو بلوجی و ئازەری کە هەندێکیان مەزهەبەکەیان جیاوازە، بەڵام سەرەنجام خۆیان بە شیعە و ئێرانی دەزانن، هەروەکو هەندێک لە کوردەکانیش بەو شێوەیە مامەڵە لەگەڵ ئێرانی بوون دەکەن لەکاتێکدا وەکو مەزهەب سوننەن و لەلایەکی ترەوە زەردەشتین، کەوابوو ئەو هێڵەی کە ئایینەکان دابەشدەکات، مەسەلەی ئینتیمایە

هەروەها ئەمە لە تورکیاش هەیە وەکو عەلەوییەکان کە شیعەن یان ئەرمەنەکان، بەڵام وەکو ئینتیما بۆ شوناسی دەوڵەت خۆیان بە تورکی دەزانن، ئەمە لە مەغریبییش هەروەهایە نموونەی ئەمازیغی و لە میسریش نموونەی قیبتی و مەسیحیەکان و بەشێکی تر لە سەعیدیەکان لەرووی نەتەوەییەوە خۆیان بەخاوەنی شوناسی تایبەتی خۆیان دەزانن، بەڵام وەکو دەوڵەت خۆیان بەمیسری دەزانن، لێرە مەسەلەی ئایین لەگەڵ دەوڵەت و شوناسەکەی دوو شتی جودان کە مەزهەب و نەتەوەکانی تووشی ئیشکالیەت کردووە کە لەیەک کاتدا خاوەنی دوو شوناسن.
هەڵبەتە لەدەوڵەتی سوریاش بەر لەوەی بارودوخی سیاسی و ئەمنی تێکبچێت و کە بەناوی بەهاری عەرەبیەوە هاتە پێشەوە، کوردەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان بەهەمان شێوە هیچ بوارێکیان بۆ ژیان نەبوو بەپێی یاسا، تەنانەت کارتی یاسایی واتە (نفوس) رەگەزنامەی سوریان نەبوو و تائێستاش نیانە، ئەمانە ئەگەرچی دەوڵەتی نوێ نین وەکو مێژووی کۆن، بەڵام شێوەی دارشتنی هێڵی سیاسی و دەستوور بەدەوڵەتی نوێ هەژمار دەکرێن، چونکە رێگە بە ئاینەکانی دیکە نادەن خاوەن شوناسی خۆیان بن وەکو سەربەخۆ.
بەپێی تێڕوانینی ئەدۆنیس گەورە بیرمەندی عەرەب لە بارەی ئایین و دەوڵەتەوە لەچاوپێکەوتنێکدا پێیوایە، ئایین بەتایبەتی ئایینی ئیسلام لە رۆژهەڵات و وڵاتانی عەرەبی، مانای دەوڵەت نییە، یەعنی ئیسلام دەوڵەت نییە، بەڵکو دەوڵەت هەیە ئینتیمای بۆ ئایینی ئیسلام هەیە، ئەمە دوو شتی جیاوازە، لەبارەی ئەوەش کە عەرەب بۆ ماوەتەوە لە چوارچێوەی کلاسیکدا و ناتوانێ لەگەڵ رەوتی مۆدێرنە و هاوچەرخ بێت، ئەو رەخنە لە نوێخوازییەکەی عەرەب دەگرێت پێیوایە عەرەب نەیتوانی ببێتە بەشێک لە دونیای نوێخوازی و سیستمی دیموکراسی هەرز بکات و تێبگات، بۆیە هەمیشە دەوڵەتانی عەرەبی لەپاشکۆی سیاسەتی جهاندایە و کارێکتەری سەر شانۆی هاوکێشە سیاسیەکانن، ئەو بانگەوازی کارپێکردنی عەقڵ دەکات لەنێو سیاسەت و دەوڵەتداریدا.
لەکاتێکدا ئەم جۆرە دەوڵەتە واتە دەوڵەتی ئایینی، جگە لە سعودیە خۆیان وەکو دەوڵەتێکی ئایینی پێناسە نەکردووە، هیچ دەوڵەتێکی دیکەی عەرەبی لەژێر عینوانی ئایین دەوڵەت نیین، کەچی گوتاری ئایینی ئیسلام زاڵە بەسەر سیاسەت و سیمای دەوڵەتەکە، بەڵام سعودیەش جیاوازی هەیە لەگەڵ تەواوی دەوڵەتانی عەرەبی، بەو پێیەی کە لەوەتەی دامەزراوە تاکە ئایین ئیسلام بووە و هەرگیز یەهودیەت و مەسیحیەتی بەخۆیەوە نەبینیوە لە روی کۆمەڵایەتیەوە، هەروەها سەنتەری گوتاری عەرەبی و ئایینی ئیسلامە، کەچی ئەو فۆرمەی لەخۆی نیشان نەداوە کەدەوڵەتی هەموو هاونیشتیمانیەکە، هەرچی دەوڵەتی ئایین ە، ئەمە لەکاتێکدا دەوڵەتی زۆری ئەوروپی هەن کە ئیلهامیان لە کریستیانی و مەسیحیەت وەرگرتووە، بەڵام حۆیان رانەگەیاندووە کە دەوڵەتی کریستیانین، نموونەش سوید و نەرویژ و ئیتالیا و فاتیکان و هتد، بەڵام ئەوان وەکو دەوڵەتەی نین کە وەکو فاتیکان ناونیشانەکەی و دەستوور و ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و سیستمی سەرۆکایەتی و هەڵبژاردنەکەی کریستیانی کلاسیک بێت، بۆیە جیاوازن و بەوشێوەیەن کە شوناسەکەیان وەکو ڤاتیکان ئاشکرا نەکردووە وەکو تاکە دەوڵەتێکی ئایینی تاک گوتار کاردەکات و کاریگەریشی لەسەر درووستکردنی بریاری سیاسی نێودەوڵەتی هەیە.
لەبارەی فکریەوە دەوڵەتی ئایینی و گوتارەکەی بیرو ڕای جیاواز زۆرە، بەڵام گرینگترینیان جگە لەسپێنۆزا کە بڕوای بەگوتاری ئاینی کریستیانی هەیە وەکو سیستمێکی ئاکاری بۆ دەسەڵا، لەمبارەیەوە هیگڵ پێیوایە پەیوەندیی نێوان ئایین و دەوڵەت، پەیوەندییەکی دیالکتیکیە، چونکە خۆی لەخۆیدا وەکو بنەچە بەبێ خاک و زەوی و کولتوور و زمان و هتد، دەوڵەتێکە بۆخۆی، چونکە ئایین بە توندڕەوییەکەی قەوارەیەکی دەوڵەتی بەرهەمدەهێنێ ئەگەر جوگرافیاشی دیار نەبێت، بەڵام ئایین کەڵک لەو شێوازی دەوڵەتە نابینێ کە ئەخلاقیەتەکەی رەنگ ناداتەوە جگە لە توندڕەوییە زۆرداریەکەی بەسەر ئەوانی دیکەدا، تەنها ئەوە نەبێت کە لەرووی سیاسیەوە دەتوانێ بونیادێک درووست بکات بۆ ئەوەی سەرکەوتوو بێت و لە دواجاردا پشت بەخۆی ببەستێت. بەڵام ئەو دەوڵەتەی هیگڵ باسی دەکات بەرهەمی شۆڕشە و لەوێشەوە شۆڕشی فەرانسە، بەتایبەتی کە دەسەڵاتیان بەسەر ئەشرافە دەرەبەگاکاندا شکایەوە و فکری ئازادی و سەرهەڵدانی ئەریستۆکراتی بۆ تێگەیشتنی هاوڵاتی بوون سەریهەڵدا کە یەکەمجار لەئەڵمانیا بوو، ئەمە بۆیە گرینگی هەیە لەلای هیگڵ، چونکە بۆ ئەو ئازادی و

ئازادبوون لەو سەردەمەی کە پێی دەگوترێت قۆناغی دەرەبەگایەتی، ئازادی نەبوو وەکو چەمکێک بۆ ژیان، بەڵام کە سەرمایەداری و چینی بۆرژوازی کۆمەڵایەتی وەکو جۆرە مۆدێلێکی ژیانێکی کۆمەڵایەتی خۆیان نمایش کرد لەنێو سیستمەی سەرمایەداری تازە پێگەیشتوو، ئیدی شێوەیەکی دیکەی ژیان هاتە ئاراوە ئەویش ستایلی جل و بەرگ و خانو بەرە و تەلارسازی و بازاڕ و بەرهەمهێنانی کاڵای سەرەتایی و کاری دەستەجەمعی و پێکەوە ژیانە خەڵک لەیەک قەوارەدا کە فرەیی بوو لەزمان و هتد. هەورەها سەرهەڵدانی بیروباوەڕی سیاسی لەرێگەی حیزبەوە کە تاک بتوانێ ئازادی خۆی بەیان بکات، بۆیە مایەی سەرسووڕمان بوو، بۆیە ئایین لەسەرەتاوە ئەم شێوازەی قەبوڵ کردبوو بەڵام دواتر توندڕەوی ئاینی کاریگەری نیگەتیڤی هەبوو کە بووە هۆی توندوتیژی نێوان کولتوور و ئاینەکانی دیکە و قەبوڵ نەکردنی یەکتری، بەڵام بنچینەیەکی دانا لە رۆژئاوا، ئەمە لەکاتێکدا لە رۆژهەڵات شێوەیەکی دیکە بوو هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی بیرۆکەی دەوڵەتەوە، ئەوانی دیکە دەرکرانە دەرەوەی قەوارەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و یەک فۆرمی وەرگرت کە تائێستاش هەر رەنگدانەوەی بنچینە سەرەتاییەکەیەتی کە لەدوای روخانی سۆمەری و ئەکەدی، دەوڵەتی ئیسلامە کە تائێستا بەردەوامە، ئیدی لێرەوە لۆژیکی هیگڵ رێی تێدەچێت کە ئایین بنچینەی بونادنانی دەوڵەت بێت نەک قەبیلە و تیرەکان، چونکە دەوڵەت پرنسیپەکانی دیار و نوسراون، بەڵام قەبیلە کۆنەکان و تیرەکان و کۆمەڵگە کۆنەکان، پرنسیپی نوسراوی وەکو تێکستی کۆنیان نییە.

رۆڵی ئایین لەدرووستکردنی دەوڵەت مێژوویەکی درێژی هەیە، یان هیچ نەبێ بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە رۆشنبیرییەکی بەرچاو بووە کە مرۆڤ کەڵکی لێوەرگرتووە وەکو کولتوور، کەوابوو ئایین بەشێکی گرینگە لەدامەزراندن و هەروەها دواتریش دامەزراوەکانی دەوڵەت وەکو پایەیەکی بنەڕەتی لەپەنا ئابوری و سوپا و زمان و کولتوور وەکی سەرخانێک بۆ ناسینەوەی سیمای دەوڵەت، چونکە مەرجەکانی پاراستنی دەوڵەت و خاک و نەتەوە و کۆمەڵگە بەگشتی لەچوارچێوەی یەک قەوارەدا، تەنها سوپا و ئابوری نییە، بەڵکو ئەو هێزە کۆمەڵایەتییەیە کە دەبێت قەڵغانێک بۆ بەرانگاربوونەوەی نەیارانی دەوڵەت لەکاتی پێویستدا، ئێستا هەندێک موقەویماتی دیکەش پەیدا بووە لەرووی هونەری و وەرزشی و ئابوری ناڕاستەوخۆ و کۆمپانیا و کاری دەستی و هتد، بەڵام لەسەرووی هەموویانەوە ئایین پێناسەی یەکەمە کە شوناسی دەوڵەت دیاری دەکات، چونکە ئایین بەر لەهەر شتێکی دیکە لەنێو دەستووردا رەنگدەداتەوە.

" ئینسان بۆخۆی کائینێکی دونیاییە و بەو مەرجەش بەشداری لەپاراستنی دەوڵەت و قەوارەی خۆیەتی دەکات و خۆی بۆ دەکات بەقوربانی، دەوڵەت تائەو جێگەیە ئەم بیروباوەڕەی قەبوڵە کە کاریگەری نەکاتە سەر جومگە سەرەکیەکانی دەسەڵاتی دەوڵەت، وەکو شوێنە پیرۆزەکان و سەنتەرە ئاینیەکان و ئەو تێکستەی کەدەبێتە مایەی ئیلهام بە شەریعەت و دەستوور، بەڵام دواتر ئەمە دەبێتە وەهم و دەوڵەت ئینسانەکان دەکات بەکائینێکی غەریب لەو فکرەیەی کەهەڵیگرتووە، وەدەیکات بەئەندامێکی خەیاڵی لەسیدەیەکی وەهمیدا، لێرەوە دەوڵەت ژیانی راستەقینە لەتاکەکانی دەدزێ و خۆی پڕدەکات بەکۆمەڵێکی ناواقیعی" کارل مارکس. حوله المساله الیهودیه. ١٨٤٣. ت. د. نائله الیالحی. منشورات دار الجمل . ل١٦

گوتمان تێکست یاخود دەقێک کەدەوڵەت ئیلهامی لێوەرگرتووە و بەراستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دەبێتە سەرچاوەی دەستوور و یاسای وڵات، پێشتر کەڵکی لە چەمکی خودا وەرگرتووە، ئیدی لێرەوە دەق و خودا دەبنە دوو چەمکی گرینگ لەپشت زرەرورەتی بوونی دەوڵەتەوە وەکو پایەی بنچینەیی، ئەمە بۆ هەموو دەوڵەتێک چون یەکە، چونکە لەسەرەتادا ئەگەر ئاینیش بەو شێوەیەی ئێستا نەبووبێت، شێوەی بیرکردنەوەی ئینسان وەکو ئائێکی نەنوسراو بووە هەروەک ئەوەی لەیۆنانی کۆن و رۆم و میسر و هتد هەبووە، دواتر رۆژگار دۆخی بیرکردنەوەی ئینسانی گۆڕی و کەنیسە و مزگەوت و بنکە ئایینەکان بەراستەوخۆ بوون بەیەکێک لەبناغەکانی دروستبوونی دەوڵەت و بەو پشتیوانیە بونیادیاننا، چونکە ئیلهام لەهەردوو چەمکی ئایین وەکو دەق و خودا وەکو سەرداری دەسەڵات وەرگیراوە بۆ حوکمڕانیکردن کە ئینسان لەرێگەی ئایینەوە خراپ کەڵکی لەچەمکی خودا وەرگرتووە بۆ گێل کردنی ئینسان و کردنیان بەکۆیلەی سیستم، ئەم نەریت و دونیابینیە بۆ دەوڵەت لەسەردەمی گریکەکانی یۆنان

و دواتریش رۆمەکان هەبووە، ئەوان پێشتر بۆ پاراستنی خێزان خودایەکیان داناوە کە پێشتر لەئەفسانەکاندا هەبوون، بەڵام پاشان بۆ پتەوکردنی پایەکانی دەوڵەت ئەم خودایانە پیرۆزکردوون و بۆ دەسەڵات کەڵکیان لێوەرگرتووە.
لەراستیدا باسی ئایین و جوداکردنەوەی دەوڵەت لە دین و سیاسەت، باسێکە تەنها لەدونیای رۆژئاوادا جێگای بۆتەوە و موناقەشەکە تائێستا وەکو حەرام لە رۆژهەڵات تەماشا دەکرێت، چونکە ئەم تێگەیشتنە لەلای خاوەن دەسەڵاتی ئایینی و گوتارە زاڵەکەی بەمانای تێکشکاندنی هەیبەتی ئایین کە ئیسلامە و تێکستەکەی قورئانە، لەکاتێکدا ئەو تێگەیشتنە بۆ جوداکردنەوەی ئایین لەدەوڵەت لەلایەک ئەوەیە کە هەموو ئاینەکان و پێکهاتە کولتوورییەکان بەسەربەخۆیی بژین، لەلایەکی دیکەشەوە ئازادبوونی گشت لە چوارچێوەیەکی سیاسیدا کە دەوڵەت لەدەستوورێکدا دەیانپارێزێ، " لەسەرەتای سەدەی ١٦ تاکو سەدەی ٢٠ پتر لە چوارسەد ساڵ، مەزنترین بیرمەند و نوسەر و شاعیران و مافپەروەران و سیاسەتمەداران و هەموو توێژە ئازادیخوازەکان توندترین خەباتیان کردوە بۆ بەدنیایی کردنی حکومەت و سیاسەت لەئایین، بۆئەوەی ئەو شتەی کە ئێمە بە گریمانەی ئاشکرا لێکیدەدەینەوە، واقیعەتێکی کۆمەڵاتییان درووست کرد". مەنوچەهر جەمالی. جیاکردنەوی سیاسەت لە دین. لە فارسییەوە دڵشاد خۆشناو. بڵاوکراوەی ماڵی وەفایی ٢٠١٦. ل٦٤ ئەگەر چوار سەدە بۆ رۆژئاوا کە ئایینەکەیان وەختێک دەسەڵات بووە و ستەمکاریش بووە، بە بارتەقای ئەو دەسەڵاتە ئایینیەی رۆژهەڵات نەبێت کە بەدرێژایی تەمەن و مێژوو بەمەسیەری خوێنرشتندا ژیانی سیاسی بەرێکردبێت و لەوە تێنەگات چۆن گوتاری دەسەڵات بگۆڕێت بۆ ئەو بۆشاییە گوتارەی کە رۆژئاوا تێیدا ژیا بۆ ماوەیەک، بۆیە ئێمە ناتوانین ئەم جموجۆڵە سیاسییە بکەین و ئەم باسە بکەین ژێر راپرسییکی کۆمەڵایەتەوە، لەکاتێکدا خەڵک لێرە لە رۆژهەڵات بەو باوەڕەوە مامەڵە لەتەک سیاسەت و حکومەت و دەوڵەت دەکەن کە ئایین بنچینەی دەستووری دەوڵەتە بەبێ گەڕانەوە بۆ مێژوو، پارادۆکس دیاردەیەکی خۆرسک نییە بۆ تاک، بەڵکو دەوڵەت و سیستمی دەوڵەتی خەڵک فێر دەکەن بەو شێوەیە رەفتار بکەن کە یەکەم لەرێگەی ئایینەوەیە و دووەم لەرێگەی یاساکانی دەوڵەتەوەیە، تاک دوچاری تێنەگەیشتن یان خراپ حاڵی بون بڕوات، " ئەو شتەی وا دەکات ئەندامە سیاسیەکانی دەوڵەت بڕوایان بە ئایین بێت، بریتیە لەو پارادۆکسەی نێوان ژیانی تاکە کەسی و ژیانی گشتی، مارکسیزم سرووشتی مەزنێتی دەوڵەت شیدەکاتەوە و پەردە لەسەر ئەو پارادۆکسە ئایین پەروەرانە لادەبات کە تاکو بیناقاقایان نوقم بوونە تێیدا، مارکس پێی وایە کە هەردوو دەسەڵات و ئایین لەبنچینەوە سرووشتێکی هاوشێوەی یەکتریان هەیە و لەوێوە سەرچاوەیان گرتووە، تەنانەت ئەو کاتەش کەدەوڵەت لە کەنیسەکان جیابوونەوە، ئەو لێکچوونە جەوهەرییە هەر مابوو کە پێبچێ و لە ئاستێکی باڵاتر لە ژیانی واقیعی و بازنەیەک لە دوورییەکەی وەک دووری خوا یان خوداوەند وابێت، ئەویش بەسەر کۆمەڵگەی مەدەنیدا زاڵ دەبێت وەکو سەرکەوتنی ئایین بەسەر جهانی دونیایی" جۆرج بالاندیە. انتروبولوجیا السیاسە. ترجمە. علی المێری. المؤسسە الجامعیە للدراسات و النشر. ل١٣٠
ئەم بۆچوونە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە دەوڵەت لەکاتی خۆشی و دوای سەرهەڵدانی مۆدرێنەو ئێستاشی لەگەڵدابێت، لەنێوان گوتاری زاڵی ئاینی بەسەر کۆمەڵگەدا و گوتاری عەلمانی یاسایی و دەستووری لەنێو کایەی سیاسیدا کە بەسەر دەزگا شەرعیەکانی خۆیدا پەخشی کردووە، یەکلایی نەبۆتەوە یان پارادۆکسیانە مامەڵە لەتەک ژیانی ئاسایی و سیاسی دەکات، بۆیە لەیەک کاتدا نایهەوێ هەم ئایین پەروەران و هەم دژە ئایین و بێ بڕواکان لەخۆیان برەنجێنن کە لەگەڵ سیاسەتی دەوڵەت و مانەوەی ئەو قەوارەیەن. بۆیە دەوڵەت ئایین و خودا وەکو دوو چەمکی نزیک و یەکتر تەواوکەر تەماشا دەکات و کەلکیان لێوەردەگرێ.
١: خودا ئەو چەمکەیە کەلەرێگەیەوە دەسەڵاتی پێناسەکردووە لەئاسمانەوە بۆ سەر زەوی، هەروەک چۆن دەڵێن و ئیدۆمی ژیانە کە دەوڵەتی خودای سەر زەمینە، ئەم تیرۆرەیە کەدواتر تیۆریزەکرا لەسەر دەستی دەسەڵاتداران کەمێژوو باسی دەکات، خۆیان بەکوڕی خودا دەزانی کە نموونەیان بنەماڵەکانی فیرعەونەکانی میسر بوون، هەروەها ئیمپراتۆریای رۆمانی لەساڵەکانی (٥٠٠ ز) شێوەیەکی جودای

لەحکومڕانی بوون کە مافی خوداوەندیان هەبوو نموونەی خوداکانی ئاشوری و بابلی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.
خودا لەشوێنێکدا ئەو دەسەڵاتەیە کە توانای بەسەر هەموو زیندەوەر و کاینەکاندا هەیە بە ئینسانیشەوە، لەشوێنێکی دیەکەدا خودا نموونەیەکی دیکەی دەسەڵاتی سەر زەویە، بۆیە خوداوەندەکان بڕوایەکیان لەسەر ئینسان درووست کردبوو کەئەو هۆشیاریەی لەلای ئەوان هەیە، لەلای ئینسانە سادەکان نییە، بۆیە خواوەندی سەر زەوین و دەبێ دەسەڵات و حوکمڕانی لەلای ئەوان بێت، مارکس لەکتێبی (سەبارەت بە کێشەی یەهودیەت) دەڵێ" جیاوازی لەنێوان هاوڵاتی باوەڕدار و بێبڕوا لەلایەن دەوڵەتەوە، وەکو جیاوازی نێوان بازرگان و هاوڵاتیەکی ئاساییە، یان لەنێوان خاوەن خانوو و کرێچییە، ئەمەش وەکو تاکی زیندو و هاوڵاتییەکە، پاڕادۆکسێک کە سیستمی سیاسی سەرمایەداری پیادەی دەکات، ئەوەی کە جیاوازی لەنێوان ئینسانەکان دەکات، ئەمەش وەکو ئەوە وایە کە ئینسانێکی ئاسایی پێستی شێری لەبەر کردبێت"، ئیدی لێرەوەیە کە بۆمان دەرکەوێ، بۆچی دەوڵەت نابێت هەم ئیلهام لەئایین وەربگرێ بۆ دەستوور و یاسا، هەم وەکو بناغەی دەوڵەت تەماشای نەکات وەکو تاکە سەرچاوە، هەڵبەت ئەمە مانای ئەوەنییە کە هەندێک پێیانوایە عەلمانیەت تەنها مانای جیاکردنەوەی ئایینە لەدەوڵەت و بۆ سڕینەوەی ئاسەواری ئایینە، نەخێر بەڵکو ئایین لەشوێنی خۆی بۆ تاک و دەوڵەتیش بۆ گشت کە بەرژەوەندی گشتی و سیادەی دەوڵەت و فرەیی مەزهەب و بیروباوەڕی ئایینی و کولتوری دەپارێزێ .
مەسەلەی ئایین لەسەرەتای ململانێی دسەڵاتەکان و هۆزە سەرەتاییەکان و سەرەتای درووستبوونی قەوارەی دەوڵەتی کلاسیکی کێشەیەکی نەبڕاوە بووە تائێستا، مەسەلەی خوداش بەدەر لەوەی مەسەلەیەکی یەکتاپەرستیە و پەیوەندیی بەباوەڕی ئینسانەوە هەیە لەدەرەوەی سرووشت و نهێنیەکانی کە موناقەشەیەکی فکری جودایە لەگەڵ ئەم باسەی ئێمە، بەڵام هەمیشە خودا و ئایین وەکو پایەی بنچینەیی بوون، ئەم باسە تەنانەت تێکەڵ بەزانست و ئەفسانە و فەلسەفە بووە، بۆ نموونە "یۆنانیەکان کاریگەرییان خستە سەر ئاینی ڕۆمیەکانیش، یۆنانیەکان خودایان زۆر هەبوون کە ڕۆمیەکان ئەوانیان بەهاوتای خوداکانی خۆیان دەزانی، بۆ نموونە ڕۆمیەکان خودای دەسەڵاتی یۆنانی واتە زیتۆسیان کە خودای ئاسمانەکان بوو لەگەڵ یوپیتەر یاخود ژوپیتێر خودای ئاسمانی ڕۆمیەکان بەیەک دەزانی، هێرا هاوسەری زیۆس کەشاژنی خودایانی یۆنان بوو، گۆڕابوو بەخودای ڕۆمی یۆنۆ، ڕۆمیەکان لەژێر کاریگەری یۆنانیەکاندا گەورەیی زیاتریان دەبەخشی بەهەندێک لەخوداکانیان، بەمشێوەیە مارس کە لەگەڵ خودای یۆنانی شەڕ بوو بەیەک گۆڕا و بوو بەپارێزەری جەنگاوەرانی ڕۆمی و پاسەوانی کێڵگەکان" کارل مارکس. ١٨٤٣. حوله المساله اليهوديه. ت. د. نائله الپالحی. منشورات دار الجمل . ل١٦
ئەم ئەفسانەیە پێمان دەڵی کە کێشەی ئایین و خودا چۆن لەسەر زەمین خراپ کەڵکی لێوەرگیراوە بۆ دەسەڵات گرتنەدەست و بەکارهێنانی ئاسمان بۆ سەر زەوی کەئینسان کێشەی لەگەڵ ئاسمان نەبووە و خوداش تەنها لەئاسمان نەبووە تاکو وەڵامەکەی لەلای خودی ئینسان خۆی بێت، ئەو تێکستانەی کە بەناوی خوداوە مانایان بۆ خودا پێناسە کردووە و لەوێوە لەپێناو بەرژەوەندییەکانی خۆیان و پاراستنی دەسەڵات بەکاریان هێناوە.
٢: ئایین: ئایین هەم وەکو تێکست هەم وەکو باوەڕی ئینسان بونیادی دەوڵەتی لەسەر دانرا، کاریگەری ئەم بۆچوونە سیستمێکی دامەزراند لەسەر بنچینەی تێکستێک کە هەم شەریعەت و هەم کەلامی خودا بوو، ئیدی لەژێر ڕۆشنایی دەقە پیرۆزەکان فەرمانڕەوایی دەوڵەت ژێرخانێکی بۆ پاش خۆی جێهێشت کە تائێستاش دەوڵەتی ئایینی وەکو فاتیکان لەسەر بنچینەی مەسیحیەت و کریستیانیەت و ئینجیل، هەروەها سعودیە لەسەر بنچینەی مێژووی ئیسلام و تێکستی قورئان و شەرعیەتی مێژوویی بەردەوامن لەحکومڕانی کردن.
"هەڵبەت دەبێت لەبیرمان بێت کە بۆچوونی میکاڤیلی نەک کۆمۆنەکان و نە کۆمار و نەشوراکانی شار (سینۆریاکان) هیچکامیان بەواتایەکی ورد دەوڵەت نەبوون، چونکە هیچکامیان ئەو سەرزەمین و دانیشتوانەیان نەبووە کە بۆ دابینکردن و پشتیوانی لەهێزێکی سەربازی وەک توخمیکی پێویست بۆ

سیاەتێکی نێونەتەوەیی بەپێویست دادەنرێت، بەبڕوای میکافیلی، ئەو شتانەی لەوکاتەدا لەبەر بوونی حکومەتی پاپا، لەئیتاڵیادا هەبوو جۆرێک بوو (لەنادەوڵەت) وەئەم بارودۆخە تائەوکاتە بەردەوام بوو کەئایین لەئامێزی سیاسەتی پاپ و لەخزمەتی پێشتگرتن لەپێکهاتنی دەوڵەتێکی بەهێز لەئیتاڵیادا، کرا بەبەشێک لەسیاسەتەکانی دەوڵەت. سیاسەتی پاپا لەوکاتەدا، لەلایەکەوە دەستێوەردان و کاروباری ناوخۆیی ئەو کەسانەی لەخۆ گرتبوو کەلەژێر دەسەڵاتی مەعنەوی کڵێسادا نەبوون، لەلایەکی تریشەوە لەپێناو هەندێک بەرژەوەندیدا کاری دەکرد لەچوارچێوەی بەرژەوەندیەکانی دەوڵەتی وەختدا نەبوو ناچار ئاژاوە و گرفتاری لێدەکەوتەوە". ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. وەرگێرانی. مامەند رۆژە. ل٩٥. بڵاوكراەكانی خانەی وەرگێران.

هەڵبەت دەوڵەت تەنها ئەو قەوارەیە نییە کەلەمێژودا لەرووی سیاسیەوە لەسەر بنچینەی ئایین بونیادنرابێت و هیچی دیکە، بەڵکو خەلافەتەکان بەتایبەتی خەلافەتەکانی دوای دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلامی بەنموونە، زیاتر گەشەی سەند و کێشەی زیاتری بەخۆیەوە بینی، " لەودەمەوە ئایین لەکاروباری حکومەتدا نەخشێکی بەرچاوی هەبووە و لانیکەم بەشە (دادوەرییەکەی) دەسەڵات هەمیشە لەدەستی کارگێرانی دیندا بووە و وەدین و حکومەتیش وەکو دوو پایەی بنەڕەتی دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەمێژووی ئیسلامدا شان بەشانی یەکتری چوونەتە پێش، لەگەڵ ئەوەشدا هەر لەسەرەتاوزە رەوتگەلێکی فکری و ئاینی دژی دەسەڵاتدارانی سەردەم و ئایینی رەسمی هەڵوێستیان گرتووە و کەتوونەتە ململانێ، مێژووی ململانێی ئەو رەوتە فکری و مەزهەبیانە کە جیا لەئایینی رەسمی بوون، بەدژی ئایینی رەسمی و دەسەڵاتدارانی پشت ئەستوور و پشتیوانی ئاینی رەسمی، دیاردەیەکی لەمێژینە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (خەلافەتی ئەمەوی ساڵی ٤٠ تا ١٣٢ ی کۆچی و ٦٦١ تاکو ٥٧٠ ی زاینی، هەروەها خەلافەتی عەباسی ساڵی ١٣٢ تاکو ١٥٦ کۆچی و ٧٥٠ تاکو ١٢٥٨ زاینی) .

ئەو رەوت و رێچکە فکری و مەزهەبیانە جگە لەمەزهەبی شیعە بەگشت بەشەکانیەوە قەت نەیانتوانیوە و یان هێندێکیان نەیانویست جێ بەئاینی رەسمی لێژبکەن و خۆیان جێی بگرنەوە، هەرچەند شوێنەواری هەندێکیان وەکو عیرفان تاکو ئەمڕۆش هەرماون، ئێمە بۆ روون بوونەوەی باسەکەمان پێش ئەوەی بچینە سەر باسی سەرەکیمان لەململانێی کارگێرانی مەزهەبی شیعەدا لەگەڵ ئاینی رەسمی بۆ بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات، بەپێویست دەزانین باسێکی کورتی ئەو رێڕەوە فکری و مەزهەبیانە بکەین کە بۆ ماوەیەک سەریانهەڵداوە و دوایی بەهۆی هەلومەرجی سەردەم و بەهێزبوونی رەقیبەکەیان، واتە مەزهەبی رەسمی کۆتاییان پێهاتووە یان سەرکووتکراون، لەگەڵ ئەوەش کارتێکەری خۆیان لەسەر رووداوەکانی دوای خۆیان داناوە" هاشم کەریمی. ئایین و دەسەڵات. لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری. ل٢٩.

بەپێی سپینۆزا بێت کەئەو باس لە کاریگەری ئاینی کریستایانی دەکات نەک هەموو ئایینەکان، چونکە قەشە و کڵێسا حاکم و دەسەڵاتی گشتی بوونە و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانیش لەرێگەی پرنسیپە ئاینیەکان و سیستمی کڵێساوە رێکخراوە، ئەو پێیوایە کە ئایین رۆڵێکی گرینگ دەگێرێت لەدەوڵەتێکدا کە ئایین سەرچاوەی دەسەڵاتەکەی بێت، بۆیە بۆ رێکخستنی کارو باری کۆمەڵگە پێویستە لەسەر دەوڵەت ویاسا و پرنسیپەکانی، سەرجەم بوارەکان کۆنترۆڵ بکات و لایەنە ئایینی و دونیاییەکانیش بەهەمان شێوە، ئەو لەو بارەیەوە پێیوایە کە نابێت ئایین لەو جۆرە دەوڵەتانەدا لەدەسەڵات جیابکرێتەوە، چونکە دەوڵەت خۆی لەسەر بنیچینەی دەسەڵاتەکانی ئایین دامەزراوە، تەنها شتێک نەبێت کە مافی تایبەتی تاکە و بۆ دەوڵەت نییە دەستکارییان بکات، چونکە هەر هەوڵێکی لەو شێوەیە کارەساتی لێدەکەوێتەوە و شتێک نامێنێتەوە بەناوی ئازای بۆ ژیان، بەو پێیەی کە تاک ئازادە لەوەی چ جۆرە قەناعەتێکی دەبێت بۆ کام ئایین، ئەمە لەکاتێکدایە کە دەسەڵاتداران دەقاو دەق ئایینیان پێناکرێ بە یاسا بۆ بەرژەوەندی سیاسەت و ئابوری، تەنها شتێک نەبێ ئەویش پاراستنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانە بەپێی عورف و گوتاری ئایینی زاڵ.

دەوڵەت بەپێی قەناعەتی سپینۆزا، "دەتوانێ مافە دەستکردەکان کۆنترۆڵ بکات و خەڵک ئاڕاستە بکات، بەڵام ناتوانێ مافی سرووشتی کۆنترۆڵ بکات، ئەگەر ئەوان بیانهەوێ پەرستگا بکەن بە شانۆی نواندنێک و کەسانی تر لەوێدا گوێیان لەگوتەی ئایین پەروەرەکان نابێت، بەڵکو ئەوەی

دەبیستن تەنها گوتەی پیاوانی پەرستگایە کە هیچ یەکێک لەئەوان نەیانویستووە خەڵک فێری شتێک بکەن بەڵکو ویستویانە هەستی ستایشکردنیان بزوێنن و لەوێشەوە پەیوەندیی خۆیان لەگەڵ لادەران و دەستبازان دا ئاشکرا بکەن، ئەمە جگە لەچەند شتێکی نوێ و نائاسایی کە هۆکارەکانی سەرسوڕمانی خەڵکی رەشوڕووتە، چونکە مافی سرووشتی وەکو مافی سەرچاوەکانی ئیمانداری و بەزیویی و بیدعەکانی بەساویلکەیی و خورافە دەژمێردرێت و ناکۆکییە مەزهەبیەکان لەناو دەوڵەت و پەرستگادا دنەی توندترین هەستی دووبەرەکی و تەنانەت شۆڕشیش دەدەن". ئارام جەمال سابیر. لێوردەیی و راڤەکردنی کتێبی پیرۆز. لە فارسیەوە. گۆڤاری ئایدیا. ژمارە ٨ و ٩. ساڵی ٢٠٠٦.
ئەوەی کە ئایین گەرەکیەتی لەدەوڵەت، ئەوەنیە کە دەوڵەت لە ئایین گەرەکیەتی و پێویستی پێیەتی وەکی دامودەزگایەکی پشت دەستوور و یاسا و شەرعیەت و بنکەی جەماوەری کە پێیان دەگوترێت عەلمانی، ئەم دوو تێڕوانینە جیاوازن لەیەکتری، چونکە ئەوەی ئایین پێویستی بەدەوڵەت هەیە، ئەوەیە سیستمەکە بەپێی شەرعی کۆن دابمەزرێنێ و وەکی نوسراوەکانی نێو تێکست مامەڵە لەتەک دەوڵەت بکات، هەرچی دەوڵەتە هەر ئەوەندە پێویستی بە ئایینە کە پاڵپشتی سیستمی سیاسی بێت و شەرعیەت بەو دەسەڵاتە بدات کە یاساییە، رەنگە زۆرجار دەوڵەت عیلمانیشە وەکی تورکیا یان ئۆزبەگستان و مەغریب و میسر و لوبنان و سوید و نەرویژ و هتد. کەچی رێگە بە ئایین نادەن بچنە نێو یاسا و کولتوور و ژیانی تاکەکانەوە، ئەمە جیاوازیەکەیە لەگەڵ دەوڵەتی ئاینی.

دەوڵەت لەنێو دەوڵەت
کێشەی گەورە لەسەر بوونی دەوڵەت لەدوای دروستبوونی یەکێتی سۆڤیەتی پێشووە، هەروەها وڵاتە یەکگرتووەکانی ئامریکا و دواترین حاڵەتیش یەکێتی ئەروپا، مانەوەی دەوڵەت بەو ستایلەی جاران نەما. بەڵام مانەوەی بوونی دەوڵەت لەنێو دەوڵەت بەشێوەیەکی یاسایی و شەرعیەتی نێودەوڵەتی، بەتایبەتی لە ئیتاڵیا و بەتایبەتی تریش دەوڵەتی ئاینی وەکو ڤاتیکان، دیاردەیەکی نامۆ و سیحراویە.
ئەم جۆرە دەوڵەتە کە سنوورەکەی دەکەوێتە نێو جوگرافیای دەوڵەتە دیارەکەوە، کەواتە بەدەوڵەتی زیندانی کراو یان داخراو پێناسە دەکرێ، هەروەک ئەوەی لە فەرهەنگی دەوڵەتان بەو شێوەیە ناوی دێت، چونکە لەنێو دەوڵەتێکی دیکەیە و تاکە شتێک کە جودای بکاتەوە، تەنها شێوەی ژیانە کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندیەکانیەتی، هەروەها ئەم جۆرە دەوڵەتانە نە سنوورەکەیان بەر ئاو کەوتووە تاکو وەکو نەمسا و سویسرا کە لەتریسنا گومرگی دەریا بدەن، یان وەکو (پۆلیڤیا) لەرێگەی روباری ئەمازۆنەوە، هەروەها بەر بیابان و ناوچەی شاخاویش نەکەوتوونە، تاکو لانیکەم پەنجەرەیەک بەروویاندا بکرێتەوە لەگەڵ دەوڵەتێکی تر، تەنها شتێک جودای کردونەتەوە، ئەویش قبوڵ کردنیانە لەلایەن دەوڵەتە رەسەنەکەوە ئەویش بەپێی دەستور، نموونەی دیکەی دەوڵەتی زیندانی کراو یان داخراوی تر هەیە، ئەویش (ئۆزبەگستان) کە کەوتۆتە نێوان دەوڵەتانی وەکی ئەفغانستان و ئازەربایجان و قیرغستان و هتد. بەبێ ئەوەی پەنجەرەیەکی بەروودا کرابێتەوە، بەڵکو لەرێگەی گومرگەوە پەیوەندیەکان شێوەیەکی تر بن لەگەڵ ئەوەی ئێستا.
ڤاتیکان بچوکترین دەوڵەتە لەجهاندا کە رووبەرکەی (٠,٤٤) کیلۆ مەتر چوار گۆشەیە و دەکەوێتە نێو جەرگەی رۆمای پایتەختی ئیتاڵیا و بارەگای سەرەکی کەنیسەی کاسۆلیکیە لە هەموو دونیا کە مەرجەعی کریستیانە، ئەم دەوڵەتە ئایینیە بەشی هەیە لەدوورستکردنی بریاری سیاسی. لەساڵی ١٩٢٩ بەپێی رێکەوتنێک لەگەڵ ئیتاڵیا کە وەکو کیانێکی سەربەخۆ بێت بەبێ موداخەلەکردن لە سیاسەت رۆما دامەزرا و سنوورەکەشی بۆ دیاریکرا، کە سنورەکەی ٣,٢ کم چوارگۆشەیە و بەشی زۆری دانیشتوانەکەی بریتین لە کریکاران و پاسەوانان و خزمەتکارانی دەوڵەتەکە و کەنیسە گەورەکە و زمانی فەرمی زمانی لاتینیە و دەگەڕێتەوە بۆ ئەو زمانەی کەلەسەردەمی رۆمەکان بەکارهاتووە، تاکە دەوڵەتێکە کە منداڵی تیانییە و هاوسەرگیری تیانییە.
تایبەتمەندی ئەم دەوڵەتە ئەوەیە کە دەوڵەتەکە پێکهاتووە لە بەڕێوەبەرایەتییەکی پۆستە و ئاگر کوژێنەوە و پۆلیس و بازاڕێکی ئاسایی و بانکێک و سوپایەکی نیزامی هەیە کە پێشتر لە ساڵی ١٥٠٥ لەسەر دەستی پاپا پۆڵس دامەزراوە، لەرووی رۆشنبیرییەوە تەنها رۆژنامەیەکی لێدەردەچێت کە سیاسەتی

ڤاتیکان نمایش دەکاتەوە بەناوی (ئۆسیرڤاتۆن) گەورەترین رۆشنبیری ئایینی کریستیانی لێبەرهەمدێت. هەروەها بڵاوکرایەوەکی دیکەی هەیە تەنها بۆ لێکۆڵەرەکانی سیستمی پاپاو کەنیسەی ڤاتیکان و تایبەت بە زانستی لاهوتە، دەبێ ئەوەش بگوترێت کە لەرووی هونەرییەوە کەسانی وەکو مایکل ئەنجیلۆ بەرهەمی ئەو وڵاتەن و لەوێ ژیاون، ستایلی تەلارسازی ئەو وڵاتە بچوکە یەک شێوەیە کە لەسەردەمی کۆنەوە چۆن بووە، ئێستاش هەروەکو خۆی ماوەتەوە بە دیزاینە کۆنەکەی.

دەتوانین نموونەیەکی تر وەربگرین ئەویش ئێرلەندایە وەکو ئیدارەیەکی سەربەخۆ و پوڵی خۆی هەیە و ئاڵای خۆی هەیە و زمانی تایبەتی هەیە بەڵام تائێستا نەیانتوانیوە ببن بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، چونکە لەرووی یاساییەوە بەردەوام لە راپرسیەکاندا نیوە بەنیوە واتە دانسیتوانەکەی ٥٠ بە ٥٠ دەنگ بە سەربەخۆیی و مانەوەی ئێرلەندا دەدەن داخۆ سەر بەبەریتانیا بێت یان نا، ئەویش نیوە زۆرەکەی و زۆرینە زاڵ دەبێت بۆ مانەوەیان، چونکە دەترسن لەکارەساتی ئابوری بەسەریان بێت، بەڵام هیچ جیاوازیەکیان نیە لەگەڵ دەوڵەت لەنیو دەوڵەت بێت، دواهەمین راپرسیش کۆتاییساڵی ٢٠١٤ بوو کە زۆرینە دەنگیان بۆ مانەوە دا سەر بە بەریتانیا بێت، چونکە کێشەی ئابوریان بۆ دروستدەبوو ئەگەر سەربەخۆییان بویستابا.

ئەگەرچی فەرانسە یەکێکە لەو دەوڵەتە گەورانەی خاوەنی ئەزموونی کۆنە و بەدەیان وڵاتی دیکەی داگیر کردووە و ئیدارەی داون، بەڵام تائێستا وڵاتەکە بریتیە لەکانتۆن و جەزیرە و زۆنی جیاواز و هیچ کاریگەرییەکی نیگەتیڤی لەسەر فەرانسە وەکو کیانی جوگرافی سیاسی دانەناوە، بەڵام دەبینین زۆنێکی جیاواز لەوانی دیکە هەیە بەناوی مۆناکو کە شێوەیەکی دیکەیە لەنیمچە دەوڵەت لەنێو دەوڵەتی فەرانسە، ئەوانیش موقاتەعە واتە دابراوێکن بەڵام وەکو ڤاتیکان نین خاوەن ئاڵاو پوڵ و پۆلیس و هتد خۆیان بن، بەڵام جیاوازیەکی زۆریان لەگەڵ فەرانسەییەکان هەیە وەکو کۆمەڵایەتی، ئەمە جگەلەوەی فەرانسە موقاتەعەی دیکەی هەیە لە کەنەدا و شوێنی دیکە.

کوردستان ئەگەرچی لەکۆنەوە دەوڵەتی جۆراوجۆری بەخۆیەوە بینیوە و بۆخۆی لەماوەیەکدا ئیماراتی هەبووە و نیمچە دەوڵەت بووە، لەرووی کۆمەڵایەتیەوە بریتیە لە فرەیی لەمەزهەب و ئایین و نەتەوە و پێکهاتەی جیاواز، بەڵام قەوارە جوگرافیاکە بەناوی کوردستانەوە ناسراوە و شوناسی وەرگرتووە، ئەم قەوارەیە دەوڵەتێک لەنێو دەوڵەتێکی دیکەیە کە عێراقە. کورد وەکو پێکهاتە خاوەنی گوتارە سیاسیەکەیە، بەڵام نیشتیمانەکەی برتیە لەکۆمەڵێک پێکهاتەی نەتەوەیی و ئایینی جیاواز، لەوانەش تورکمان و عەرەب و ئاشوری و کلدانی و ئەرمەنی و هتد، ئەم قەوارەیە یەکێک لەو دەوڵەتە رانەگەێنراوانەیە کەلەگەڵ عێراق پێشتریش شەڕو شۆڕش و داکۆکی لەسەر بووە و هەمیشە هەوڵی وڵاتانی پێشکەوتوو و پیشەسازی بووە وەکو هەوڵی سیاسی و خاوەنی نەریت و کولتوور و زمان و ئاڵاو کێشە و جوگرافیا و سنووری خۆیەتی، تاکە شتێک کە رانەگەێنراوە رێگەی پێنادرێت لەئاستی نێودەوڵەتی وەکو دەوڵەت مامەڵە بکات لە نەتەوە یەکگرتووەکان نوینەری هەبێت.

بەهەموو پێوەرەکان کوردستان یەکێکە لەو دەوڵەتانەی لەنێو دەوڵەتێکی دیکەیە بەناوی عێراق کە بەناو فیدرالیە و دیاریکردنی چارەنووسەکەشی بەپێی دەستوور رێکخراوە، ئەم کوردستانە خاوەنی سوپایەکە بەناوی پێشمەرگە کە سیمبولێکە بۆ بەرخودانی رابردوو کەنزیکەی ١٠٠ ساڵێک زیاترە بۆ بەرانگاری دوژمنەکەی ئەم نازناوەی وەرگرتووە لەجیاتی سەرباز و تائێستاش دەستبەرداری ئەو سیمبولە نابێت و بڕوای بەو دیموکراسیەتە هەیە لەدونیادا هەیە و هەموو ٤ ساڵ جارێک هەڵبژاردن ئەنجامدەدات و سیستمی سەرۆکایەتی پارلەمانی هەیە، لەبارەی ئازادی و مومارەسەکردنی سیاسەتەوە بەهەموو کێشەکانیەوە خاوەنی فەزایەکی تایبەتە لەسیاسەت و راگەیاندن و چاپەمەنی، بۆ نموونە هەموو جۆرە بیروڕایەکی سیاسی تێدایە وەکو حزب لەوپەڕی چەپ تادەگاتە ئەوپەڕی راست و رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و هەموو جۆرە رۆژنامە و گۆڤار و رادیۆ و تەلەفزیۆنێکی تێدایە و دەیان سەندیکا و هتد تێدایە کە مامەڵەی شارستانی و سیاسی دەکەن.

خاوەنی سنوورێکی درێژە بەدەیان هەزار کم چوارگۆشەیە و بریتی یە لە ٥ پارچە کە بەشێکی لەنێو ئێرانەو و بەشێکی لەنێو تورکیا و بەشێکی لەنێو سوریا و بەشەکەی تری لە روسیای کۆنە کە پێی دەگوترێ کوردستانی سوور کەلە ئەرمینیاوە نزیکە. خاوەنی چەندین شێوەزار و دیالێکتە کە بریتین

لەکرمانجی و هەورامی و سۆرانی و لوڕی و بادینی و زازاکی، خاوەنی ڕێنوسی خۆیەتی بۆ نووسین و خاوەنی حکومەتێکە بەناوی هەرێمی کوردستان. بەڵام وەکو فۆڕم وەکو جەوهەریش کە دانراوە لە داهاتوودا ببێت بە دەوڵەتێک لە جوگرافیای نوێی سیاسی و ئابوری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام ئێستا لەهەموو ئاستە ئابوری و دیبلوماسی و سیاسی و پاساییەکانیش وەکو دەوڵەت مامەڵە دەکات و لەنێو هاوکێشەی سیاسی جهانیدایە.
فەڵەستین و ئیسرائیل. هێشتا یەکلایی نەبۆتەوە خاکی کامیان موڵکی ڕەسەنی دەوڵەتەکەیە، بەڵام هەم فەلەستین حکومەتە و هەم ئیسرائیل دەوڵەتە و خاوەنی سیاسەت و ئابوری و سوپا و حیزبی نیشتیمانی و بەرهەڵستکاری و سامان و کولتوور و زمان و ئایین و پەرستگای تایبەت بەخۆیانن و دوو شێوەی جودان و تائێستا یەکلایی نەبۆتەوە کە دەوڵەتە ڕەسەنەکە کامەیانن، بەڵام ستایلێکە وەکو دەوڵەت لەنێو دەوڵەت، عەرەبە توندڕەوەکان بە ئیسرائیل دەڵێن داگیرکەر و بەفەڵەستین دەڵێن دەوڵەت، کەچی لە ئاستی جهانیدا ئیسرائیل زیاتر ناسراوە و هەیمەنەی هەیە لەهەموو ڕوویەکەوە بەتایبەتی ئابوری و تارمایی سیاسی و هتد، هەروەها تائێستا کە دەگوترێ کێشەی ئیسرائیل و عەرەب، کێشەیەک نییە بەناوی ئیسرائیل، بەڵکو کە باس لە موفاوەزات و ڕێکەوتن دەکەن و باس لە ئاگر بەست و ئاشتەوایی دەکرێ، باس لەوە دەکرێت کە ئیسرائیل مافی فەلەستینیەکان بدات، بۆیە وەکی دەوڵەتێک لەنێو دەوڵەتێکی لێهاتووە و تەنها وەکی هەرێمێک حکومەتی هەیە.
مەسەلەی حوسیەکان کەپێشتر لە یەمەن کێشەی کولتوور و ئایین و نەتەوەیان هەبوو لەگەڵ دەسەڵات کە ئێستا جەنگیان بەرپاکرد و لەماوەی داهاتوودا دەبن بەهەرێمێک وەکی کوردستان، تا ئەو دووایەش چارەنووسیان دیار نەبوو، کەچی بەو فەزا سیاسییە و بەو هاوکارییە هەرێمایەتی یە شۆڕشی دژە دەسەڵاتیان کرد و بوون بە دیفاکتۆ و خەریکن دەبنە بەئەلتەرناتیڤی دەسەڵات و دەوڵەت کە پێشتر دەوڵەت لەنێو دوڵەت بوون، ئەمانەش هەم خاوەنی کولتووری خۆیان و هەمان خاوەنی پێگەی زەوی و نیشتیمان و خاکی خۆیانن و هەم خاوەنی شێوەزاری خۆیانن، لەڕوی مێژووییشەوە کێشەکەیان ناسراوە.
حزبوللە ی لوبنانی کە شیعە مەزهەبن و خاوەنی هێزی جەماوەری و سیاسی و سوپا و جۆرێک لە دیبلوماسیەت و شەرعیەتن لەلوبنان و بەشێکی زۆری لوبنان لەژێر هەژموونی ئیداری ئەوانن، شێوەیەکن لە دەوڵەت لەنێو دەوڵەت، چونکە بەو یاسایانە کار ناکەن کە دەوڵەت لەئەنجامی قەیرانی سیاسیدا دوچاری بۆشاییەک بۆتەوە و ناتوانێ پرنسیپ و دیسپلینی سیاسی و دەستووری و سیاسی دابنێت، هەرئەوەی کە لەئەنجامی نائارامی و ناجێگری سیاسی و ئەمنی، تیرۆری تێدەکەوێ و ڕەفیق هەریری کە سەرۆک وەزیران بوو تیرۆر کرا و تائێستاش نەزانراوە کێ بوون تیرۆریستەکان، ئەم ژیانە سیاسییە کەئاڵۆزی دروستکردووە لەهەموو بارێکەوە و جار بەجار دەبێتە هۆی شەڕی نێو خۆیی و کوشتاری تێدەکەوێ، کارێکی کردووە کە شیعە مەزهەبەکان لەنێو پارلەمان و لەنێو فەزای کۆمەڵایەتی و لەبازاڕ و لەنێو سیاسەت و ئابوری و لەئاستی میلیتاری کە میلیشیایان هەیە، بۆیان هەبێت یان بەزۆر نیمچە هەرێمێکیان داگیر کردووە لەرووی کۆمەڵایەتی و جیاوازی ئاینی لە لوبنان، هەروەها وەها خۆیان نیشان دەدەن کە دەوڵەتن لە داهاتتودا و جودا دەبنەوە لەگەڵ مەسیحی و پێشکەوتووەکان و مارۆنیەکان و دورزیەکان کە کێشەی سیاسیان هەیە لەگەڵ یەکتری، کێشەکەش دەیان ساڵە، ئەمە جگەلەوەی بەشێکی پەیوەندیی بەو بارودۆخەوە هەیە کە لوبنان لەگەڵ ئیسرائیل هەیەتی و سنوورەکەیان ناو بەناو شەڕی تێدەکەوێ و لەولاشەوە لەگەڵ سوریا و بەرزاییەکانی جۆلان سنووریان تێکەڵ بەیەکتر دەبێت و مەسەلەی گوتاری نەتەوەیی کە عەرەبن و زمانەکە عەربیە و دژی یەهودین، بەشێکی نادیاری کێشە سیاسیەکەیە کە بۆیان چارەسەر ناکرێت. بەڵام بەشیچوەیەکی ڕانەگەیێنراو دەوڵەتن لەنێو دەوڵەت، چونکە بەوشێوەیە مومارەسەی کایەکانی ژیان دەکەن.
کەتەلۆنیا واتە بەرسلۆنە، یەکێک لەو هەرێمانەیە کە وەکو سەربەخۆ کاردەکەن لەنێو قەوارەی دەوڵەتی ئیسپانیا، بەڵام ئەوان پۆلیس و دەزگای تایبەتیان نیە وەکو کوردستان، تەنها ئەوەنەبێ کە هەوڵێکیان هەیە بۆ ئەوەی جودا ببنەوە لەئیسپانیا، ئەویش لەڕیچگەی ڕاپرسیەوە کەلەدەستوورشدا هاتووە بەڵام تائێستا ئەو هەلە سیاسییە شانسی کەتەلۆنیا نەبووە. تەنها ئەوەنەبێت لەنێو وەزرش و لەنێو مەحفەلی

سیاسی و لەنێو باسی یاسایی و لێکۆڵینەوەی سیاسی و فەرهەنگدا قسەی لەسەر دەکرێت وەکو مافێک بۆ کۆمەڵگەی کەتەلۆنی، بەڵام لە ئاستی سیاسیدا یاساغە باس ل سەربەخۆیی بکەین و هیچ دەوڵەتێکیش پشتگیرییان لێناکات، هەروەکو ئەوەی لەگەڵ هەرێمی کوردستان ریفراندۆمیان کرد و شکستییان هێناو و کەسیش بە هانایانە نەچوو.
باشوری سۆدان، هەرێمێکی دیکەیە کە وەکو شێوەی کوردستان دەوڵەت لەنێو دەوڵەتە، ئەوان کارەکەیان وەکو دۆسیەی سیاسی، چووە نێو کارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکانیشەوە، بەڵام تائێستا هەروەکو دەوڵەتێکی بچووک لەدەروەی دەوڵەتە رەسەنەکە کە یەکپارچەیی بوو ماوەنەتەوە، ئەگەرچی زمان و کولتوور و رەنگی پێست و هتد جودا نیە لەگەڵ باکور، سوپا و شەرعیەتە یاساییەکانی دیکەیان نیە تاکو وەکو دەوڵەت تەماشا بکرێن، بەڵام وەکو جەماوەر و بنکەی کۆمەڵایەتی و نارەزایەتی پێشتر و سیاسەت و شوێنەوارە مێژووییەکانی ئەو ململانێیەی نێوانیان کە هەزارەها کەسیان لەیەکتر کوشتووە، کارێکی کردووە سیاسەت و رێکەوتە بە بنبەست بگات و بەناچار بکرێن بە دەوڵەتۆچکەیەک لەناوچەکە. ئەمە جگەلەوەی باشوری سودان خاوەنی ئاڵتون و فۆسفات و کانزا و روبار و هتد وەکو سەرمایە و سامانی سرووشتی نیشتیمانی، کە زلهێزەکان چاویان لێیەتی بیانکەن بەدەوڵەت و کەڵکیان لێوەرگرن لەرووی ئابوریەوە.
ئەمازیغیی دەوڵەتێکی تر لەنێو دەوڵەتی مەغریب، ئەمازیغیەکان لە تەواوی باکوری ئەفەریقا بونیان هەیە، زیاتر لە ٥٠ ملیۆن ئینسانن لەنەتەوەی ئەمازیغی کە باوەڕیان بەسەربەخۆیی خۆیان هەیە لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەی داگیریان کردوون، وەکو مەغریب و جەزائیر و تونس و لیبیا و نزیکەی ٤ ملیۆن کەسیشیان لە میسر هەیە وەک ئینتیمای نەتەوەیی ئەمازیغی.
ئەمازیغیەکان بەزمانێکی جیاواز لەعەرەبی و بەتایبەتی عەرەبی شکستی مەغریب و جەزائیر و تونسی قسە دەکەن و خۆیان بەعەرەب نازانن، کولتوور و جلوبەرگیان جیاوازە و ئەدەبیات و شێوەزارەکانیشیان هەروەها ژیانی کۆمەڵایەتیان جیاوازە و سنوورەکەشیان وەکو سنووری کوردستانە تێکەڵ بە ٤ دەوڵەت بووە و تاکو ئێستا سەرکوتی سیاسی و فەرهەنگیان لەسەرە، رۆژنامەیەکیان هەیە بەناوی ئەمازیغی. بەشیوە زمانی خۆیان دەنووسن وەکو چۆن ئۆردۆکانی هیند بەشێوەی خۆیان جیاواز لە ئینگلیزەکان و شکستی فارسی دەنووسن.
ئەوان لەخەبات بەردەوامن لەرێگەی ئاشتیانەوە و تائێستا چەند جارێک داوایان لەدەوڵەتی مەغریب و لیبیا کردووە کە سوورەکەیان لەو دوو دەوڵەتە زیاتر یەک دەگرێتەوە، سەربەخۆیی خۆیان وەربگرن و بژین لەدەرەوەی سەرکوت کردن، بەڵام داواکەیان لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە رەتکراوەتەوە داواکەیان، بەدەیان نوسەر و بیرمەندیان هەیە بەبێ ترس دەنووسن و تائێستا زۆربەیان لە جەزائیر و مەغریب و لیبیا توشی زیندانی و تەنانەت توشی نیمچە جنێۆسایدیش بونەتەوە.
مەسەلەی شوناس لەلای ئەوان مەسەلەیەکی زۆر قورسە کەهەوڵێک هەبووە بۆ لێسەندنەوەیان، بەڵام لەرێگەی جیاوازەوە بەدەستیان هێناوەتەوە، یەَکێک لەوانە جگە لەزمانەکەیان، مەسەلەی ئاڵایە، ئەوان خاوەن ئاڵای خۆیان کە بریتیە لە شین و سەوز و زەرد و لەناویدا هێڵی راست و چەپ و شێوە فیگەرێکی تێدایە، کە بریتی یە لە تیرەکانی خۆیان لەنێو نەتەوەی ئەمازیغی.
ئەم مەسەلەی دەوڵەت لەنێو دەوڵەتە بریتی یە لەدانپێیانەنان لەهەندێک شوێن و لەهەندێک شوێنیش بریتی یە لە بەرزراگرتنی رەسانەیەتی، وەکو ئیتاڵیا کە وەکو پێشتر باسمان کرد لەستایلی رۆمەکانی پێشتر مامەڵە دەکەن و کەمێک جیاون لەو کۆکەڵگە و نەتەوە بێ دەوڵەتانەی کە ماون، بەڵام دۆزی دەوڵەت لەنێو دەوڵەت موناقەشەیەکی گەورەی فکری سیاسییە کە لەدونیادا قسەی لەسەر دەکرێت، چونکە هەم دەوڵەتی نەتەوە و نەبوونی ئازادی سیاسی باوی نەماوە، هەم دەوڵەت پێوەرێکی تر و ستایلێکی ترە و هەم ملهوڕی دەوڵەتانی دیکە لەبەرامبەر سەرکوتکردن بۆتە عەیبەیەکی سیاسی. بۆیە درووستبوون و سەرهەڵدانی نیمچە مومارەسەی دەوڵەت لەنێو دەوڵەت جگە لەوە ڤاتیکان، خەریکە سەر هەڵدەداتەوە دەبێتە دیفاکتۆی سیاسی.

کۆمەڵگەی بێ دەوڵەت.

هەبووە لەدونیادا نەتەوە دەوڵەتی نەبێت، بەڵام لۆژیکی نییە بڵێین کۆمەڵگەیەک بەتایبەتی کۆمەڵگەیەکی فرەیی لەنەتەوە هیچکامیان دەوڵەتیان نەبێت، هندیە سوورەکانی ئامریکا یەکەمین کۆمەڵگەن کە بەهۆی ئەوەی لوتبەرزن بەرامبەر بەژیان و داگیرکەرانیان، سەرباری ئەوەی خاوەنی ئەسڵی ئامریکان، کەچی تائێستا دەوڵەتیان نییە.
هەڵبەت جگە لەهندە سورەکان، کورد نەتەوەیەکی دیکەیە وەکو ئەوان کە لەهەناوی خۆیدا فرەییە لە پێکهاتەی مەزهەبی و تیرەو قەبیلەی جیاواز و ئیتنیکی هەمەچەشن و مەزهەبی جیاواز کە خۆیان بەجۆرێکی تری پێکهاتەی نەتەوەیی کوردی دەزانن، کەچی خاوەنی دەوڵەت نیین.
"تائێستا ئەو نەتەوە و کۆمەڵگانەی کە بێ دەوڵەتن و ئامار کراون، مەبەست لەو نەتەوانەی کە داوای دەوڵەت دەکەن نەک ئەوانەی داواکارییان نییە، چەند نەتەوەیەکن، لەوانەش گەلی تامین ٧٧ ملیۆن کەس دەبن و لەهندستان و سریلانکا هەن، سنجی لەهەریەک لە هیندستان و پاکستان هەن و ٦٠ ملیۆن کەس دەبن، ئەمە جگە لە ئەمازیغی لەمەغریب و فەلەستین و حوسی لە یەمەن و گەلانی دیکە کە لەداهاتوودا داوای دەوڵەت دەکەن. کورد کە لەرووی مێژوویەوە بەو شیوەیە هاتووە و گوایە ئاری زمانە و سەرچاوەکان وادەڵێن، لەوڵاتی نێوان دەریاکانەوە واتە میسیوپۆتامیا لەنێوان هەردوو روباری دجلە و فوراتەوە سەریانهەڵداوە و تاکو دەگاتە شوێوێنکی وەکو بەغداد بۆیە لەنێوان هەردوو روبارەکەش کورد هەیە، لەکتێبە رۆژئاواییەکاندا ئەوە بەکارهاتووە کەئەوان بەشێکن لەعێراقی کۆن"
جین بوترو وآخران: الشرق الردنی الحچارات المبکره، ێ ٢٠. سامی سعید الرحمد: السومریون وتراپهم الحچاری، ێ ٥. عبد الحکیم الژنون: الژاکره الرولی، ێ ٢١٢
کوردستان یەکێکە لەو دەوڵەتانەی کەنییە و لەرووی سیاسیی و کولتووری و نەتەوەیییەوە هەیە و بۆتە سیحرێک لەهەموو دونیا لە هاوکێشەی سیاسیدا بوونی هەیە و خاوەنی سامانی سرووشتی و دەزگای شەرعیشە,)یەکێکە لەو دەوڵەتانەی کەنزیکەی ٤٠_٧٠ ملیۆن کەس دەبن کەدابەشی سەر چەندین وڵات کراون، لەوانەش تورکیا نزیکەی ٣٠ ملیۆن کەس دەبن و تەنها لە ئەستەنبوڵ ١٠ ملیۆن کورد هەیە، لەحەلەب و شام لەسوریا نزیکەی ١ ملیۆن کەس دەبن، لە خوراسان ٣٠٠ هەزار کەس هەن، لە ئیسرائیل نزیکەی ٢٠٠ هەزار کەس زیاتر دەبن، لەقەفقاز ٣٠٠ هەزار کەسن، لە ئێران زیاتر لە ٢٠ ملیۆن کەس کورد هەن، لەعێراقیش ٨ ملیۆن دەبن و لە لوبنان زیاتر لە ١٠٠ هەزار کورد هەیە بێجگە لەدروزیەکان کە خۆیان بە کورد دەزانن، لەدەروەی وڵات واتە لەئەوروپا زیاتر لە ٣ ملیۆن کورد هەن و بەوە خەمڵێنراوە کە ٦% ی کورد لە ئەروپا دەژین بەهۆی خراپی بارودۆخی سیاسی و ئەمنی و نەبوونیەوە، تەنها لەئەلمانیا ١ ملیۆن کورد هەیە، کورد لە هەریەک لە پۆڵەندا و ئەرجەنتین و کەنەدا و چەند وڵاتێکی نوێ کە بەمدوایە سەربەخۆییان وەرگرت زیاترە نەک کەمتر. وا زانراوە کە ل٣٢ % جیهان کوردی تێدایە.
بەپێی قسەی محمد ئەمین زەکی بەگ بێت (١٨٨٠_١٩٤٨) لەکتێبەکەیدا بەناوی (کورتەیەک لەبارەی مێژووی کورد و کوردستان) دەڵێ "ئەگەر میدیەکان کوردیش نەبن لەرەسەنایەتیدا، ئەوا ئەوە سەلمێنراوە کە پەیوەندییان بەکوردەوە کردووە و نەتەوەیەکیان دروستکردووە بەناوی کورد و بوون بەدەسەڵاتی ئیمبراتۆریەتی میدیی لەو چەرخ و سەردەمە". لەشوێنێکی دیکەدا هیرۆدۆت باس لەوە دەکات کە میدیەکان ئاری نەژاد بوونە و لەسەرەتای سەدەی حەوتی بەر لەزایینی، چەند هۆزێک بوونە لەشاخەکانی زاگرۆز ژیاون، دواتر بەسەرۆکایەتی (دیاکۆ) ئیمبراتۆریەتیان درووستکردووە لەناوچەکە، یەکەم ئیمبراتۆریش فرۆرتیش بووە لەساڵی (٦٣٦ _٦٦٥) پێش زاین و دواتر هوخشتەری کوڕی جێگەی دەگرێتەوە و ئیمبراتۆریەتەکە بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام دەبێت لەحوکم". ساڵی ٦١٢ بەر لەزاین میدیەکان لەگەڵ فارسەکان و لوڕ و ئەسفەهانیەکان و ئازەریەکان کە هەڵگری ئایینی زەردەشتی بوونە و ئێستاش بەشێکی زۆری کورد لەئێران و شوێنەکانی دیکەی کوردەواری هەڵگری ئەو بڕوایەن، نەینەوای پایتەختی ئاشوریەکان تێکدەدەن، دواتر ئەم کردەیە دەبێتە هۆی ترس لەدڵی بابلیەکان و دەستپێشخەری دەکەن لەوەی رێبکەون لەگەڵ میدییەکان، ئەوەبوو (نەبوخوز نەسر) هاوسەرگیری لەگەڵ کچی سیاخارسی ئیمبراتۆری میدیی دەکات، تائەوکاتە بەردەوام دەبێت ئەم

ئیمبراتۆریەتە کە کوڕش پاشای فارسەکان یاخی دەبێت و ساڵی ٥٥٣ پێش زایین بەسەریاندا سەردەکەوێ".
لەگەڵ ئەوەدا ناوی چەند نەتەوە و کۆمەڵگەیەک دێت بێ دەوڵەتن، بەڵام ئەم کێشەیە لەهەندێک شوێن و جوگرافیا بەهۆی ئەوەی خۆشگوزەرانی و جۆرێک لە یەکسانی و بێ جیاوازی هاوڵاتی و هاونیشتیمانی هەیە، داواکاری دەوڵەت بوون لەلایەن ئەو نەتەوە و کۆمەڵگایانەوە نییە، لەحاڵێکدا تەنها لەوڵاتانی ئەسکەندەناڤیا دەیان تەوە و کۆمەڵگەی جودا هەن، بەڵام سیستمی سیاسی و سیستمی ژیان ئەو بیرۆکەیەی مراندووە، ئەمە جگەلەوەی لەسۆڤیەتی کۆنیش بەوشێوەیە بوو ژیانی نەتەوەکان، بەڵام دوای روخانی سۆڤیەت ئیدی بەبیانووی ئازادی بۆ دەوڵەت و نەتەوەکان و مەزهەب و ئاینیەکان، جارێکی تر دوای نزیک بە ٧٥ ساڵ سەریهەڵدایەوە و دەوڵەتی دیکەی وەکی چیک و سلۆڤاکیا و بۆسنە و هێرسک و چیچان و هتد درووستبوو.
شێوەیەکی دیکەی کۆمەڵگە هەیە کە لەتاراوگە بەبێ کیانی دەوڵەت دەژین، ئەم جۆرە کۆمەڵگەیە لەئەنجامی بێ دەرەتانی و شەڕ و شۆڕ و نەبوونی سەرمایە و کار و بەهۆی راوەدوونانیان سەبارەت بە ئازادی ژیان و ئازادی پەرستن و ئایین و کولتوور و هتد، تائێستا بەبێ دەوڵەت دەژین و بەناڕاستەوخۆش داوای کیانی دەوڵەتی سەربەخۆ دەکەن لانیکەم بەبێ مەترسی بژین. ئەم کۆمەڵگانە زیاتر دابەشی سەر وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاوا بوونە، چونکە لەوێ دەتوانن لانیکەم ژیانی شایستە بژین و مەترسیان لەسەر نەمێنێ، کۆکردنەوەی ئەم کۆمەڵگانە بەپێی بۆچوونی جۆرج ترابیشی بێت لە چاوپیچکەوتنیچکدا باس لە کۆچی کۆمەڵگە بێ دەوڵەتەکاندا دەکات و دەڵێ " هۆکاری ئەو کۆچە بەناچارییە دابەشی سەر چەند لایەنێک دەکرێن، لایەنی یەکەم شەڕو ئاژاوە و نەهامەتی و ململانێی نێوان سیاسەت و بەرهەمهێنانی توندوتیژی و بەتایبەتیش ئاین، هۆکاری دووەم بێکاری و نەبوونی و کاری گونجاو و برسیەتی و قات و قڕی و نەبوونی سامانی بەرووبووم و بەرپرسیارێتی لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ هاوڵاتیەکانی، هۆکاری سێهەم نەبوونی رەفاهیەت و خۆشگوزەرانی و دواکەوتوویی ئینسانەکان لەهەر کەرەستەیەکی تەکنۆلۆژی و پێداویستیەکانی دیکەی رۆژانە، هەڵبەت بۆئەمەش ئەوروپاش بیری لێکردۆتەوە کە بەو هۆکارانە دەتوانێ لەرێگەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە ئەو خەڵکە رابکێشێ و بەهاوڵاتی وەریانبگرێت و وەکی دەستی کار کەڵکیان لێوەربگرێت، ئەوەبوو لەدوای روخانی سۆڤیەتی کۆنەوە کە هەم سیستمی سیاسی و هەم سیستمی ئابوری هەموو دونیا دابڕانێک و ئاڵوگۆڕێکی چەندایەتی و چۆنایەتی بەخۆیەوە بینی، ئیدی هەموو وڵاتان لەسەر ئەوە رێکەوتن کە کەڵک لەو ماتریاڵە بەشەرییە وەربگرن کە لەوڵاتانی بێهێز و دواکەوتوو و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەژین و ئەو زەمینەی هەیە کە نائارامە و خۆیان ناچارن وەکی کۆمەڵگە بەرەو کۆمەڵگەیەکی دیکەی خاوەن کیان بەڕێبکەون و وڵاتی خۆیان جێبهێڵن.

دەوڵەت و ئاڵا
وەکو مێژوو دەیگێڕێتەوە یەکەمین هۆز کە بیری لە ئاڵا کردۆتەوە و بەکاریانهێناوە، لە چین و هند بووە و دواتر پەڕیوەتەوە بۆ ئەفەریقا، پاشان لەرێگەی دەریاوانەکانەوە کە یەکەمجار شراعیان هەڵداوە، ئیدی بیریان لەوە کردۆتەوە کە شراعەکە جیاوازبێت لەدەریاوانەکانی دیکە، ئەمە بیرۆکەی سەرەتایی بووە، دوای ئەم بیرۆکەیە لە رۆما بۆ یەکەمجار لەبری ناسینەوەی سوپاکەی، بیریان لەوە کردۆتەوە کە پارچە پەڕۆیەک بەسیمبولێکی جیاواز هەر یەک لەو فەیلەق و هێزانە سیمبولی خۆیان هەبێت، لە سەدەکانی ناوەڕاستیش ئاڵا لەپێناو دیاری کردنی شوناسی تاک لەنێو چین و شار و بنەماڵە و پەرستگاکان بووە، نموونەش حەوت ئەستێرەکەی ئایینی یەهودی و دەرفشی سابیئەی مەندائی و خاچەکەی مەسیح و شمشێری ئیسلام و سیمبولی شازادەی بوزیەکان و بوکە هەزار پێیەکەی هیندۆسی و هتد، بەڵام هەموو ئەمانە دوای درووستبوونی قەوارەی دەوڵەت و سنوور و ئایین و خاک و هتد بووە، هەروەها بۆ دەریاوانەکانیش هەمان شێوە دەبوو شوینێک و ئیعتیبارێکیان هەبێت لەنێو دەریا، بۆ

سوپاش هەمان شێوە دەبوو خاوەنی هێزێکی گەورەبێت ئەو دەوڵەت و کیانە بەتایبەت دوای رۆمەکان هێزێکی وەها نەبوو بتوانێ ئەو ستایلی بەیداخ هەڵدانە بکاتە مۆدێلی کاری خۆی.
کەوابوو هیچ قەوارەیەک لەدونیادا نییە ئاڵای هەبێت و دەوڵەت نەبێت جگە لەکوردستان، ئەم حاڵەتە شازە بەنیسبەت سەدەی ٢١ و هەزارەی سێهەم کە دونیای سیاسەت بەخۆیەوە دەیبینێ، ئاڵا یان پەرچەم یان بەیداخ، هەرسێک یەک مانای هەیە و جۆرێکە لەپێناسە و سیمبولی دەوڵەت و نەتەوە و قەوارەی سیاسی. مەرجی سەرەکی بوونی ئاڵا لەچوارچێوەی دەوڵەتدا، ئەوەیە کە دیزان و پێکهاتەی رەنگ و سیمبول و ئەندازەی ئاڵاکە، دەبێ تەعبیربێت لەبوونی پێکهاتە نەتەوەیی و کولتوورو پێکهاتە ئاینیەکانی ئەو وڵاتە لەلایەک، هەروەها لەسیمبولی بەرخودان و مانای سەربەخۆیی دەوڵەتەکە، بەپێچەوانەوە بەئاڵای تەواوی وڵاتە نایاتە ژماردن، هەروەک ئەوەی کە لەئێران و عێراق و زۆرێک لەو وڵاتانەی کە هەموو پێکهاتە نەتەوەیی و ئاینی و مەزهەبیەکانی، لەگەڵ پێکهاتەی رەنگ و ئەستێرە و شێوەی دانانی ئاڵاکە کۆک نیین.
ئەگەرچی پێشتر ئاڵا کەرەنگاو رەنگ دەکرا یان سیمبولێکی پێوە بوو وەکو باز و هەڵۆ و نموونەی دیکەی باڵدار و ئاژەڵ و هتد، سەرەتا بۆ شیراعی بەلەم و باخیرە بوون کە دیاربن لەبەلەمەکانی دیکەی نێو دەریا و یەکتر بناسنەوە و لەترسی دزەکانی دەریا، یان ناسینەوەی ئەوانی دیکە کە بازرگانیان لەگەڵ یەکتر دەکرد، بەڵام دواتر گەشەی سەند و بۆ قەبیلە و بنەماڵە و عەشیرەتی گەورەی دەسەڵاتدار بەکار دەهات و دواتر لەسەردەمی رۆمەکانیش ئەو مۆدێلە هەرمابوو کە جگە لەدەوڵەت بنەماڵە و هۆزەکان ئاڵای خۆیان هەبوو، ئەمە بۆئەوەش بوو کە لەکاتی جەنگ لەدارێک پارچە پەڕۆیەک بەسیبمولێکەوە ئاڵابوو بۆ ناسینەوەی هێزی ئەو هۆزە و ئەو قەبیلە و عەشیرەتە و هتد.
بەڵام بۆ یەکەمجار ئاڵا لەسەردەمی کۆندا لەهەریەک لەوڵاتی چین و هند بەکارهاتوە بۆ ناسینەوەی دەوڵەت و قەوارەکەی لەرووی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەیەوە، دواتر لە ساڵی ٣٣٠ تا ٥٥٠ پێش زاین لەسەردەمی ئەخمینیەکان سەریهەڵداوە، دواتر لەسەردەمی ساسانیەکان کە بەمانای پادشایەتی ئێران لەساڵی ٢٢٤_ ٦٥١ سەریهەڵداوە و نوێنەرایەتی ئەو دەوڵەتەی کردووە وەکو سیمبول. دواتر لەقۆناغی ناوەند واتە چەرخی ناوەڕاست بۆ سەندیکا و رێکخراوە نادەوڵەتیەکان گەشەی سەند. ئەویش بۆ ناسینەوەی شوناسی چینەکان و ئەوانی دیکە کە جیاوازیان لەنێوان ئیسنان دەکرد بەو ناونیشانانە.
هەر دەوڵەتێک خاوەنی ئاڵایەکە ئەگەر ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان بێت یان نا، لەسەریەتی ئاڵایەکی هەبێت، بەمەرجێک راپرسی لەسەر کرابێت لەلایەن دەستەبژێری سیاسی و خەڵکەوە بەگشتی و ناکۆکی لەسەر نەبێت، چونکە بوونی ئاڵا یەکێکە لەو سیبمولانەی کە شوناسی هەموو ئەندامان و هاونیشتیمانیانی لەگەڵ خۆی هەڵگرتووە و بەو شوناسەوە دەناسرێتەوە، هەر دەوڵەتێک ئەو شوناسە گشتییەی نەبێت، بەمانای دەوڵەتێکی سەربەخۆ نایات.
بەڵام بەپێی داتاکان ئاڵای بەریتانی و فەرەنسی وەکو هیچ ئاڵایەکی تر نیین و لەزۆر شوێن بەکاردێت، بۆ نموونە ئاڵای بەریتانی لە ئوسترالیا و نیوزلاندا و توفال و کۆلۆمبیا و ئۆنتاریۆ و هەندیک لەکانتونەکانی کەنەدا و هتد. ئەمەش وانیە ئەو وڵاتانە خاوەن ئاڵای خۆیان نیین، بەڵکو بەومانایا دێت کە بەریتانیا تائێستا زاڵە بەسەر سیاسەتی سەربەخۆیی ئەو وڵاتانە یان ئەوەتا تائێستا سەر بەبەریتانیان. هەرچی ئاڵای فەرەنسابیە لە کۆماری دۆمینیکا و ئێرەلندا و هایتی و رۆمانیا و مەکسیک و ئیتالیا و کۆستەریکا هەڵدەکرێ. ئەمانیش بەهەمان شێوە سەر بەفەرانسان.
ئێستا پرسیار لەوێیە ئایا ئاڵا سیمبولی هەموو گەلان و هاونیشتیمانیانی ئەو دەوڵەت و قەوارەیەیە کە ئاڵاکەی وەکی سیمبول قەبوڵە، وەڵامەکە نەخێرە، بەشی زۆری ئەو وڵاتانەی کە ناودارن و کێشەی سیاسی و ئاینی و نەتەوەیشیان نییە ئەم حاڵەتەیان هەیە، بۆ نموونە هەریەک لە نەرویژ و سوید ئاڵاکەیان سیمبولی خاچ ی کریستیانە، کەچی هاونیشتیمانی دیکەی تێدایە کە مەسیحی نییە، یان سەر بەنەتەوەی رەسەنی سویدی نیین و تائێستا لەدەستووریش قایم کراوە و راپرسی لەسەر نەکراوە لەهیچکام لەو دەوڵەتانە، لەعێراق چەندین نەتەوە و مەزهەب و ئایین هەیە، کەچی جگە لەرەنگەکانی کە تەعبیر نییە لەنەتەوە و پێکهاتەکانی عێراق، بەڵکو تەعبیر نییە لە پێکهاتە ئایینیەکانیش، چونکە (الله

و اكبر) ی لەسەر نوسراوە و راپرسیشی لەسەر نەکراوە تائێستا و فەرز کراوە بەسەر هەموو هانیشتیمانیەکانی.

دەوڵەت و زمان
لەوەتەی دەوڵەت هەیە وەکی قەوارە، لەسەرەتاوە کێشەی بەکارهێنانی زمانی فەرمی هەبووە و دواجار چارەسەری کردووە، چونکە دەوڵەتە بریتیی بووە لەچەند پێکهاتیەکی نەتەوەیی و شێوەزار بۆیە رێکەوتن لەسەر بەکارهێنانی زمانێک بەفەرمی ئەستەم بووە، لەسەردەمی یۆنان کە بریتیی بوو لەسپارتا و ئەسینا ئەو کێشەیە هەبوو تاکو لەلایەن زمانی فەلسەفیەوە یەکلایی کرایەوە، لەسەردەمی لەسەردەمی دەوڵەتی ئەکەدی هەمان شێوە هەردوو زمانی ئەکەدی و بابلی هەبووە کە دێرینترین زمانی سامیە لەناوچەکە و زۆرترین مواسەفاتی عەرەبی تێدایە، بۆیە بەناچار هەردوو زمانەکە تێکەڵ کراوە و سەرەنجام زمانی ئەکەدی لێبەرهەمهاتووە و بەکارهێنراوە.
هەردەوڵەتێک لەرێگەی دەزگای تەشریعیەوە کە پارلەمانە یان ئەنجومەنی نوێنەران و هتد، یان لەرێگەی مێژوویەکەوە کە هەیەتی زمانێکی دیاری کردووە، یان بەپێی دەستووری نوێ زمانێک دەکات بەزمانی فەرمی خوێندن و نووسین و زمانی سیاسەتی فەرمی وڵاتەکەی، ئەمەش هەندێک دەوڵەت خۆی خاوەنی زمانە رەسەنەکەیە، هەندێک نەخێر لەوەختی داگیرکردنیەوە ئیتر زمانی گۆڕیوە و کردوویەتی بە دیفاکتۆ و ئیدی خەڵک راهاتوون و کاری پێکراوە، بەڵام هەندێک دەوڵەت بەحوکمی واقیعێکی سەپاوی مێژوویی زمانی کارپێکراویان هەڵبژاردووە، یان شۆڕش و سەربەخۆیی زمانی دەوڵەتی گۆڕیوە یان گەڕاوەتەوە سەر رەسەنایەتی خۆی، هەندێکیش بەهۆی دەمارگیرییەوە قەبوڵی دیفاکتۆیان نەکردووە و راپرسیان کردووە و زمانیان هەڵبژاردووە لەنێوان رەسەنایەتی و دیفاکتۆ، واتە بۆ نموونە زمانی هیندی واتە ئۆردۆ و ئینگلیزی، کەدواتر ئۆردۆ گەڕایەوە دوای ئەوەی هیندستان سەربەخۆیی خۆی لەبەریتانایا وەرگرتەوە، یان کانتۆنەکەی خوارووی کەنەدا کە سەر بەفەرانسە بوون، یان ئەو وڵاتانەی پێشتر لەژێر سایەی ئیبمراتۆریەتی ئیسپانی یان عوسمانی بوون. گەڕانەوە سەر رەسەنایەتی خۆیان و هتد. کە نموونەی لەمبارەیەوە زۆرن.
رۆژی ٢١/ هەر ساڵێک رۆژی زمانی دایکە، لەراستیدا ئەم رۆژە بۆ یادکرنەوەی ئەو زمانەیە کە هەرکەسێکە بێی دئاخفێ واتە قسەی پێدەکات. بەڵام لەراستیدا زمان بەرلەوەی هەر دیاردەیەکی سیاسی کۆمەڵایەتی بێت، بایۆلۆژی یە، چونکە پەیوەندیەکی راستەوخۆی هەیە بەجەستەی ئینسانەوە، ئەویش بریتی یە لەحاڵەتی بریکردنەوە کە مێشکە و یادەوەری دەپارێزێت و دواجار بە هاردی مێشکدا بەرهەمی دەهێنێتەوە و کاری پێدەکات، دووهەم بریتییە لە بەکارهێنراوی زمانی دایک کە پەروەردەیە و دایک دەوری گرینگی تێدادەگێڕێ، بنچینەکانی فێربووبوونی زمانی دایک لەرووی ناسیونالیزمەوە، هەم مەسەلەیەکی سیاسییە و هەم کۆمەڵایەتی و هەم پەروەردەیی، بۆیە دەبێ نەتەوە بۆ بەگەیشتن بەدەوڵەت، دەبێ پشت بەدایک ببەستێت بۆ گەشەی کۆمەڵایەتی نەتەوە هەروەک ئەوەی عەرەب و فارس و تورک کردیان لەگەڵ کورد و ئاڵمان و فارس و تورک جارێکی تر خۆیان تێدا بەرهەمهێنایەوە، بۆیە رۆژی ٢١ هەر ساڵێک لە شوبات رەنگدانەوەی ئەو سیاسەتەیە کە ناسیونالیستەکان بەبێ ئاگا، کار بەو مەراسیمە دەکەن و دڵخۆشن بەبێ ئەوەی بزانن ئەم رۆژە تەنها مەراسیمە و پەراوێزەکانی لەگەڵ سیاسەتدا رۆیشت.
ئەگەرچی لەهەندێ دەوڵەت زیاتر لەزمانێکی فەرمی کاری پێدەکرێ، بۆ نموونە ئیسپانیا و بەلجیکا و هندستان و تورکیا و ئێران و جۆرجیا و مەغریب و جەزائیر و عێراقیش کەدەبێ وابێت، بەڵام باشتر وایە زمانی فەرمی دیاری بکرێت. ئەو وڵاتانەی کە زمانی دایکیان گەڕاندەوە جێگەی خۆی کاری پێکرا، جەزائیر یەکێک لەو دەوڵەتانەیە کە وەکو زەرورەت و پاراستنی لەمەترسیەکانی تری زمان، زمانی دایکی کرد بە زمانی فەرمی و حکومەت و لەدامودەزگاکان کاری پێدەکرێ و ئێستاش کاریگەری هەیە بەبێ نارەزایەتی پیشکەوتوخوازەکانی دژ بەدەسەڵات. لەکاتێکدا جەزائیر کەخاوەنی ناسنامەی ١ ملیۆن شەهیدە و لەدوای جەنگی دووەمی جهانیەوە، داگیرکراوی فەرانسە بووە، دوای شۆڕشی عبدولقادر جەزائیری و رزگاربوونی لە کۆنۆلیالیزمی فەرانسی، ئیدی زمانەکەشی رزگار

کرد و کردی بەزمانی کار و دەستوور و یاسا و حکومەت و وەزارەتی پەروەردە و هتد. ئەم سەپاندنە لەشوێنێکدا نادیموکراسی و نا سەربەخۆییە سەبارەت بەخەڵک، بەڵام لەشوێنێکی تردا قازانجی دەوڵەت و نەتەوەی تینووە بەزمانەکەی خۆی، هەروەک ئەوەی کە کوردستان پێشتر بەزمانی عەرەبی و لەئێران بەفارسی و لەتورکیا بەزمانی تورکی دەخوێنرا و قسە دەکرا و تابلۆی سەر بازاڕگا و شوێنە گشتیەکان بەزمانی دایک نەبوون، بەڵام دواتر بوون بەدیفاکتۆ و زمانی دایک بەگەشەسەندنەوە گەڕایەوە و کاری پێکرا. بۆیە دەوڵەت دەبێ خاوەنی زمانی فەرمی خۆی بێت تاکو لەدونیادا وەکو پێناسە پێی بناسرێتەوە و خەڵک کە سەردانی دەکەن وەکو فەرمی و دیبلۆماتکاری سیاسی، بزانن چ جۆرە زمانێک بەکاردەهێنن و وەرگێڕێک پەیدابکەن تاکو بۆ کونسوڵخانە کەڵکی لێوەربگرن، ئەگەر بۆ مەسەلەی گەشتیاری و بازرگانیش بێت، دیسان خەڵکی دەرەوەی دەوڵەتەکە پێویستە بزانن زمانی کارپێکراو چییە تاکو لەرێگەی کتێبەوە یان ئەدرێسە گەشتیاریەکانەوە شارەزایی وەربگرن و سەرەتاکانی فێربن.

دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، بەشێوەیەکی گشتی بەو دەوڵەتە دەژمێردرێت کە دەسەڵاتەکەی بەگوێرەی پێوەرە گشتیەکانەوە یاسای بنەڕەتی دارێژراوە، بەو مانایەی دەسەڵاتی دەوڵەت، دەبێ تەنها لەچوارچێوەی ئەو یاسایانە پەیڕەو بکرێت و هاوڵاتیانیش لەو مافە بێ چەند و چوونە بەهرەمەندبن کە بتوانن بۆ سەلماندن و پێشگرتن لەهەر خراپ بەکارهێنانی زیاد لەئەندازەی دەسەڵات، سکاڵاو دەنگی خۆیان بگەێنن بەدەسەڵاتی سەربەخۆی دادوەری، بەو شێوەیە دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان رەنگدانەوەی تیۆرێکی کۆنی سەردەمی کلاسیکە، کەلەڕێی تیۆرە سیاسیەکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە گەیشتۆتە ئەمرۆ، بەپێی ئەو تیۆرە حکومەتی یاسا لەحکومەتی مرۆڤ. باشترە هەروەک ئەو وتەیەش کەدەڵێ " یاسا پادشا دادەنێ، ئەو خاڵە بەروونی نیشان دەدات".
نۆربێرتۆ بۆبیۆ. لیبرالیزم و دیموکراسی. وەرگێرانی لەفارسیەوە. رێباز مستەفا. سلێمانی ٢٠٠٠ چاپخانەو ئۆفسێتی زەحمەتکێشان. ل٢٠.

ئەم قسەیەی نۆربێرتۆ بۆیە وەکو سەنەد بکاردەهێنین، چونکە دەوڵەت کەرەستەیەکە ئەگەر سیستمەکەی دیارینەکرێت و خەڵکی عەوام نەیزانن پێناسە و شوناسی نەتەوە چی یە و چۆنە، دوورنییە بەئاقارێکی دیکە نەڕوات دەسەڵات و سیاسەتەکەی خراپ کەڵکی لێوەرنەگیرێ، بەوپێیەی کە دامەزراو واتە گشت دایمەزراندووە نەک گروپێک لەدەرەوەی ئیرادەی گشت و بۆ بەرژەوەندی خۆیان، هەڵبەت کۆمەڵگە بێ دەوڵەتەکانیش کەلەسەرەتادا زۆر سەرقاڵی ئەو دامەزراوەیەن و هەموو کارو چالاکیەکانیان لەو پێناوەیەدا وەگەڕدەخەن، چونکە ستراتیژی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی کۆمەڵگەکە نیشاندەدات، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو ئامانجەی کەبەشداری کۆی خەڵک لەبەرچاو نەگیرێت، کەواتە هەڵبژاردنێکە لەدەرەوەی ئیرادەی گشت کە خۆی ململانێی گشتێکی دیکەیە لەخزمەت گشت کە تاک خۆی کردۆتە قوربانی ئەو بەرژەوەندیە گشتەی کە یاسا دەستەبەری کردووە، یان دیاریکردووە تاکو نەکەس و نە هیچ گروپێک ئەو سنوورە ببەزێنن.

هەڵبەت ئێمە تاکو ئێستا قسە لەسەر دەوڵەت دەکەین تەنها لەبوارە ئەکادیمیەکەیەوەیە، لەڕووی یاساییەوە دەوڵەت وەکو سیستم مامەڵەیەکی دیکەی هەیە، بۆ نموونە هیندستان و سودان لە بەرتانیەکان وەریانگرتووە، هەروەها بەرازیل و مەکسیک لە ئیسپانیا و تورکیا لە ئیتالیا وەریگرتووە و دەوڵەتانی ئەروپای رۆهەڵاتی لە روسیا و هتد، کەوابوو وەکو بنەمای یەکەم دەتوانین بۆ عێراق کە نموونەیەکی زیندووە لە دەستووری فەرانسەوە قسە لەمبارەیەوە بکەین، چونکە بۆ نموونە دەستووری عێراقی لە میسرەوە وەرگیراوە و میسریش لە فەرانسەوە وەریگرتووە، کەواتە ئاساییە پشت بەو یاسانە ببەستین کە پشتگیری لەوەها دەوڵەتێک دەکەن کە لەداهاتودا پێی دەگوترێت کوردستان، ئەگەر دەستکاری نەکرێت و نەخرێتە سەر یاسایەکی تر، بەهەرحاڵ "یاساکانی ١٧٩١ و ١٧٩٣ و ١٧٩٥ ی فەرانسە دوای ئەویش راگەێنراوی ١٨١٤ مادەی یەکەم یاسای بنەڕەتی ١٨١٣ بەلژیک مادەی هەشتەم و راگەێنراوی ١٨٤٨ ئالبیرت تاین مادەی بیست و چوارەم ببینین. هەروەها پاشکۆی چوارەمی یاسای بنەڕەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئامریکا کە پاراستنی یاسایی یەکسان بۆ هەموو هاوڵاتیان لەخۆ گرتووە، گرنگی بەو مەسەلەیە داوە و لەسەری وەستاوە، بنەمای دووەمیش لەمادەی یەکەم، جاڕنامەی

مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتیانی ساڵی ١٧٨٩ بەشێوەیەکی فەرمی راگەێنراوە کە مرۆڤەکان ئازادانە دێنە دنیاو لەمافەکانی خۆشیاندا ئازاد و یەکسان دەمێننەوە) بەم شێوەیە هەردوو بنەما لە یاسای دەوڵەت و حکومەت خۆی نیشاندەدات". نۆربێرتۆ بۆبیۆ. لیبرالیزم و دیموکراسی. وەرگێرانی بۆ کوردی. رێباز مستەفا. ل٤٣. بۆیە ئەو دوو بنەمایە کەبریتیە لە مافی یەکسان بۆ هاوڵاتیان و سیاسیەکان و مەسەلەی جارنامەی مافی مرۆڤ لەهەموو دونیادا وەکو پێوەر تەماشا دەکرێت بۆ بنەمای دروستکردنی دەوڵەت کە لەسەر بنچینەی ئیرادەگەرێتی تەواوی خەڵک و بونیادنانی دەوڵەتێک بێت کە مۆدێرن و لیبرالیزم بێت بۆ هەموو چین و توێژ و مەزهەب و ئایین و نەتەوە و کەمینەو زۆرینەکان چونیەک تەماشا بکات و یاسا بکاتە پێوەر بۆ گشت باسێک کە لەخزمەت دەوڵەت دەبێت، هەروەها دەبێت وەکو دەوڵەتانی وەکی کەنەدا و سەنگال بەزمانی ولوفیە و مالی بە زمانی بمبارا قسەدەکەن کە زمانێکە زۆرترین و بەربڵاوترین زمانە لە زۆربەی وڵاتانی ئەفەریقا وەکی کینیا و ویکریفیا کۆناکریا و فاسۆ و ساحل العاج و هتد، بەزمانی (بمبارا) قسەدەکەن کە بەزمانی چون یەکە مومارەسەی قسەکردن و مامەڵەی یاسایی پێدەکەن لەدەستووردا نووسراوەتەوە، هەروەها، چونکە دەبێت ئەو زمانەی کاری پێدەکرێ لە دەزگا شەرعیەکانی وەکی یاسادانان و دادگا و نوێنەرانی حکومەت و هتد بێت، بەوپێیەی کە زمانی کارپێکراوی گشتە.

بۆیە زمان گرینگی هەیە لەدەوڵەتدا چونکە دەوڵەت و نیشتیمان بریتی نییە لە یەک نەتەوە، ئەمە حاڵەتێکی شازە لەهەموو دونیا ئەگەر یەک نەتەوە لەیەک دەوڵەت و خاکێکدا هەبێت، بۆیە زیاتر لە نەتەوەیەک و زمانێک و کولتوورێکی تێدا دەژی، کەوابوو دەوڵەت و سیاسەتەکەی لەئاستی تەشریعیدا دەبێت زمانی کارپێکراو و زمانی کارکردن لەدەزگای دەوڵەت بەپێی راپرسی بیخاتە بەرنامەی ژیانی کارگێرییەوە بۆ ئەوەی نەبێتە کێشەیەکی سیاسی و نەتەوەیی و کولتووری لەنێو پێکهاتەکانی نیشتیمان دا، هەر وڵاتێک ئەم جیاوازیەی تێداکرا و زمانی فەرمی بەزۆر زاڵ کرد بەسەر پێکهاتەکانی دیکەدا، ئەوا ژیانی کۆمەڵایەتی دەخاتە بەردەم مەترسییەوە، چونکە ئەگەر لەئاستی سیاسی و کارگێری بەناچار کەمینەکان قەبوڵی بکەن یان زمانی پێکهاتەی دووهەم قەبوڵی بکەن، ئەوا لەئاستی کۆمەڵایەتی و بازاردا، مەسەلەی پێکەوە ژیان و قوبوڵکردنی ئەویدیکە دەکەوێتە بارێکی تر کە کینەو رق پەیدا دەکات کە ئەمە دواجار مەسەلەی ئەمنی نیشتیمانی دەخولقێنێ، ئەوکات دەزگاکانی دەوڵەتیش بۆیان چارەسەر ناکرێ، وەکی ئەوەی لەتورکیا و ئێران و عێراق و مەغریب هەیە و بۆتە گرێیەکی دەروونی سیاسی.

دەوڵەتی کودێتایی

کودێتا بریتیە لە هەوڵی کۆمەڵێک کەسی سیاسی یان سەربازی یان پێکەوە رێکەوتن دژی دەسەڵاتی سیستمی حوکمڕانی کە نادیموکراسی و نا عادیلە یان بڕوای بەدەستاودەستکردنی دەسەڵات نییە، یان ئەوەتا دەسەڵاتەکە بڕوای بە بەشداریکردنی خەڵک نییە لەسیاسەت، ئەو وڵاتانەی کە هەمیشە کودێتایان تێدا روودەدات یان مەترسی ئەو حاڵەتە سیاسیەیان هەیە، دەوڵەتی میلیتاریستی و دیکتاتۆرن دەوڵەتی مەدەنی نین.

مێژووی سەرهەڵدانی ئەم چەمکە ئەگەرچی لەرووی ئەنترۆپۆلۆژیەوە سەرچاوەکەی دیارنیە، بەڵام بەپێی فەرهەنگی سیاسی لە سەدەی ١٧ هوە لەفەرانسە سەریهەڵداوە، ئەویش بۆیە ناوی لێنراووە کۆدێتا چونکە بەبێ یاسا و گەڕانەوە بۆ شەرعیەتی خەڵک و ئەخلاقی، کەسێک بەسەر پاشای وڵات کودێتای سەربازی کردووە و خۆی کردووە بەجێگرەوەی، کۆرزیۆ مالابارتی لەساڵی ١٩٣٠ وەکو رەخنەگرێکی ئیتاڵی و دوای خوێندنەوەیەکی رەخنەگرانەی بۆ کودێتا، جیاوازی دۆزیەوە لەنێوان شۆڕش و شەڕی ئەهلی و کودێتا، بۆیە زاراوەکە لەگەڵ بارودۆخ و هەلومەرجی سیاسی و سەربازی دەوڵەتەکە لەکاتی خۆیدا بەکاردەهێنرێت. کودێتا جۆرێکە لە رێکەوتنی پیاوانی سەربازی پایەبەرزی دەوڵەت بەهاوکاری سوپا و رێکەوتنی کۆمەڵێک فەرماندەی سەربازی دەکرێتە سەر سەرۆک یان سیستمی دەوڵەت، سابا ئەو دەوڵەتە نیزامی بێت یان نا نیزامی، ئەم زاراوەیە لەسەرەتاوە لە سەدەی ١٧ لە فەرانسە سەریهەڵدا و دواتر لە سەدەی ١٩ جارێکی تر لە ستایلێکی تر لە هاتە نێو دونیای سیاسەتەوە، پاشان لە ئیتاڵیا لە ساڵی ١٩٣٠ کتێبی هونەرکاری کودێتا دەرچوو لەلایەن (کوریزیۆ مالابارتی) کە

نوسەرێکی ئیتاڵیە، دواتر ئەم تیۆرە بووە هۆی سەرهەڵدانی نازیەت و فاشیەت، ئەم جۆرە کودێتایە لەخۆڕا ناکرێت ئەگەر پشتگیرییەکی نێودەوڵەتی نەبێت بۆ پاراستنی لەهەر ئەگەرێکی تر و هەڵوەشاندنەوەی ئەجێنداکە، بۆیە ئەو ئەفسەر و فەرماندانەی کەرێکەوتوون دەوڵەت بڕوخێنن و سیستمێکی دیکە بونیات بنێنەوە، بەبێ هاوکاری و پشتگیری دەرکی دەست بۆ کودێتا نابەن.
هەڵبەت چیرۆکی کودێتاکان لەمێژووی دەسەڵاتەکاندا و لەمێژووی دروستبوونی قەوارەی دەوڵەت زۆرن، بەڵام بەپێی ئەو مێژووەی لەبەردەستە و باوەڕپێکراوە، بەرەبەیانی کودێتا لەرۆما بووە، ساڵی ٥٠٩ پێش زایین رۆمیەکان پاشاکەیان شاربەدەر دەکەن و کۆمارێک دادەمەزرێنن. ئیدی لێرەوە کودێتا دەبێتە نەریتێک بۆ ئاڵوگۆڕی ناشەرعی دەسەڵات لەگروپێکەوە بۆ گروپێک یان لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی تر.
یەکێکک لەو هۆکارانەی کە گروپی سیاسی یان گروپی بەرهەڵستکار دەستی بۆدەبەن، کودەتایە بەهەموو شێوازەکانیەوە، بەزۆریش کودێتای سەربازیە، بەپێی ئەزموونە نوێیەکان ئەو وڵاتانەی کە کودێتای زۆریان تێداکراوە، بەرئەنجامی ستەمکاری بووە لەلایەن حزبێک یان گروپێکی دڵرەق دژ بەکۆی کۆمەڵگەکەی یان گروپی خانەوادەیەک بوونە و تەواوی جومگەکانی دەوڵەتیان کۆنترۆڵکردووە و لەخزمەت و بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان هێناوە، هەروەها دیوارێکی پۆڵایینیان لەنێوان دەسەڵات بەگشتی و دەسەڵاتی خانەوادەکە و خەڵکی عەوام دروستکردووە، هەندێکجار دیوارەکە تەسک بۆتەوە بۆ نێوان گروپی خانەوادە لەنزیکەوە لەگەڵ کاربەدەستانی دەرەوەی گروپەکە، ئەم حاڵەتە لەلای هەریەک لەدەسەڵاتی سەدام حوسێن پێش روخانی هەبوو، ئێستاش لەلای کۆریای باکور بەئاشکرا دیارە.
بۆ نموونە ستەمکاری و نموونەی دەوڵەتی سەربازی کە ترسناکترین دەوڵەت و سیستمە، بەشێکی زۆریان لەرێگەی ئەم مانیفێستەی ماکیاڤیللیەوە بوون بەخاوەنی کورسی هەتا هەتاییە و دەستیان چووە خوێنی خەڵک و کەسوکارەکەشیان . نموونەش ئەوەتا " لەئاڵمان لەسەردەمی ماکیاڤیللیدا دەربەگەکان کە ناوی سەردەمەکیان نرابوو سەردەمی تەڵەکەباز و فرت و فێڵ، وەختێک ساڵی ١٥٢٤ _ ١٥٢٥ لەژێر پەردەی ئایندا بزووتنەوە مەزنەکەی جوتیارانیان نوقمی دەریای خوێن کرد و نزیکەی سەد هەزاریان لێکوشتن، هەروەها لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتی عوسمانیەکان بێ ئەوەی ناوی ماکیاڤیللی یان ناوبانگی کتێبەکەی بەناوی میر بیستبێ، ئاوژگاریيەکانی ئەویان بەجۆرێکی شێواو پەیرەو دەکرد، بۆ نموونە سەلیمی یەکەم بە یاریدەی ئینکیشار یەکان ساڵی ١٥١٢ بایەزیدی دووەمی باوکی لەسەر تەخت لادا و وەکو کوڕێکە وەجاغ روونکەرەوە، ئەو داخوازییەی باوکی جێبەجێکرد ماوەی بدات بچێت لەو شارەدا دانیشێ کە تێیدا لەدایک ببوو، بگرە تائاستی شورەی پایتەختی مەملەکەتەکەشی بەرێیکا و ئیتر دوای رۆژێک یان دوو رۆژ بمرێ، سەلیم بەوەشەوە نەوەستا بەڵکو بەبەهانەی زامنکردنی ئاسایشی مەملەکەتەکەی، بەرچەڵەکی هەموو براگەورەکانی و مناڵەکانیدا چووە خوارەوە، هەروەکو بەیەک جەزرەبە ٤٠ هەزار کەسی لە شیعەکانی ئەنادۆڵ قەڵاو کرد، دوای ئەوەی فتوای بەشێخی ئیسلام بۆ سەلماندنی ئەم کارە نەگریسەی دەرکرد، بۆیە سەلیم شوهرەتی (یاوز) واتە سامنا کیان تۆقێنەری وەرگرت". میر. نیکۆلا ماکیاڤیللی. وەرگێڕانی لەعەرەبیەوە. حوسێن عارف. لەبڵاوکراوەکانی ئەمینداریێتی رۆشنبیری و لاوان. ساڵی ١٩٨٢. ل١٤١
بەشی زۆری ئەو وڵاتانەی کودێتاییان تێدادەکرێ، نەک هەر دیموکراسی نیین، یان حکومەتی شارستانی و لیبراڵ و پێشکەوتوو نیین لەرووی سیاسیەوە و بڕوایان بەهەڵبژاردن و دەستاودەست کردنی دەسەڵات نییە، بگرە لەرابردوودا بڕوایان بەگەشەی سیاسی و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیش نەبووە، باشترین نموونە لەسۆڤیەتی کۆن بوو کە بەکودێتا ساڵی ١٩٩١ هێرش کرایە سەر پارلەمان و یەکێتی سۆڤیەت بەدەستی دەرەکی سەرمایەداری روخێنرا و پارچە پارچەکرا و ئیدی حکومەتی بەناو سەربازی کۆتایی هات، لەکاتێکدا دەبوو ئەو یەکێتیە کە بلۆکێکی دیکە و سیمایەکی دیکەی سەرمایەداری دەوڵەتی بوو، بەشەرعی و بەدەنگی خەڵک هەڵبوەشایەتەوە، کەچی کودێتای سەربازی کرا و هیچ بەرهەمێکی ئەرێنی نەبوو بۆ خودی هاوڵاتیان و سیادەی دەوڵەت وەکو قەوارە، جگە

لەوەی بەقازانج بۆ وڵاتانی وەکو بەریتانیا و ئامریکا و فەرانسە و ئەڵمان و هتد کەوتەوە و دونیا بوو بە تاک جەمسەری.
"روداوەکانی ساڵی ١٩٩١ بوە هۆی گەیشتنی (بۆریس یەلتسن) بۆ ترۆپکی سەرۆکایەتی دەوڵەت، ئەو بارودۆخە ناسرووشتیەی کە لەروسیادا بەرجەستەببوو، دەسەڵاتی یەلتسن ی زیاتر چەسپاند کە لەبناغەدا وەستابوو لەسەر بارودۆخی کتوپڕ لەو وڵاتەدا کە کودێتا و هەڵوەشاندنەوەی پارلەمان و روداوەکانی چینان بوو". د. عەلی عۆدە ئەلعیقابی. وەرگێرانی بۆ کوردی. لێکۆڵینەوە لە لەبنەڕەت و مێژوو. عومەر عەبدوڵلا حەسەن. بڵاوکراوەی دەزگای سەردەم. ساڵی ٢٠٠٨ ل ١٠٧.
جۆرێکی دیکەی ئەو وڵاتانەی کە کودێتای سەربازیان تێداکراوە، بەشێوەیەک لەشێوەکان سیناریۆی دەرەکی لەپشتەوە بووە، هەندێکجار کودێتا لەلایەن ئەفسەرە پلە نزمەکانەوە بووە، ئەمە لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسمی دوای روخانی مەلیک لەعێراق ساڵی ١٩٥٨ بوو، بۆیە هەر خۆشی بوو بەقوربانی کودێتای سەربازی.
کودێتاکەی ساڵی ١٩٤٨ یەمەن لکە شۆڕش بوو لەپێناو دەستوورێک بۆ یەمەن
کودێتاکەی ساڵی ١٩٤٩ حوسنی زەعیم لە سوریا بەسەر شوکری قوتلی
کودێتای ئەدیب شیشکلی بەسەر فەرماندەی سەربازی سامی حەناوی
کودێتای ساڵی ١٩٥٢ ئەفسەرانی ئازادیخوازی میسر بەسەر سیستمی پاشایەتیدا
کودێتای ساڵی ١٩٦٢ عبدالله بن سلال بەسەر سیستمی پاشایەتی یەمەن
کودێتای ساڵی ١٩٦٣ بەسەر نازم قدسی سوریا
کودێتای ساڵی ١٩٦٥ هواری بومدین لەجەزائیر بەسەر ئەحمد بن بلە
کودێتای ساڵی ١٩٥٨ لەلایەن ئیبراهیم بحور بەسەر حکومەتەکەی عبدالله خلیل لە سودان
کودێتای ١٩٦٩ لەلایەن قەزافی یەوە بەسەر سیستمی پاشایەتی لیبیا
کودێتای ساڵی ١٩٩٥ لەلایەن حەمەد بن خەلیفە لە قەتەر
١٩٨٥ کودێتای سەربازی مۆریتانی بەسەر سەرۆک موختار وەلەد دادا
٢٠٠٥ و ٢٠٠٨ دوو کودێتا لە مۆریتانیا لەلایەن هەریەک لە محمد ولد بن عبدلعزیز بەسەر معاویە ولد سیدی ئەحمەدی.
١٩٨٦ کودیتای یوری موسفنی بەسەر حکومەتی ئۆگەندا بوونی بەسەرۆک
١٩٧٩ کودیتای سیۆدۆر ئۆبیانغ بەسەر کینیا و بەزۆر خۆسەپاندنی و بەبوونی بەسەرۆک
هەروەها لەتورکیاش بەردەوام بەهۆی باڵادەستی سوپا و ئەفسەرە توندڕەوە تورکە فاشستەکانەوە، هەمیشە تورکیا کودێتای جۆراو جۆری بەخۆیەوە بینیوە.
ساڵی ١٩١٣ و ١٩٦٠ و ١٩٧١ و دواترینیان ساڵی ١٩٩٣ بووە.
لە تایلاند دوجار کودێتا رویداوە. یەکەمیان بەهۆی خراپی نووسینەوە و پیادەکردنی دەستووری هەمیشەیی تایلاند بووە ساڵی ٢٠٠٦ و دواتریش ساڵی ٢٠١٤ کە دیسان کێشەی دەستووریان هەبووە بەهۆی پیادەکردنی ئایینی ئیسلام وەکو مەرجەعی یەکەمی وڵات.
هەڵبەت جۆرێکی دیکەی کودێتا هەیە کە ئابوریە و لەلایەن سەرمایەدار و خاوەنداره لۆکاڵیەکانەوە بەپاڵپشتی سەرمایەدار و دەوڵەتانەوە دەکرێ، ئەویش بەشێوەی پاراستنی بەرژەوەندیی چینە پایەدارەکانی دەرەوەی دەسەڵات و حکومەت و ئەندامانی ئەو حزبەی کە دەوڵەت بەڕێوە دەبەن، یان لەرێگەی هێنان و بردنی کاڵا و ئاڵو وێری بازرگانی، یان لەرێگەی دروستکردنی فەزایەکی تەندرووستیەوە کە وەکو کودێتا کاریگەری نیگەتیف لەسەر بارودوخی تەندرووستی گشتی دادەنێ، دواجار بەهێمنی دەبێتە هۆکارێک بۆ خوڵقاندنی قەیرانێکی مەترسیدار بۆ حکومەت و دەسەڵاتداران کە ناتوانن کۆنترۆڵی بکەن و دەبێتە هۆکاری روخانی دەسەڵات و خەڵک دەبنە قوربانی ئاڵوگۆڕی ناشەرعی دەسەڵات.
هەڵبەت بەشێکی زۆری ئەو نەتەوانەی کەلە رابردوودا واتە سەدەی ١٨ و ١٩ بوون بەخاوەنی قەوارەی دەوڵەت، ئەو نەتەوانە بوون کە لەرێگەی کودەتا یان شۆڕشەوە دەسەڵاتیان وەرگرت و دەوڵەتیان بونیادنا، نەک ریفراندۆم و سیاسەتێکی ئارەزوومەندانە کە خەڵک لەدەرەوەی دەستەبژێری

سیاسی ویستیان بێت، بۆیە بەشێک لەو نەتەوانە نەیانتوانی هەم شۆڕشەکەیان سەرکەوتوو بێت، یان دیبلوماسیانە شۆڕش بکەن، هەم خۆیان یەکدەست نەبوون بتوانن کودێتا بکەن بەسەر رژێمەکەی سەرداری خۆیان و هیچ دەسەڵات و هێز و دەوڵەتێکی گەورەش جگە لەبەرژەوەندی خۆیان، هاوکاریان نەکردن تاکو نەگەنە سەدەی ٢١ کە دەوڵەتی نەتەوەیی لەم سەردەمەدا کەمترین بایەخی نێودەوڵەتی هەیە، نموونەش مانەوەی کوردستان و فەلەستین و ئەمازیغ و ساحل العاج و هتد.
جۆرێکی دیکەی کودێتا هەیە کە بەکودێتای سپی ناسراوە، ئەویش لابردنی حزبێکی دیاریکراوە لەلایەن چەند حیزبێکەوە لەرێگەی هەڵبژاردنەوە، مەبەست لەریکەوتنی ئەو دوو هێزە سیاسیەیە کەلەدژی دەسەڵات رێکدەکەون بۆ بەرژەوەندی سیاسەتەکەی خۆیان، ئەوەی کە لەتورکیا کرا دژ بە دەسەڵاتدارێتی سوپا و نەهێشتنی دەسەڵاتیان لە دەستووردا لەساڵی ٢٠٠٣ باشترین سەلمێنەرە کە کێشەکە لەنێوان ئیسلامی میانڕەو و رەوتی عەلمانیەت کە بەپاڵپشتی شۆڤێنیەکانی سوپا ململانێیان دەکرد و دواجاریش ئیسلامی ئیخوانی میانڕەو سەرکەوتنی بەدەست هێنا، ئەمە جۆرێک لە رێکەوتن و کودێتای سپی بوو، ئەوەی کە لەئێران ساڵی ٢٠٠٠ بینیمان لەدژی محەمەد خاتەمەی کە پیاوێکی ریفۆرمخواز بوو لەسەردەمی ئەودا کەمترین کێشەی کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابوری هەبوو، بگرە بەشێوەیەک لە شێوەکان گەشە و هەڵدانی ئابوریشی بەخۆیەوە بینیی کە بەنیازبوو وڵات بەرەو ئاراستەیەکی دیکە بەرێت و پێچەوانەی ئەو سیاسەتە بێت کە سیستمی فیقهی و ئاخوندی بەڕێوەی دەبەن، بەڵام تەمەنی کورت بوو هەرزوو دەسەڵاتی نەماو لەرێگەی هەڵبژاردنەوە دوورخرایەوە و سیستمەکەش گەڕایەوە شوێنی خۆی، ئەمەش جۆرێک بوو لە کودێتای سپی لەلایەن ئەحمەدی نەژاد و پیاوانی سوپاوە، بۆیە ئەحمەدی نەژاد بۆ دوو دەورەی هەڵبژاردن لەسەر تەختی دەسەڵات مایەوە و دواتریش بەپێی ستاتیژی سیاسی کۆماری ئیسلامی ئێران، کەسێکی وەکو روحانی لە کەشێکی هێمندا دەبێتە سەرۆک.
لێرەوە لە چیرۆکی ئەم گەل و وڵاتانەوە کە زۆربەیان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستن جگە لە تایلاند، بەشی زۆری شەرعیەتی دەسەڵات و حوکمڕانیەکان لەرێگەی کودێتای سەربازی و کودێتای سپیەوە بووە کە شێوەیەکە لە ناشەرعیەت بەڵام شەرعیەتی نێودەوڵەتی وەرگرتووە، چونکە هەندێکیان لەرێگەی هەڵبژاردنەوە بووە بەڵام بەتەکتیکی سیاسی.

کەسایەتی دەوڵەت
بالەوێوە دەستپێبکەین کە کەسایەتی چەمکێکی فەرهەنگی سیاسییە و بەمانای سەروەری و شکۆی دەوڵەت دێت، ئەمە مەرجێکی سەرەکی مانەوەی دەوڵەتە وەکو قەوارە لەنێو مەحفەلی نێودەوڵەتی و لەنێو رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و لەپەیوەندیە دیبلۆماسیەکانی و لەرێگەی باڵوێزەکان و تەنانەت لەکەسایەتی پاسپۆرتێک کە بەدەست هاونیشتیمانیەکەوە هەیە و سەفەری پێدەکات بۆ دەرەوەی وڵاتەکەی و لەهاوکێشەی سیاسیدا کە قودرەتی ئابوری و دیبلوماسیەتی دیاریدەکرێت و لەوێوە دەردەکەوێت کەسایەتی چییە و بۆچی دەوڵەت پێویستی بەکەسایەتی هەیە.
دەوڵەت وەک جەستەیەک وایە کەبریتیە لەپێکهاتە سەرەکیەکانی وەکو خاک و دەزگا شەرعیەکان و ئاسمان و ئاڵا و ئەمنیەت و ئابوری و پوڵ و پەساپۆرت و شوناسی نێودەوڵەتی و هتد، ئەگەر ئەمانە هەرکامێکیان لەدەستدرا لەلایەن سیاسەتی دەوڵەتەوە، ئەوا کەسایەتی یان لەکەدار دەبێت یان سوک دەبێت یان نامێنێ، بەمانایەکی تریش دەوڵەت ئەگەر داگیرکرا و جارێکی تر نەگەڕایەوە دۆخی سیاسی و ئەمنیەتی سنوور و نێوخۆی خۆی و لەڕووی ئەمنیەتی کۆمەڵایەتی و سیاسیەوە جێگیر نەبوو، هەروەها هیچ هەوڵێکی شۆڕشگێری نەبوو، هەروەها ئیرادەیەک نەبوو بگەڕێتەوە لانیکەم بۆ کەسێتی لەنێو خۆیدا و خۆی نمایش نەکاتەوە، ئەوا کەسایەتی نامێنێ. "کەسایەتی یاسایی بەمانای ئەو پەیوەندییە دێت کە هەڵدەستێت بە دیاریکردنی یەکێتیەکی دیاریکراو و سیستمێکی یاسایی دیاریکراو، هەر لەوێشەوە کەسایەتی یاسایی بۆ دیاریدەکرێت و رەسمی کەسایەتیە یاساییەکە دەکات، دیاریکردنی ئەم کەسایەتییەش لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە سەریهەڵدا" د. رزوق بن مقبول الحمدانی. استاژ کلیە حقوق و السیاسه. دار المعرفه الکویتیه. ل٦٧

نەمانی کەسایەتی لەوێوە سەرچاوە دەگرێ کە ئەمنیەتی لەچنگی خۆی نەمێنێ و ئابوری دیارنەبێت چۆن و کێ مامەڵەی پێوەدەکات و هەروەها گرنگترین شتێک ئەوەیە کێ و چۆن سوپا ئاراستەدەکات و خاکەکەی دەکەوێتە چنگی کێ و سنوورەکەی لەوێوە دەستپێدەکات و لەکوێ کۆتایی دێت و ئاوەکەی و ئاسمانەکەی لەچنگی دەسەلاتی کێدایە و هتد. هەموو ئەمانە مەرجن بۆ مانەوەی کەسایەتی دەوڵەت کە سیاسەتەکەی و هاوڵاتیەکەی شانازی پێوەبکات.
ئەگەرچی داگیرکردنی دەوڵەت لەلایەن دەوڵەتێکی دیکەی زلهێزەوە، مانای لەناوچوونی کەسایەتی نییە، بەڵام بۆ داهاتووی دەوڵەتەکە کەماوەیەکی زۆر لەو دۆخە سیاسییەدا مایەوە، مەترسی بۆ ئینتیمای هاونیشتیمانیەکە دروستدەکات. بەڵام دیسان ئەمە مانای ئەوەنییە کە لەئێستادا دەوڵەتێک داگیربکرێ ئیتر کەسایەتی نەماوە، بۆ نموونە دەوڵەتێکی وەکو بۆسنیا و هێرز گۆڤینیا کە بوونە دوو دەوڵەت و چیک و سلۆڤاکیا و هتد، ئەمانە مانەوە لەنێوخۆدا، بەڵام لەنێوەندی نێودەوڵەتیدا کەسایەتیان وەکو جاران نەما، کەچی عێراق و ئەفغانستان هێشتا نەبوونە چەند بەشێک و فیدرالیەتیان بەدەست نەهێناوە و تەنها وەکو ناو چەمکەکە لەرووی سیاسیەوە کاری پێدەکرێ، کەسایەتیان نەماوە، بۆچی؟ لەبەر ئەوەی کەوتنە ژێر هەژموونی دراوسێکانیان و لەدەستوور چوونەدەرەوە و کەوتنە ژێر دەستی مەرجەعی ئاینی و کولتووری و نەتەوەیی و هتد. ئەمە مەترسییەکەیە کە کەسایەتی دەبێ لەئاستی نێوخۆ و نێودەوڵەتی بپارێزرێت و ئەو پەیمانە کۆمەلایەتیەی بۆ دەوڵەتی مۆدێرن هەیە بۆ هاونیشتیمانیەکانی، هیچ مانایەکی نەماوە کە لەفۆرمی سیاسی و سەربازی و ئابوری و فەرهەنگی و ئەمنیەوە نەماوە، بۆیە ئاساییە بڵێین کەسایەتی ئەو جۆرە دەوڵەتە نەماوە و لەچنگی زلهێزی دیکەی نێودەوڵەتیدایە.

دەوڵەت و سزاکانی
هیچ قەوارەیەکی دەوڵەتی نییە لەسەراسەر دونیا کەکاری یەکەمی پاراستنی ئەمنیەتی خەڵک و قەوارە و کەسایەتی هاونیشتیمانیەکەی و ناسنامە و پیرۆزیەکانی نەپارێزێ، لەبەرامبەریشدا دەوڵەت نییە سزای دەستووری نەبێ کە بە یاسا رێکخراوە، بەمەرجێک دەستوورەکەی ئاشکرا و روون بێت لەروی ئەرک و مافەوە و لەگیرفان و ماڵی هەرکەسێکدا هەبێت، تاکو بزانێ چۆن گرێبەستی کۆمەلایەتی کردووە لەگەڵ دەزگاکانی دەوڵەت و ئەرک و مافی چییە، ئەمە تیۆری (تۆما سابیس) کە شارەزایەکی نێودەوڵەتیە لەبواری دەستوور، پێیوایە کە هەر هاوڵاتیەک لەهەر وڵاتێک و هەر دەوڵەتێک وەکو کتێبی پیرۆز دەستووری لەیاد یان لەنەست یان لەرەفەی ماڵەکەی نەبوو وەکو کتێبی پیرۆز، ئەوا مانای ئەوەیە کە لەو وڵاتە دەستوور نییە و کاری پێناکرێ.
بەڵام لێرەدا تەنها لێبوردنێک لەلایەن دەوڵەتەوە هەبێت بۆ هاونیشتیمانیانی، ئەوەیە کەتاوانێکی قورس نەبێت و یان نەزانین بێت، بەپێچەوانەوە ئەگەر سیادە واتە گەورەیی دەوڵەت یان تاوانی گەورەی ئەنجامدا، یان دیاردەیەکی خوڵقاندن کە کاریگەری هەبوو لەکەسێکەوە بۆ ئەوانی تر، یان زیانێکی گەورەی بە دەوڵەت گەیاند کە کۆمەڵگە بەگشتی زیانیان لێکرد، بەتایبەت ئەو جۆرە زیانەی کە دەوڵەت لەکاتی جەنگ، یان بارودۆخی ئەمنی نێوخۆیی ناجێگیر بوو، هەوڵی خراپی درابوو بۆ دژی بەرژەوەندی گشتی، ئیدی ئەمە دەبێت بچێتە بەردەم یاسا و ئەو کەس و گروپە سزای خۆیان وەربگرن، بەپێچەوانەوە دەوڵەت سوک دەبێت و ناتوانێ دەستوور بپارێزێت وەکو ئینجیلی دەوڵەت.
" دەوڵەت لە بنەڕەتدا لەسەر تەوەری هێزە ئابورییەکانی چالاکی دەکات و دەزگای بەرهەمهێنان پێش دەخات و گەشەی پێدەدات و دەزگاگەلی نوێی هاوشێوە درووستدەکات، بەڵام نابێت ئەو راستییەی بمانگەێنێتە ئەو دەرەنجامەی کە دەبێت سەرخانەکە واز لێبهێنین و دابنێین لە خۆوە و بەشێوەی پچڕ پچڕ و لێرە و لەوێ گەشە بکات و درووست ببێت، لەم مەیدانەشدا دەوڵەت وەکو ئامرازێک بۆ بە عەقلانیکردن و خێراکردن و بە تایلەرکردن کار دەکات، لەم بوارەدا دەوڵەت بەپێی پلانی دیاریکراو کار دەکات و رێگەگەلی هاندان و جڵاندن و خۆشەویستکردن و سزادان دەگرێتە بەر، سزا گەلێک کە بۆ تاوانکار و کەمتەرخەمییەکان دیاری بکرێت". ئانتۆنیۆ گرامشی. دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنی. پاسار شێرکۆ کردوویەتی بە کوردی. لەلاوکراوەکانی دەزگای دواڕۆژ بۆ روناکبیری و راگەیاندن. ساڵی ٢٠١٥. ل٨٢

لەئاستێکی دیکەدا دەوڵەت لەگەڵ دەوڵەتێکی تر سزای هەیە، بۆ نموونە ئەو دەوڵەتەی کە دراوسێکەی بەرژەوەندی خستۆتە ژێر پرسیارەوە یان زیانی پێگەیاندووە، یان بەنموونە دەوڵەتێک مەترسی دروستکرد بۆ جهان، وەکو کۆریای باکور و ئێران و هتد. ئەمانە دەوڵەتانێکن کۆدەبنەوە هەریەکەیان جۆرێک سزای داناوە بەپێی دەستووری خۆی کە نابێ ناکۆک بێت لەگەڵ ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی، ئەم جۆرە سزایە جودایە لەگەڵ سزایەک کە دەوڵەتی بچوک دەریدەکات، ماناکەی فراوانترە و بریتییە لەسزای ئابوری و دیبلۆماسی و سەربازی و بازرگانی و هەندێکجار لەسەر هاونیشتیمانیەکانیشی دەکەونە بەر ئەو سزایە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، وەختێک لە فرۆکەخانەکان لەرێگەی پاسپۆرتەوە شوناسیان دەردەکەوێ یان لێپێچینەوەیان لەتەک دەکرێ لەکاتی پێویستدا.
سزای دەوڵەتی بۆ دەرەوەی دەوڵەت سزایەکی ترە، ئەویش برین و گرتنی رێگەی بازرگانی و هاوکاریکردنی هەناردە و هاوردەکردنی کاڵاو شمەکە و برینی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و دیبلۆماسیەتە لەئاستی نێودەوڵەتی کە هەندێکجار خراپ دەکەوێتەوە لەئاستی نێودەوڵەتی، بۆ نموونە هاوکارینەکردنی بەرەیەکی وەکو ئەوەی ئامریکا لەدژی ئەلقاعیدەی تیرۆریست کە لەدوای ۱۱ سێپتەمبەر و ئەوەی دوای سەرهەڵدانی داعش لە رۆژهەڵاتی ناوەراست. ئەم جۆرە سزایە لەدوای بەئاگا هاتنەوەی دەوڵەت لەئاستی دبلۆماسیەکانیەوە تێدەگات چۆن مامەڵەیەکی ناشایستەی کردووە.
جۆرێکی دیکەی سزای کۆمەڵایەتی هەیە لەسەر دەوڵەت، ئەویش لەئەنجامی سەرکێشی سەرۆکی دەوڵەتە لەگەڵ زلهێزەکان و مترسی بۆسەر بەرژەوەندیەکانیان، ئیدی زلهێزەکان خەڵک و کۆمەڵگەی هەڵدەخرێنن دژی دەوڵەت راوەستن و سزای بدەن، هەروەک ئەوەی بەسەر سەدام و قەزافی و مبارەک و هتد هات. ئەم جۆرە سزایە تەنها هاندانی سیاسەتی نێودەوڵەتی نییە، بەقەد ئەوەی بەشێکی هاندەری ناوەکی هەیە کە دەوڵەت لەکاتی خۆیدا کێشەی پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکانی چارەسەر نەکردووە و کەڵەکە بوونە، هەروەک چۆن لەئاستی نێوخۆش دەوڵەت ئەم سزایە بەسەر بەرپرس یان پارلەمانتار دەسەپێنێ، بۆ نموونە ئیقامە جەبری بەسەر بەرپرسێکدا کە گەندەڵی کردبێت، یان کیانی دەوڵەتی خستبێتە بەردەم مەترسییەوە لەئەنجامی پەیوەندیی ناشەرعی یان هەواڵگری.
دەوڵەت و ئازادی
پێشتر باسی ئەوەمان کردبوو کە بیرکردنەوە لەدامەزراندنی دەوڵەت پێشتر مانایەکی هەبوو، رەنگە یەکێک لەو مانایانە ئەوەبێت کە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی و پاراستنی بنەماڵە و هۆز و دەسەڵاتێکی دیاریکراو بوبێت، بەڵام دواتر ئەم تێگەیە فراوانتر بووەوە بۆ گشت یان بۆ ئاستی تاک کە لەنێو کۆدا دەژی و خاوەنی داوای خۆیەتی لەقەوارەیەکدا کۆی کردۆتەوە و دەبێت سیستمی دەوڵەت کە بریتییە لەدەستوور دیاریبکات و سنووری بۆ دابنێت، تاکو تاک چێژ لەو ئارەزووە ببینێ کە پێویستی بەدابینکردنی قەوارەیەک و سنووری خاکێک و ئاڵایەک و سیمبولێک و سیستمێک بووە بۆ ژیانێک کەتاک گەرەکیەتی و خەوی پێوە بینیوە.
ئەگەرچی سپێنۆزا دژی دەوڵەتی سرووشتییە و بڕوای بەدەوڵەتی دروستکراو هەیە، چونکە ئەو پێیوایە دەوڵەتی سرووشتی پێکهاتەیەکی خۆڕسکە و بەرەو پێشەوە ناچێت و بەشەریش بەخەسڵەت و بەغەریزە حەزی لەبەرەو پێشبردنی ژیانە، " دەوڵەتی سرووشتی دەوڵەتێکی تەمەن کورت و تاکرەو وهەژار و درندەیە، وەک کائینێکی عاقڵ (ئێمەی مرۆڤ) زوو هەستدەکەین پێویستە واز لەم جۆرە ژیانە بهێنین و بگەینە رێکەوتن و تێگەیشتنێکی هاوبەش لەنێوانماندا بۆ رێگرتن لەخەون و حەزە خۆپەرستیەکانی تاک بۆ ژیان، لەژێر سایەی یاسادا نەک لەژێر سایەی سرووشتدا، بەم هەنگاوەش دەتوانین ژیانی سەلامەتی و بەرژەوەندیەکانمان بەیەکەوە بپارێزین، دەوڵەت ئەگەر پادشای بێت یان حوکمی کەمینە بێت یان دەوڵەتی دیموکراسی بێت، دەتوانێ پارێزگاری لە هێزوو دەسەڵاتی خۆی بکات، هەرکاتێک سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگە رێکەوتنی هاوبەشی نێوانیان پاراست، ئەویش لەرێگای نەشکاندنی پەیمانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەکان ملکەچ بوون و گوێرایەڵ بوونی دەوڵەت پێچەوانەی ئازادیەکانی ژیانمان نییە، لەکاتێکدا ئەوانەی هەڵمانبژاردن و فەرمانڕەوایمان دەکەن، ئازادانە هەڵمانبژاردن و هاوکات فەرمان و داواکاریشیان پێچەوانەی بەرژەوەندییە باڵاکانمان نەبن، بۆیە

لەسەر دەوڵەت پێویستە ئەو ئازادییە بپارێزێت". سرووشتی دەوڵەت لەلای سپێنۆزا. وەرگێڕانی لە ئیگلیزییەوە. شاسوار کەمال مەحمود. گۆڤاری ئایدیا. ژمارە ٨ و ٩. تەمووزی ٢٠٠٦.
ئازادی مانایەکی زۆر فراوانە، رەنگە بۆ نووسین و بۆ شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هتد هەر یەکێک لەو تێگەیانە، مانایەکی جیاوازیان هەیە، بۆیە ئازادی دەوڵەت لەشوێنێکدا بابەتێکی سەربەخۆیە، باروخ سپێنۆزا لەشوێنێکدا قسە لەسەر ئەم بابەتە بەدرێژی دەکات و بابەتەکە ئاراستەی تاک دەکات کەچۆن داوای بکات ئازادبێت و لەشوێنێکی دیکەشدا ئاراستەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت دەکات کە لەکوێ و بەچ شێوەیەک ئەو ئازادیە دابین بکەن و دەڵێ" ئەو گەلەی سەربۆخۆیی دەوڵەتی هەبوو و گرینگترین کار کەدەیکات، ئەوەیە کەئازادی بۆ تاکەکانی دابین بکات، بۆیە ئێمە لێرەدا قسە لەسەر شێوەی سیستمی حوکمداری دەکەین، کەواتە ئەو حوکمە چییە کەدەوڵەت فۆکسی لەسەر دەکات، مەبەست ئەوەیە ئەو دەسەڵاتە لەچنگی تاکە کەسێکدایە یان گروپێک، یان بەهاوبەشییە لەنێوان کۆمەڵێک، لێرەدا تێگەیشتن لەدابینکردنی ئازادی دێت" لەشوێنێکی دیکەدا دەڵێ "دەوڵەت بەشێوەی یاسای مەدەنی کە سیادەی دەوڵەتە و لەکاتی دامەزراندنیەوە دانراوە، لەسەر بنچینەی یاسا شکێنی و دادپەروەری و سەرکوتکردنە لەحاڵەتی رێکخستنی کۆمەڵگەدایە، لەدواجاردا تاوانی تانەلێدان لەگەورەیی دەوڵەت، یاسای مەدەنی دیاریدەکات، چونکە ئازادی تاک بۆ پاراستنی ئەو حاڵەتەیە، هەروەک لەمەراسیمێکی دیاریکراوی دەسەڵاتی باڵادا سنووری بۆ دانراوە، لێرەوەیە هەموو تاکێک بەرامبەر کەسێکی تر، مافێکی جیاوازی هەیە کەبەپێی ویستەکانی خۆی بژی، یان وەکو ئازادیەکەی بۆ پاراستنی بوون و تواناکانی". سبینوزا. رساله فی اللاهوت و السیاسه. ترجمه و تقدیم. د. حسن حنفی. مراجعه. د. فواد زکریا. دار الگلیعه . بیروت. ل٣٨٦.
سزایەکی دیکە نەبینراوی دەوڵەت هەیە کە لەئاستی نێوخۆیە، ئەوەیە کە حیزبیک لەدژی دەوڵەت بەرهەڵستکاری دەکات و خۆی بۆ داهاتوو ئامادە دەکات کە هەڵبژاردنە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات لەحوکمڕانیدا، بەڵام لەوە تێناگات لەسیستمی دیموکراسیەتدا بەرهەڵستکاری تەنها نمایشکارکردنی بەرنامەیە و هیچی تر، نەک ناشیرین کردنی سیستمی حوکمداری دەسەڵات و ململانێی ناشەریفانە کە خەڵک لەو نمایشە سیاسییە تێناگەن، چونکە پەروەدەی سیاسی تا ئەو جێگەیە خزمەتی کردووە کە خەڵک لەئاستی کۆمەڵایەتیدا کار بکات نەک سیاسەت کە بەشێکی زۆری ئەو دیبلۆماسیەتەیە کە لەسەر بەرژەوەندی خەڵک بەگشتی بەبێ ئەوەی خۆیان بزانن، بۆیە دەبینین نەک هەر دەسەڵات، بەڵکو جەماوەریش بەپێی تێگەیشتنەکەی خۆیان سزای ئەو حیزبە دەدەن و بۆ پارلەمان دەرناچن و نابن بەنوێنەری خەڵک لەپارلەمان.
هیگڵ لە کتێبی (اسس فلسفه الحق) دەڵێ " دەوڵەت دامودەزگایەکی زۆرداری نییە و سنوور بۆ ئازادی تاک دانانێت، هەروەها شتێکیش نییە بەناوی ئازادیەکی نیگەتیڤ لەسایەی دەوڵەتدا بۆ تاک، لەبەرامبەریشدا مانای وانییە هەموو کاری دەوڵەت پاراستنی ئازادی تاکەکەس بێت، بەڵکو کەرەستەی تایبەتی دەوڵەت هەیە بۆ پاراستنی تاکەکان". هیغل. اسس فلسفه الحق. بیروت . ترجمە: جورج گرابیشی ل٥٣ .
لەدژی ئەو سزایانەی کە دەوڵەت و سیستمەکەی دایهێناوە بۆ تاک و کۆمەڵگە و رێکخستنی کۆمەڵگە، ئەنارشیستەکان ئەو بیانووەیان بەدەستەوەیە کە سەرباری بۆچوونەکەی مارکس سەبارەت بەدەوڵەت کە بریتییە لە کۆمەڵێک دامودەزگای ستەمکاری بەسەر خەڵکەوە، هەروەها پێیوایە کەرەستەیەکی سەرکوتکردنی ئینسانە لەئازادیەکی فراوانەوە بۆ قەتیس کردن و زیندانی کردنی و ملکەچ پێکردنی دەبەن، بۆ پەیوەست بوون بە یاسا و خزمەتکردنی بەرژەوەندیەکانی دەستەبژێرێک کە سیاسەت دەکەن، بەڵام ئانارشیستەکان ئەوان دەوڵەت بەپێویستیەک نازانن، چونکە ئەوان واتە ئەنارشیستەکان بڕوایان وایە دەوڵەت پێویست نیە و لەبری ئەو دەزگایانەی دانراون بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە و مافەکانی کە تەنها پاراستنی گروپی مافیا و دەسەڵاتداری بەزۆر خۆسەپێن و سیاسەتباز و تەڵەکە بازن، لەبری ئەوانە رێکخراو و کۆمەڵە و سەندیکاکانن دەتوانن کۆمەڵگە بەڕێوەببەن و هیچ سنوورێک بۆ زیندانی کردنی ئینسان و کولتوورەکان نەمێنێ، ئەوان سەرباری ئەوەی دەڵێن دەبێ

لەدەستی دەوڵەت رزگارمان بێت، بەڵام بۆ پاراستنی مافەکان داوا لەو هێزە دەکەن کە دەوڵەت و دامودەزگاکانی هەیەتی.

" ئەنارشیزمەکان دەوڵەتیان لەڕووی کرداریەوە لەروخساری زوڵم و ستەمی دەسەڵاتدارێتی تاوانبار دەکرد، بەڵام دامەزراوەی حکومەتیان لەکۆمەڵگەی مۆرڤایەتیەکاندا بەکەڵک دەزانی، وەک حکومەت خوازراوی ئەمان، ئەو حکومەتە بوو کە بەشێوەیەکی بەها خۆبەخشانە بێت و بەهیچ شێوەیەک هێزو دەسەڵاتی دژ بە هاوڵاتیەکانی خۆی بەکارنەبات، ئەو هێزەشی نەبێت کە ئەوکارە بکات، ئەوان پێیانوایە ئەو کەسانەش کە سەرپێچی دەکەن دەکرێت بخرێنە ژێر فشاری رای گشتی خەڵکیەوە، یاخود لەو کۆمەڵگەیە دەربکرێن و لەو سزادانەش زیاتر نابێت رێگەیان پێبدرێت، هەڵبەتە ئەنارشیستەکان باوەڕیان وایە کە ناواخنی مرۆڤ پاکە و کۆمەڵگە وەرگرە، بەڵام دەسەڵات دەستبەسەراگرتنی دەوڵەت مرۆڤی خراپ لەکۆمەڵگە هەڵاتوو دەسازێنێ، هەروەها پێشیانوایە روخاندنی ئەو دەوڵەتانی لەسەر بنچینەی زوڵم و زۆر دامەزرابێت، تاوان کەمدەکاتەوە، بەڵام کاتێک دەوڵەت خۆی شەڕەکان کەمبکات و خەڵکی بچەوسێنێتەوە، ئەوا خراپترین تاوان ئەنجامدەدات کە ئەنارشیزمەکان دەکرێن بەدوو بەشەوە، یەکێکیان ئەناشیزمە تاک گەراکانن کە ناودارترینیان (ویلیاو گادوین) ساڵی ١٧٥٦_ ١٨٣٦. برۆدۆن ١٨٠٩ _١٨٦٥ وەمارکس شتێرنەر ١٨٠٦ _ ١٨٥٦، کە خوازیاری لەناوبردنی موڵکیایەتییە مەزنەکان و زۆرکردنی موڵکایەتییە بچوکەکان و ئاڵوگۆڕی ئازادانە و هزریانە و دژ بەهەر جۆرە بەرنامە دارشتنێک لەبۆ چاکسازی ئابوری بوون، دووەم جۆریان ئەناشیزمە گشت گەراکان بوون، کە هەمویان شۆڕشگێریش بوون. دامەزرێنەری ئەم رێچکەیە میخایل باکۆنین بوو لە ساڵی ١٨١٤ _١٨٧٦ کە لەروسیا بووە ۆژانی زۆری لە گرتووخانەکاندا بەهۆی چالاکیەوە بردۆتە سەر لەکۆمۆنەی سۆسیالیستیدا لەگەڵ مارکسدا هاوکاری هەبووە، بەڵام مارکس لەگەڵ ئەو بۆچونەیدا نەبوو کە پێی وابوو دەکرێت دەوڵەت بەشێوەیەک لەناوببرێت" حوسێن بەشیریە. بنەماکانی زانست سیاسەت. وەرگێرانی بۆ کوردی. ئەبوبەکر کاروانی. بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی. ٢٠٠٩. ل١٧٤ ل١٧٤

ئەگەرچی ئەو چەند جۆرە لە ئەنارشیزمە لە رۆژئاوا سەریهەڵدا و زەمەنێکی جیاواز بوو لە سیاسەت و دەوڵەتداری بۆ دەسەڵاتەکان و نەبوونی دیموکراسی و سەردەمی جەنگە جهانیەکان بوو، هەروەها هیچ کام لەو چەمکانەی مافی مرۆڤ و دیموکراسی لەنێو سیستەمی سیاسیدا نەبوون، بەڵام ئەنارشیزم بزووتنەوەیەکی خۆڕسکە و لەزەینی ئەو مرۆڤانەوە سەریهەڵداوە کە ناهەقی و نا لۆژیکی سیاسی و زوڵم و ستەم قەبوڵ ناکەن، بۆیە تاکو ئێستاش کە زەمەنی سیاسەت و دەوڵەت و سیستەمی دەوڵەتداری گۆڕاوە، بەڵام وەکو پێشتر گوتمان کۆمپانیاکان لەبری دەوڵەت ستەم دەکات، ئەم بزووتنەوەیە جارێکی تر بەشێوازێکی دیکەی سیاسی و جەماوەری چالاکی دەکەن لەهەموو دونیادا، (نوام چۆمسکی) کە نوسەر و بیرمەندێکی ناسراوی ئامریکیە و رەخنەگری سیاسەتە لەم سیستەمەی ئێستا کە سەرمایەدارییە، لەمیانەی چاوپێکەوتنێکی سەبارەت بەدەوڵەت دەڵێ" دەوڵەت تەنها سیستەمێکی دەسەڵاتدارێتی یە و بەڵام تەنها دەسەڵاتی خراپترینیشی نییە، سەرکوتکردنی کۆنسێرنەکان و یەکێتی ترانسێرنەکان و کۆمپانیا مۆنۆپۆلەکان و فرە ناسنامەکان و جۆرێک لە گروپی زەبەلاحی جهانین کە ئاستێکی جهانیان هەیە، بۆ نموونە وەکو (جەنەڕال مۆتۆز) کە زۆر لەدەوڵەت خراپترە، دەوڵەت تاڕادەیەکی باش لەژێر چاودێری خەڵکدایە، لەکاتێکدا کە سەرکوتی کۆنسێرنەکان وەڵامی خەڵک نادەنەوە، بەڵام کەمتەرخەمیەکانیش خراپترین جۆرێتی، کە ناتوانرێ بخرێتە ژێر کاریگەری و چاودێرییەوە، نوام چۆمسکی لەو چاوپێکەوتنەدا بەراشکاوانە دەڵێت من پاڵپشتی بزووتنەوە ئانارشیستەکان م، بەڵام ئانارشیستی لۆژیکی، لەم لایەنەوە من زۆربەی کات گفتوگۆیان لەگەڵ دەکەم پێیان دەڵێم، دەبێت ئانارشیستێکی لۆژیکی و پشتیوانی لە دەوڵەت بکەن، تاخەڵک لەبەرامبەر سیستەمە دەسەڵاتدارێتیە خراپترەکان بپارێزێت، دیارە دەبێت ئەمە کاتی بێت و تێپەربێت، دەبێت ئێمە هەوڵ بدەین کاتێک بێتە پێشەوە لەشەڕی دەوڵەت رزگارمان بێت، بەڵام بەکردەوە ئێستا لەم جهانەدا دەژین، نەک لەجهانێکدا کە ئێمە لەمێشکماندا بۆ ئایندە دەینەخشێنین، کەواتە ئەگەر کەسێک بیەوێت هاوکاری مرۆڤەکان بکات، لەم حاڵەتەدا دەبێت رێنماکەربێت و رێگایان نیشان بدات، زۆرێک لە ئانارشیستەکان

ئارەزوو ناکەن گوێ لەم بابەتە بگرن، لەبەرامبەر پرسیارێکی دیکە نوام چۆمسکی دەڵێت ئانارشیستەکان ئاینێکی کۆنی سوننەتی هەیە کەسانی وەک (ئایو مۆستە) لە ئامریکا ئانارشیستی ئایینین و ئەوان کەسانێکن بەرێز و شەهامەتن، لەراستیدا سوونەتێکی پرۆتستانتی هەیە بڕوانە بزووتنەوەی سۆسیالیستی کە لە ساڵی ١٩٨٠ سەریهەڵدا، ئەمە بۆخۆی مەسەلەیەکی تازەیە لەمێژووی ئیمپریالیزم، هیچ کەسێک پێشتر نەچووبوە گوندێک بۆ هاوکاری مرۆڤەکان کە لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئیمبراتۆری هێرشی کرابوە سەر. هەزاران ئامریکایی ساڵی ٨٠ ئەم کارەیان کرد، بەڵام ئێستا لایەنگری ئەو بزوتنەوە ئەنارشیستیەم کە رێگە لەدەوڵەتی دۆگما دەگرێت کە ناچێتە پێشەوە و رێز لە ئینسان ناگرێت، چونکە دەرکەوتووە دەوڵەت جگە لەپاراستنی بەرژەوەندی قازانجی کۆمپانیاکان مانایەکی سیاسیان نەماوە، کەواتە مافی ئانارشیستەکانە دژی ئەم شێوازە لە سیستمی دەوڵەتداری بن". چاوپێکەوتنی نوام چۆمسکی. لەبارەی دەوڵەت و سیکۆلاریزم، سایتی هەفتە. وەرگێڕانی بۆ فارسی. ناهید جعفری. وەرگێڕانی بۆ کوردی. سەلام مارف.
بۆیە ئانارشیستەکان دژی دەوڵەتن، چونکە ژیانی سادەیان گۆڕیوە بۆ ئەو هەڵبژاردەیەی کە ئینسان بەگشتی چیتر بەرگەی ناگرێت، ئەوەی کە مرۆڤی بەگشتی دوچاری جۆرەها قەیرانی دارایی و نەخۆشی و کێشە زیندانیکردنی ئازادیە سرووشتیەکانە، رەنگە هەر لەبەر ئەمەش بێت لەیەک کاتدا چۆمسکی پاڵپشتی لە ئانارشیستەکان دەکات و لەیەک کاتیشدا بڕوای بەوەیە کە پاڵپشتی دەوڵەت بکرێت بۆ ئەوەی مافی خەڵک پارێزراوبێت لەلایەن دەزگاکانی دەوڵەتەوە، چونکە بەبێ دەوڵەت کێشەی دەستێوەردان و پێشێلکاری مافەکان دەبینەوە، ئەمە لەکاتێکدا دەوڵەتیش بەشێوەیەک لەشێوەکان کە ئێستا دەسەڵاتەکانی خۆی لەجەوهەردا رادەستی کۆمپانیا زەبەلاحەکان کردووە، بەڵام لەشوێنی خۆشی هەموو ئازادیە سروشتیەکان گۆڕیوە بۆ ئازادیەک کە دەسەڵات و سیاسەت و سیستمێکی دیاریکراو دایهێناوە و دەبێت ئینسان بەبێ ویستی خۆی قەبوڵی بکات، بۆیە ئانارشیستەکان دژی ئەم جۆرە دەوڵەتەن و بەپێویستی نازانن، چونکە دژی ئازادی تاکە.

پێناسەی دەوڵەت لە
پێکهاتەکانی سیستمی حکومڕانی
حکومەت کەلەئەسڵدا ناسنامەی دەوڵەتی هەڵگرتووە، لەبنچینەدا و بەمانا بەفراوانەکەی واتە حوکمکردنی یان کۆنترۆڵکردنی قەوارەو سنوور و شوناسی دەوڵەت، کەواتە چالاکی حکومەت ئەو توانایە لەخۆدەگرێت بۆ ئەوەی خەڵک دڵنیابێت لەجێبەجێکردنی ئەو یاسایانەی کەکۆمەڵگە و کایەکانی تری پەیوەند بەکۆمەڵگە پێوە بەڕێوەدەچێت، لەهەموو حاڵەتێکدا خەڵک حکومەت بەدامەزراوەیەکی گرینگ دەزانێت و پێیانوایە بەبێ حکومەت وجودی شارستانیەت و پێکەوەژیان و زەمانەتی گشتی و بەرژەوەندیی گشتی مەحاڵە، حکومەت لەدونیادا دوای هەڵبژاردنی پارلەمان دێت و هەر لەژێر چاودێری پارلەمانیش براوەی پرۆسەکە کەزۆرینەی دەنگەکانی دانیشتوان بەدەستدەهێنێت.
حکومەت سیستم دەپارێزێت و سیاسەتی دەوڵەت پیادە دەکات، ئەم دەزگایە تەنها پلانی بەڕێوەبردنی کارگێری و دابینکردنی ژیانی خەڵکی نییە، یان تەنها دەستەبژێرێک نیین بۆ خۆسەپاندن بەسەر هاوڵاتی و هاونیشتیمانیان و جیاکردنەوەی دوو چینی لێکجیاواز کەهەمیشە تاکو دونیا و سیستمی حوکمڕانی مابێت بەو سیتایلەی ئێستا بەردەوام دەبێت ئەو ململانێیە، بەڵام شێوازی ململانێکان دەگۆڕیت بەپێی کات و شوێن، رەنگە لەو شوێنانەی کەریفۆرمی ئاینی و ریفۆرم لەسیتمی سیاسی و ئابوری و فەرهەنگی هەمەلایەنە کراوە، شێوەی ململانێکە ساردتر بێت لەو شوێنانەی کەسیستم نەگۆڕ و نادیموکراتی و ناشارستانی و هتد. واتە ستەمکارە بەمانا فەرهەنگیەکەی، بەڵکو لێرە بەدواوە حکومەت وەکو دامەزراوەیەکی هەمەلایەن بەپێی توانای خۆی و ئەو یاسایەی لەئاستی نێودەوڵەتی بۆی دانراوە، دەتوانی رەسمی سیاسەتی دەوڵەت بکات لەدەرەوە لەرێگەی نوێنەر و سەفیر و وەزارەتە پەیوەندیدارەکانی وەکو بازرگانی پیشەسازی و دیپلۆماتکارەکانی لەپەیوەند بەرێکەوتنی سیاسی و هتد،

بەوپێیەی کەدەزگا هەواڵگری و سەربازیەکان لەژێر کۆنترۆڵی حکومەت و ستافەکەی سەرۆک وەزیران دەبێت، ئەگەری دووهەمیش کە حکومەت سیستمەکەی پارلەمانی نەبێت، سەرۆکی هەمیشەیی کەبێ هەڵبژاردن یان ستەمکارییە بەمانا سیاسیەکەی، هەر چەند ساڵێک جارێک کەسێک و ستافێک رادەسپێرێت بۆ پێکهێنانی حکومەتی نوێ.
"ئەگەرچی ئارمانجە تایبەتەکانی پارێزگاری دەربارەی دەوڵەت بوونی هەیە، لایەنە گشتیەکان هەن کە شایانی باسن، سەرەتا ئەمە کە پارێزگاکان دژە حکومەتی تایبەتن سەرەڕۆ بوون، لایەنگری حکومەتی بێهێز نین، لایەنگری شتێکن کە زۆر بەهێزبێ، هەتا سیستمی ناوخۆ و دەرەوە بپارێزێ، بەڵام لەبابەت یاساوە بەرتەسک و هاوکێش بێ، چونکە ئەوان هەمیشە باوەڕیان بە یاسای بنەڕەتی هەیە" ئەندۆ ڤینسنت. ئایدۆلۆژیا مۆدێرنە سیاسیەکان. وەرگێرانی. عومەر مەولودی. دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی. ساڵی ٢٠٠٧. ل١٤٥ ئەم بۆچونە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە خەڵک بۆیە لەگەڵ حکومەت و دەوڵەتی بەهێزددان، چونکە ترسیان هەیە لە روخان و تێکچوونی دەوڵەت و سیستم و سەرهەڵدانی فەوزا لەهەموو بوارەکان و کایەکان، بەوپێیەی کە خەڵک و بەشێک لە دەستەبژێرە سیاسیەکانیش ئەزموونیان هەیە کە هەموو گۆڕان و روخانی دەوڵەتێک پۆزەتیڤ نییە بەقەد ئەوەی زیانێکی گەورەیە لە چینەکانی خوارەوە و ناوەڕاست و قازانجیش بەپێچەوانەوە بۆ دەستەبژێرێکی دیکەی سیاسی کە لەسێبەری سیاسەت راوەستاون و خەڵک دەکەن بەپێوەر بۆ سەرکەوتنەکانیان، بۆیە پارێزگاری کردن لەدەوڵەت لەشوێنێکدا ئەم جیاوازیە دەسەلمێنێ کە سیاسەتی نوێ بەرهەمیهێناوە.
ئەگەرچی زۆربەی بیرمەندەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و تائێستاش بیروڕایان وایە کە حکومەت سیاسەتە و سیاسەتیش بەمانای دەوڵەتشار دێت و خودی چەمکی دەوڵەت دێت وەکو قەوارە، بەڵام بیروڕای جێکەوتە ئەوەیە کەهەندێکجار دەڵێن زانستە، لەبارێکی تردا بسمارک کە یەکێک لەسەرکردە و حوکمڕانەکانی سەدەی ١٨ ئەڵمان بوو پێی وایە " حکومەت سیاسەت نییە، بەڵکو هونەرێکە بۆ پیادەکردن و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگە لەرێگەی درووستکردنی بڕیاری بەکۆمەڵەوە" تیۆری سیاسی. ئاندرۆ هێیود. وەرگێرانی بۆ کوردی. گۆران ساڵح. ل٩٥.
ئەدریانۆ لێفتۆیج کە هەم بیرمەند بوو. هەم سیاسەتوان بوو ساڵی ١٩٨٤ کتێبێکی هەیە بەناوی (سیاسەت چییە) دەڵێ" سیاسەت لەنێو جەرگەی چالاکی کۆمەڵایەتی بەکۆمەڵدایە، پێگەی حکومەت هەندێکجار فەرمی و هەندێکجار نافەرمییە و گشتی و تایبەتیشە، لەهەموو گروپەکان و تاکەکان و دامەزراوەی کۆمەڵگەدایە". حوسێن بەشیریە. بنەماکانی زانستی سیاسەت: و. ئەبوبەکر کاروانی . ل٣٩
ئەم قسەیەی ئەدریانۆ بۆ ئەوە گوتراوە کەنەک چەمکی سیاسەت پێناسە بکاتەوە جارێکی تر، بەڵکو بۆ ئەوەیە کەرەسمی دەسەڵاتی حکومی لەزەینی خەڵکدا وێنا بکات و بە دەستەبژێریش بڵێ بەبێ خەڵک حکومڕانی مەحاڵە سەر بگرێ، نموونەش ئەو شۆڕشانە بوونە کە دەستەبژێری سیاسی و رۆشنبیر دەستپێشخەرییان کردووە و خەڵک ئامادە نەبوون هاوکاریان بکەن، بەپێچەوانەشەوە خەڵک ئامادە و سازکراون بۆ شۆڕش و گۆڕینی حکومەت، یان ئەگەر هاوکاری پێشوازی نەکردنی خەڵکیان لەبەرچاو نەگرتووە دەستەبژێرە خۆسەپێنەکە، دواتر لەژیانی رۆژانەدا رەنگیداوەتەوە و باجەکەی قورستر بووە لەو کاتەی کە شۆڕش لەدژیان بەرپابووە. .
لەهەموو حاڵەتێکدا دەوڵەتی نەتەوەیی، بەو مانایەی کە نەتەوەیەک گەرەکیەتی مومارەسەری دەوڵەت بکات وەکو ئەوەی لە جهاندا هەیە، دوو بۆچوون لەبارەیەوە هەیە، یەکەم بۆچوونی حوکمی میللەتە واتە دەوڵەتی نەتەوەیی کە مانا گشتیەکەی یەکەی ژیانی سیاسی نەتەوەییەکە و هیچی تر، واتە یەکەی ژیانێکی سیاسی کە هەرچی توخمە ئاڵۆزەکانی سیاسەت هەیە لە یەک زمان یەک کولتوور و یەک پێشینەی مێژوویی کۆ بکاتەوە، ئەم تایبەتمەندیە هەر ئەوەندە کەڵکی هەیە کە بۆ نەتەوەیەکی دیاریکراو ئەو حکومەت و دەوڵەتە کار بکات، چونکە هەرچی سیاسەت هەیە لەژێر ئەو عینوانە خۆی پێناسە دەکات و خۆی بەرهەمدێنێتەوە، واتە هەموو ئەو چالاکیانەی رۆژانە لەهەموو بوراەکان دەکرێت، دەکەوێتە خزمەت نەتەوەیەکی دیاریکراو.

بۆچوونی دوهەم مخەسەلەی دابەشبوونە بۆ پێکهێنانی دەوڵەت، چونکە ئەو کات چالاکی جۆراوجۆر لەرووی ناسنامەوە تەماشا دەکرێت، بەو واتایەی ناکرێ لەیەک قەوارەدا چەند نەتەوەیەک هەبێت تەنها یەک نەتەوە چالاک بێت بۆ پێناسەکردنی دەوڵەتێک لەژێر ناو نیشانی ناسنامەی نەتەوەیەک، ئەگەر بەو پێوەرە بێت لەقەوارەیەکدا یەک نەتەوە ستەمی لێکراوە و دەبێ ناسنامەکە و ئاڵاو رەنگدانەوەی ئایینی زۆرینە لەدەستووردا بەناوی یەک نەتەوە بێت کە نەتەوەی واڵە، کێشەیەک دروستدەکات بۆ تێگەیشتنی دەوڵەتی مۆدێرن و دەوڵەتی فرە نەتەوە و فرە ئایین و فرە کولتوور.
بۆچونی سێهەم، ئەوەیە کە گشتگیرە و تیۆری حکومڕانی دەوڵەت دەپارێزێ، مەبەست لەو فەرهەنگ و رۆشنبیریەیە کە بەبێ ئینتیما تەماشای تەواوی پێکهاتەکانی قەوارەی دەوڵەت دەکات و وەکی هاوڵاتی نیشتیمان مامەڵە لەگەڵ دۆخی رۆشنبیری دەکات، ئەمە بە مانای وشە بەرهەمی خۆی دەبێت، چونکی لەدەوڵەتدا نابێت کەس بەهەر بیانوویەکی کولتوور و ناسنامە و فەرهەنگ و باری ئابوری رێگری لەئەویتر بکات، ئەم لەکاتێکدا وەکی کوردستان هەموو پێکهاتەکان خاوەنی یەک مێژوون و یەک چارەنووس و یەک سەرچاوەن بۆ دەوڵەت و حکومڕانی قەوارە دەوڵەتیەکە، مەرجی سەرەکی دروستکردنی ناسنامەی دەوڵەت بۆ هەموو پێکهاتەکانیش لێرەوە دەسپێدەکات، ئەوکاتەی کە هاتنە کایەی خوازیاری بۆ پێکەوژیان لەسەر بنچینەی راستەقینە و بنچینەی لێبوردەیی بێت لەباری ئایینی و نەتەوەیی و مەزهەبی بێت، چونکە ئێمە باسمان لە حکومەت و دەوڵەتی فرەیە لە قەوارەیەکی دیاریکراوە.

سیستمەکانی حوکمڕانی
بۆ قۆناغێک لەقۆناغەکان سیستمی حکومڕانی دیاریکراو وەکو مۆدێلێکی سیاسی هەبووە و پیادەکراوە، لەقۆناغی دەرەبەگایەتیدا هیچ دەوڵەتێک ئەگەر بەومانایەش نەبوبێت وەکو سیستمی سەرمایەداری، نە ئازادی و نە دیموکراتیەتی بەخۆیەوە نەبینیوە، دوابەدوای هاتنی سەرمایەداری مۆدێرن هیچ دەوڵەتێک سۆسیالیزمی بەخۆیەوە نەبینیوە و هەمیشە دەوڵەت لەشەڕو کوشتاردا ژیاوە و حکومەتەکان بەرادەیەک چاوچنۆک بوونە کەشەڕ واقیک بوە هەمیشە خەڵک لەچاوەڕوانیدا بووە و ترساوە لەسەرهەڵدانی وەکو شەڕە جیهانیەکانی یەکەم و دووهەم. دواتریش سەرمایەداری هاوچەرخ کە شێوەی شەڕە ئابوری و سەربازیەکانی جیاوازە و شەڕی تەکنۆلۆژی دەکات لەرێگەی دەوڵەتۆچکە و دەوڵەتانی سەربەخۆیان کەهاوکاریان دەکەن، بەڵام سیستمەکان لەهەموو سەردەمەکاندا هەبوون، نموونەشیان ئەمانەی لای خوارەوەن.

١: سیستمی پاشایەتی.
٢: سیستمی کۆماری پارلەمانی
٣: سیستمی سۆسیال لیبرالی
٥: سیستمی سۆسیالیستی
١: سیستمی پاشایەتی. بریتیە لەموڵکداریکردنی دەوڵەت لەلایەن پاشاوە کە وەکو جێماوە و بۆماوە و وەکو موڵکی تایبەتی بۆیان ماوەتەوە و لەدوای باوک کوڕ یان برا دەڵەتداری و حوکمڕانی دەکات و هەر بنەماڵەش ئاگاداری هەموو سیاسەتی ناوەوە و دەرەوە دەبێت و ئاگاداری فرۆشتن و کڕین و هتد دەبێ، بەڵام حکومەت بەپێی دامەزراندنی کەسایەتی تەکنۆکرات یان پەسەندی حزب و لایەنەکان دەبێت ئەگەر هەبن، چونکە لەوڵاتانی کەنداو ئەم نموونەیە مەوجود نییە و تەنها بنەماڵەیە و حزبیش نییە، مەگەر لەکوێت خەریکە نمونیەکی وەها پەیدا ببێت یان لەمەغریب هەیە، ئەوەش کەلە ئەسکەندەنافیا و ئەوروپایە پاشایەتین و پارلەمان و حزب و هەڵبژاردنە و براوەی یەکەمی هەڵبژاردن ئەو حزبە حکومەت پێکدەهێنێت و دێتە سەر دەسەڵات وماڵی پاشا هیچ پەیوەندیەکیان بە سیستمی حوکمڕانیەوە نییە، تەنها ئەگەر راپرسی لەسەر سیستم گۆڕین بکرێ لە پاشایەتیەوە بۆ کۆماری و سۆسیالیستی یان هەر سیستمێکی تر کە چارەنووسسازە بۆ بنەماڵە و خەڵک. یان ئەو ئەجێندا

نێودەوڵەتیانەی کەلەهەلومەرجێکی دیاریکراودا داوا لەو سیستەمە یان دەوڵەتە دەکات بەشداری بکەن لەئاڵوگۆڕێکی ناوەختە یان سیاسەتێکی ئابوری و گۆڕینی جوگرافیا کەلەرێگەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە قەبوڵ دەکرێ و بەپێی یاسا چارەسەر دەکرێ. نموونەش هەلومەرجی عێراق و سوریا و ئەفغانستان و وڵاتانی عەرەبی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە.
سیستمی پاشایەتی مەرج نییە تەنها پادشا وەکی خوداوەند هەموو ژیان و ژیانی سیاسی لەژێر چنگیدابێت، بەڵکو بەشی زۆری سیاسەتی دەوڵەت و سیاسەتی ئابوری کە بۆ دوارۆژی دەوڵەت و قەوارەکەی خۆیەتی لەرووی بنەماڵەییەوە، بیر لەمانەوەی ئەو دەسەڵاتە دەکاتەوە کە بەر لەهەر شتێک بتوانێ ئابوری دەوڵەتی لەژێر دەست بێت، ئەویش لەرێگەی زانا و مامۆستای زانکۆ و رۆشنبیر و شارەزا و هێزێکی بازرگانی و ئابورێناس دەبن.
خاڵی دووهەم ئەو چینەی کە مەترسی خۆی هەیە لەوەی لەناوبچن لەنێو سیاسەتێک کە لە داهاتوودا دیارنیە، چونکە مەترسی چینی ناوەڕاست ئەوەیە کە هەمیشە گەرەکیەتی خۆی لەگەڵ دەسەڵات و حکومەت و داهاتووی دەسەڵاتەکەش بسازێنێ، بۆیە ئەم چینە هەرگیز نەدوچاری مەترسی دەبنەوە، نە زیان دەکەن لە مانەوە و لە روخانی دەوڵەت، چونکە هەر سیستمێک بێتە سەر حوکومڕانی پێویستی بەو چینە ناوەندە هەیە بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت و دامودەزگاکانی حکومەت.
خاڵی سێهەم ئەو ئەشرافانەن کە خاوەنی رەسەنایەتی دەوڵەت و خاک و پێناسەی رەواپێیەخشراوی نەتەوە یان گەلن، ئەمانە لە سیستمەکانی پێشووتر کە کۆیلە و دەرەبەگیش بوون زیانیان نەکردووە، چونکە هەمیشە بەشێک بوونە لە پاراستنی رەسانەیەتی دەوڵەت و قەوارەی دەوڵەتی، بەوپێیەی هەمیشە بەرژەوەندیی خۆیان لەسەرووی بەرچەوەندی چینەکانی دیکەوە تەماشاکردووە، بەو مانایەی کە خاوەنی شوناسی دەوڵەتن، مەبەستی قەبوڵکردنی ئەم رەفتارە سیاسییە نا راگەێنراوە، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، وەختێک دەبینین چینەکانی وەکی کرێکار هەمیشە لەبەرەی دژ بەدەوڵەت و سیستمەکەیەتی، چینەکەی تر هەمیشە لەخزمەت بەرژەوەندیەکانی خۆیانن، هەرچی ئەم چینەیە کە رەسەنایەتی دەوڵەت دەپارێزن، ئەوانن کە بوون پەیوەست بوون بەو دەوڵەتە لەپێناو راگرتنی سەرخانی رابردووی قەوارەکە خاوەنداریێتی دەکەن، کەواتە ئەم چینە لەگەڵ سیستمی پادشاهی خاوەن یەک گوتار و یەک مانای سیاسین بۆ دەوڵەت.
٢: سیستمی کۆماری: ئەم سیستمە هیچ موڵکداریەکی نییە و هەر دەسەڵاتێک کەدێتە سەر حوکم مەبەست لەحزبی براوەی هەڵبژاردنە، ئەو دەتوانێ حکومەت بەتەنها بباتەرێوە و سیاسەتی خۆی لەشێوەی حوکمڕانی و پەیوەندیی دەرەوە رەنگبداتەوە. کەواتە هەڵبژاردن دەتوانێ سەرۆک هەڵبژێرێ یان سەرۆکەکان کەبریتین لەسەرۆکی پارلەمان و سەرۆکی حکومەت و سەرۆکی قەزایی واتە دادوەری. کە زۆرجار سەربەخۆیە و زۆرجاریش سەر بەدەسەڵاتی سیاسیە، ئەگەرچی ئەم سیستمی بەرهەمی سەرمایەداری دەوڵەتیە، بەڵام بانگخوازی خۆشگوزەرانیە بۆ خەڵک، چونکی بانگەوازی کردووە کە سەربەخۆیی بۆ دەوڵەت و خەڵکە دانیشتووەکەی لە دەسەڵاتی خۆیاندایە.
٣: سیستمی سۆسیال لیبرالی: ئەم سیستمە بەشێکی زۆر لەوڵاتانی ئێستای ئەوروپای رۆژهەڵاتی و واتە وڵاتە کۆنەکانی سەر بەیەکێتی سۆڤیەت خاوەنی نازناوەکەن، ئەگەرچی کۆمارین زۆربەیان، بەڵام سۆسیال لیبرالیەت پیادەدەکەن و پشت بەکەرتی تایبەت دەبەستن، نەک سۆسیال بۆ خەڵک وەکو ئەوروپا هەیەتی، چونکە ئەوە دوو ستایلی جیاوازە کە لەئەوروپا سۆسیال هەیە و لەو وڵاتانە نییە، نەرمی نواندن بەرامبەر ئەوانی تر، سەرا لە بیروڕای ئایینەوە دەستپێکرد، پاشان بوو بە سیاسەت و جیاوازیە سیاسییەکان کە دواجار لە پارلەمان و لە حکومڕانیدا رەنگیدایەوە، هەروەها بەرانگاربوونەوەی دەسەڵات لەرێگەی فکرەوە بەبێ زەبروزەنگ و کێشەی سیاسی بەرامبەر بە کڵێسا و سیستمی ئاینی دەوڵەت بەپێی سەرچاوەی ئاینەکەی.
٤: سیستمی سۆسیالیستی: سیستمی سۆسیالیستی ژیانی سیاسی هاوبەشی خەڵک و حکومەتە و خەڵک لەرێگەی پیتاکەوە ژیان بەسەر دەبات و کەس خاوەنی موڵکیەتی تایبەتی نییە. پوڵ و بانک و داهات لەچنگی تاکە حزبێکدایە و هەر ئەو حزبە دەتوانێ چەند ساڵێک جارێک ستافی حکومەت دەگۆڕێ و هەمان سیاسەتی داڕێژراو پیادەکات لەسەر ئاستی ناوخۆیی و دەرەوەش. مارکس کە خاوەنی ئەم

فکرەیە بەر لەوی ببێتە حەتمیەتی مێژوویی، باش لە چەقبەستووی سیاسەتی ئابوری دەکات و بەهای توانا و بەرهەمهێنانی توانای کاری کرێکار دەکات وەکی هێزێکی بەرهەمهێن، لەگەڵ زۆربوونی بەرهەم بەها کاری کرێکاران نرخی شتەکان زۆر دەبێت، دەبێت ئەم فەزا سیاسییە ئابوریە لەخزمەت تەواوی کۆمەڵگە و بەتایبەتیش چینی کرێکار بێت ئەگەر سیستمەکە سۆشیالیستیە، چونکە زاڵ نەبوونی بەرهەمهێنەران بەسەر بەرهەمدا، کاریگەری بەسەر کرێکاراندا دەبێت کە هەرچۆن بەهای زێدەتر بەرهەمبهێنێ، خۆی کەم بەهاتر دەبێت، ئەمە لەکاتێکدا لەخۆبێگانەبوونی هێزی کار لە بەرهەمهێناندا دەردەکەوێت، بەمەش سیستمی سۆسیالیزم لەشێوەی ژیانی خەڵک و بەتایبەتیش کرێکاران هەستپێدەکرێت، ئەم سیستمە ئەگەرچی لەکاتی خۆیدا کێشەی کەموکوڕی زۆر تێدابوو لەڕووی فکری و پرنسیپە سیاسییە ئابوریەکانی، هەروەها لەدوای روخانی سۆڤیەتەوە نەماوە کە لەساڵی ١٩٩١ کودێتای لەسەر کرا، بەڵام کاریگەری هێشتا ماوە لەبەشێک لەو وڵاتانەی کەلەژێر کاریگەری فکری کۆمۆنیستی تەقلیدین وەکو چین و کۆریا و تایوان و سەنگافور و هتد، بەڵام وەکی سیستم بەمانای چەمکەکە پێناسەیەکی وەها تەنها لەفەرنگی سیاسیدا هەیە، ئەگەرنا لەواقیعدا بوونی نییە و بووە بە خەیاڵی سیاسی.

جۆر و شێوازی پێکهێنانی حکومەت

١: لەسەر بنچینەی دەسەڵاتی گەل دەبێت.

ئەگەر سەرەتای درووستبوونی حکومەت بەنموونە وەربگرین، دەبێ رێز لەئیرادەی خەڵکی بیگیرێ لەلایەن دەستەبژێری سیاسیەوە، بۆیە دەبێ حکومەت بە بڕیاری زۆرینەی خەڵک بونیادبنرێ کە لەرێگەی پارلەمان و دەستوورەوە دەستنیشانی مافی هاوڵاتی کراوە چۆن و بەچ شێوەیەک دەتوانێ هەم خۆی بپاڵێوێ و هەم پاڵێوراو دەستنیشان بکات بۆ نوێنەرایەتی خۆی لەو ئەنجومەن و پارلەمانەی کە تاکە دەزگای شەرعیە.

٢: حکومەتی تەوافوقی.

ئەم ستایلەش لەسەر بنچینەی مەوقیعی بڕیاردان و راپرسی سیاسیە، یان ئەوەتا دەبێ خەڵک بڕیاری چارەنووسی خۆی رادەستی گروپی سیاسی و دەستەبژێر بکات، یان ئەوەتا حکومەتێکی تەقلیدی بەپێی تەوافوقی سیاسی لەنێوان حیزبە کێبەرکێکان درووست دەبێت، وەکو ئەوەی دوای نەمانی یەکێتی سۆڤیەت تەوافوق وەکو سیستمێک لتەواوی دونیا کاری پێکرا و باشترین نموونەش دوای روخانی رژێمی بەعس لەعێراق تائێستا پیادە دەکرێت و لەوڵاتانی عەرەبی دیکەش هەمان نموونە هەیە.

٣: حکومەتی سەرکوتکەر:

ئەم حکومەتە یان دیکتاتۆرە وەکو سیاسەتکردن و یان بەزۆرینە و نادیموکراسی هاتوتە سەر دەسەڵات، یان بەرێگەی شۆڕش و دیکتاتوریەت و رێز نەگرتنی لەکەمینە. ئەم حکومەتە بە کودێتا دێتە سەر دەسەڵاتی حکومڕانی و جومگەکانی دەسەڵات دەگرێتە دەست و شوناسی دەوڵەت دەگۆڕێ، بۆیە دیکتاتۆریانە مامەڵە لەگەڵ خەڵک دەکات و بەشداری کردنی سیاسیانەی خەڵک لەبەرچاو ناگرێ، چونکە خەڵک هیچ دەستپێشخەرییەکیان نییە لەبەدەستهێنانی ئەو حکومڕانیەتە، تائەو جێگەیەی کە دیموکراسی دەبێتە هۆشیاریەکی سیاسی و هەم گروپ و دەستەبژێری سیاسی قەناعەت دەکەن، هەم خەڵک بڕوایان بەوە دەبێ بەو ژیانە سەرکوتکارانە رازی نابن، بەڵام وەکو سوکرات دەڵێ " ئەگەر چی لە دەوڵەتە ستەمکارەکاندا پیاوی ئازا و پیاوی رێزداریش هەڵدەکەون، بەڵام بەدبەختترین حکومەت ئەو حکومەتەیە کە ستەمکارە. چونکە هەروەک چۆن خەڵکی کردووە بە کۆیلەی خۆی وەکو ئارەزوویەک بۆ چێژ وەرگرتن لەدەسەڵاتەکانی بەسەر خەڵکدا، ئاوهاش زەلیلی غەریزەکانیەتی".

ئەفلاتون. کۆمار. وەرگێرانی بۆ کوردی. سۆران عومەر حەمە. رێبوار قارەمانی. مەهدی حەسەن چۆمانی. بڵاوکراوەکانی دەزگای وەرگێران. ٢٠٠٦. ل٤٤٢.
٤: حکومەتی ئەلیکترۆنی.
ئەم حکومەتە ستایلێکی نوێیە لەدوای چەمکی جهانگەرایی هاتە ئاراوە کە شۆڕشی تەکنۆلۆژی کاریگەری خستە سەر سیاسەت و دەوڵەتداری و زۆمینە خۆشکردن بۆ بازرگانی و ئاڵوگۆڕی کاڵا لەرێگەی تەکنۆلۆژیاوە بۆ دەرەوەی خۆی، هەروەها لەرێگەی ئەلکترۆنیات و کۆمپیوتەر و کەرەستەی پێشکەوتووی کۆمپیوتەر، ئیدی لەرێگەی ماڵپەڕ و سایتەوە خەڵک لەگەڵ دەسەڵات و پارلەمان و وەزارەتەکان و بەڕێوەبەراتیەکان مامەڵەی رۆژانەی خۆیان رایی دەکەن، هەروەها حکومەتی ئەلیکترۆنی ئەوەیە کە حکومەت و ستافی حکومەت کەڵک لەو هۆکارانە وەردەگرن کە ئینتەرنێت و ئایتی فەراهەمی کردووە وەکو خزمەتگوزاری، ئەمەش باجی هەی هەم بۆ حکومەت و هەم بۆ خەڵک. روویەکی تری ئەوەیە کەستایلێکی هێمنە و ئەمنیەتی زیاتری هەیە بۆ جێگیربوونی باری سیاسی و ئابوری دەسەڵات و دەوڵەت.

ئەو جومگانەی پێناسەی دەوڵەتی پێدەکرێت.
لەسەر ئاستی دەرەوە
١: نمایندەکان. ئەو نمایندانەی کە نوێنەرایەتی حکومەت دەکەن لە وڵاتانی دەروەی حکومەت. هەروەها ئەو کونسوڵانەی کە نمایندەی جکومەت دەکەن، هەروەها ئەو رێکخراوانەی کەحکومەت بۆ پاڵپشتی سیاسەتی خۆی رەوانەی کۆنفرانس و کۆنگرە جهانیەکانیان دەکەن، هەروەها ئەو وەفدانەی کە لەکەرتی گشتی و تایبەت بەنەفعی حکومەت کار دەکەن و کاری دیبولۆماسی و سیاسەت و کڕین و فرۆشتنی کاو سامانی حکومەت و گشتی دەکەن.
٢: مامەڵەکردنی دیپلۆماتکاری دەوڵەت. هەموو حکومەتێک مامەڵە لەگەڵ ئەو کونسوڵ و نمایندانە دەکات کە لەوڵاتەکەین، بۆیە لەرێگەی ئەو نمایندانەوە کەسەر بەوەزارەتی رۆشنبیرین، دەبێ لەگەڵ فەرهەنگخانەی سەر بەکونسوڵ کە هەڵقەی کونسوڵین کولتوور دەگۆڕنەوە لەچالاکی. هەروەها کەرتی تایبەت وە گشتی مامەڵە لەگەڵ بەشی دارایی کونسوڵ دەکەن بۆ بەرژەوەندی راگرتنی هەردولا. هەروەها بۆ باری سسایەتیش نمایندەی حکومەت دەبێی بەورياييەوە رەسمی سیاسەتی خۆی جێگیر بکات و پێشکەشی ئەو وڵاتەی بکات کە کونسوڵی ناردووە.
٣: پەیوەندیی بازرگانی. پەیوەندیی بازرگانی بەشێکی زۆری پتەوکردنی پەیوەندیی نێوان حکومەت و دەوڵەتانی ترە، دەبێ نمایندەی حکومەت بزانێ بۆچی بازرگانی لەگەڵ ئەو دەوڵەتە دەکات و چ بازرگانیەک بۆ راگرتنی سومعەتی حکومەتەکەی. چونکە ئەو سومعەتە مەرجی باڵانسکردنی هێزی خۆیەتی لەئاستی نێودەوڵەتی. ئەو جورە پەیوەندییانە لەسەر ئاستی سیاسی رێکدەخرێ و تەوافوقی لەسەر دەکرێ. بۆ نموونەش پەیوەندیی ئابوری و بازرگانی ئێران و چین و روسیا، هەروەها پەیوەندیی ئابوری فەرانسە و ئامریکا و میسر و تونس و هتد. هەروەها سوید و نەروێژ و ئامریکا. بەریتانیا و هیندستان و هتد.
٤: پەیوەندیی دیبلوماسی: ئەم پەیوەندییە کە پەیوەندییە ئۆرگانیەکانی دەروەی وڵات وەکو پەیوەندیەکی ئاڵوگۆرکەر (علاقە تبادلیە) هەیە، ئەم پەیوەندییە زۆرجار لەئاستی بڕیاردانە لەسەر مەسەلەیەکی سیاسی نێودەوڵەتی یان کێشەیەکی گەورەی وەکو چوونی تورکیا بۆ نێو یەکێتی ئەوروپا یان مەسەلەی بوونی فەڵەستین بەدەوڵەت و جیاکردنەوەی دوو پارچەی هەرێم یان دەوڵەتۆچکەی وەکو بۆسنە و هیرسوگۆڤین و یان پەیوەندیی گرتنی رۆژئاوا بۆ هاوکاریکردنی ئامریکا لە داگیرکاری وڵاتانی رۆهەڵاتی ناوەڕاست و هتد، بەپێچەوانەشەوە پەیوەندییەکی دیکە هەیە کە لەپاشکۆی ئەو پەیوەندیانەیە ئەویش بوون بە بەرەیەک لەدژی وڵاتێکی سەرکێش یان هێزێکی گەورە کە لەوڵاتانی سەنعەتی و خاوەن بڕیارن.
لەسەر ئاستی ناوەوە

١: تەواوی وەزارەتەکان بەپێی دەستوری و یاسای دەوڵەت ریکدەخرێت و کاردەکات و رینمایی لەئەنجومەنی وەزیران وەردەگرێت، هەموو وەزارەتێک یاسای خۆی هەیە، دەبێ کاری گونجاوو و دیاردەی نوێش بەپێی یاسا سیستماتیک بکرێ، هەروەها هەموو ئەو وەزارەتانەی کە نزیکایەتی کاریان لەگەڵ یەکتر هەیە، زەمینە بۆ لێکتەگەیشتن و ئاسانکاری بۆ کاری دەزگاکانی دەوڵەت و کاری رۆژانەی خەڵک بکەن.

٢: سیستمی کارگێڕی و بەدەستهێنانی دارایی لەرێگەی باج ئەستاندن و خاڵی گومرگی و فرۆشتنی سامانی نیشتیمانی دەبێت بەپێی دەستوور، ئەم بابەتە بەشێکە لەداهاتی حکومەت، بەبێ ئەم دەرگایە حکومەت بەڕێوەناچێت و هاوڵاتیش ناتوانێ ئەو ئینتیمایەی هەبێت بۆ حکومەت و دەوڵەمەندکردنی پایەکانی، لەبەرامبەریشدا دۆزینەوەی کار و بە سیستماتیک کردنی ژیان و کار و خزمەت، لەرێگەی لۆژیکی ئەرک و ماف کە لەدەستووری هەر وڵاتێکدا دیاریکراوە بەبێ لەبەرچاوگرتنی رەگەز و نەتەوە و مەزهەب و ئایین و هتد.

٣: سیستمی پەروەردەی دەبێ ئەگەر جیاوازیش بێت لەگەڵ وڵاتانی تر. لانیکەم خاڵی هاوبەشی هەبێت کەمافی مرۆڤ و مافی فێربوونی هەموو تاکێکە. ئەم کایەیە لەوەتەی هەیە ئینسان کە خەریکی دامەزراندنی حکومەت و راگرتنی سیستمی حوکمڕانیە، گرینگترین شت ئەوەیە کە ئینسان ئامادە بکات، بۆ ئایندەی کۆمەڵگە و حکومەت و سیاسەت و نەوەی نوێ. هەروەها پەروەدەش بەشێکە لەو کایەیەی کە حکومەت پشتی پێدەبەستێ بۆ درووستکردنی کادری پێشکەوتوو بۆئەوەی موحتاجی دەوڵەتان و حکومەتی تر نەبێت.

٤: سیستمی تەندروستی و زەمانەتی ژیان و رێکخستنی شێوازی نەسل و سنووردارکردنی نەسل و رێگری لەهۆکاری مردن و ناجێگیری تەندروستی گشتی و هاتنی نەخۆشی وەکو مەسەلەیەکی ئەمنی نەتەوەیی.

٥: ئاوەدانکردنەوە و نیشتەجێبوون و رێگەوبان و هەموو خزمەتگوزاریەکانی تر. پلانی ئاسۆیی و ستوونی یەکێکە لەو پلانانەی دەبێ حکومەت کەڵکی لێوەربگرێ بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نێتەجێبوون، چ ئەوەی کەڵک لەرووبەر وەربگرێ و بەفیڕۆی نەدات، چ ئەوەی شار بەشێوەیەکی مۆدێرن سیمایەکی مۆدێرنی هەبێت و پێشبڕکێی حکومەت و سیاسەتی حوکمڕانی ئەوانی تر بکات. هەروەها بۆ جوانکردنی رێگەوبان و سەقامگیر کردنی هاتوچۆ و سیستمی زەمانەتی هاتووچۆی هاوڵاتیان بەهەمو هۆکارەکانی هاتوچۆ شەمەندەفەر و باس و ترام و ماشین و میترۆ و هتد. بەشێکە لەسیاسەتی حکومەت کە دەبێ رەسمی بکات لەنەخشەی حکومڕانیدا.

هۆکارەکانی پشتبەستنی دەوڵەت بەژێرخان

وەکو پێشتر لە چاپتەرەکانی پێشوو باسمان کردووە، بەپێی تیۆرو فەلسەفە، دەوڵەت بریتی یە لەدوو جومگەی بنەڕەتی. ئەویش ژێرخانە کە پێکهاتووە لەسەروەت و سامانی سرووشتی و ناسرووشتی و بەروبومی خاک و دەریا و زەوی و ماتریالەکانی دیکە و بازرگانی و ئاڵوویر و هتد.

جومگەی دووهەم بریتی یە لە سەرخان، سەرخانیش بریتییە لەزمان و کولتوور و مێژوو و رۆشنبیری و فرەیی لەکولتووری جیاواز و مەزهەب و ئایین و ئەدەب و داب و نەریت و هتد. بۆ ئەمەش دەوڵەت لەپێکهێنانی حکومەتدا یەکێک لەو ئەرکانەی بەستافی حکومەت و پۆستەکان دەسپێرێت و لەلایەن خەڵکەوە متمانە وەردەگرن، پاراستنی ئەو ژێرخان و سەرخانەیە کە سەقفی هەیکەلی دەوڵەتی لەسەر بونیادنراوە. بۆئەمەش حکومەت جگە لەتواناکانی خۆی پشت بەکەرتی تایبەت دەبەستێ لەلایەک بۆ هاوکاری دەوڵەت و لەلایەکی تر بۆ ئازادی وەگەرخستن و وەبەرهێنان کە پێشتر دەوڵەت هەردوو جومگەکەی لەبەردەستتدا بوو.

١: خزمەتگوزاری لەنێوان حکومەت و کەرتی تایبەت و دەزگا حکومیەکان. خزمەتگوزاری ئەرکێکی سەرەتایی حکومەتە لەرێگەی وەزارەتە تایبەتمەندەکانە، دەوڵەت لەسەریەتی هەم وەکو ئەوەی لەرووی فۆرمەوە شێوازەکانی ژیانی شارستانی یەت پێشکەش بکات بەهاوڵاتیان، هەم وەکو رێکخستنی ژیان لەسەریەتی بۆ بەردەوامبوون و گروپی خۆبەڕێوەبردن خزمەتگوزاری پێشکەش

بکات، بەڵام ئەوەی لەسەر کەرتی تایبەتە دەوڵەت بەیاسا ڕێکی خستووە، دەبێ سنونرێک بۆ ئەو وەبەرهێنان دابنێت کە ئیستیغلالی دەخلی خەڵکە نەکات، بۆ نموونە خزمەتگوزاری ئینتەرنێن و هێڵەکانی تەلیفۆن و هێڵی گواستنەوە و هتد. ئەمانە دەبێ لەگەڵ هۆشیاری بۆ خەڵک، باجەکەیان لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ بازرگان و لەوێشەوە بۆ بازرگان و کەرتی تایبەتیش بۆ هاوڵاتی بەشداربوو لەو خزمەتگوزاریانە.

٢: دەزگا ناحکومیەکان و ڕێکخراوە خێرخوازیەکان، ئەم دەزگایانە بەپێی پلان و یاسا کار و سنووری دەسەتیان دیاریدەکرێت، بەو مانایەی ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، هاوشان لەگەڵ دەستەی مافی مرۆڤ و دەستەی دەستپاکی و دادگە و ریکخراوە مرۆییەکان و ڕێکخراوەکانی داکۆکی لەکاری میدیایی و مەسەلەی کێشەی ژن وەکو کێشەیەکی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی، بەبێ ئینتیما و ولایەنگیری دەبێ هاریکاری جومگەکانی دەوڵەت بکەن، لەڕوویەکی دیکەشەوە دەوڵەتیش پشتیوانی لەم دەزگا و ڕێکخراوە ناحکومیانە بکات و لەرووی یاسیی و فەندی ماڵی و ئامارەوە هەماهەنگی بکەن.

٣: داواکاری خەڵک لەحکومەت دەبێ لەسەر بنچینەی ئەرک و ماف بێت کە بەپێی دەستوور و یاسا جیاوازەکان دیاریکراوە، ئەمەش دیسان دەکەوێتە سەر ئەوەی دەوڵەت چەند توانیویەتی وەکو دەوڵەتی مۆدێرن هەڵسوکەوت لەگەڵ بەشداری سیاسیانەی خەڵک بکات، ئەرک تەنها ئەوەنییە کە هاوڵاتی ملکەچی یاساکان و سیستمی کار و وەزیفی حکومەت بێت، مافی تەنها ئەوەنییە کە هاونیشتیمانی زەمانەتی تەندرووستی و ئەمنی و کۆمەڵایەتی هەبێت، لەهەردوو بارەکەدا دەبێت سیستماتیک بکرێت و بەپێی دەستوور ئەرک و ماف دیارییکرێت .

٤: ڕێکخستنی باری کەسی و هۆکارەکانی دیاریکردنی شوناسی هاوڵاتی کە پاسپۆرت و ناسنامەی دەوڵەت و کارتی زانیاری و کارتی کارگێری خێزانی و کارتی سیستمی بانکی و هتد، ڕێکخستنی پێناسەی هاونیشتیمانی بوون لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ تاک، هەم ڕێکخستنی ژیانی تاک و کۆمەڵە، هەم خۆ رزگارکردنە لەکێشەکانی لەدایک بوون و مردن و کێشەی کۆچ و هاتن و چونی بیانی و سیستمی ژیانی کۆمەڵایەتی، ئەگەرچی ئەمە لەدەوڵەتانی ئەسکەندەنافیا بەشێوەیەکی سیستماتیک چارەسەر کراوە، لەئەروپاش بەهەمان شێوە، بەڵام لەدەوڵەتانی وەکو ڕۆژهەڵات و بەشێکی پاشماوەی سۆڤیەتی کۆن و هەندێک وڵاتی دیکە کە پێشکەوتنی کەمتر بەخۆیەوە بینیوە، کێشە کۆمەڵایەتیەکان لەلایەن دەوڵەتەوە هێشتا بەهەڵواسراوی ماونەتەوە، بۆیە تائێستاشی لەگەڵدابێت کێشەی هاوڵاتی بوون پاشماوەکەی ماوە و سیستماتیک نەکراوە، لەوانەش زەمانەتی ئەمنی و تەندروستی و ژیانی ڕۆژانە و هتد .

٥: دیاریکردنی یاسایەک بو سەربازگیری. یەکێک لەو جومگانەی دەوڵەت دەپارێزێ سوپایە، بۆ ئەمەش دەوڵەت پێویستی بەماتریاڵی بەشەری هەیە بۆ دامەزراندن و ڕاستەڕێ کردنی سیستمی سوپا و پاراستنی سنووری جوگرافی لەدوژمنەکانی یان لەهەر جۆرە مەترسیەکی دەرەکی، جا با ئەو یاسایە تەجنید بەزۆری و خزمەتکردنی دەوڵەت و نیشتیمان بێت یان خۆبەخشانە وەکو ئامریکا و چین و هتد.
بێت، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین ئێستا لەوڵاتانی ڕۆژئاوا بەهۆی نەمانی ئەو سنوورە دەستکردە و درووستکردنی یەکێتیەک بۆ یۆرۆ لەسەر ئاستی ئابوری و بازرگانی و کێشەکانی دیکەی نێوان ئەوروپا، سوپا ئەو ڕاسپاردەیەی نەماوە و ئەو ئەرکەی نەماوە سنوور بپارێزێ، تەنها ئەوەنەبێ کە ئامادەیە هەمیشە بۆ هەر ئەگەرێکی چاوەڕوان نەکرا پاسەوانی لەدەوڵەت بکات.

٦: دەوڵەت بەر لەهەرکارێک دەستی بۆبەرێت، لەسەریەتی سیستمی دادوەری سەربەخۆ ڕابگرێ و بیپارێزێ بەپێی دەستوور، بەو مانایەی هەر جۆرە دەستێوەردانێک لەکاری دادوەری بەبیانووی ئایین و مەزهەب و نەتەوە و عەشیرەت و هەر بەرژەوەندیەک قەدەغە بکرێت و حەرام بکرێ، بۆیە لەسەریەتی بۆ دیاریکردنی یاسای داواکاری گشتی و ئازادی بەیان و ڕۆژنامەگەری و هتد کە هەم سنووری ئازادی دیاری ناکات و هەم دیاریدەکات کە دژی هەر بەرژەوەندیەکی تاک کوی کۆمەڵگە بێت.

رۆڵی سەرکردە لەبونیادنانی دەوڵەتدا
رابەر . سەرکردە. فەرماندە.
١: تۆماس جۆردون دەڵێ: سەرکردە وەزیفەیەکی پلە باڵای دەوڵەت و جومگەکانی دەوڵەتە، تایبەتمەندییەکە کەپەیوەندیی بە شارەزایی و فێربوونەوە هەیە.
٢: فرانس وسندەر دەڵێ: سەرکردە ئۆتۆریتەیەکی کۆمەڵایەتی یە و بەشێکە لەجەستەی کۆمەڵ.
٣: هارتلی دەڵێ: پلەیەکی باڵایە لەبونیادنانی پەیکەری هەر بوارێک.
٤: هێمان دەڵێ : سەرکردە بریتیە لە درووستکردنی پرنسیپ و ئاراستەکردن و رێنمایی و رەفتار و بیرۆکە بۆ کەسانی تر. (١)
سەکردە سەرۆکی دەستەجەمعێکە، ئەمە بەو کەسایەتییە دەگوترێ کە دەتوانێ گروپی سیاسی و سەربازی یان کۆمەڵێک یان کۆمەڵگە، یان خەڵک بەڕێوەببات یان ئاراستەیان بکات، ماناکەشی زیاتر لەبنەچەدا غەریزەییە، لەپاڵەوان و سوپەرمانەوە سەرچاوەی گرتووە کە بەهۆی توانا جەستەییەکانیەوە خۆیان بەسەر خەڵکدا زاڵ کردووە، یان نموونەی جوامێری بووە لە ئەفسانە و مێژوودا باسدەکرێت، بەڵام لەبنەڕەتدا سەرکردە چەمکێکی نوێ نییە و لەباوەشی سیاسەتدا لەدایک بوو بێت یان گەورە بووبێت، بەوپێیەی سیاسەت راستە کایەیەکی کۆنە، بەڵام لایەنە زانستیەکەی بۆ ئێستا کە چەمکێکی ترە نەبووە و پێشتر سەرکردە بەرلە سیاسەت هەبووە و سەرکردایەتی کۆمەڵێکی کردووە بەبێ ویست و ئیرادەی ئەوانی تر وەکو قۆناغی بەردین و قۆناغەکانی دارستان کە تائێستاش بونیانە هەیە و نەهاتونەتە نێو ئینسانەوە.
لەلای فارابی سەرکردە هەم سەرچاوەی دەسەڵاتی باڵایە و هەم نموونەی باڵایە کە خەڵک ئەوانەی دیکە ناتوانن ئەو پێگەیە تێپەڕێنن، یان ئەوەی دەستبەرداری ببن و بەبێ سەرکردە بژین، بۆیە سەرکردە لێرەدا بەبێ مەرجی تەندروستی نابێت و ناشێ سەرکردایەتی خەڵک بکات، نابێت هەم جەستە و هەم عەقلیەت و هەم سایکۆلۆژیای ناتەواو بێت، هەم توانای گوزارشت و قەناعەت پێکردنی هەبێت و هەم زەمینە بۆ فێربوون و راوێژکردن سازبکات بۆ راوێژکار و کەسە شارەزاکانی. لەشوێنێکدا فارابی ئەگەرچی بەپێی تێگەیشتنی ئایینی ئیسلام تەماشای سەرکردە دەکات کە خۆی لە راسپاردەکانەوە سەرچاوەی گرتووە و دەڵێت" مەحاڵە سەرکردە خاوەنی گشت تایبەمەندییەکی خۆ کردە بێت و لەوانەیە خاوەنی پرنسیپ گەلێکی دادپەروەری بێت و خاوەنی تایبەتمەندی هەڵێنجان و بەئەنجام گەیشتن بێت، هەروەها خاوەنی ئازایەتی بێت، بۆیە کۆمەڵگە لەسەریەتی ئەم جۆرە سەرکردانە هەڵبژێرێت و مافی سەرکردایەتیان پێبدات و سەرکردایەتی شار یاخود کۆمەڵگەی نموونەیی یان پێبدرێت، چونکە دەبێت سەرکردەی شار شارەزا و تێگەیشتوو و دانا و فەیلەسوفێکی کامڵ بێت و گەیشتبێتە دوا پلەی مرۆڤایەتی و باڵاترین پلەکانی بەختەوەری مەعنەوی" . د. احسان محمد الحسن. رواد الفکری الاجتماعی. وزاره التعلیم العالی و البحپ العلمی. ١٩٩١ ل ٢٦ ل ٤٥.

تیۆرە جیاوازەکانی کەسایەتی سەرکردە .
١: تیۆری (بۆ ماوەیی): ئەم تیۆرە بۆ ماوەییە لەبنەماڵە و خێڵ و بنەماڵە ئەرستۆکراتەکان قسەی لەسەر کراوە، تیۆرەکە پێی وایە ئەم جۆرە سەرکردەیە لەدایک دەبن نەک درووست دەکرێن. بۆئەم مەبەستەش مەرجی بۆدانراوە کە دەبێ سەرەتا درێژترین باڵای هەبێت و جەستەیەکی تەندرووست و

زیرەک و دەسەڵاتی تەواو بەکار بهێنێ و تەواو پەروەردە کرابێت و ئامادەیی سەرکردایەتی و پراکتیک کردنی ڕێنومایی بنەماڵەیی هەبێت و هتد.
یەکێک لەو هۆکارانەی کە لەئاستی نێوخۆیی و دەرەوەش بۆ کەسایەتی، ئەوەیە کە بەرژەوەندی بنەماڵە و بۆ ماوەیی وەکو کولتور و مێژووی کۆمەڵایەتی و ئایین و پێناسەکەی بپارێزێ، ئەگەر لە رابردوودا کەسی یەکەمی ئەو بنەماڵە بۆ ماوەیە دادپەروەر بوبێت، دەبێت سەرکردە هەمان شێوە مامەڵە بکات، ئەگەر لە رابردوودا لەسەر بنچینەی سیاسی و بەرژەوەندخوازی لەگەڵ دەوڵەتانی زلهێز گرێبەست و بەڵێن هەبوو بێت، دەبێ لەو گرێبەستە ئابوری و بەڵێنە سیاسییە دەرنەچێت، بەپێچەوانەوە دوچاری کێشەی بنەماڵەیی و سیاسی و ئابوری دەبێتەوە، هەروەک چۆن ئەمە لەدەسەڵاتی بنەماڵەکانی مەغۆل رویدا.
جۆرێکی دیکەی بۆ ماوەیی، ئەوەیە کە موڵکیەتی مەعنەوی وەکوو کولتووری دەوڵەت و مێژووەکەی، واتە سەرمایەی رەمزی لەنێو نەچێت و بپارێزرێت و جارێکی دیکە لە سیاسەتی دەوڵەت رەنگبداتەوە، یان لانیکەم بەو شێوەیە ئەفرادەکانیان دەرنەکەون وەکو پاشاکانی رۆژئاوا و ئەسکەندەنافیا کە خاوەندارێتی دەوڵەت بەپێی دەستووری دەوڵەت ببینن، بۆ نموونە نابێت دەسەڵاتدار واتە کوڕ یان کچی پادشا خۆیان لەخەڵکی جودا بکەنەوە لە ژیانی ئاسایی لەناو دەستوور کە نوسراوەتەوە، وەدەبێ بەر لەهەر کەسێک و هەر هاوڵاتییەک هەڵگری کولتووری لێبوردەیی و خاکێتی بێت لەپێناو بەرژەوەندی خەڵکی وڵاتەکەی بۆ دونیایەک کە لەپێناویدا دەژین، بە تایبەتی ئەو فکر و ئاینانەی کە کۆمەڵگە بە موڵکی گشتی دەزانێت و پێویستی بە پاراستن هەیە لەرووی ئەمنی دەوڵەتی و ئەمنی کۆمەڵایەتیەوە، بەڵام دیسان بۆ پاراستنی شوناس و کەسایەتی بنەماڵەکانیان، نەوەکانیان هاوسەرگیری لەگەڵ یەکتر دەکەن، بۆ ئەوەی قەوارەی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکە بپارێزن بۆ نەوەکانی دیکە.
٢: تیۆری فرمانی : واتە وەزیفی: تایبەتمەندی ئەم جۆرە سەرکردەیە ئەوەیە کە ئامانج بەدەستبهێنێ بۆ دەوڵەت و کیانی دەوڵەت بپارێزێ کە لەم پرنسیپانە پێکهاتووە. دەسپێکردن و ئەندامبوون لە دەوڵەت و کاررێکتەری و رێکخستنی کار و دەسەڵاتخوازی و پەیوەندیکردن و دانپیانان و بەرهەمهێنان بۆ دەوڵەت.
فەرمان لەهەردوو باری ئاسایی و نائاسایی، لە باری ئاساییدا، دەبێت سەرکردە راوێژ بە شارەزایان بکات و بەرژەوەندیی گشتی لەبەرچاو بگرێت و هەرچی کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابوری و فەرهەنگی هەیە لەژێر تاقیکردنەوەدا بپارێزێ و بەپێچەوانەوە ئەمنیەتییان بپارێزێ لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە، چونکە زمان کێشەیە و ئابوری تاک و کۆمەڵگەش بۆخۆی کێشەیەکی دیکەی نەپساوە و ئابوریە کە گرێدراوی گشتە کێشەیەکی مەترسیدار بۆ تاک و کۆمەڵگە. ئەمە فرمانی گشتگیری دەوێ کە هەر کەس بۆ پاراستنی قەوارەی دەوڵەت، کاری خۆی بکات، بەپێچەوانەوە دژی ئەو سیستمە بوەستێتەوە بۆ نەمان و روخانی ئەو دەستەبژێرە سیاسییە یە، بۆیە دەوڵەت جەخت لەسە یاسای فەرمان دەکاتەوە و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە فەرمانبەر چۆن دەتوانێ فەرمانی دەوڵەت جێبەجێبکات.
٣: تیۆری هەڵوێستگەرایی: تایبەتمەندی ئەم جۆرە سەرکردەیە هەڵوێست وەرگرتنە لە دیاردەی بەجێ و نابەجێ، سەرکردە دەبێ لەکاتی شۆڕش و لەکاتی حکومەتداریش هەڵوێست بنوێنێ بەرامبەر ناهەقی، بۆ نموونە هەڵوێستی چێ گیڤارا کە وەزیر بوو لەحکومەت، کەچی بۆ بەرگریکردن لەخەڵکی هەژار و بێدیفاع هەڵوێستی وەرگرت و بەردەوام بوو لەشۆڕش، هەڵوێستی ترۆتسکی لە بەرامبەر بەلشەویکەکانی سۆڤیەت تاکو بەناهەق دەکوژرێت، هەڵویستی قازی محەمەد لەکاتی کۆماری مهاباد و تاکو لەسێدارە دەدرێت، هەڵوێستی فەهدی سکرتێری حزبی شیوعی عێراقی و هەڵوێستی سەرکردەی وەکو ٤ ئەفسەرەکە کە لەسێدارە دران و عەبدولکەریم قاسم لەسیاسەتدا لەکایەی رۆشنبیریشدا نموونەی جهانی کەبەردەوام باسدەکرێ. ئەمیل زۆلا کەسێکی رۆشنبیرە و دەبێتە لایەنگری کەیسی (دریفۆس) کە پیاوێکی سەر بەسوپایە و دادگایی دەکرێ لەسەر ئەوەی سیخوری بۆ وڵاتێکی دیکە کردووە، نموونەی لۆکاڵی کوردیش ئەو فرۆکەوانەی کە هەڵەبجەی بۆردومان نەکرد، یان کەسێکی وەکو شاکر فەتاح لەنێو دەیان رۆشنبیر و نووسەری دیار لەبەرامبەر بەعس ساڵی ١٩٨٨ دوای نەهامەتی کورد لەپرۆسەی ئەنفال گوتی نا بۆ ئەنفال و هتد.

سیفەتێکی دیکەی سەرکردەی هەڵوێستگەرا، بەیەک چاو تەماشاکردنی کۆمەڵ و ئەو دەستەجەمعەی سەرکردایەتیان دەکات بەیەکسانی، ئەمە نموونەی سوپەرمانییە کەلەسەردەمی رابردوو هەبوو و ئێستا نەماوە، چونکە سیاسەت مۆدێکی تری وەرگرتووە، بۆیە نموونەی (مەسیح و عەلی کوڕی تالیب و عومەر موختاری لیبیا و ئەبراهام لینکۆلی) ئامریکا کەلەسەر یەکسانی رەگەزی کوژرا دەهێنینەوە.
هەڵوێستگەرا دورکەوتنەوەیە لەغەدر و ستەمکاری بەرامبەر نەیار و دوژمن، مەبەست ئەوکاتەیە کە سەرکردە زانی سەرکەتوو بووە لەجەنگ و جۆرەکانی تری کێبەرکێ. دەبێ لێبوردەبێت لەنەیارەکانی و دوژمنەکانی، وەکو هەڵوێستێکی جوامێرانە و ئینسانیانە.
سەرکردە لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە
بەبڕوای تۆماس هۆبز کەکۆمەڵناس و خاوەنی فەلسەفەی هەقە، پێیوایە سەرکردە چەمکێکە لەفکری ئیدیالیستی و کۆمەڵایەتیدا مێژوویەکی دوورتری هەیە و لەئەنجامی ململانێی ژیان و مانەوەدا دروستبووە، هەروەها حاڵەتێکی غەریزی حەیوانیشە وەکو پێشتر گوتم، کە بەچەوساندنەوەی ئەوانی تر و مانەوەی خۆی و سڕینەوەی ئاسەواری نەتەوە یان هۆز یان ئایینێکی تر، درێژە بەتەمەنی خۆی و کۆمەڵگەکەی و فکرەکەی دەدات، بەڵام دواتر ئەم چەمکە گەشەی کردووە لەگەڵ پێشکەوتنەکانی ژیانی رۆژانەدا و بۆ سیاسەت کەڵکی لێوەرگیراوە، ئەمەش زیاتر لەدوای هاتنی سیستمی سەرمایەداری کە بەسەر دەرەبەگایەتیدا سەرکەوت، ئیدی چەمکەکە وەکو هەر دیاردەیەکی دیکە ئاڵوگۆڕی بەسەرداهات و کاری پێکرا و بەرەبەرە ستایلەکەی گۆڕا، چونکە لەسەردەمی دەرەبەگایەتی تاکە سەرکردە دەرەبەگ بوو کە خاوەنی هەموو جۆرە موڵکیەتێک بوو، بەڵام کەسی یاخی لەدەرەبەگ سەرکردە نەبوو، بەڵکو جۆرێکی دیکەی سەرکردەی شۆڕشێکی نهێنی بوو دژی سیستمەکە کە جوتیار یان مامۆستایەکی شۆڕشگێڕ بووە، هەروەها تاڕادەیەکیش چاکسازی بوو لەخزمەتی سیستمەکە و لەخزمەتی بەرژەوەندی خۆی کە جوتیار بوو، دەنا کەس ئامادە نەبوو شۆڕش بکات بەهۆی ئەوەی جوتیارە و زەوی هەیە و بەرژەوەندیەکەی لەدەستنادات، ئەمە جیاوازی نێوان کرێکار و جوتیار ئەوەیە کە کرێکاری شۆڕشگێڕ زەوی و موڵکی نییە و جوتیار هەیەتی، هەڵبەت بۆئەمەش سەرکردەی کاتی هەیە، بۆ نموونە کۆمەڵێک کرێکار لەسەر نەبوونی ماف و حەوافز و پشو و سەعات کار و هتد ماندەگرن یان خۆپیشاندان دەکەن، بۆ جوتیاریش لەدژی بێمافی و داگیرکردنی زەوی لەلایەن ستەمکارێکەوە، یەکسەر کەسێک دەبێتە پێشەواو سەرکردایەتی جوتیارە ناڕازیەکان دەکات و پلاتفۆرمێک پێشکەش دەکات و رێنماییان دەکات و بڕیار لەسەر پاراستنی بەرژەوەندی و شەڕ یان ئاشتی دەدات و دەبێت کۆمەڵەکە بەرێنمایی ئەو سەرکردەیە مامەڵە بکەن، هەڵبەت ئەمە خۆسەپاندن نییە، بەقەد ئەوەی لەخۆڕابینین و ئیرادەگەری و عەقڵمەندی و ئازایەتیە بۆیە کۆمەڵەکە بڕوای پێدەکەن.
بۆ دەڵێم سەرکردە چەمکێکی ئیدیالیستیە بەرلەوەی ماتریالیستی بێت، چونکە پێشتر بە پێغەمبەرەکان و شێخەکان و پیاوە روحانیەکان دەگوترا سەرکردە و بەتێگەیشتنی خۆیان سەرکردایەتی کۆمەڵگەیان دەکرد و کۆمەڵگەیان ئاڕاستە دەکرد بەرەو چاکە و دوور کەوتنەوە لەخراپەکاری، هەڵبەت چاکە و خراپەش بۆخۆی مانای جیاوازیان هەیە هەم لەڕووی فکریەوە هەم لەڕووی ئایینیەوە کە پێشتر باسی ئەم ئەم چەمکەمان کرد.
ئیدیالیستی بوونی چەمکی سەرکردە، لەدوو رەهەندی جیاوازەوە مامەڵەی لەگەڵ دەکرێ، رەهەندی یەکەم ئەو جۆرە سەرکردەیە کەلەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرێت، وەکو سەرۆک بنەماڵە و هۆزەکان کە بەر لەئایین هەبوون و تائێستاش لە هیندیە سورەکانی ئامریکای لاتین هەن، ئەم هەڵبژاردنە کە لەمێژوودا باسدەکرێ، بەهۆکاری ئەوە بووە کەخەڵک مەعریفەیان کەمتر بووە لەو کەسانەی کە هەڵکەوتوون لەڕووی عەقڵیەوە، هەڵبەت لەوەتەی ژیان هەیە لەکۆمەڵگەدا کەسێک یان چەند کەسێک هەڵکەوتوون لەڕووی عەقڵیەوە کامڵ بوون و خەڵک بڕوای پێیان هەبووە و وەکو فێرکار و مامۆستا تەماشاکراون، ئەلێرەوە دەتوانین تەماشای چەمکی سەرکردە بکەین. بۆیە خەڵک ناچار بوون پەنایان بۆ ئەو پیاوانە بردووە ئاراستەیان بکەن بەرەو چاکەکاری و ناسینی سرووشت و خودا ناسی و

ڕێکخستنی کۆمەڵگە و دامەزراندنی سیستمێکی لەبار و هەموو ئەو پێداویستیانەی کەبۆ بەدەستهێنانی گشت بوون.
رەهەندی دووەم ئەو بەناو سەرکردانە بوون کەبەزۆر خۆیان دەسەپاند بەسەر خەڵکدا، بەومانایەی سیستمی دیکتاتۆریەت و بڕوا نەبون بەتوانای ئەوانی تر لەهەموو کایەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و فەرهەنگی و تەنانەت رۆحانیش، هەڵبەت ئەمە بەر لەدرووستبوونی زانست هەبوون و ئێستاش بەشێوەیەکی دیکە لەرێگەی ناشەرعیەوە هەڵدەژێردرێن یان خۆیان دەسەپێنن، یان ئەو گروپە چەکدارانەی کەلەقەراخ روبار و ئۆقیانوسەکان بوون و پێیان دەگوترا قەراسنە، واتە دزی دەریا یان ئەوەی ئێستا پێیان دەگوترێ گروپی مافیا، ئەم جۆرە سەرکردانە بەزۆری و خۆسەپێن بوون بەسەر ئەوانی تر، بەڵام لەئاستی سەرکردایەتیدا بوون.

سیفەتەکانی سەرکردە
١: شارەزایی و لێهاتوویی
٢: بڕوابوون بەلاوازی خەڵک و کارکردن بۆ نەهێشتنی.
٣: بڕوابوون بەئینسانیەت و جیاوازی نەکردن
٤: پێشڕەوایەتی و ڕێگەگرتن لەقەیران و گوێڕایەڵی.
٥: بڕوابوون بە سەرکردایەتی دەستەجەمعی.

سەرکردە لەمێژووی نوێ
سوکرات دەڵێت " کەسایەتی ستەمکار لە کۆمەڵگەی ستەمکاری دەگونجێ. کەسایەتی دیموکراسیش لە کۆمەڵگەی دیموکراسی" مێژووی نوێ، هەڵبەت کەدەڵێین مێژوو مەبەستمان لەو مێژووەیە کەنوسراوەتەوە و چیرۆکی جیاوازی لەگەڵ خۆیدا هەڵگرتووە، بۆیە چیرۆکەکان پێمان دەڵێن مێژووی شەڕ و دەست شکاندنەوەی یەکتر بووە لەنێو دەوڵەتانی دونیا و بەتایبەتیش دوای دروستبوونی ستایڵی ئیمبراتۆریەتی رۆمانی، ئیدی ئەمە بوو بەرێچکەیەک کە کۆمەڵگە بەناچار لەرێگەی دەستەبژێرەوە قەبوڵی ئەوەبکەن کەسەرکردەیان هەبێت و چارەنووسیان لەرێگەی ئەو سەرکردانەوە دیاری بکرێت، تەنانەت بۆ لەشکر و سوپاکانیش سەر لەشکر دروستبوو، بەڵام لێرە سەرکردە ئەرکێکی گەورەتر لەسەرکردەی سیاسی دەکەوتە سەرشانی، ئەویش راگرتنی ئەمنیەت و سنووری جوگرافی کۆمەڵگەکەی و وڵاتەکەی بوو، هەروەها راگرتنی سیاسەتی سەرکردەکانی سەرەوەی خۆی، بەڵام بەگیانی ئەو خەڵکەی کە هەندێکجار لەدەرەوەی ئارەزووی خۆیان دەبوونە قوربانی درێژەدان بەتەمەنی سەرکردەکان و سیاسەتەکەیان و بەرژەوەندیەکانیان.
ئەگەرچی ئێمە لێردا تەنها باسی سەرکردە لەمێژوو نوێ دەکەین، بەڵام پێشتر لەئیمبراتۆریەتی ئەسینا واتە یۆنان، کەسێکی وەکو ئەسکەندەری مەکدۆنی فەیلەسوفی وەکو (ئەرستۆ) ی بەمامۆستا و رێنیشاندەری خۆی دانابوو، یەعنی ستایلەکە نوێ نییە، بەڵام سەرکردە لەسەدەکانی ناوەڕاست بڕوایەکی تەواویان بەو رۆشنبیرانە هێنا کەلەپەنا سیاسەتی دەوڵەت، ئەوان دەتوانن فەرهەنگێک بخوڵقێنن کە خەڵک ئینتیمای بۆ خاک و وڵاتەکەی هەبێت، یان بەشداربن لەبیناسازی و دۆرزینەوەی ئابوری و ڕێکخستنی کۆمەڵگە و پەیماندان بۆ کۆمەڵگە وەکو ئەوەی رۆسۆ کردی، یاخود بەشێوەیەکی نیگەتیڤ هەبوون، بۆ نموونە کەسانی وەکو (فیختە و هێردەرمان) هەیە کە هیتلەر لەسەر بنچینەی

بۆچوونەکانی ئەوان نەتەوەی ئەڵمانی وەکو تاکە نەتەوەی دونیا ناساند و خراپترین سیستمی سیاسی و سەربازی لەدونیادا تۆمارکرد و بەدەیان هەزار جولەکەی بەناهەق سوتاند و جینۆسایدی کردن جگەلە تێکدانی سنووری وڵاتانی دەوروپشتی خۆی کەبیرکردنەوەیەکی ناشایستەیە و تائێستاش رەخنەی لێدەگیرێ، بەهەمان شێوە لەمێژووی نوێدا ئیتاڵیاش (مۆسۆلۆنی) شۆڤێنیەتی کردە فەرهەنگی خەڵک کەتائێستا پەڵەیەکە بەنێوچاوانی مێژووی ئیتاڵیا و ئەڵمان، نموونەیەکی ترمان هەیە کە (ئەتاتورکە) بەبێ گەڕانەوە بۆ خەڵک، هەموو نەتەوە جیاوازەکانیش بەناوی تورکەوە ناونا و گوتی مادام هەموومان لەئەنادۆڵەوە هاتووین کەواتە تورکین و دەبێ لەخزمەتی تورک و تورکیا بین، ئەم لافیتەیە لە زۆربەی شارەکان هەیە و بەتایبەتی شارە کوردەکان، بەڵام بەپێچەوانەشەوە بەڕووە پۆزەتیڤەکەشی هەیە، کەسانی وەکو (لینین و هۆشی منە، ئەبراهام لنکولنی ئەمریکی و ماو تیستۆنگ و تیتۆی ئۆگسلافی و چێ گیڤارا و عومەر موختاری لیبی و نیلسۆن ماندێلا و هتد) لەنێو کوردیشدا کەسانی وەکو (شێخ سەعیدی پیران و قازی محەمەد و مستەفا بارزانی) لەرابردوودا و دواتریش (د.عەبدولڕەحمان قاسملو و مام جەلال تاڵەبانی و مەسعود بازرانی و هتد)، دەوری گرینگیان گێڕاوە لەشۆڕشی ناسیونالیستی کوردیدا، ئەگەر بکرێ بە بزووتنەوەی چەکداری و سیاسی کوردی بگوترێت ناسیونالیزم، چونکە چەمکی ناسیونالیزم فکری لەپشتەوەیەو کوردی شبە فکر کاری نەکردووە.

سەرەتاییترین رەوشتی کەسایەتی سەرکردە، ئەوەیە کە بەسەر نەفسی خۆیدا زاڵبێت، چاو چنۆک نەبێت و خۆ پەرست و بنەماڵە پەرست، هەروەها وریابێت لەپێناو بەرژەوەندییەکانی خۆی خەڵک پشتگوێ نەخات لە ژیان دوابکەون و هەمیشە کۆیلەی بن، دادپەروەر بێت و بۆخۆشی و خانەوادەکەی هەمان سزای سەرپێچی هەبێت کە خەڵک باجی نەزانی خۆیان دەدەنەوە، بەگوێرەی چارەنووسی فەرمانڕەوایەتی رەها مامەڵە نەکات توانای زاڵبوونی هەبو بەسەر خەڵکی تردا، لێگەڕێت مێشکیان کار بکات بۆ رزگاربوونیان لە خەسڵەتە، خاوەن هێزێک درکپێکەر بێت بۆ خۆی و خەڵکیش، دەبێت کەسایەتی سەرکردە یان سەرۆک، ئەو کورسیە دەسەڵاتەی لەخۆڕا بەدەست نەهێناوە، بەڵکو لەرێگەی فەلسەفە و عەقڵەوە هاتووە کە فەیلەسوف وەکو سوکرات دەڵێ لە منداڵیەوە ستەم و ناخۆشیەکانی بەچاوی خۆی بینیوە و هەستی پێکردووە، بۆیە سەرکردە نابێت لوتبەرزبێت بەوەی لەدەسەڵاتە و دەسەڵاتی بەسەر هەموو کەسێکدا دەشکێت، هەروەها نابێت بەرژەوەندخواز بێت چونکە بەبێ بەرژەوەندی گشتی، شتێک نامێنێت بەناوی ویستی گشتی بۆ دەوڵەت، کەواتە لێرەدا داو الە سەرۆک نەکراوە فەیلەسوف بێت، بەڵام داوای لێدەکرێت ئەزمون لە فەلسەفە و عەقڵ و مێژوو وەربگرێت. کەواتە سەرۆک دەبێت سەرۆکایەتی خەڵک یان کۆمەڵگە یان دەوڵەتێک بکات کە دوچاری نەخۆشی بێ ئەزموونی نەبن کە دەرەنجامی ئەزموون وەرنەگرتن بووە لە لایەن سەرۆکەوە، ئەگەر وابێت سەرۆک دەبێتە سەر گەورەی نەخۆشترین کۆمەڵگە.

سەرکردەی حیزب

هەڵبەت دەبێ ئەوەمان بیر نەچێ کەحیزب بەمانا زانستیەکەی دەرهاویشتەی سیستمی سەرمایەداری نوێیە و لەدوای سەدەی ١٨ وە سەریهەڵداوە نەک ئەو حیزبەی کەپێشتر ناوی جۆرە ئاینێکی تر بووە لەکتێبە ئاسمانیەکانیش باسدەکرێ، ئەمەش بۆئەوەی تاک کە بیرمەندەکانی وەکو کیرکەگۆرد و ڤۆڵتێر و دواتر کانت و تادەگاتە سارتەر باسیان لەتوانا و ئازادی تاک دەکرد لەرۆژئاوا، بەو واتایەی چەمکی حیزب وەکو چەمکێکی نوێ بکرێ و سیاسیانە تەماشای دەکرا، ئیدی حیزب دوای ململانێیەکی دوروو درێژ توانی سەرکەوتن بەدەستبهێنێ و بچنە رکابەریەوە بۆ پارلەمان و هتد هەنگاو بەهەنگاو بوو بەئەلتەرناتیڤی هۆز و بنەماڵە و ئایین و هتد، چونکە حیزب تێکەڵەیەک بوو وەکو ئێستاش وایە لەهەموو ئاینەکان و بنەماڵەکان و هۆزەکان و بەشدار دەبوون لەبڕیاری سیاسی و چارەنووسی خۆیان و هیچ گەڕانەوەیەک نەبوو بۆ سەرۆک هۆز، تەنها شتێک هەبوو کەبەدەنگدان و بەئارەزومەندانە سەرکردەی حیزبی هەڵدەبژێردرا و سیاسەتی دەکرد، ئەمەش تائەو جێگەیەی کە ئیدیۆلۆژیا بوو بەئەلتەرناتیڤی ئایین و وەکو ئایین مامەڵەی لەتەک سیاسەت دەکرد، بەڵام دەورانێکی زۆر تاکی هۆشیار کردەوە لەهەڵبژاردنی فکر و سیاسەت بەشێوەیەکی ئیرادەگەریانە نەک فشاری هۆزگەرایی و بنەماڵە گەرایی و ئاینگەرایی و هتد.

سەرکردە لەنێو حیزبدا تەنها ئەو پیاوە نییە کە حیزب دەباتە ڕێوە، بەڵکو ئەو کەسەیە کە دەتوانێ بیری سیاسی بۆ بردنە پێشەوەی حیزبەکەی و جەماوەری بوونەوەی حیزبەکەی بەرهەمبهێنێ، لەدەرەوەی ئەمە بەسەرکردە ناشێ، هەڵبەت من باسی یەک شێوە سەرکردە دەکەم کە تاکڕەوی کاردەکات یان پێی دەڵێن سەرکردەی حیزبی شمولی، بەڵام سەرکردایەتی بەکۆمەڵ ئەگەرچی دیسان سەرکردەن بۆ کۆمەڵە خەڵکێک، بەڵام زیاتر لەعەقڵیکە و ڕێگەگرتنێکە لەدیکتاتۆریەت و ئەرکی بەکۆمەڵ ئاسانتر دەچێتە پێشێ و ڕەخنەش کەمتر دەبێت لەئەنجامی سیاسەتی خراپ، یان لانیکەم جارێکی تر گەڕانەوە نییە بۆ هۆز و بنەماڵە و ئاینگەرایی بەڵام لەژێر عینوانی حیزب، چونکە ئێستا حیزب لەرۆژهەڵات و بەتایبەتیش لەئاسیا و لەوانەش تایبەت تر عێراق، شێوەیەکی تری کۆمەڵگەی تایەفەگەری و بنەماڵەیی و هۆزگەرای و ئاینگەراییە کە دەرەنجامەکەی ئێستا بەچاو دەبینرێت و دەیان سیناریۆی ناشیرین و شەڕی نابەجێ بۆ سەرکوتکردنی کۆمەڵگە بەڕێوەدەچێ.

سەرکردە و کارگێری

پێناسەی کارگێری

کارگێڕی میتۆدێکە ئابورییە کە لەرێگەیەوە دەوری دەزگاکانی حکومەت دیاریدەکات و بەپێی یاسا سنووردار دەکرێت، هەروەها بەلای شارازایانەوە ئەو کارە زەحمەتەیە کە بەبێ نەخشە و بەبێ خوێندنەوەی ئەو دۆخە تێدا دەژی، قەیراناوی یان ئاسایی بێت، یەک ستایل بەکار ناهێنێت بۆ بەڕێوەبردنی کار و گروپ و حکومەت و دەوڵەت، هەڵبەت بەبێ خوێندنەوەی دۆخەکە سەرۆکی کارگێڕی کارەکەی سەرناگرێ، تاکو ئەو گروپەی کەپێکەوە ڕێکخراوێکن یان کۆمەڵەیەکن یان حیزبێکن یان هەر جۆرە دەستەجەمعێکن لەشوێنێکی دیاریکراودا و یەک ستراتیژیان هەیە و بەپێی دۆخەکە مامەڵە نەکات، باشترین پێناسە ئەوەیە بۆ کارگێڕی باش، باڵانسێک درووست بکات لەنێوان چاکە و خراپە و گروپەکانی دیکەی کارگێڕی، جا ئەگەر دەوڵەت بێت دەبێت زیاتر لەفلتەر بدرێت و خودی سەرکردەش خوی لەو فلتەرانە بدات کەبەرژەوەندی گشت وەکو یەک تەماشا ناکات.

" بەبڕوای شارەزایەیکی ئامریکی (بارنارد سایمون) کارگێڕی چوارچێوەیەکە بەر لەهەر شتێک میتۆدێکی ئابوریيە و دواتر ئەم میتودە لەرێگەی دسەڵات و سەرکردە بەتایبەتی دەبێتە ئەخلاق و رەفتاری رۆژانە، دابەشکردنی کار یەکێک لەو هۆکارانەیە کە رێگە لەکێشەی کارگێڕی دەگرێت، چونکە کارگێڕی لەژێر دەسەڵاتی تاکدا نییە، بەقەد ئەوەی کارێکی دەزگاییە و دەزگاش بریتیە لە کۆمەڵێک کەسی شارەزا لەهەموو بوراەکان، ئەمە لەرووی کۆمەڵناسییەوە رووبەڕێکی گەورە و فراوانی داگیر کردووە کەدەبێت ململانێ کۆمەڵایەتیەکانی گروپەکانی کۆمەڵگە وەلابنرێت و لەنێو دەزگاکان رەنگنەداتەوە". فرانسيس فوكو ياما. بناء الدوله. نقله الى العربيه. مجاب الامام. دار العكيبات للنشر. ل١٥١

باشترین سەرکردە ئەو کەسەیە کەوەکو بەڕێوەبەر رێگە لەهەر تەنگ و چەڵەمەیەک دەگرێت کەقەیرانی جۆراو جۆر دروستدەکات، هەروەها دەبێ وەکو دادوەرێک کێشە چاوەڕوان نەکراوەکان چارەسەر بکات لەتای تەرازوودا بیبان کێشێ و ماف بەخاوەن ماف بدات، دەوری دەزگاکان کە لەرێگەی یاساوە سنووردار کراوە، ئەگەر کێشەی گەندەڵی ماڵی و کەسی تێکەوت، ئەرکی سەرکردەیە کە دەزگاسازی بکاتە پێوەر، نەک ببێتە بەشێک لەپەیرانەکە و لەپێناو لایەنگیری حیزبایەتی و ئەوانی تر بەبێ چارەسەر بەسەر حکومەتدا بەجێی بهێڵێ، وەکو ئەوەی لە وڵاتە لاواز و شکستخواردووەکانی دەوڵەت هەیە، نموونەشیان دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەشێک لە ئاسیا.

جۆرەکانی سەرکردە

١: سەرکردەی ئۆتۆکراسی

٢: سەرکردەی دیموکراتی
٣: سەرکردەی سەربەخۆ
٤: سەرکردەی هەڵوێستگەرایی
هەڵبەت هەر یەک لەم سەرکردانە دەوری خۆیان هەیە لەسەرکردایەتی کردنی گروپێک یان خەڵکێک لەکاتی ئاسایی یان کاتی قەیراناوی، بۆ نموونە
١: سەرکردەی ئۆتۆکراسی: ئەم جۆرە سەرکردانە ئەوانەن کەلەقەوارەیەکی تەسکدا دەسەڵات کۆدەکەنەوە و دەکرێ وا پێناسەبکرێن کەئەو سەرکردانە بڕوایان بەکەسی تر نییە و لە قەوارەیەکی بچووکدا کۆمارێکی دروستدەکەن کە ئەنجامی تێڕوانینیانە بۆ ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی، ئەم سەرکردەیە دەکرێ دابەشی سەر ٣ جۆر بکرێ، ئەوانەش توندوتیژ و یاسا پەروەر و ئەوانەی کە بڕوایان بەجۆرێک لەخێر کردن هەیە لەڕووی میسالییەوە، هەرکام لەو سەرکردانە بەشێوەیەک لەشێوەکان مافخواردنی ئەوانی ترە، چونکە خێر مانای جیاوازی هەیە و توندوتیژی مانای جیاوازی هەیە و لەکاتی شەڕ و ئارامی مانای خۆی هەیە و بڕوابوون بەتوندی بەپێی ئیدیۆلۆژیا مانایەکی تری هەیە.
٢: سەرکردەی دیموکراسی، ئەو سەرکردەیە لەڕووی تێۆرییەوە کە بڕوای بەبۆچوون و بیرکردنەوە و دەسەڵاتی فرەیی هەیە لەحیز یان گروپ یان ڕێکخراوێک یان لەنێو حکومەتیشدا، ئەم سەرکردەیە بڕوای بەتێربوونی پێداویستیەکانی خەڵک هەیە، هەروەها بڕوابوون بەتوانای هەمووان کەبەشدارن لەدەسەڵات و کارگێری هەیە، بەڵام لەسیاسەتدا هەموو ئەو دیموکراسیخوازانەی دونیا، بڕوایان بە بۆچوونی جیاواز و دەسەڵاتی جیاواز و بەرژەوەندی جیاواز نییە، تەنها ئەوەنەبێ کە لەسەر شانۆی سیاسی کارێکتەرێکی چالاکە و وەزیفەی سیاسی پێدەسپێردرێت، ئەمە جگەلەوەی کە زۆر جار بەناوی دیموکراسیەوە کۆمەڵگەیەک دەچەوسێنرێتەوە یان شۆڕشێک سەرکوت دەکرێت، لەهەموو حاڵەتێکدا سەرکردەی دیمکوراسی بڕوای بەدەستاودەستکردنی دەسەڵاتە و لەگەڵ تەواوبوونی ماوەکەی ماڵئاوایی لە کورسی دەسەڵات دەکات.
٣: سەرکردەی سەربەخۆ: ئەم جۆرە سەرکردەیە بڕوای بەسەربەخۆیی لەبۆچوون هەیە و بڕوای بەتەداخولی هەموو شتێک نیە، هەروەها بڕوای بەرێکخستنی هەموو لایەنەکان هەیە و بڕوای بەپێکەوە ژیانی لایەنەکان هەیە، ئەم ژیانە سیاسییە لەنێو هەردوو حیزبی سیاسی ئامریکا کۆماری و دیموکراتیەکان هەیە لە ئینگلستانیش لەنێوان پارێزگاران و کرێکاران هەیە، بەڵام ئەم سەرکردانە کەمتر سەربەخۆن، بەقەد ئەوەی کاندیدی سیاسی حزبەکانیانن، بەڵام لە ڕۆژهەڵات ئەمە مۆدێل نیە، تەنها ئەوە نەبێ کە دادەنرێ لەلایەن کیانێکی سیاسی یان مەزهەبیەوە، بەنموونەش سیستمی تەوافوقە لەعێراق کەلەدوای ساڵی ٢٠٠٣ و لەدوای روخانی بەعسەوە لەعێراق هاتە ئاراوە و تائێستا کاری پێدەکرێ و هیچ بەرهەمێکی باشی نەبووە، بۆیە عێراق نەیدەتوانی سەرکردەی سەربەخۆ قەبوڵ بکات.
٤: سەرکردەی هەڵوێستگەرا: ئەم جۆرە سەرکردەیە لەهەر قەیرانێکی سیاسی بەتایبەتی بڕوای بەوەرگرتنی هەڵوێستێکی راستگۆیانە و شورشگێرانە هەیە کەبڕوای خەڵک بەدەست بهێنێتەوە لەهەڵبژاردنەکان، لەنێو کاریشدا بەهەمان شێوە بڕوای بەوە هەیە کەبەڕێوەبەرێک یان بەرپرسێکی یان خودی سەرۆک ئەگەر سەرۆک خراپەکاری کرد جارێکی تر لەهەڵبژاردنەکان متمانەی خەڵک وەرنەگرێتەوە.
ژن و سەرکردە
کەدەڵێین سەرکردە مانای تەواومان پێداوە و هیچ رەگەزێکمان دیاری نەکردووە کە لەسەر بنەمای ئایین یان کولتوور بێت بۆ بەرزراگرتنی گوتاری رەگەزێک، چونکە هیچ ئاماژەیەک نەکراوە بۆ نێر یاخود مێ، واتە سەرکردە سیفەتێکی جێگیری نێر و مێی نییە، بۆیە دەبێ هیچ جیاوازی رەگەزی وەرنەگرێت، وەکو ئەوەی ئایین و فەلسەفەی ئایدیالی پێناسەی بۆکردووە.
ئەگەرچی ژن لەدونیادا بەبارتەقای پیاوان لەمەیدانی سیاسەت نین و تارادەیەکیش لەدروستکردنی بڕیاری سیاسیدا بونیان نییە، ئەمە دوو رەهەندی جیاوازی هەیە، رەهەندی یەکەم چەپاندنی تواناکانی ژنە بەپێوەری ئەخلاقی فەلسەفی و بەتایبەتیش ئەو ئاکارەی پیاو کردوویەتی بەپێوەر، هەروەها

گوتاری زاڵی سیاسی پیاوانه لەسەر ژنان کە مەوقیعی کۆمەڵایەتی و ئابورییان لەناوەندی چێشتخانە و پەروەردەی منداڵ و ئامادەکردنی خواردن و خزمەتگوزارییە، تەنانەت لەشوێنە گشتیەکانیش وەکو هۆتێل و بەڕێوبەرایەتی و دایەنگا و کاری دەرەوەی ماڵ بەگشتی هەروەها تەماشا کراون، بەڵام ئەمە مانای ئەوەنییە کە ژنان خۆیان توانایان نییە بێنە مەیدان و ببنە سەرکردە، بۆ نموونە بۆیەکەمجار هاتنە مەیدانی ژنانی کرێکاری پارچە چنین لەکارگەیەکی گەورەی کالیوفۆڕنیا لەئامریکا و بوو بە یەکەمین سیمبوڵی سەرهەڵدان و شۆڕشی ژنان و تائێستا بەرۆژی یەکسانی ناسراوە و لەکۆمۆنەی پاریسیش ژنان ناویان لەو شۆڕشە وەکو ئیمزا هاتووە کە زۆرترین قوربانیان داوە و لەشۆڕشی بەلشەویک لەشۆڕشی ئوکتوبەر و لەشەڕی دووهەمی جیهانی ژنانی سۆڤیەت دژی نازیەکان و هتد، کلارا زتگین و رۆزا لۆکسمبۆرک و بەنزیر بۆتۆ و هتد.
هەروەها لە ساڵی ٢٠٠١ ژنانی نیپاڵ کەماوەی دەیان ساڵ بوو دووربوون لەسیاسەت و بریارە سیاسیەکانەوە کە چارەنوسی ئەوانی دیاری دەکرد، بەسەرهەڵدانی بزووتنەوەی ژنان لەژێر دروشمی (ژن کەمتر نییە لەپیاو)، هاتنە مەیدان و حکومەتیان هەژان و ناچار بوو حکومەت دان بەداواکەیاندا بنێت و موفاوەزات بکات و ببنە بەشێک لەگوتاری سیاسی و تائێستا هەیە، لەهیندستان بەهەمان شێوە جگە لەحیزبە سیاسییە بورژوازیەکان، بزووتنەوەی فیمێنیستی درووست بوو ساڵی ١٩٩٦ و تائێستا لە موبارەزەدان و خەرێکی بەدەستهێنانی برێکی زیاتر لە سیاسەتن، ئەمە جگەلەوەی مافی ژنان بەو هەموو کولتووره ئاینیەوە، لەزۆربەی ئەوروپا زیاترە و ژن خۆشیان وەکو پیاو کاردەکەن و منداڵیش بەخێودەکەن.
تائەو کاتەی کەسۆڤیەت بوونی هەبوو تاساڵی ١٩٩١ ئەوەی باسی لە مەسەلەی ژن بکردایە لەسیاسەتدا، وەکو نموونەیەکی ئیدیۆلۆژی تەماشا دەکرا و ناحەز بوو، بەڵام دواتر لەئەروپاش بەهۆی چاکسازی لەسیستم و پێشکەوتنی خۆیان و دووبارە نەبونەوەی ئەو سیستمە بەناو کۆمۆنیستیە، ژن هاتنە مەیدان، چونکە ئەوان پێشتریش دەیان ژنی وەکو (ئەلیکسندر کۆلینتای و جیانگ کینگ لەچین و کلارا زیتگن و رۆزا لیسۆمبۆرگ) لەئەروپای رۆژئاوا و رۆژهەڵات و لەمەیدانی فکریش (هانا ئارێند) کە خاوەنی کتێبی بەقیمەتە بەناوی (بنەماکانی تۆتالیتاریزم) و هتد هەبوو کە قسەیان لەسەر سیاسەت دەکرد و ئێستاش بەشێکی زۆر لەپۆستە سیاسی و دیبلۆماسیەکان و دەوڵەت ژنان بەڕێوەی دەبەن، بەڵام ئەمە دیسان مانای ئەوە نییە کە ژنان وەکو پیاون و گوتارەکەیان وەکو یەک یەکسانن.
چونکە هێشتا ئابوری و شوێنە هەستیارەکانی وەکو هەواڵگری و موخابەرات لەژێر چنگی گوتاری پیاوانەوەیە و ژن هێشتا وەکو کاڵایەک لەبازاڕ تەماش دەکرێ و لەرێکلامەکاندا باشترین سەلمێنەرمان چنگ دەکەوێت، بەڵام ژنانی سەرکردە ئەم جۆرە رەفتارە بازرگانیە و ئەم جۆرە ریکلامە سیاسی و فەرهەنگیە مەحکوم دەکەن.
تائێستاش لەرۆژهەڵات ژێردەستەیی و کوشتنی توانای ژنانمان بە نموونە هەیە و کوێت و سعودیە و قەتەر و بەشێک لەیەمەن و تەنانەت لەئێرانیش هەیە، بەڵام دەبینین کە شۆڕش دێتە پێشەوە، ژن لەیەمەن دەبێتە رابەری بزووتنەوەی جەماوەری و توڕەبوونی خەڵک ئیدارە دەدات دژی دەوڵەت و ترسی نییە لەهەر ئەگەرێک کەبۆ رەگەزی مێینە مەترسی ئەخلاقیە، کەچی بەپێچەوانەی ئەفغانستان کەپێشتر لەسەدەمی نەجیب و ﷲ) کچ و ژن وەکو پیاو بوون و لەمەیدانی سیاسەت و سەربازی توانایان هەبوو وەکو چۆن ئێستا لەکۆریای باکور هەیە بەڵام لەژێر سایەی دیکتاتۆریەتدا، کەچی لەئەفغانستان دەگۆڕێ و پاشەکشە دەکات، ئەم پاشەکشەیە پێچەوانەی پێشکەوتنی هەندێک دەوڵەتن کەپاشکۆی سیاسەتی ئەمریکان، یان بەو ئاراستەیە دەڕۆن کەبەرژەوەندی ئامریکا بپارێزرێت، بەڵام لەباری ئەدەبیەوە دەبنە سەردەستە.
بەهەرحاڵ سەرەنجام دەگەینە ئەو قەناعەتەی کەمەسەلەی سەرکردە مەسەلەیەکی قەیراناویەو سەرکردایەتی لەدۆخی جیاوازدا مانا و پێناسەی جیاواز وەردەگرێت، هەروەها لەهەموو بارودۆخێکی ئاسایی و نائاسایی و هەستیاردا، سەرکردە دەتوانێ دۆخەکە بپارێزێ و بەپێچەوانەشەوە ئاڵۆزتری بکات یان ئیدارەی قەیرانی پێنەدرێت و کۆمەڵگە بەرەو سەرگەردانی ببات، هەروەها بۆ ژنانیش

دەکرێ لەهەموو نەتەوەیەک سەرهەڵبدەن وەکو لەنەتەوەی کورد زۆر ئافرەت سەریانهەڵداوە لەمەیدانی ڕۆشنبیریش ناویان هەیە.